

IMOLA KATALIN NAGY

*INTERFERENȚE
CULTURALE
ROMÂNNO-MAGHIARE*

NAGY IMOLA KATALIN

*INTERFERENȚE CULTURALE
ROMÂNNO-MAGHIARE*

S VOLUME SAPIENTIA

UNIVERSITATEA
SAPIENTIA

FUNDAȚIA
SAPIENTIA

NAGY IMOLA KATALIN

***INTERFERENȚE CULTURALE
ROMÂNNO-MĂGHIARE***

|Editura Scientia|
|Cluj-Napoca · 2015|

VOLUME SAPIENTIA 83

Științele umane

Apariția volumului a fost sprijinită de către Fundația Sapienia.

FUNDAȚIA
SAPIENTIA

Publicat de:

Editura Scientia
400112 Cluj-Napoca, str. Matei Corvin nr. 4
Tel./fax: +40-364-401454, e-mail: scientia@kpi.sapienia.ro
www.scientiakiado.ro

Editor responsabil:

Zoltán Kása

Volumul este bazat pe teza de doctorat susținută în anul 2010.

Conducător științific:

prof. dr. Iulian Boldea, Universitatea Petru Maior, Târgu-Mureș

Membrii comisiei:

prof. dr. Alexandru Cistelecan, Universitatea Petru Maior, Târgu-Mureș
prof. dr. Gheorghe Manolache, Sibiu
prof. dr. Cornel Munteanu, Baia Mare

Prima ediție în limba română: 2015

© Scientia 2015

Toate drepturile rezervate, incluzând multiplicarea, prezentarea publică, difuzarea radio și televizată, precum și traducerea, inclusiv a fiecărui capitol în parte.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

NAGY, IMOLA KATALIN

Interferențe culturale româno-maghiare / Nagy Imola Katalin. - Cluj-Napoca : Scientia,
2015

Bibliogr.

ISBN 978-973-1970-89-9

008(498:439)

CUPRINS

Argument	11
1. Peisajul literar antebelic și interbelic	15
1.1. Peisajul literar antebelic	15
1.1.1. Contextul socio-cultural român. Orientări și reviste	15
1.1.2. Contextul socio-cultural maghiar. Orientări și reviste	21
1.1.3. Evoluția prozei în perioada antebelică	23
1.2. Peisajul literar interbelic	26
1.2.1. Contextul socio-cultural român	27
1.2.2. Reviste și instituții culturale românești	32
1.2.3. Contextul socio-cultural maghiar	42
1.2.4. Reviste și instituții culturale maghiare	45
1.2.5. Reviste plurilingve	54
1.2.6. Evoluția prozei în perioada interbelică	56
2. Ideologii culturale ardelenе	63
2.1. Contextul european	63
2.2. Transilvanismul. Definiții conceptuale	65
2.3. Scurt istoric al conceptului	73
2.4. Transilvanismul la români	81
2.4.1. Transilvanismul românesc în reviste	85
2.4.2. Transilvanismul în eseistica românească	121
2.5. Teoria <i>localismului creator</i>	131
2.6. Revista <i>Provincia</i> sau ecouri transilvaniste azi	144
2.7. Interpretări critice	161
3. Intersectări și convergențe tematice	171
3.1. Tema familiei și a feminității	171
3.1.1. <i>Mara</i>	173
3.1.2. <i>Vrăjitoarea apelor</i>	185
3.1.3. Modele familiale în schimbare	190
3.1.4. Tipuri și roluri feminine	195
3.1.5. Relații și interacțiuni în cadrul familiei	197
3.2. Tema proprietății. De la sentimentul pământului la sentimentul erotic la Rebreanu și Móricz	202
3.2.1. Rebreanu. Influența mediului multicultural	202
3.2.2. Protogeneza romanului Ion	208
3.2.3. Paralelismul Ion/Dani	212
3.2.4. <i>Ion</i>	213
3.2.5. <i>Aur din noroi/Sárarany</i>	214
3.2.6. Problema naturalismului	216

3.2.7. Analogii, paralelisme, diferențe	222
3.2.8. Eros și Thanatos în regim tragic	232
3.2.9. Dorința triumghiulară	235
3.3. Portrete de <i>femei rele</i> la Rebreanu și la Tamási.	248
3.4. Tema războiului și implicațiile ei psihologice: <i>Pădurea</i> <i>spânzuraților și Mănăstirea neagră</i>	263
3.4.1. <i>Pădurea spânzuraților</i>	263
3.4.2. <i>Mănăstirea neagră</i>	267
3.4.3. Convergențe și analogii	270
3.5. Tema istoriei: <i>oamenii locului</i> la Mihail Sadoveanu și la Kós Károly	283
Concluzii	301
Bibliografie	311
Abstract	325
Kivonat	326
Despre autor	327

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezető	11
1. Irodalmi és kulturális élet az első világháború előtt és után	15
1.1. Irodalmi és kulturális élet az első világháború előtt	15
1.1.1. A román kulturális közeg: irányzatok és kiadványok	15
1.1.2. A magyar kulturális közeg: irányzatok és kiadványok	21
1.1.3. A prózairodalom fejlődése az első világháború előtt	23
1.2. Irodalmi és kulturális élet a két világháború között	26
1.2.1. A román kulturális kontextus	27
1.2.2. Román kulturális kiadványok és intézmények	32
1.2.3. A magyar kulturális kontextus	42
1.2.4. Magyar kulturális kiadványok és intézmények	45
1.2.5. Többnyelvű kiadványok	54
1.2.6. A prózairodalom fejlődése a két világháború között	56
2. Erdélyi kulturális ideológiák	63
2.1. Az európai kontextus	63
2.2. A transzszilvanizmus vagy az erdélyiség koncepciója	65
2.3. Rövid történeti áttekintő	73
2.4. A transzszilvanizmus gondolata a románoknál	81
2.4.1. A román transzszilvanizmus a korabeli folyóiratokban	85
2.4.2. A román transzszilvanizmus az esszéirodalomban	121
2.5. A <i>helyi kreativitás</i> elmélete	131
2.6. A <i>Provincia</i> avagy erdélyiség ma	144
2.7. A transzszilvanizmus interpretációi	161
3. Tematikus összefüggések és párhuzamok	171
3.1. A család és a nő témája	171
3.1.1. <i>Mara</i>	173
3.1.2. <i>A víziboszorkány</i>	185
3.1.3. Változó családmodellek az irodalomban	190
3.1.4. Női szerepek és asszonytípusok a két regényben	195
3.1.5. Családon belüli kapcsolatok és interakciók	197
3.2. A vagyon és a szerelem utáni vágy Rebreanu és Móricz regényeiben	202
3.2.1. Rebreanu és a multikulturális erdélyiség	202
3.2.2. <i>A Ion</i> születése	208
3.2.3. Ion és Dani figurája közötti párhuzam	212
3.2.4. <i>Ion</i>	213
3.2.5. <i>Sárarany</i>	214
3.2.6. Naturalista elemek a két regényben	216

3.2.7. Hasonlóságok és különbségek	222
3.2.8. A szerelem és a halál tragikus dimenziói	232
3.2.9. A vágy mimetikus elmélete	235
3.3. <i>Rossz asszonyok</i> Rebreanu és Tamási regényeiben	248
3.4. A háború témája	263
3.4.1. <i>Akasztottak erdeje</i>	263
3.4.2. <i>Fekete kolostor</i>	267
3.4.3. Hasonlóságok és különbségek	270
3.5. A történelem témája: <i>a hely emberei</i> Mihail Sadoveanu és Kós Károly prózájában	283
Következtetések	301
Könyvészet	311
Abstract	325
Kivonat	326
A szerzőről	327

CONTENTS

Argument	11
1. Literary and cultural life in the antebellum and interbellum period ...	15
1.1. Literary life before World War I.	15
1.1.1. The Romanian social and cultural context	15
1.1.2. The Hungarian social and cultural context	21
1.1.3. Prose before World War I.	23
1.2. Literary life between the two World Wars	26
1.2.1. The Romanian social and cultural context	27
1.2.2. Romanian literary publications and cultural institutions ...	32
1.2.3. The Hungarian social and cultural context	42
1.2.4. Hungarian literary publications and cultural institutions ...	45
1.2.5. Bilingual publications	54
1.2.6. Prose between the two World Wars	56
2. Transylvanian cultural ideologies	63
2.1. The European context	63
2.2. Defining the concept of Transylvanianism	65
2.3. Short historical overview	73
2.4. Romanian Transylvanianism	81
2.4.1. Romanian Transylvanianism in magazines and newspapers ..	85
2.4.2. Transylvaniansim in Romanian essays	121
2.5. The theory of <i>creative localism</i>	131
2.6. The cultural review <i>Provincia</i> or Transylvanianism today	144
2.7. Critical interpretations	161
3. Thematic convergences and parallelisms	171
3.1. The topic of family and womanhood	171
3.1.1. <i>Mara</i>	173
3.1.2. <i>The Witch of Waters</i>	185
3.1.3. Changing family patterns	190
3.1.4. Female types and feminine roles	195
3.1.5. Intrafamilial relations and interactions	197
3.2. The topic of property and love in Rebreanu's and Móricz's novels	202
3.2.1. The influence of multiculturalism upon Rebreanu	202
3.2.2. The birth of <i>Ion</i>	208
3.2.3. Parallelisms between the characters of <i>Ion</i> and <i>Dani</i> ...	212
3.2.4. <i>Ion</i>	213
3.2.5. <i>Gold in mud</i>	214
3.2.6. The issue of naturalistic touch	216

3.2.7. Similarities and differences	222
3.2.8. The tragic side of erotic and thanatic	232
3.2.9. Mimetic desire	235
3.3. <i>Bad women</i> in Rebreanu's and Tamási's prose	248
3.4. The topic of war and its psychological implications	263
3.4.1. <i>Forrest of the Hanged</i>	263
3.4.2. <i>The Black Monastery</i>	267
3.4.3. Similarities and differences	270
3.5. The topic of history: local people in Mihail Sadoveanu's and Károly Kós's novels	283
Conclusions	301
Bibliography	311
Abstract	325
Kivonat	326
About the author	327

ARGUMENT

Dacă studiem istoria și evoluția relațiilor și conexiunilor dintre literaturile Europei Centrale și de Est, putem lesne observa o tendință destul de pronunțată de cunoaștere și de apropiere către fenomenul literar al celorlalte popoare, de identificare a punctelor de convergență și de căutare a interferențelor și paralelismelor care își au rădăcinile, de cele mai multe ori, în devenirea și evoluția similară, în cadrul aceluiași spațiu geografic, istoric și cultural.

Actualitatea temei noastre se leagă de problematica de mai largă respirație a studierii fenomenelor de inter- și multiculturalitate din acele zone ale continentului european, care sunt impregnate de coexistența mai multor culturi și care prezintă o rețea complexă de interrelaționări, influențe și convergențe. Așa cum formulează Victor Neumann, „când vorbim de centrul și de sud-estul european, cred că avem în față una dintre acele zone care incumbă cele mai interesante convergențe de pe continent”¹. În zona de convergență culturală care este Transilvania, este firesc ca cele două culturi – cea română și cea maghiară – să se fi aflat și să se afle încă în cele mai complexe și interesante relații de influențare și îmbogățire reciprocă. Faptul că există fenomene literare paralele, confluente evidente între cele două culturi, nu este o noutate. S-au făcut numeroase încercări de cartografiere a acestora, s-au scris numeroase pagini despre toposuri comune, amicitii literare și opere sau scriitori dintr-un spațiu literar influențând – direct sau indirect – opere sau scriitori din literaturile proxime. În privința *stadiului actual al temei*, trebuie să spunem, că primele încercări de abordare a fenomenului literar maghiar, venite din partea literaților români, se datorează criticului și publicistului Ion Chinezu, care publică în 1930 *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. De atunci au mai apărut câteva volume referitoare la tema comparatismului româno-maghiar, dar majoritatea studiilor vizează fenomene dispartate, compararea a cel mult doi autori sau a două opere sau semnarea unor posibile paralelisme sau analogii. Majoritatea studiilor comparatiste abordau interferențele lirice, cele în proză fiind puțin neglijate. Pe plan național, tema a fost abordată de numeroși autori, dar aceștia vizau în special poezia și mai puțin proza. Pe plan internațional, tema nu este frecvent abordată, deși ea se încadrează în sfera cercetărilor literare care vizează comunicarea interculturală din spațiul central și est-european. Fenomenul este însă mult prea complex și se află încă departe de a fi fost pe deplin lămurit. Iată de ce studiul interferențelor literare româno-maghiare și identificarea temelor, motivelor și fenomenelor comune se impune, mai ales în această eră a galopului globaliza(n)t.

---

1 Victor Neumann. *Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa Centrală și de sud-est*, Editura All, București, 1997, p. 5.

În general, studiile comparatiste româno-maghiare au abordat teme și toposuri aproape clișeizate, cum ar fi prietenia Ady-Goga, paralelismele dintre Șt. O. Iosif-Arany János, Eminescu-Madách, Jókai-Sadoveanu sau același Sadoveanu-Móricz. În lucrarea noastră ne-am propus să abordăm alte segmente și teme, mai puțin cele consacrate de cercetările anterioare. Segmentul care nu a fost îndeajuns cercetat, dar care oferă poate cel mai generos material de studiu este cel al interferențelor din domeniul prozei.

Volumul intitulat *Interferențe culturale româno-maghiare*, elaborat după teza de doctorat *Interferențe narative româno-maghiare în prima jumătate a secolului XX* dorește să se constituie într-o pagină din studiul acestui segment uriaș al interferențelor dintre proza românească și cea maghiară. Structura lucrării a fost concepută în trei părți mari: *Peisajul literar antebelic și interbelic, Ideologii culturale ardelenne, Intersectări și convergențe tematice*. Deși nu am dorit să abordăm fenomenul interferențelor din perspectiva unei abordări geografice, regionale a literaturii, majoritatea operelor sau scriitorilor abordați, precum și o bună parte a subcapitolelor dedicate contextelor socioculturale, publicisticii sau sistemului instituțional abordează figuri, ziare și evenimente legate de Transilvania. Lucrarea noastră nu intenționează să fie un studiu al literaturii/literaturilor ardelenne, dar interferențele româno-maghiare sunt prin forța lucrurilor legate de zona de convergență culturală care este Transilvania, de aici multele trimiteri la această zonă geografică (fără să evităm necesarele trimiteri la contextul larg al literaturilor naționale, al influenței centrului etc.). Dintre scriitorii români, accentul se pune în special pe Liviu Rebreanu, Ioan Slavici, Mihail Sadoveanu, iar dintre cei maghiari, pe Móricz Zsigmond, Tamási Áron, Kuncz Aladár, Kemény János.

Alegerea temei se bazează și pe un interes personal în tematica relațiilor interculturale. Investigația noastră pornește de la ipoteza că literatura reprezintă un mediu care oglindește schimbările sociale și culturale, studierea unor fenomene, teme sau motive sincrone ori alternativ prezente în cele două literaturi poate contribui la o mai bună înțelegere nu doar a relațiilor care au existat de-a lungul timpului între cele două sau între oamenii de litere români și maghiari, ci și a modului în care cele două tabere s-au privit, s-au citit, s-au tradus, au comunicat sau n-au comunicat.

Originalitatea lucrării se conturează prin abordarea unor teme tabu cum ar fi existența sau nonexistența transilvanismului românesc, urmărirea ecoului avut de mișcarea transilvanistă interbelică în presa românească a timpului, deconstruirea unor stereotipii de interpretare, prezența unor teme și/sau motive în opere literare rar sau deloc abordate în comparatismul româno-maghiar. Cum orice act de cunoaștere, orice demers gnoseologic începe și/sau se împlinește prin cunoașterea de sine, cunoașterea mai temeinică a literaturilor de lângă noi, a manifestărilor artistice din imediata noastră proximitate poate să reveleze noi dimensiuni ale propriei noastre literaturi. Pătrunderea în adâncimile literaturilor care au evoluat în același spațiu cultural poate induce o mai bună cunoaștere de sine și de ceilalți,

cunoaștere care, în opinia noastră, nu numai că nu anihilează sau sărăcește specificul național al literaturii române sau al celei maghiare, ci dimpotrivă, îi sporște valoarea. Abordarea comparatistă a fenomenului literar românesc și a celui maghiar devine astfel o încercare de cunoaștere și de comunicare interculturală.

Obiectivele cercetării au vizat abordarea comparatistă a unor opere în proză aparținând unor scriitori reprezentativi, urmărirea prezenței unor teme și motive în diverse opere. Un alt obiectiv vizează identificarea atitudinilor legate de ideologiile culturale, a motivelor pentru care mișcări regionale cu teme, terminologie și idei similare, care au coexistat pe parcursul timpului, nu au reușit să comunice și – dacă nu s-au negat – în cel mai bun caz s-au neglijat reciproc. Lucrarea nu își propune o tratare exhaustivă a temei, ci abordarea unui eșantion semnificativ. Coordonata principală a lucrării o constituie prezentarea relațiilor literare româno-maghiare, privite în contextul mai larg central-est european, ținând cont de faptul, că situații și contexte istorico-sociale pot genera structuri textuale sau comportamente similare. Ne propunem prezentarea comparativă a climatului cultural, a evoluției diferitelor fenomene culturale (instituții, ziare, reviste, ideologii etc.), a răspândirii, promovării sau metamorfozei unor teme sau motive. Lucrarea noastră vizează recuperarea unor informații și aspecte legate de categoriile fundamentale comune, identificabile la mai mulți autori și a celor legate de diferențele specifice care individualizează fiecare fenomen literar în parte.

Din punct de vedere *metodologic*, studiarea interferențelor literare presupune o abordare a fenomenului din multiple puncte, surse cu ajutorul unor metode comparative, analize de text, interpretare de text, explicație și descriere, studii de contact sau studii de analogie. Vom supune analizei fenomenul paralelismului literar, analogiile literar-tipologice, fenomenul sau principiul influenței, respectiv cel al alianțelor ideologice. Metoda principală folosită în cercetare e cea comparatistă, aceasta fiind cea mai potrivită pentru identificarea temelor sau a motivelor comune din diverse opere sau din discursul cultural. Resursele bibliografice reflectă preocuparea pentru o documentare minuțioasă, fiind consultate lucrări de specialitate, interdisciplinare, opere beletristice, dicționare, istorii literare, articole. În ceea ce privește articolele consultate pentru subcapitolul *Transilvanismul românesc în reviste* sau acela privitor la neotransilvanismul din paginile revistei *Provincia*, o listă completă cu toate titlurile articolelor avute în vedere ar fi fost mult prea lungă; tocmai de aceea, am indicat aici doar titlurile revistelor și seriile pe care le-am cercetat. Concluziile au în vedere contabilizarea rezultatelor la care am ajuns. Compararea faptelor și fenomenelor din literatura română și maghiară poate contribui la luminarea reciprocă a valorii operelor supuse actului comparației, fiindcă „în nici un alt domeniu al științei literaturii, perspectiva sincronică asupra faptelor literare nu se îmbină mai bine cu perspectiva diacronică decât în literatura comparată, valorizându-le într-un sens creator”².

2 Dumitru Chioaru, *Arta comparației*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2009, p. 5.

PEISAJUL LITERAR ANTEBELIC ȘI INTERBELIC

1.1. Peisajul literar antebelic

1.1.1. Contextul socio-cultural român. Orientări și reviste

Literatura din perioada 1900-1918 este, pe de o parte un fenomen de succesiune, de continuare a perioadei anterioare, pe de altă parte, un climat literar în schimbare. „Primele două decenii ale secolului al XX-lea formează în istoria literaturii române o perioadă de tranziție, marcată de coexistența antinomică a orientărilor estetice divergente și chiar diametral opuse”¹. Principiul estetic al mișcării *L'art pour l'art* de la *Convorbiri literare* este zdruncinat. Pentru o pătură importantă de intelectuali, literatura e o problemă de conștiință civică. „Reprezentanții anacronici ai marii proprietăți funciare, scrie Constantin Ciopraga, lezați de pătrunderea relațiilor capitaliste, au trăsături de comportament crepuscular”². Mărcile definitorii ale acestui tip de comportament sunt paseismul, un amestec de disperare și scepticism, un inexorabil sentiment al declinului.

Eugen Lovinescu definește spiritul începutului de secol XX prin extinderea orientării ruraliste, concretizată în două direcții fundamentale – sămănătorismul și poporanismul – și coabitarea acestei orientări cu o literatură a urbanului. Sămănătorismul s-ar trage, în concepția criticului de la *Sburătorul*, din întoarcerea, pe bază sentimentală, la ideologia lui Eminescu „sub aceeași formă a solidarității naționale prin tradiție și a exaltării păturii rurale ca o unică realitate socială și în aceeași expresie lirică și pamfletară”³. George Călinescu definește literatura de la începutul secolului literatura tendinței naționale, iar cea de până la 1916, literatură eclectică.

Proza antebelică este populată de *tipuri de epocă*, de personaje coborând parcă din Balzac sau Turgheniev: marele latifundiar, micul moșier, arendașul hapsân etc. „Contactele cu orașul, suflet amalgamat, inspiră neliniște, spectrul lui, potrivit psihologiei sămănătoriste, apărând distrugător”⁴. Treptat, se pun în circulație termeni ca *dezrădăcinarea*, *inadaptabilul*, *învinsul*. „Noțiuni complementare, *dezrădăcinare* și *inadaptabilitate* definesc, pe plan etic, personaje

---

1 Dumitru Micu, „Tradiționalism și modernism la începutul secolului XX”, în *Istoria literaturii române. Studii*, București, Editura Academiei R.S.R., 1979, p. 214.

2 Const. Ciopraga, *Literatura română între 1900-1918*, București, Editura Junimea, 1970, p. 12.

3 Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane, 1900-1937*, S. N. Cluj, p. 11.

4 Const. Ciopraga, *op. cit.*, 1970, p. 12.

la care conștiința tragică se îmbină cu protestul pasiv. Imaginea de epocă a realităților provinciei rămâne preponderent socială, de raporturi între indivizi și societate. Domină, ca la balzacieni, interesul pentru fiziologia socială, proza în ritm lent, cu armătură descriptivă, corespunde personajelor cu sentimente comprimate”⁵. Marea galerie a învinșilor evoluează tot mai frecvent în locuri unde nu s-a întâmplat nimic. În scrierile care au ca temă provincia, viața târgului abundă notația, descripția, cronică de atmosferă.

O altă categorie de personaje o reprezintă țăranii, dar nu glumețul lui Creangă, ci făpturi ale resemnării sau păstori singuratici. „Studiile de moravuri consemnate de la mică distanță, din interiorul epocii (modelul Balzac) ar fi fost elocvente. Încercările lipsesc, fiind înlocuite cu retrospective, reconstituiri, la distanță de câteva decenii ... Reconstituind destinul unui personaj comun, într-un roman biografic *Plecat fără adresă-1900*, Cezar Petrescu sublinia în 1932 tatonările, dezorientarea și marasmul de la începutul secolului. Încotro se îndrepta societatea românească?; ce adresă căutau tinerii plecați la drum odată cu noul veac? Singularizarea e tragică, fără suport, deoarece niciodată individul nu s-a găsit atât de suspendat în vid”⁶.

Traducerile din această perioadă sunt relativ numeroase. Studiul *Spiritul critic în cultura românească* de Garabet Ibrăileanu pornește, de fapt, de la teza circulației valorilor. Singura condiție cerută e ca textele traduse să îmbogățească pozitiv fondul național. Nicolae Iorga îndeamnă și el să se traducă, mai ales din engleză, italiană, germană, spaniolă, rusă. Franceza ar însemna francofonie, și implicit decadentism. Cele mai reușite traduceri aparțin însă domeniului liricii (amintim aici faptul că George Coșbuc traduce *Divina comedie*, Octavian Goga traduce *Tragedia omului* sau volumul din 1909 al lui Șt. O. Iosif – *Tălmăciri*). În ceea ce privește proza, ea cade pe mâna traducătorilor de ocazie.

Secolul XX a debutat și a evoluat sub semnul sămănătorismului, pendulând apoi la poporanism, la experiențele moderniste, pentru a se ajunge, după război, la marea proză realistă. Mișcarea sămănătoristă, extinsă după 1903, era, de fapt, reactualizarea unor tendințe și idei mai vechi. Trebuie citată în sprijinul afirmației noastre *Revista nouă* (1887-1895) unde apare ideea de culturalizare, *Tribuna* lui Slavici *organ al curentelor populare*, *Vatra*. *Foaie ilustrată pentru familie*, în care se susținea ideea reînțoarcerii la vatra și la obârșia culturală strămoșească. *România jună* (1899-1909) face apel la cunoașterea popoului, garanția artei sănătoase. La 2 decembrie 1901, apare revista *Sămănătorul*, ortografiat după primele 26 numere *Sămănătorul*. Cadrele unei literaturi sănătoase sunt reprezentate de tradiție și climatul rural, secondate de imperativul luminării maselor. „Produs al unei multitudini de tendințe, cu substrat social, istoric și cultural, sămănătorismul trebuia să apară, în mod inevitabil, pe fondul contradicțiilor de la începutul secolului ... În esență, ideologia sămănăto-

5 *Idem*, p. 13.

6 *Ibidem*, p. 14.

ristă e un amalgam în care se recunosc puncte de vedere ale curentului național și popular de la *Dacia literară*, propoziții-cheie din gândirea social-politică eminesciană și teza așa-ziselor forme fără fond de la baza conservatorismului junimist⁷. Arta se concepe în funcție de națiune, iar națiunea înseamnă, în genere, țărănimea.

Eticul și etnicul se întrepătrund, iar literatura e un mijloc de instruire. Ideologul și conducătorul, într-un timp, al revistei, Nicolae Iorga, făcea apologia observației profunde și realiste, îndemna nu atât la „a imita o reproducere anterioară a naturii, ci de a înfățișa caracteristicul, viața adâncă a naturii, așa cum ea se oglindește în ochii unui privilegiat”⁸. Mișcarea sămănătoristă continuă, într-un fel, epoca eroică a literaturii române de dinaintea criticismului junimist - „confundând etnicul cu esteticul, pe care Maiorescu le separase, ea a anulat, crede Lovinescu, câștigurile generației precedente... etnicul a reapărut sub forma nouă a culturalului; literatura nu mai era privită atât prin calitatea sa estetică, cât prin acțiunea sa de educație națională”⁹. Deși se declara de orientare realistă, literatura *Sămănătorului* era de multe ori copleșită de un pseudorealism naiv, de un neoromantism paseist și liric. Ideologia sămănătoristă nu e propriu-zis o ideologie, o doctrină sau un program, ci mai degrabă o stare de spirit orientată spre lauda figurii țăranului, glorificarea naturii și a trecutului istoric. „Prin absența conștiinței estetice, literatura strict sămănătoristă se exclude de la sine din sfera creației ... Nu se poate nega că, la unii scriitori, pledoaria pentru țăranime a fost investită în forme de artă. Revista a stimulat energiile și interesul pentru culoarea locală; de menționat încrederea în potențialul spiritual propriu poporului român”¹⁰. În esență, sămănătorismul este o formă de rezistență a tradiției la înnoire, a naționalului la ceea ce iorghiștii credeau a fi ne-național sau, în orice caz, străin. Sămănătorismul are, deci, două caracteristici fundamentale: *dragostea față de trecut* (de unde tenta eroică și patriarhală a literaturii sămănătoriste) și *dragostea față de țărani* (de unde idealizarea vieții de la țară).

Mișcarea poporanistă și revista *Viața românească* au marcat peisajul literar românesc în primele două decenii ale secolului XX. Garabet Ibrăileanu scria în 1933, referitor la contextul în care *Viața românească* apărea: „în 1906, când a apărut revista, situația era aceasta: sus o elită socială care nu cetea decât franțuzește. Jos, un popor care nu cetea nimic. Apoi un neînsemnat curent literar care transplanta în românește literatura franceză (*Convorbiri literare*) ... și un puternic curent țăranist literar care ajunsese să ceară oprirea cărților străine de a intra în țară ca să nu strice mintea românilor și să nu fie lovită de concurență literară țăranistă”¹¹.

7 *Ibidem*, p. 56.

8 Nicolae Iorga, „Pictură și statui”, în *Sămănătorul*, 1903, nr. 18, p. 287.

9 Eugen Lovinescu, *op. cit.*, 1937, p.13.

10 Const. Ciopraga, *op. cit.*, 1970, p. 67.

11 *Idem*, p. 72.

Intenția celor care au pornit revista *Viața românească* și ideologia poporanistă era de a lăuda *formele nouă*. „Cultura unei țări înapoiate nu se poate dezvolta fără sprijinul puternic al întregii culturi umane: această cultură umană trebuie asimilată ca să devie națională, așadar cât mai multă cultură străină dar în același timp cât mai multă asimilare a ei”¹². În 1910, revista *Lucașfărul* de la Sibiu organiza o anchetă cu titlul *Ce este poporanismul?*. Sadoveanu și Caragiale pun la îndoială, în răspunsurile lor, importanța apartenenței la un curent sau altul, mutând accentul pe problema talentului. În afară de talent, de cultură și convingerile adiacente se vorbește și de necesitatea apropierii de popor. Ion Agârbiceanu consideră că problema poporanismului se pune în termenii eticii, în sensul iubirii pentru *cei din întuneric*. După el, poporanistii pot fi catalogați deopotrivă scriitori ca Slavici, Coșbuc, Sadoveanu, Goga, Sandu-Aldea ș.a. Ilarie Chendi declară că poporanismul nu e altceva decât *expresia colectivă a muncii intelectuale pentru ridicarea poporului*. Mihail Dragomirescu vorbește de poporanisti ca formă (Alecsandri, Eminescu, Caragiale), poporanisti ca fond (Slavici, Coșbuc, Agârbiceanu, Sadoveanu) și poporanisti ca formă și fond (Anton Pann, Ion Creangă, Ion Dragoslav).

Pentru Constantin Rădulescu Motru și Eugen Lovinescu poporanismul nu are un fond original, autentic, ei discreditând literatura rusticului. „Poporanismul pornește tot de la confuzia etnicului cu esteticul, adăugând și obligația scriitorului de a arăta o atitudine de simpatie față de popor ... dacă prin revendicările sale sociale poporanismul a avut un caracter democratic, continuă Lovinescu, în materie economică și literară a reprezentat, ca și sămănătorismul ... o mișcare reacționară: a lega literatura unei țări, în plină revoluție burgheză, de clasa cea mai înapoiată sub raportul civilizației, înseamnă a lucra împotriva mersului normal”¹³. Însă chiar și modernistul critic de la *Sburătorul* recunoaște importanța și valoarea revistei *Viața românească*: „dacă poporanismul doctrinar nu s-a tradus prin apariția unei literaturi poporaniste apreciable, ceea ce arată lipsa de valoare creatoare a teoriilor, revista ieșeană a contribuit la dezvoltarea literaturii române și prin înmănuncherea multor forțe literare și prin relevarea câtorva talente noi”¹⁴. Nicolae Iorga asimiliează poporanismul sămănătorismului, în ciuda diferențelor evidente dintre cele două orientări.

Termenul *poporan* circulase cu mult înaintea poporanismului, alături de sinonimul *poporal* (după 1848). „Din atitudini psihologice preexistente s-a constituit într-o sinteză de aspect nou poporanismul. La *Viața românească*, acesta e privit ca un proces de naționalizare a literaturii culte, reprezentând continuarea mișcării începută de la 1840”¹⁵. Scopul declarat al *Vieții românești* este cultivarea unei literaturi în centrul căreia se află țaranul, poporul, o lite-

12 *Viața românească*, 1933, nr. 1.

13 Eugen Lovinescu, *op. cit.*, 1937, pp. 26-27.

14 *Idem*, p. 27.

15 Const. Ciopraga, *op. cit.*, 1970, p. 92.

ratură adecvată la fondul propriu, național. Literatura e depozitara sufletului unui popor, oglinda sufletului lui. „*Viața românească* deschidea mult dezbătută chestiune a specificului național. Căci un scriitor se cuvine a se ocupa numai de realitatea înconjurătoare, care la noi e poporul de țărani români... din specific el face (Garabet Ibrăileanu, n.n.) în cele din urmă nu un aspect necesar, indus, ci un postulat, determinabil a priori. ... sunt nu numai scriitori, ci și provincii care pun în producția lor mai mult specific. Muntenii imită, Moldovenii însă sunt mult mai originali. Ibrăileanu tolerează în fine și pe Ardeleni. Provinciile respective reprezintă deci curatul românism și, concluzie de neînălțurat, alcătuiesc singure spațiul național sufletesc”¹⁶.

Ibrăileanu consideră că poporanismul e „din punctul de vedere al conținutului sufletesc, o modalitate de infiltrare a spiritului românesc în literatura cultă”¹⁷. Relația poporanism - literatură se definește în funcție de termenii *atitudine* (a scrisului) și *sentiment*. Demostene Botez scrie în articolul „De vorbă cu d. Mihail Sadoveanu” că „poporanismul nu exista decât ca doctrină socială. Nu l-am luat niciodată ca doctrină literară. Nici *Viața românească* nu l-a considerat ca doctrină literară. A publicat literatură de toate neamurile. Nici nu s-a făcut niciodată poporanism literar”¹⁸. Meritele revistei *Viața românească* nu sunt de neglijat, ele au fost recunoscute chiar de Lovinescu, după cum am menționat mai sus. Literatura promovată în paginile ei este în ansamblu *realistă*, cu infuzii de umanism și tendințe sociale. „Între lirica de aspect intelectualist de la *Vieața nouă* și exclusivismul țărănist al sămănătoriștilor, *Viața românească* reprezintă, în ciuda oscilațiilor, o poziție de echilibru. Criteriul de selectare a colaboratorilor e talentul”¹⁹.

În privința revistelor românești din Transilvania, notăm că prima serie a revistei *Țara noastră* apare între 1907-1909 la Sibiu, sub redacția lui O. Goga. *Țara noastră* era o publicație a Astrei, care-și propunea cultivarea literaturii române și luminarea satelor. Seria a doua va apărea în 1922 la Cluj până în 1926, apărând și dispărând apoi alternativ timp de câteva luni. Se cultivă un tradiționalism echilibrat, o literatură militantă. Conferința lui Goga, *Ideea națională*, rostită la Cluj în 1923, va sintetiza programul revistei.

Tradiția revistelor de familie românești din Transilvania e inaugurată de *Cosânzeana* (prima serie Orăștie, 1911-1915), sub redacția lui Sebastian Bornemisa. Revista se înscrie pe linia *Luceafărului* și pe aceea a *Familiei* lui Iosif Vulcan: „o publicație blajină de evocare nostalgică a trecutului, nu departe de un sămănătorism al gândului și al simțirii, sinceră în intenții, ușor idilică și având credința statornică în lucrul durabil, bine chibzuit”²⁰. În 1913, revista se

16 G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Minerva, 1982, pp. 586-589.

17 *Viața românească*, 1906, nr. 1, p. 135.

18 D. Botez, „De vorbă cu d. Mihail Sadoveanu”, in *Adevărul literar și artistic*, 1926, nr. 268.

19 Const. Ciopraga, *op. cit.*, 1970, p. 99.

20 Nae Antonescu, *Reviste din Transilvania*, Oradea, Biblioteca revistei Familia, 2001, p. 46.

reînnoiește, paginile literare apar acum la loc distins, modelul fiind periodicul maghiar *Tolnai Világlapja*. Prima etapă de apariție ia sfârșit în 1915, o a doua serie apărând între 1922-1928 la Cluj. În acest din urmă an are loc o polemică între D.I. Cucu, redactorul-șef, nereceptiv la glasul momentului și Olimpiu Bitoș, istoric literar care va reproșa revistelor culturale-literare din Transilvania această fixare în tiparele vechi. „Afirmările lui din *Scrisul românesc (Ardealul cultural în anii de după unire, 1927, nr. 1, p. 68-71)* și din ziarul *Universul* (1928) reprezentau un început de clarificare a pozițiilor estetice în conflict declarat cu mentalitatea veche”²¹. Polemica seamănă, până la un punct, cu aceea despre lașitate din presa maghiară de mai târziu *Atitudini/Vallani és vállalni*. Importanța revistei trebuie judecată operând cu criteriile momentului când ea a apărut, *Cosânzeana* fiind o revistă necesară la momentul respectiv. Revista bilunară *Luceafărul* (1 iulie 1902) devine punctul de convergență al literaturii transilvănene antebelice. La Blaj mai apare, pentru scurt timp, *Revista politică și literară*, (1906-1907, conducător Aurel Ciato, colaboratori Al. Ciura, Al. Lapedatu, Ion Agârbiceanu, M. Sadoveanu, Emil Gârleanu, Ion Gorun). La Arad apare în 1911 ziarul *Românul*, în 1916 bilunarul *Pagini literare* în care semnează Agârbiceanu, A. Bîrseanu, Lucian Blaga, Aron Cotruș.

Luceafărul ia naștere din inițiativa studenților români de la Budapesta, membri ai societății literare „Petru Maior”. Directorul revistei e Al. Ciura, secondat de O. Goga, Oct. C. Tăslăoanu, Ioan Lupaș, Ioan Lapedat, Vasile E. Moldovan. În octombrie 1906 revista se mută la Sibiu. Titlul eminescian al revistei este o aluzie la starea sufletească și la conștiința literară a generației. Obiectivul revistei e de a promova o literatură activă. „Nu odată, la *Luceafărul*, se ridică voci împotriva exceselor moderniste: nu era timp pentru exhibarea tristeților metafizice, nici pentru viziuni sumbre. Totuși optica nu e îngust-sămănătoristă”²². Dacă Goga e poetul consonant cu epoca, în proză prezența cea mai constantă e cea a lui Agârbiceanu. *Luceafărul* dă un impuls notabil dezvoltării speciei romanului. Agârbiceanu publică *Povestea unei vieți* (1912, postum *Legea trupului*), roman care nu are un succes remarcabil. *Arhanghelii* (1913) va marca însă un moment de referință în evoluția romanului românesc. Al. Ciura publică proză memorialistică (*Icoane, Amintiri*), Goga publică foiletoane. Liviu Rebreanu publică schițele *Ofilire* (1908), *Răfuiala* (1909), *Nevasta* (1911). Sadoveanu publică aici vreo treizeci de schițe și povestiri de inspirație rurală (*Sluga, Hoțul, Privești din Deltă, La paisprezece ani*). De asemenea, se reproduc fragmente din *Mara* și *Măneștii* lui Slavici, *Scrisori romane* de D. Zamfirescu, amintirile despre Eminescu ale lui Vlahuță. „Prin tendințele culturale, *Luceafărul* are analogii cu *Viața românească*, dar relațiile cu aceasta sunt de la început neamicale”²³. Oct. C. Tăslăoanu lansează teoria sa despre

21 *Idem*, p. 50.

22 Const. Ciopraga, *op. cit.*, 1970, p. 106.

23 *Ibidem*, p. 108.

dihotomia cultura domnilor/cultura țăranilor, argumentând că diferențierea dintre clase e în detrimentul țăranimii, și că unitatea culturală mult ovaționată e o pură ficțiune cărturărească, declamațiune goală. Ideea datoriei clasei culte față de țărani, susținută de *Viața românească* e privită cu scepticism. În mai multe articole Oct. C. Tăslăoanu condamnă intelectualitatea, care exploatează poporul pentru a deveni *burghezie plutocrată*²⁴. Alături de scrieri autohtone se publică traduceri din literaturi străine, din clasici și din moderni: fragmente din *Iliada*, din Verlaine, Materlinck, Gorki, Madách, tradus de Goga. Se cultivă interesul pentru artele plastice, muzică, arhitectură, în sensul educației estetice complete. „Publicația de la Sibiu aspira, în primul număr pe la 1911, să devină o revistă la nivel apusean în toate privințele”²⁵. *Lucefărul* își încetează apariția la 15 august 1914. După război apare o nouă serie (ian. 1919-mai 1920) la București, sub conducerea lui Oct. C. Tăslăoanu. O a treia serie apare la Sibiu, între 1941-1944, sub conducerea lui Victor Papilian, D.D. Roșca, Olimpiu Boitoș, Mihai Beniuc, Grigore Popa.

1.1.2. Contextul socio-cultural maghiar. Orientări și reviste

Ultimele decenii ale secolului al XIX-lea – cele care pregătesc terenul pentru debutul tumultuosului secol XX – oferă imaginea unei epoci de mari transformări economice și sociale. Este epoca de glorie a capitalismului în Imperiu, perioada trecerii de la relații sociale preponderent agrare la altele, industriale și comerciale. Toate clasele sociale suferă o transformare adâncă. Una din clasele profund afectate este clasa micii nobilimi, care nu se mai poate integra relațiilor capitaliste, își pierde o mare parte din avere și dă naștere categoriei *gentry* – nobilimea sărăcită. Este epoca marilor migrații spre America, dar și epoca trezirii conștiinței naționale în rândul populațiilor Imperiului.

Cu cât țăranimea sărăcește mai tare, cu atât imaginea țăranului în literatură sau pe scenele teatrelor ambulante devine mai idilică. Idilicul e generalizat în literatura ultimelor decenii din secolul al XIX-lea în toată Europa (perioadă numită de englezi epoca victoriană). Virgil Nemoianu oferă în *Micro-armonia. Dezvoltarea și utilizarea modelului idilic în literatură*, o definiție a categoriei idilicului, susținând că „idila societală este un microcosmos compact, în mare măsură izolat de vasta lume din afară, interferența lor tulburând calmul inițial. Este o versiune stilizată a unei realități ideale, croită după dimensiuni umane, o radiografie completă a lumii; având o coerență internă și o anumită uniformitate a mediului fizic, a tipurilor de sentimente, a structurii sociale și a premiselor intelectuale”²⁶. Ingredientele idilicului în literatură sunt, după

24 *Ibidem*, p. 110.

25 *Ibidem*, p. 111.

26 Virgil Nemoianu, *Micro-armonia. Dezvoltarea și utilizarea modelului idilic în literatură*, Iași, Polirom, 1996, p. 18.

Nemoianu, bunul moșier, nobilul patriarhal, satul, târgul de provincie, decorul temperat, climatul temperat (motive prezente atât în literatura română, cât și în cea maghiară de la începutul secolului). Idilicul evită, de obicei, motivul brazilor, a stâncilor ascuțite, a pietrelor golașe, câmpiile vaste, deșertul, marea (Mircea Zăciu remarcă absența motivului mării la scriitorii ardeleni). Idilicul evită, de asemenea, extazul și sentimentele intense, pasiunile violente, boala lungă, moartea năprasnică, forfota și viteza orașului. Imaginea lumii idilice se caracterizează printr-o strânsă legătură cu natura, integrarea în ritmurile naturale ale alternanței muncă-odihnă, ale schimbării anotimpurilor și a vârstelor, sentimentul de siguranță dat de viața în mijlocul comunității, constituirea unui microcosmos care e, de fapt, o lume completă într-un spațiu restrâns. Idilic este de multe ori sinonim, crede Nemoianu, cu rural²⁷, ceea ce explică sau justifică prezența masivă a idilicului în literatura rurală română și maghiară. La începutul secolului XX, clasa de mijloc este deja suficient de bine consolidată: cu cât starea ei material-financiară e mai bună, cu atât crește gradul ei de educație și setea de cultură. Editarea de cărți și de reviste, respectiv spectacolele teatrale devin instituțiile culturale cele mai solicitate. Mai târziu își face apariția și un fenomen care va însoți ca o umbră devenirea și evoluția modernizării – cel al funciarei solitudinii a omului citadin. Această singurătate și izolare a omului modern e o formă evoluată a fenomenului post-Reformă numit de către Szerb Antal fenomenul „omului singur în fața lui Dumnezeu”.

În anii 1890 începe să se răspândească sentimentul *fin-de-siècle* importat din Franța lui Baudelaire. Această orientare franceză a literaturii maghiare își află un exponent în figura lui Ambrus Zoltán, nu atât prin scrierile sale, ci mai ales prin felul de a concepe statutul de literat. El este primul care începe să vorbească despre scris ca despre o meserie, o profesiune, un meșteșug. Adevăratului scriitor, crede el, i se opune nu ne-scriitorul, ci scriitorul prost, netalentat, diletantul. Se observă și o democratizare a tematicii literare, apar, mai ales în lirica erotică și eroi de o condiție modestă (florărese, modiste etc.). Săracul pășește în Literatură și devine Erou. O altă tendință e cea a conservării valorilor tradiționale, orientată mai puternic spre cultura și înrâurirea germană. O figură importantă este scriitorul Gárdonyi Géza, cu tema lui preferată: satul văzut printr-o prismă realistă, purificată de exagerările idilizante.

Anii care au precedat Primul Război Mondial reprezintă un punct culminant în cultura maghiară – e vorba de epoca generației de la *Nyugat*. Revista cea mai prestigioasă a primei jumătăți de secol XX apare în 1908 la Budapesta. Notutatea absolută nu rezidă în evidenta orientare apuseană, la care se referă titlul ei (*Nyugat/Apusul*). Szerb Antal vede adevărata valoare a publicației în crearea unui climat cultural care concilia deschiderea spre valorile literare occidentale cu perspectiva autohtonă realistă, cu un *feeling* de maghiaritate care nu e în-

27 *Idem*, p. 96.

tors obturant și tiranic înspre trecut. Scopul declarat al redactorului-șef Ignotius Hugó era de a promova libertatea spiritului și descoperirea și lansarea talentelor autentice. Ignotius este cel care formulează ideea că cel mai mare pericol, cea mai înșelătoare capcană a spiritului maghiar e concepția națională prin definiție anti-nomică: maghiarii greșesc profund și tragic atunci când se definesc prin opoziție cu alții sau când își numesc valorile doar prin ceea ce-i diferențiază și nu prin ce îi apropie de ceilalți. Aceste pusee defensive și tendințe de autodefinire prin contrast care se vor manifesta periodic atât la maghiari cât și la românii ardeleni vor fi principala cauză a stagnării relațiilor culturale sau a perioadelor de noncomunicare culturală. La această școală a promovării valorilor autentice, a toleranței și a deschiderii spre occident și a asumării principiului estetic de la *Nyugat* vor umbla și cei care vor înființa replica ardeleană a revistei, *Erdélyi Helikon*.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea are loc o dezvoltare a prozei realiste. La începutul secolului XX, apar câteva reviste cu destin scurt (*Figyelő*, *Magyar géniusz*), apoi *Holnap* 1908-1909, și *Nyugat* (1908-), revista tendințelor înnoitoare, moderniste. Fenomenele care s-au succedat în apus aici se manifestă simultan (Nietzsche și Bergson, Spencer și pozitivistii, naturalismul). Proza maghiară a fost puternic influențată de realismul critic al lui Tolstoi, Ibsen, France, sau Dostoievski și Zola. Trebuie menționată și resurecția tematicii populare, dar care începe să se îndepărteze de idilismul curentului epigonismului popular național din secolul anterior. Există și în sânul revistei *Nyugat* o orientare mai combativă (Ady, Móricz) și o aripă estetizantă (Babits, Kosztolányi). Există două direcții și în proză. În primul rând se continuă tradiția naturalistă care-și propune o prezentare, o reflectare veridică a realității. Romanele și nuvelele devin urbane, satul și micul târg, orașul mai mic sau mai mare, cu toată paleta de conflicte latente, chiar analiza psihologică își găsesc locul în proza începutului de secol. Pe de altă parte, influența secesionismului vienez impune un stil romantic sau romanțat, stilizat, cu un cult al frumosului. Până în 1918, centrul spiritual al literaturii maghiare scrise în Ardeal era Budapesta. După Unire, acest Centru dispare și apar mai multe centre mici. În literatura maghiară din România influența și cultul artei lui Petőfi, Ady, Jókai, Mikszáth și Móricz se manifestă poate mai pronunțat decât în țara-mamă.

1.1.3. Evoluția prozei în perioada antebelică

Proza din primele două decenii ale secolului XX are o evoluție mai lentă, fără combustile moderniste ale liricii. Prozatorii deceniilor anterioare continuă să scrie fără a da însă capodopere. Caragiale publică doar *Kir Ianulea*. Vlahuță și Delavrancea nu mai exercită nicio influență. Duiliu Zamfirescu îi aparține, cu *Îndreptări*, *Anna*, *Lydda*, secolului al XIX-lea junimist. Se dezvoltă proza biografică, preponderent narativă sau descriptivă (Calistrat Hogaș, I. Al. Brătescu-Voinești, Jean Bart). „La Mihail Sadoveanu, ale cărui capodopere se înscriu în

perioada interbelică, la Gala Galaction, realismul e întretăiat de inserții lirice, la cel de-al doilea de viziuni esoterice sau fantastice ... la Sadoveanu și Gala Galaction încântă fraza colorată, bazată pe ritmuri largi, materia dobândind reverberații poetice. Agârbiceanu cultivă, ca și Brătescu-Voinești, narațiunea liniară, de factură clasică. La aceștia, ca și la Emil Gîrleanu, Spiridon Popescu, I. I. Mironescu, N. Dunăreanu, V. Demetrius, constantă e compasiunea pentru oprimați. Scrisul intelectualist, abstract, analitic nu are încă partizani, centrul de interes revenind aspectului etico-social. Singur D. Anghel, dispărut tragic, imprimă prozei o noutate de ton modernă²⁸.

Literatura de dinainte de 1920 este preponderent lirică și nuvelistică. Predomină proza minoră de orientare rurală și stilul decorativ, idilizant. Numele care au rezistat probei timpului sunt cele ale lui Sadoveanu, Agârbiceanu. În 1904, apar volumele *Povestiri*, *Dureri înăbușite*, *Crâșma lui Moș Precu*, *Șoimii* de Mihail Sadoveanu. Un an mai târziu același autor publică *Povestiri din război*, iar Agârbiceanu scoate *De la țară*. În anul 1906, scriitorul moldovean scrie *Floare ofilită*, apoi în 1907 *Însemnările lui Neculai Manea*, în 1908 *Duduia Margareta*, *O istorie de demult* și *Oameni și locuri*. În 1909, lui Sadoveanu îi apare *Cântecul amintirii*, lui Ion Agârbiceanu *În clasa cultă*, iar Caragiale publică *Kir Ianulea*. În 1910, preotul-scriitor ardelean publică *Două iubiri*, *În întuneric*, *Doi bătrâni* și *Prăpastia*, iar un an mai târziu volumul *Povestiri*. Sadoveanu scoate în 1911 *Apa morților*, în 1912 *Bordeienii și alte povestiri*, iar în 1915 urmează romanul *Neamul Șoimăreștilor*.

Romanul românesc se dezvoltă până la momentul *Ion* discontinuu și sincopat. Pompiliu Constantinescu observă caracterul prin excelență social al romanului românesc antebelic și omniprezența categoriei melodramaticului, ca surogat al tragicului. La sfârșitul secolului al XIX-lea și la începutul secolului XX predomină, de aceea, figura parvenitului și a inadaptatului. Cultivarea prozei scurte e școala necesară întemeierii romanului prin generația lui Sadoveanu și Rebreanu, neuitându-se, momentele de referință reprezentate, totuși, de *Mara* lui Ioan Slavici, care apare în volum în 1906, și de *Arhanghelii* de Ion Agârbiceanu, din 1914.

Garabet Ibrăileanu (*Creație și analiză*) și Mihai Ralea (*De ce nu avem roman?*) sesizează și ei lirismul romanului românesc antebelic. Lovinescu remarcă acest lirism ca pe un factor deopotrivă pozitiv: „Dacă ruralismul literaturii sămănătoriste nu are decât o importanță socială și de mic efect asupra esteticei, lirismul ei, adică atitudinea subiectivă de exaltare, are o consecință cu mult mai importantă asupra calificației estetice. Scăpând din cătușele romantismului sămănătorist, în etape necesare, poezia noastră epică a evoluat spre creația obiectivă, adică spre maturitate²⁹. Romanul realist prin metodă și epic, prin amploarea planului apare odată cu *Ion*.

28 Const. Ciopraga, *op. cit.*, 1970, p. 449.

29 Eugen Lovinescu, *op. cit.*, 1937, p. 186.

Eugen Lovinescu vorbește de două mutații care au loc la începutul veacului XX, și anume evoluția de la literatura rurală la cea urbană și de la lirism la literatura epică. Criticul român combate ideea ruralității excesive a literaturii române, și identifică primul roman citadin în *Ciocoii vechi și noi*. De asemenea, vorbește de o proză moldoveană, munteană și ardeleană, fiecare cu specificul ei propriu. Nota specifică a prozei sămănătoriste moldovene este lirismul cu tentă paseistă, de unde caracterul de patriarhalitate al literaturii moldovenești. Sămănătorismul muntean se concentrează, și el, pe figura țaranului, dar lirismul prozei muntenești nu este nici paseist, nici static, nici patriarhal, ci mai curând dinamic. Literatura munteană este o literatură de acțiune dramatică. Sămănătorismul ardelean este diferit. „Prin raportare la materialul de inspirație, întreaga literatură ardeleană are caracterul sămănătorist cu mult înaintea mișcării din regat. Natura acestui sămănătorism diferențiat este ... condiționată și de determinismul rasei și de condițiile vieții locului: o rasă energetică, pozitivă, realistă ... niște condiții sociale de luptă pe viață și pe moarte pentru păstrarea naționalității”³⁰. Proza ardeleană din primele decenii ale secolului este prin excelență realistă, reprezentantul cel mai de seamă fiind Agârbiceanu. Această proză e fundamental sămănătoristă, îndreptată și concentrată spre popor: „dezvoltată în alte condiții decât literatura din regat, literatura ardeleană e puternic regională ... Expresia ei cea mai pregnantă a fost literatura lui I. Slavici. Caracteristicile acestei literaturi sunt negreșit: sănătatea etică împinsă până la tendență și didacticism; postulatul național manifestat în mod agresiv tocmai din pricina comprimării lui”³¹. Proza moldoveană e de un lirism paseist, exponentul tipic fiind Sadoveanu. Cea din vechiul regat e un fel de lirism dinamic, exponentul cel mai de seamă fiind C. Sandu-Aldea.

Literatura română din Transilvania primelor două decenii ale secolului XX se scrie, deci, sub semnul *activismului* și al religiei muncii. „Momentului Slavici, caracterizat prin fluxul de realism poporal, îi succede normal momentul Coșbuc, sinteză de adevăr și mitologie, un clasicism apărut ca expresie a echilibrului în fața existenței. Pe aceste baze, literatura de după 1900 nu putea fi decât activă; arta nu putea ignora realitățile sociale și istorice. Consecințe practice: sobrietatea, ținuta morală, energia în acțiune decurg ca trăsături ale unor oameni hotărâți să reziste”³². Lovinescu enumeră calitățile și defectele acestei literaturi din Transilvania, care suferă de lipsa influenței franceze, lipsă care se traduce prin deficiențe de ordine, claritate, compoziție și măsură. Tot un neajuns este tehnica acumulării amănuntelor care se coroborează cu lipsa gradării efectelor, cu povestirea într-un singur plan, abordarea unei singure perspective, cu utilizarea limbii dialectale și cu ceea ce criticul român numește *servitudinea*

30 *Idem*, p. 189.

31 *Ibidem*, p. 236.

32 Const. Ciopraga, *op. cit.*, 1970, p. 102.

*față de realitatea imediată*³³. Este însă de apreciat idealismul care decurge din felul de a percepe existența ca pe o luptă pentru libertate și tehnica realistă care va conduce la apariția romanului *Ion*. Dacă Lovinescu vorbește de lipsa stilului, Pompiliu Marcea vorbește de o pronunțată anticalofilie a scrisului ardelean: „Gravitatea literaturii lui Agârbiceanu este un aspect al conținutului ei ... În general trebuie spus că scriitorii proveniți din Transilvania, mai ales cei de până la primul război mondial, n-au fost preocupați de calofilie. Finalitatea operei lor o dădea adevărul și nu ideea de frumos. Constatăm chiar o îndârjită anticalofilie la scriitorii acestor locuri”³⁴. Ceea ce lipsește însă din literatura română ardeleană antebelică este umorul. Creații structural umoristice, satirice sau ironice lipsesc de pe paleta literară.

Emanoil Bucuța spunea în 1933 că situația aceasta ar putea fi surprinsă prin formula *românii au intrat în război lirici și au ieșit din el epici*. Perioada de incubație a romanului de debut al lui Rebreanu ar putea fi considerată astfel *războiul de independență al romanului*. Va avea loc deci o expansiune a epicului și un subtil dar important proces de profesionalizare a scrisului (scriitorii vor putea – cât de cât – trăi din scris). Aceștia sunt în opinia lui Ralea factorii esențiali care vor determina apariția romanului românesc la sfârșitul celui de-al doilea deceniu al secolului. Romanul se dezvoltă și se impune mai ales în societatea burgheză: anume condiții socio-istorice îi facilitează evoluția. Eugen Lovinescu crede că lirismul excesiv e simptomul clar al unui decalaj, al unui dezacord între literatură și societate. În schimb Mihai Ralea tinde să vorbească în termeni de tipul *concordanța vizibilă între poetica timpului și structura sufletească a colectivității care o adoptă*. Insuficiența dezvoltare a romanului la începutul secolului XX se datorează unui complex de factori: imaturitatea publicului, insuficiența gustului, structura preponderent lirică și nuvelistică a literaturii române, amatorismul scriitorilor, sărăcia tematică. Eugen Lovinescu va fi primul care va formula ideea necesității intelectualizării literaturii române și a profesionalizării scrisului. Într-o literatură matură, crede criticul, scriitorii pot trăi din scris.

1.2. Peisajul literar interbelic

Virginia Woolf afirma în 1924 că în jurul momentului decembrie 1910 natura umană s-a modificat. Era o referire și o trimitere clară la data primei expoziții londoneze a postimpresioniștilor (Cézanne, Matisse, Van Gogh, Picasso) și la extraordinarul impact al studiului despre inconștient lansat de Sigmund Freud, continuat apoi de Adler și de Jung. Viziunea raționalist-naturalistă conform căreia mediul îl modelează pe om, cedează locul unei abordări total diferite, în care accentul cade pe individualitatea umană, pe sensibilitatea și pe forța

33 Eugen Lovinescu, *op. cit.*, 1937, p. 236.

34 Pompiliu Marcea, *Lecturi fidele*, București, Cartea Românească, 1979, p. 61.

inconștientului. Determinismul mediului devine determinism psihic. Spațiul și timpul absolut se transformă în conceptul de continuum spațio-temporal. Teoria einsteiniană a relativității abolește orice cadru de referință absolut, timpul devine o dimensiune a spațiului. Această viziune schimbată asupra Lumii se extinde, iar în domeniul literaturii se concretizează prin apariția noilor tehnici românești ale punctului de vedere. Aceeași realitate se prezintă diferit din puncte de vedere diferite. Percepția bergsoniană a timpului e una profund subiectivă, modul în care se percepe timpul e în funcție de intensitatea stării psihice. Această viziune răsturnată produce schimbări și în planul narațiunii: simultaneitatea se substituie succesiunii cronologice, timpul narațiunii se dilată (un nou procedeu, o nouă tehnică epică).

1.2.1. Contextul socio-cultural român

Cât timp durează prima conflagrație mondială, activitatea literară stagnează: nu se mai tipăresc cărți, revistele nu mai apar, cenaclurile se risipesc. Mulți dintre scriitori pier: Șt. O. Iosif în 1913, Coșbuc în 1918, Vlahuță în 1919, Macedonski în 1920. Alții (Iorga sau Goga, spre exemplu) intră în politică și dispar, în acest fel, pentru literatură.

După război încep să-și facă apariția alte voci, alți directori de conștiință. Eugen Lovinescu, Camil Petrescu, Liviu Rebreanu, Felix Aderca, Cezar Petrescu, Nechifor Crainic, Lucian Blaga, Tudor Vianu, Ion Barbu, George Călinescu. Modificările peisajului literar sunt semnificative. „Prefaceri de esență înregistrează și compartimentul ideologiei literare, scrie Z. Ornea, ... neosămănătorismul e repede învins și de prin 1926 nu mai are forță de supraviețuire chiar și în redutele pe care și le construise după război. Poporanismul părăsește singur teatrul de luptă, socotindu-și misiunea îndeplinită ... Disputele ... vor cunoaște o acutizare fără precedent în anii 1926-1929. Și faptul se va datora constituirii gândirismului prin deformarea ortodoxistă a conceptului de specific național. Împotriva acestei deformări se vor ridica ... intelectualiștii din jurul cercului sburătorist, cei de la *Viața românească*”³⁵. Criticul consideră că deceniul de maximă efervescență dar și de dramatică încleștare dintre vechi și nou, este deceniul al treilea, deceniu care ține, în opinia criticului, doisprezece ani, din 1918 până în 1930. „Cele două forțe prezente în orice literatură și în orice epocă, spiritul creator de înnoire și spiritul de conservare, dăinuiesc, cum era și natural, și se grupează în jurul a două mișcări și a două reviste principale, *Gândirea* și *Sburătorul*”³⁶.

Hotarele geografice ale literaturii române se lărgesc. Una dintre consecințe este lărgirea contactelor cu alte literaturi. O bună parte a intelectualilor arde-

35 Z. Ornea, *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, București, Eminescu, 1980, p. 21.

36 Eugen Lovinescu, *op. cit.*, 1937, p. 49.

leni și bucovineni cunoștea limba germană și se formase în zona ei de iradiere. Foarte mulți dintre scriitorii acestor provincii erau plurilingvi, și erau la curent cu ceea ce se petrecea în literaturile română, maghiară și germană. Se manifestă o încercare de depășire a unui spirit provincial și preocupări tot mai intense pentru europenism. După 1918 se produce un fenomen de mutație valorică. Literatura misionară, propagandistică cedează locul unei alte literaturi, eliberate de acest impuls militant, cu un ethos sublimat. Literatura rosturilor imediate pierde teren în favoarea artei cu semnificații permanente. „Trecerea de la culturalismul pragmatic la o literatură sincronă cu fenomenul literar universal este accelerată de *Gând românesc* prin surparea câtorva prejudecăți și inaugurarea unei orientări în consonanță cu noile împrejurări social-istorice”³⁷. Mitologia utilului începe să se surpe.

Epoca interbelică e perioada cu cea mai mare deschidere către spiritualitatea europeană. Tot acum se fac cele mai multe traduceri, și se citește mult. „Se diversifică acum centrele de interes cultural, Parisul nemaifiind unicul reper al intelectualilor români, cum se întâmplase decenii de-a rândul”³⁸. Spiritul veacului, atât de intens îmbrățișat de intelectualii români, are rădăcini adânc înfipite în spiritul *modernității vieneze*. Spiritul central-european este profund impregnat de spiritul vienez, în sensul acceptării *pluralității ca valoare în sine*. Una din primele publicații științifice de literatură comparată din Europa, *Acta litterarum Comparationis* apare la Cluj, între anii 1877 și 1890, fiind editată de Hugó Meltz (școlit în Germania și coleg cu Nietzsche la Leipzig), aceasta fiind deci prima publicație care-și propunea abordarea comparativă a literaturilor germană, română, maghiară în special.

Michael Pollak oferă în *Viena 1900. O identitate rănită* o analiză a rolului jucat de Viena în propagarea modernismului în Europa Centrală: „în condițiile particulare ale câmpului cultural vienez, nu este deci surprinzătoare dezvoltarea unui discurs patriotic definit de funcția sa *politică*, chiar și în cazul celor care sunt în punctul de a face *artă pentru artă*... literatura vieneză se instalează adesea într-un fel de luptă împotriva istoriei în numele apărării anumitor valori culturale și estetice transistorice. Față de o realitate politică inextricabilă, arta și cultura își asumă ca rol esențial apărarea valorilor pe care politica, dintr-o necesitate internă, pare doar să le distrugă: mitul austriac care stă la baza literaturii sfârșitului de secol propune înlocuirea politicii valorizării cu anumite valori estetice... arta pentru artă, în variantă vieneză, se prezintă ca mod de gestiune a unei identități culturale și naționale rănite și a cuceririi unei identități de artist”³⁹. Modernitatea de la 1900 și efervescența artistică și intelectuală a Vienei aduce deci un fenomen interesant – estetismul artei pentru artă

37 V. Fanache, *Gând românesc și epoca sa literară*, București, Editura Enciclopedică, 1973, p. XLVIII.

38 Carmen Matei Mușat, *Romanul românesc interbelic*, București, Humanitas, 1998, p. 16.

39 Michael Pollak, *Viena 1900. O identitate rănită*, Iași, Polirom, 1998, pp. 7-8.

contribuie la renașterea patriotismului, stabilindu-se o legătură, e drept, destul de fragilă, între *identitatea artistică* și *identitatea națională*. Aspectul contradictoriu și tensionat al culturii vieneze se datorează și formării conștiinței și identității austriece, distinctă de cultura germană. Acest context favorizează o literatură reflexivă, înclinată spre psihologie, preocupată profund de figura artistului, surprins în evoluția relațiilor lui sociale. O tendință a acestei literaturi a fost numită „apocalipsa veselă”, o alta fiind o critică a culturii care cunoaște o creștere a bestialității care caracterizează modernitatea. Viena de la 1900, acest *laborator de cercetare a distrugerilor lumii* „poate fi descris în mod succesiv ca leagăn al nenumăratelor inovații care au marcat lumea modernă și ca loc unde au fost formulate cele mai apocaliptice și profetice critici aduse chiar acestei lumi”⁴⁰. Nu poate fi întâmplător faptul că, în literatura română și în cea maghiară (în special din Ardeal) identitatea artistică se definește concomitent cu identitatea națională. Universul multinațional face ca intelectualii să facă din problema identității o inepuizabilă sursă de inspirație și reflecție⁴¹.

Un alt posibil *import* vienez (evident, cu un firesc decalaj temporal) ar putea fi tematica discursului literar și estetic. Pollak vorbește de trei teme mari care structurează și preocupă viața intelectuală și artistică a Vienei: identitatea culturală și națională, puritatea artistică și raporturile dintre sexe⁴². Cele trei teme sunt prezente într-un mod pregnant și în discursul cultural românesc și maghiar (câteva exemple abordate în această lucrare: transilvanismul sau ardenismul – ca discurs identitar; principiul artei pentru artă promovat de *Sburătorul*, respectiv *Nyugat*, dar și de *Gând românesc* și *Erdélyi Helikon*; schimbarea rolurilor tradiționale în *Mara*). Vorbind de o literatură austriacă, Jacques le Rider aduce în discuție și o definiție a austriцитății în literatură, cu un set de teme (castelul) și forme (eseul, aforismul) aferente. Dacă luăm în considerare aserțiunile lui Pollak de tipul: „în presă, critica vieneză ridică în slăvi înflorirea unei arte specific austriece, cosmopolită, opusă oricărui naționalism... această artă e chemată să formeze... sufletul austriac”⁴³, nu putem să nu ne gândim la faptul că transilvaniștii încercau, în același mod, să definească un suflet transilvan, o artă specific transilvană.

Modernitatea vieneză este, în opinia lui Jacques le Rider, „o modernitate temperată, la jumătatea distanței dintre tradiție și avangardă”⁴⁴. Elita culturală vieneză, bine delimitată social, „cu îmbinarea sa neobișnuită de provincialism și cosmopolitism, de tradiționalism și modernism”⁴⁵ diferă substanțial de cea din celelalte capitale europene. Trăsăturile definitorii ale acestei „republici a literelor” sunt dragostea pentru patrie care se contopește cu dragostea pentru

40 *Idem*, p. 9.

41 *Ibidem*, p. 181.

42 *Ibidem*, p. 8.

43 *Ibidem*, p. 133.

44 Jacques le Rider, *Europa Centrală sau paradoxul fragilității*, Iași, Polirom, 2001, p. 83.

45 Carl E. Schorske, *Viena fin-de-siècle*, Iași, Polirom, 1998, p. XXVI.

limbă și credința în literatură. Același *in-betweenness*, aceeași situație între tradițional și modern caracterizează literatura română și maghiară din Ardeal. În restul Europei, *l'art pour l'art* însemna renunțarea adepților ei la clasa socială căreia îi aparțineau. Numai la Viena nu se întâmpla la fel, ba dimpotrivă. Același fenomen poate fi surprins și la scriitorii abordați de noi, exemplul cel mai pertinent fiind felul în care Rebreanu respectiv Tamási nu-și reneagă, ci dimpotrivă, își asumă ascendența rurală.

Avântul unei arte cosmopolite, care se naște exact în momentul în care Austria multinațională începe să dispară, din punct de vedere politic, se datorează, în egală măsură, următorilor factori: apariția unui public burghez cult considerabil ca număr, dezvoltarea învățământului superior (să nu uităm, câți dintre scriitorii remarcabili ai literaturilor periferiilor Imperiului au studiat la Viena), o puternică valorizare socială a culturii, sporirea mijloacelor de difuzare culturală, dezvoltarea jurnalismului și apariția unui număr remarcabil de reviste literare și artistice, popularitatea foiletoanelor. Unele fenomene specifice ale modernității vieneze – ascensiunea jurnalismului, moda foiletoanelor, teatrul, *boom*-ul publicistic etc. caracterizează și mediile culturale din Ardealul interbelic.

„Spiritul central-european este o atitudine, o viziune asupra lumii, un tip de sensibilitate estetică ce ia în considerare complexitatea și multilingvismul, o strategie care constă în a-ți înțelege până și dușmanii de moarte”⁴⁶. Spiritul central european se înscrie deci într-o rețea de relații și transferuri culturale germano-evreiești, germano-române, germano-maghiare, germano-slave etc. dar și româno-maghiare, româno-evreiești ș.a. Transferul, relația interculturală rezultă nu doar din interferențe și influențe directe sau indirecte, ci și din fenomene de respingere, de disimulare, din rezistența la difuziunea unui sistem cultural majoritar. Ce anume împrumută fenomenul literar românesc de la cultura vieneză? Mai multe. În primul rând trebuie să menționăm existența a două tipuri de scriitori care exprimă prăbușirea, sfârșitul lumii în bun stil vienez. Avem de-a face cu tipul scriitorului imperial legat de lumea veche – Slavici, apoi tipul scriitorului imperial „ne-imperial”, adică nelegat de lumea care a trecut – Rebreanu. „Nu-i greu de observat că eroii tânărului Eminescu, ai lui Slavici sau ai lui Aron Cotruș aparțin unui Centru al lumii. Sau, dacă nu sunt în Centru, depun toate eforturile să ajungă acolo ... Slavici coboară nu numai către originile Imperiului, ci către întemeierea lumii”⁴⁷. Pornind de la modelul epopeic al literaturilor marginilor, putem spune că *Pădurea spânzuraților* de Liviu Rebreanu este integrată în acest model, prin prezentarea unui antierou, aidoma antiepopeicului *Om fără însușiri*. „Omenirea întregă are la sfârșitul primului război mondial sentimentul că a părăsit o lume așezată, pentru a intra în alta, de violente convulsii sociale, de cataclisme și răsturnări. Epoca dinaintea marelui măcel va apărea acum tot mai mult ca o vreme caracterizată prin fri-

46 Jacques Le Rider, *op. cit.*, p. 119.

47 Cornel Ungureanu, *Mitteleuropa periferiilor*, Iași, Polirom, 2002, p. 20.

volitate și inconștiență. Începutul secolului lăsase impresia de a fi fost ultimul act dintr-o comedie ușoară, montată cu fast și strălucire, dar la capătul căreia, în stradă se aud deodată răpăind mitralierele. Robert Musil, poate cel mai lucid observator al unui asemenea univers de fragilități condamnate să piară curând, va face din Kakania („das Keierliche unde konigliche Reich”) simbolul Europei dispărute, în celebrul său roman *Das Mann ohne Eigenschaft*⁴⁸.

Perioada interbelică va fi o epocă a contrastelor violente, o perioadă de efervescentă spirituală rară, dar și de fantasmă și chinuri teribile. După autohtonismul și izolaționismul sămănătorist și poporanist al începutului de secol urmează o perioadă de cosmopolitism. „Dacă începutul secolului este marcat de o criză a inactualității literaturii române (formula lui Vianu), scindată între tradiția țărănească și preluarea tehnicii și a ultimelor motive din Apus, în 1924 largă răspândire a cărții străine și a celei românești deopotrivă, reprezintă pentru Vianu semnele certe ale sfârșitului crizei”⁴⁹. Epoca interbelică se intelectualizează, romanul beneficiind enorm de pe urma efervescentei intelectuale. În aproximativ două decenii se ard etape, și se ajunge de la realismul epic la realismul subiectiv. Realismul e un curent artistic teoretizat în 1857 de Champfleury: e o reacție împotriva romantismului idealizant. Romancierii realiști din secolul XX polemizează cu literatura sămănătoristă, care nu e altceva decât un soi de romantism întârziat. Nota specifică a curentului realist de la noi o reprezintă coexistența sa cu elemente clasice și romantice, la care se adaugă, prin deceniul al treilea, și elemente naturaliste. „Curentul vieții românești ... promovează o literatură realistă ... mișcarea numită a modernismului, dezvoltată cu precădere în cenaclurile revistei *Sburătorul*, conduse de E. Lovinescu, va promova, în continuarea simbolismului, largă înțelegere a contactului cu alte literaturi, cu efecte înnoitoare în poezie și în romanul de analiză, obiectiv totodată. Avangardismul ... în jurul revistelor cărora s-a grupat, aducea experiențe radicale ... curentul *Gândirii* relua într-o nouă perspectivă ideile sămănătoriste”⁵⁰.

Fără a cunoaște definiții precise și încadrări clare în articole programatice, în manifeste artistice sau tratate teoretice, realismul românesc este o problemă de atitudine și de opțiune. Carmen Matei Mușat identifică mai multe tipuri de realism. Criticul vorbește de un realism epic și descriptiv (Rebreanu), un realism balzacian (Călinescu), un realism psihologic și unul fenomenologic, un realism al autenticității, un realism simbolist și estetizant, un realism fantastic, un realism mitic, apoi romanul indirect și antiromanul. „Ațarea la tradițiile artei realiste, ajunsă, prin Rebreanu la faza ei de monumentalitate și de intrare în circuitul universal, nu exclude la unii din acești talentați prozatori plurivalența creatoare și inovația subtilă. Realismul de orientare sătească se

48 Ov. S. Crohmăniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*, București, Minerva, 1972, p. 12.

49 Carmen Matei Mușat, *op. cit.*, p. 17.

50 Ion Rotaru, *O istorie a literaturii române*, II, București, Minerva, 1972, pp. 290-291.

experimentează în sondajul psihologic și își anexează noi regiuni, cum ar fi cea a fantasticului. O aplecare spre tainele sufletului, în construcții epice de mare densitate conflictuală, îndreaptă un fascicol de intensă lumină spre zone nebănuite ale sufletului ancestral. Timidelor crochiuri din viața citadină, aparținând tendinței sămănătoriste, le ia locul o proză a orașului, nu lipsită de savoairea specifică burgurilor transilvane⁵¹. Ion Negoïtescu vorbește, și el, de acest avânt extraordinar al speciei romanului, precum și de volatilizarea conceptelor de ideologie sau program literar fixat în tipare de nestrămutat: „Intelectualizându-se așadar rapid, proza intreblică se dezvoltă cu o amploare extraordinară, în special romanul cunoscând o înflorire fără precedent ... această conștiință a formei este atât de puternică, de obsesivă, din cauza libertăților și autonomiei pe care le declanșează, încât apartenența scriitorilor la grupuri literare cu ideologii și programe fixe devine cu totul precară și iluzorie⁵².

1.2.2. Reviste și instituții culturale românești

„Atitudinea unei publicații cu audiență este factorul creator în constituirea și impunerea unei orientări în spiritul public. E condiția vitală a unei mișcări de idei și nu numai centrul ei de iradiere⁵³. Ziarele și revistele întrețin viața culturală și activitatea literară. În timpul războiului piața editorială stagnează. În 1937, Pompiliu Constantinescu scria într-un articol despre Arghezi, că din trei în trei decenii cultura română trece printr-o criză de creștere: „echilibrul se surpă subit, reîntorcându-se la faza copilăriei. Controversele devin primare, ideile sunt degradate la cuvinte, planurile spiritului se clatină și se amestecă între ele, valorile sunt negate iar invectivele se îmbulzesc ca berbecii în fața șuvoiului⁵⁴. Problema fundamentală a acestor repetate crize de creștere este aceea a căii de evoluție, aceea a disputei dintre tradiție și înnoire. „Fenomenul de care vorbim avea să se producă din nou, cu o vigoare și o intensitate extraordinare la sfârșitul primului război mondial. Țara își vedea înfăptuite trei fundamentale deziderate social-politice ... drama opțiunii s-a declanșat, deci, instantaneu⁵⁵.

Dintre fenomenele literare care au dat un profil specific epocii interbelice se numără și revista *Sburătorul* și cenaclul care s-a constituit în jurul lui Eugen Lovinescu. Această grupare literară a imprimat o direcție modernistă vieții literare. *Sburătorul* reactualiza ideea heliadescă a încurajării talentelor, instituind principiul bunăvoinței față de producțiile literare și își propunea să activeze exclusiv în domeniul esteticului pur. De asemenea, se milita pentru o adoptare a formulelor artistice apusene, pentru o sincronizare a literaturii române cu

51 V. Fanache, *op. cit.*, p. LXV.

52 Ion Negoïtescu, *Istoria literaturii române*, București, Minerva, 1991, p. 195.

53 Z. Ornea, *op. cit.*, p.99.

54 P. Constantinescu, *T. Arghezi*, in *Vremea*, X, nr. 497, 1937, citat de Z. Ornea, p. 100.

55 Z. Ornea, *op. cit.*, p. 100.

spiritul veacului. „Disociația esteticului de etnic venea să sprijine în cadrul *Sburătorului* principiul sincronizării”⁵⁶.

În proză, principiul sincronismului se conjuga cu cel al autonomismului estetic. Romanul modern înseamnă pentru ei, o investigare a psihologiei omului citadin, o coborâre în abisal și o risipire a atmosferei paseiste, idilic-rustice. Se dezvoltă considerabil literatura analitică. „Fără acțiunea energică a *Sburătorului* proza românească n-ar fi fost în stare să-și dobândească dimensiunea interioară și finețea epicii moderne”⁵⁷.

În schiță, nuvelă sau roman contează crearea unei lumi de sine stătătoare. Subiectivitatea prea mare, lirismul perturbă și dizolvă această lume. Sămănătorismului i se reproșa ultrapaseizarea, colorarea subiectivă și idilismul care făceau imposibilă creația obiectivă. Povestitorilor moldoveni Lovinescu le reproșa contaminarea cu lirism, ritmul domol, contemplativitatea, statismul. Chiar și încercările moderniștilor de a crea o proză lirică sunt respinse.

Viața românească își reia activitatea în 1920, la ea colaborând aproape toți scriitorii epocii. Ibrăileanu anunță renunțarea la ideologia poporanistă, dar poziția revistei rămâne de stânga. „Necontestând rolul stimulator pe care îl au contactele între popoare, reclamând europenizarea societății noastre, revista înțelegea să acorde o valoare decisivă autenticității”⁵⁸. Se menține ideea specificului național al culturii. Se respinge estetismul purist și excesele misticiste. Din punct de vedere epic, preferința revistei merge spre proza realistă de amplă reconstituire socială, fără a respinge introspecția psihologică.

În privința etapizării istoriei revuisticii ardeleni, Vasile Fanache vorbește de trei direcții:

1. între 1918-1925 există trei direcții revuistice și literare. Prima propune o literatură pentru ardeleni (descălecătorii culturali de la *Gândirea*). O altă direcție e ardelenizarea sămănătorismului, după ce curentul apusese dincolo de Carpați. Există apoi și a. n. haiducii culturali⁵⁹;

2. a doua direcție ține de confruntările dintre pozițiile literare conservatoare și cele moderniste;

3. a treia direcție o formează revistele universitare.

Familia apare la Budapesta în 1865 sub conducerea lui Iosif Vulcan și cunoaște mai multe serii. După ce în 1906 editarea revistei încetează, între 1926-1929 re apare la Oradea sub conducerea lui M. G. Samarineanu, apoi a treia serie apare între 1936-1940, a patra între 1941-1944 și o a cincea serie va fi începută în 1965. Rolul primordial al revistei era unul cultural, colaboratorii ei fiind importanți factori culturali. Ziarisții români și maghiari orădeni s-au constituit într-o organizație profesională *Cercul zariștilor din Oradea* (G. Tulbure, Tabéry Géza,

56 Ov. S. Crohmălniceanu, *op. cit.*, p. 33.

57 *Idem*, p. 45.

58 *Ibidem*, p. 123.

59 V. Fanache, *op. cit.*, p. XXVI.

George A. Petre, M. G. Samarineanu, Katona Béla, Hegedüs Sándor). Revista *Familia* lansă, în septembrie 1935, o anchetă printr-un chestionar trimis elitei culturale românești și maghiare. Răspunsurile au fost publicate în numerele sale din septembrie-decembrie 1935. Întrebările cuprinse în chestionar au fost: 1. Credeți posibilă o colaborare culturală româno-maghiară? 2. Dacă da, cum vedeți această colaborare? Ce eforturi trebuie făcute și într-o parte și în cealaltă? 3. Cultura ambelor popoare poate forma pedestal suficient pentru ridicarea marelui monument al întregirii? 4. Poate contracara scriitorul cu scrisul său acțiunea de dezbinare pe care, conștient sau inconștient, o desfășoară politicienii? 5. Ce credeți de curentul de apropiere pornit la Oradea de revista *Familia*?

La anchetă au răspuns 12 scriitori români și 13 scriitori maghiari. Toate răspunsurile se nasc dintr-o dorință evidentă de deschidere și înțelegere. Camil Petrescu și Berde Mária caută bazele apropierii unei elite intelectuale în *formele primitive ale vieții populare*. Corneliu Moldoveanu și Babits Mihály se pronunță împotriva terorii minciunii pe plan internațional. Romulus Dianu și Tabéry Géza găsesc că modul cel mai eficace de a deconstrui șovinismul e ironia. „În spatele scriitorilor care s-au adunat în grădina *Cercului Ziaristilor din Oradea* simțim zvârcolirile Europei sfâșiate în tabere opuse și marea himeră a colaborării româno-ungare nu e altceva decât un sector al universalei *cooperation intellectuelle* ce se înfiripa sub egida Ligii Națiunilor. Cu un an după ancheta *Familiei* Huizinga și Paul Valéry au să se sfătuiască în Palatul Parlamentului maghiar despre salvarea valorilor spirituale ale unei lumi ce se scufunda încet, dar neconștient, în prăpastia ascunsă sub calmul aparent dintre cele două războaie mondiale”⁶⁰.

În *Ancheta Familiei, Ne putem înțelege noi și ungerii?*, M. G. Samarineanu scrie că întâlnirea scriitorilor români și maghiari preconizată a avea loc în 29 decembrie s-a amânat din cauze tehnice, deci interferența politicului nu poate fi acuzată. Majoritatea răspunsurilor solicită un program sistematizat de traduceri, și, crede publicistul, pentru a contracara dezbinarea, acțiunea culturală nu este suficientă, dar e măcar un prim pas.

Szemlér Ferenc scrie: „cu toate deosebirile între ele ambele aceste popoare sunt purtătoarele aceluiaș spirit european. Atât cultura românească, cât și cea maghiară s’au născut și s’au desvoltat sub influența Apusului. Având aceiaș origină nu va fi greu să găsim între ele o punte de trecere”⁶¹. Markovits Rodion scrie: „e de altfel ceva de neînchipuit ca două popoare învecinate, două popoare cari pe altă tărâmură au, vrând-nevrând contact permanent, să nu aibă și un schimb de valori culturale, să nu se cunoască și în ceea ce au ele superior și etern”⁶².

Cezar Petrescu acuză pericolul decăderii cauzei culturale la statutul de joc politic, „imediat ideea ar deveni o minge electorală svârilită dela unii la alții.

60 Avram P. Todor, *Confluente literare româno-maghiare*, București, Kriterion, 1983, p. 296.

61 *Familia*, seria III, anul II, nr. 9-10, dec. 1935, p. 78.

62 *Idem*, p. 76.

Cum această profesiune, a patriotismului ca și a umanitarismului cu răsunet la urna electorală, nu cunoaște nici un scrupul, e cert că amestecul politicei nu va isbuti decât să compromită ideia, să o bagatelizeze și să o trivializeze. Observați cum se deformează automat cea mai nobilă intenție, de îndată ce a fost trecută în inventarul unui program de partid politic⁶³. Babits formulează astfel: „cultura europeană este una și comună. Literaturile română și maghiară sunt deopotrivă părți ale unității literaturii europene. E trist, că ele se cunosc una pe alta atât de puțin. Literaturile, ca și unii scriitori, se desvoltă influențându-se și îmbogățindu-se una pe alta. Istoria literară ne arată suficient, că nici limba, nici politica nu pot să fie obstacole la această influențare și îmbogățire reciprocă⁶⁴. Benedek Marcell propune creșterea și educarea unui public în stare să se debaraseze de complexele și anxietățile de înstrăinare⁶⁵.

Mihail Sadoveanu scrie că „am luat la cunoștință cu deosebită bucurie de acțiunea d-v de înfrățire. Cred că dragostea și prietenia singure pot fi crez și călăuză pentru viitorul popoarelor, o colaborare culturală între poporul român și maghiar, deci o acțiune spirituală, e mijlocul cel mai eficace pentru a înlătura relele politicei de dușmănie⁶⁶. Lucian Blaga și Márai Sándor își exprimă deopotrivă satisfacția legată de demersul *Familiei* și își exprimă regretul de a nu putea participa la întrunire, din cauza unor deplasări în străinătate. Camil Petrescu crede că „această colaborare e impusă de climat, de peisajul aproape comun. De altfel ea a început de mult, în muzica populară, în arta casnică, în vocabular... mult mai bine înțelege un scriitor maghiar structura psihică a unui țaran român, decât un publicist francez de pildă⁶⁷.

De numele revistei *Familia* (nr. 2, febr. 1935, p. 5-8) se leagă și teoretizarea conceptului de *localism creator*, creat și utilizat de Al. Dima. Localismul creator este o formulă estetică privitoare la manifestările regionalismului literar, regionalism care a suscitat numeroase dezbateri și polemici. „Programul localismului creator își propunea cultivarea virtuților tradiției după un plan sistematic, dar el nu rămânea doar la acest aspect⁶⁸ scrie Nae Antonescu în lucrarea *Reviste din Transilvania*. Dima folosește și unele idei ale lui Goga din *Fragmente autobiografice* (1934) care se referă la legătura dintre artă, creația artistică și locul unde ea se naște: „există o conștiință culturală a regiunii, ce valorifică însemne geografice, istorice și sociale ale mediului prin mijlocirea expresivă a forței talentelor locale⁶⁹.

Se înființează grupuri intelectuale și publicații periodice care să mențină și să promoveze spiritul creator al actualității. „Localismul creator dezvoltă

63 *Ibidem*, p. 80.

64 *Familia*, seria III, anul II, nr. 5-6, sept.-oct., 1935, p. 67.

65 *Idem*, p. 68.

66 *Ibidem*, p. 70.

67 *Ibidem*, p. 71.

68 Nae Antonescu, *op. cit.*, p. 79.

69 *Idem*, p. 245.

ca punct cardinal al programului său cunoașterea realității și valorificarea în creație a latențelor specifice și pitorești ale locului”⁷⁰. *Familia* va insista asupra faptului că și provincia poate da reviste literare bune și creații literare remarcabile. Un talent remarcat aici e și Pavel Dan. În paginile revistei aflăm ecouri ale polemicii legate de transilvanism. „Polemica evoluează cu date și statistici noi în funcție de conjunctura politică. La început, curentul transilvanismului a devenit vicios pentru statul român, deoarece el refuza ideile revizioniste sau le trecea în planul secund al acțiunilor”⁷¹. Al. Olteanu recenzează masiv din *Napkelet*, din *Erdélyi Helikon*, din *Korunk* ba chiar și din *Nyugat*. Un alt ziarist își pune problema în termenii următori: „Ne putem înțelege pe tărâm cultural? Putem preconiza sincer o apropiere sufletească? Răspunsul e simplu: noi, cei care trăim aici, în Ardeal, laolaltă, care ne frecăm zilnic coatele de aceleași imense mese de scris, care ne tocim tocurele pe aceleași lespezi de pavaj, în trepidația robotei cotidiene, ne-am ciocnit la nici o răscruce, unii pe alții”⁷² ... sau, într-un alt articol: „dorim sincer o înțelegere cu maghiarii fiindcă, de le-am combătut defectele (după cum și ei au făcut-o cu noi), le-am apreciat la justa valoare calitățile. Dorim sincer o colaborare cu maghiarii fiindcă, în istorie și civilizație ... avem realizări și drum alături de parcurs”⁷³.

În 1920 apare la Oradea revista *Cele Trei Crișuri*, în care se cultivă o literatură de tip sămănătorist, mediocru.

Abecedar împrumută stilul grafic al *Biletelor de papagal* al lui Arghezi. „Eforturile *Abecedarului* se înscriu în acțiunea, tot mai largă, de părăsire a tiparului ideologic sămănătorist, ale cărei prelungiri și reanimări mai colorează harta spirituală a epocii”⁷⁴. Aici se denunță cultul vieții patriarhale și idolatrizarea figurii dezrădăcinatului, paseismul sentimental. Se recomandă întoarcerea către temele oferite de viața modernă, ca în literatura americană sau cea rusă, se pledează pentru o literatură a veridicului și a autenticității. Se publică din lirica lui Emil Isac, Aron Cotruș, Simion Stolnicu, Eugen Jebeleanu, George Pipsa, Emil Popa, Grigore Popa, Radu Gyr. În domeniul prozei se preferă Pavel Dan, Victor Papilian. „*Abecedarul* vădea ... un efort de spargere a conceptului închistat al tradiției prea locale ... și optând pentru politica culturală a ferestrelor deschise. De aici și interesul absolut modern pentru creația lui Stephan George, Joseph Conrad, André Malraux, Teodor Gladkov, și justa apreciere a mișcării literare a naționalităților, cu popularizarea a tot ce era autentic în lirica maghiară sau săsească, cu excelente tălmăciri din Ady – dar și cu o categorică demontare a mitului nociv al transilvansimului, ale cărui subtexte politice sunt

70 Al. Dima, „Localismul creator”, în *Familia*, 1935, nr. 2, pp. 3-5.

71 Nae Antonescu, *op. cit.*, p. 83.

72 M. G. Samarineanu, „Între maghiari și români”, în *Familia*, 1935, nr. 4, p. 98.

73 *Idem*, „Ancheta noastră”, în *Familia*, 1935, nr. 5-6, p. 65.

74 Mircea Zăciu, *Ca o imensă scenă, Transilvania*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1996, p. 42.

denunțate ferm”⁷⁵. *Abecedar* are meritul de a fi promovat depășirea mentalității sămănătoriste desuete, orientarea spre realism, a militat pentru o schimbare de climat care ar fi trebuit să urmeze schimbării generațiilor, combătând, în același timp, orice fenomen de regionalism literar.

Pagini literare (1934-1943) apare la Turda, sfidând astfel mentalitatea potrivită căreia adevăratele valori aparțin centrului, provincia neoferind talente. „Ardelenismul nostru și-a dat contribuția sa spirituală, în ultima vreme. Și când spunem ardelenism nu voim să facem regionalism strâmt. Vizăm doar un cadru geografic, în care pulsează un specific creator, organic”⁷⁶. Criticul literar al revistei, R. Demetrescu propune întoarcerea la nuvelă pentru a contracara fenomenul inflației de romane. Revista intră în polemici violente cu *Gând românesc* prin condeiul lui Grigore Popa, care va scrie și studiul *Fenomenul românesc din Ardeal*, în care conchide că transilvanism nu există, ci doar românism. De altfel, Grigore Popa va reveni asupra problemei în paginile *Luceafărului* prin 1941, negând la fel de vehement orice ideologie transilvanistă.

Darul Vremii a apărut la Cluj în 1930, dar a avut o existență efemeră (doar șapte numere apărute în cinci caiete). Revista lunară avea, la început, ca director pe I. Munteanu, iar de la numerele 4-5 pe Victor Papilian. De numele *Darului Vremii* se leagă debutul lui Pavel Dan, căci în numărul 2 al revistei apare *Ursita*. În primul număr apare un text quasiprogramatic, unde se scrie că „simțim cu toții că printre încheieturile formelor, în care viața Ardealului de azi pare a fi cristalizată, un fluid de neliniști își caută albie nouă”⁷⁷.

În același număr inaugural, Ion Chinezu publică articolul „Bilanț ardelean”, un articol-program care încearcă să definească specificul cultural al provinciei, țintind, totodată promovarea valorilor locale. Aici Chinezu disociază elementele rigide, conservatoare din spiritul ardelean „cu netăgăduite virtuți de masă, dar lipsit de supleță, incapabil de multe ori de a se articula individual, exagerarea finalismului social-etic al actului de cultură explicabil în contextul epocilor anterioare, opoziția, de aici, față de spiritul Junimii, prestigiul formulei reprezentate de Astra și rezistența opticii sămănătoriste, dificil de lichefiat”⁷⁸. Spiritul ardelean postbelic nu se poate debarasa – decât cu dificultate – de optica sămănătoristă. Dar energia intelectuală creatoare, astfel comprimată, izbucnește uneori, și dă un Coșbuc sau un Blaga, conchide criticul. *Darul Vremii* e prima revistă care-și propune stabilirea noilor repere ale localismului. „Simțim cu toții că printre încheieturile formelor, în care viața Ardealului de azi pare a fi cristalizată, un fluid de neliniște își caută o albie nouă. Există un gând răzleț și o vorbă nerostită încă, elemente de preț tănuite în ascunzișuri, ca și comorile pe care le anunță vîltori în noapte. În nădejdea că vom putea să

75 *Idem*, p. 45.

76 Oct. Ruleanu, „Provincia” in *Mișcarea literară*, 1935, nr. 12, p. 670.

77 *Darul Vremii*, an I, 1930, nr. 1, p. 1.

78 *Idem*, p. 47.

*dibuim măcar aceste daruri, pornim la drum. Rămîne să se vadă dacă pionierii vor putea să înfrunte greutățile începutului și cu noroc să însemne dîra bună a celor ce vor veni după ei*⁷⁹. „Bilanțul ardelean” al lui Ion Chinezu definește momentul literar 1930 drept „încercările de a evada din ritmul copleșitor al sămănătorismului, prelungit aici mai mult decît dincolo de munți”⁸⁰. Modelul de creator de esență nouă este Blaga, „crainicul generației ce se ridică și pe care o visăm de un românism ușurat de balastul comparațiilor tulburătoare, paralizante, ridicată deasupra vegetativului etnografic, în regiunea unde acest etnografic sentimental va căpăta rezistența și mlădierea de oțel a ideii”⁸¹. *Darul vremii* anunță *Gînd românesc*, care apare în mai 1933.

Gînd românesc apare la Cluj între 1933-1940, sub egida Astei locale și sub direcția lui Ion Chinezu. Redactorul-șef, foarte liber în gândire și foarte deschis în concepții, lansează ideea unei crize calitative a ideologiei literare românești în anii 1933-1934. Revista cultivă cu precădere regionalismul creator, geografia literară ca metodă de lucru. Printre problemele discutate de colaboratorii ei se numără și aceea a întemeierii unei asociații a scriitorilor ardeleni, a unei edituri ardelenene. Astfel va lua naștere în 1936 *Asociația scriitorilor români din Ardeal*, ce avea ca scop înființarea unei mari edituri la Cluj. „Era extrem de important atunci ca ardelenii înșiși, în încercarea de sincronizare cu Țara, să devină totuși conștienți că transcendențele românismului se află, totuși, în Ardeal, nu în altă parte. Complexele de nici un fel nu-și mai aveau, de fapt rostul și *Gînd românesc* înseamnă, printre altele, și eliberare de complexe”⁸². *Gînd românesc* devine poate cea mai importantă revistă literară românească din Transilvania, datorită atât programului progresist și regional, cât și personalității celui care o conduce. „Față de programele extremiste, care dădeau câștig de cauză fie vechilor teme regionale, iremediabil depășite, fie negației totale, *Gînd românesc* propune, ca și *Convorbirile literare* altădată, revelarea adevărului literar degajat de prezent, curajul actualității”⁸³. Ion Chinezu, mentorul revistei, impune această direcție. „Istoria este și prezentul pentru cine știe să se apropie de sensul profund în jurul căruia acest prezent se polarizează, dobîndind astfel demnitatea unei structuri. Dacă pretenția unor profeți improvizați, care cred că pot face *tabula rasa* din trecut și pot clădi o lume nouă pe un eseu, e adesea ridicolă și fără consecințe, atitudinea negativă a celor întorși cu fața numai spre trecut, pe care-l aruncă mereu de-a curmezișul vremii în continuă desfășurare, e sterilă și întristătoare”⁸⁴.

79 „Scurt program”, în *Darul vremii*, nr. 1, 1930, februarie, p. 1.

80 „Bilanț ardelean”, în *Darul vremii*, nr. 1, 1930, februarie, pp. 3-4.

81 *Idem*.

82 Cornel Moraru, „Critică și cultură”, în *Ion Chinezu. Relief în posteritate*, Târgu-Mureș, 1999, p. 14.

83 V. Fanache, *op. cit.*, p. XLV.

84 Ion Chinezu, „Douăzeci de ani de viață literară în Ardeal”, în *Gînd românesc*, VII, 1939, nr. 7-9, septembrie, pp. 273-274.

Principiul regionalismului cultural și al localismului creator ia avânt, deci, odată cu *Abecedarul* lui George Boldea și Emil Giurguca la Brad, *Pagini literare* la Turda, *Familia* la Oradea, *Lanuri* la Mediaș, *Gând românesc* la Cluj. Același concept își găsește expresia în alte reviste ca *Țara Bârsei* (1929-1938, Brașov), *Brașovul literar și artistic* (1931-1934), *Hotarul* (1933-1940, Arad) sau *Blajul* (1934-1936). *Blajul* publică fragmente din studiul lui Al. Dima, *Localismul creator* (publicat în întregime în *Familia*, 1935, nr. 2). În spiritul acestui localism, *Blajul* va propune organizarea de șezători literare și înființarea unei edituri ardelene.

Între 1938-1940 apare la Cluj *Tribuna literară*, care va fi apoi editată, din 2 aprilie 1940, la Brașov. Octav Șuluțiu va deveni directorul acestei reviste cu o ideologie artistică echilibrată în perioada brașoveană, fostul profesor de limba franceză va semna două erori ale fenomenului literar românesc interbelic. Prima atitudine eronată ar fi aceea a izolării scriitorului într-un turn de fildeș, iar cealaltă greșeală ar fi cultivarea unui estetism unilateral. Revista va promova un oarecare regionalism creator, militând pentru valorificarea, pe plan universal, a specificului național. Nici românism fără estetism, dar nici estetism fără amprenta specific românească. Același redactor vorbește de așa-numita poezie a *refugiului* din literatura română transilvană, care s-a născut ca urmare a evenimentelor din toamna anului 1940. Poezia refugiului, care cerea o nouă mentalitate în fața problemelor actualității, s-a dezvoltat în special în paginile săptămânalului *Ardealul* din București, dar și-a găsit teren de afirmare și în *Tribuna literară*. Fenomenul poate fi asemănat cu ceea ce s-a petrecut în literatura maghiară din Ardeal după 1918. Marile traume istorice sunt resimțite în literatură prin cultivarea refugiului, care devine „expresia unui zbucium adânc, a unor sentimente patetice, a unei dureri sincere, cum spune Octav Șuluțiu în articolul „O nouă poezie românească” în nr. 2/1941 al revistei *Tribuna literară*.”

Boabe de grâu este una din revistele care au jucat un rol important în stabilirea și menținerea căilor de comunicare literară. Revista a apărut sub redacția lui Emanoil Bucuța, sub tutela Direcției Educației Poporului. Ideile principale dezbătute în paginile revistei se referă la necesitatea cunoașterii decurgând din coabitarea celor două culturi. „Căile pentru schimbul de valori de la unii la alții sunt deschise și nu așteaptă decât programul de fapte și bunăvoință ca să fie umblate”⁸⁵. Câmpul preocupărilor sale este foarte larg, de la literatură la o foarte bună recenzie a cărții lui Ion Chinezu *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*, la probleme de sociologie.

Emanoil Bucuța a avut relații bune cu literații maghiari, mai ales cu helikonistii. „Helikon-ul este un munte singuratic, iubit de muze, dar dă izvoare pentru mulțimile însetate din vale. Învinuirea că ar fi prea strâmt, izolat și aristocratic poate să se rezeme pe alte temeuri, potrivite cu altă luare de seamă”⁸⁶.

85 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 286.

86 *Idem*, p. 289.

Iată cum Bucuța contestă învinuirea ce li se aducea helikoniștilor, că ar fi o adunare de aristocrați și de prelați care încearcă să salveze obiceiuri desuete într-o lume schimbată, scriind că Helikonul e, de fapt, o frăție liberă de scriitori. El spera, de asemenea, într-o colaborare rodnică în cadrul PEN clubului, de aceea militează pentru un număr cât mai mare de traduceri. În *Boabe de grâu* apar astfel schița *Minunea/A csoda* de Sípos Domokos, în traducerea lui Ion Chinezu, *Săliștencele/A szelistyei asszonyok* de Mikszáth Kálmán, în traducerea lui Avram P. Todor și romanul lui Nyíró József, *În jugul domnului/Isten igájában*, în traducerea lui Ilie Daianu. Dincolo de traduceri, revista oferă, pe rând, o amplă prezentare a instituțiilor culturale din România. Cităm ca exemple Palatul culturii și bibliotecile din Târgu-Mureș, tipografia românească din Buda, diferite muzee, grupuri statuare.

Gândirea, revista care apare în mai 1921 la Cluj, sub direcția lui Cezar Petrescu, este un fel de *Új idők* românesc, care este, la început, un supliment literar al ziarului *Voința*. După un an, revista se mută la București. În primul număr, Cezar Petrescu indică o linie – în continuarea *Sămănătorului* întrucâtva – care-și propune apărarea „românismului în fața spiritului internaționalist”. Profilul revistei se va clarifica pe parcursul apariției.

Gândirea nu reușește să devină o revistă a Ardealului, cauza acestei ratări fiind formulată într-un articol de Ștefan Oprea, *Intellectualizarea Ardealului* (1921, nr. 13/1 noiembrie). „E vorba de înclinația pragmatică a ardeleanului, structurată într-o lungă istorie de supraviețuire mai ales în angajări sociale și naționale. Viața istorică l-a constrâns pe românul transilvănean să refute intelectualizarea ca proces în sine”⁸⁷. D. D. Roșca va numi acest fenomen mitul utilului. *Gândirea* însă prefigurează unele elemente din *Gând românesc*: regionalismul văzut ca spațiu păstrător de tradiții, disociat de regionalismul politic, susținerea apropierei româno-maghiare. V. Fanache face referire la o mărturisire puțin cunoscută a lui Cezar Petrescu, privind soarta *Gândirii* clujene și rolul major jucat de inflația de politicianism în eșuarea proiectului de la Cluj: „atmosfera politică a țării, care era și atmosfera politică a Ardealului, n-a îngăduit această generoasă misiune. N-a știut să acorde primat valorilor culturale ardelenești, să țină scriitorul și gazetarul la discutarea constructivă a problemelor locale încadrate în marile probleme generale”⁸⁸.

În paginile revistei sunt reținute două idei: cea istorică și cea folclorică. Noutatea însă o constituie și o abordare metafizică a tradiționalismului, și accentuarea rolului ortodoxiei în configurarea sufletului românesc. Sub inspirație spengleriană gândiriștii reprezentau toată istoria modernă ca o luptă a spiritului și geniului autohton rural cu formele de viață urbane copiate din Occident. Între pozitivismul științific al lumii și civilizației moderne apusene și tinerețea

87 V. Fanache, *op. cit.*, p. XXIX.

88 Cezar Petrescu, „Presa și scriitorii Ardealului în prima decadă a Unirii”, in *Gazeta ilustrată*, IX, 1940, pp. 31-36.

primitivă a sufletului românesc s-a produs o falie. Primitivitatea și etnicismul constituie terenul de afirmare al spiritualității românești.

„Grupând mai puține talente majore (Blaga, Pillat, Maniu, V. Voiculescu, Nichifor Crainic ș.a.), *Gândirea* a izbutit totuși, grație acestei direcții imprimare năzuințelor ei, peste absolutizările teoretice și îngustările ortodoxiste, să impună un stil în stare a da efectiv expresie spiritualității naționale și nu pitorescului ieftin”⁸⁹. Depășind faza spiritualistă – cu numeroase realizări – gruparea se va transforma treptat într-o mișcare cu tendințe fasciste. În numerele 8-9 din 1928, apar în revistă *Manifestul crinului alb* (semnat Sorin Pavel; Ion Nestor, Petre Marcu Balș) – un rechizitoriu făcut bătrânilor în numele tinerilor. Alunecarea spre dreapta a grupării se produce pe fundalul aceleiași alunecări pe scară continentală.

Dacă în lirică gruparea a reușit să asimilieze creator tehnicile poetice moderniste, în ciuda programului tradiționalist (spre exemplu tendințele simboliste la Pillat, A. Maniu, expresionismul lui Blaga), în proză se milita pentru un realism integral. Autorul realist creștin prin excelență era considerat Dostoievski. Modelul propus de acesta însemna „abolirea tipologiei, zugrăvirea universului direct prin individual, fără intermediul claselor sau categoriilor sociale, după principiul creștin că omenia este perfecționarea oricui și a tuturor în contact cu spiritul sfânt”⁹⁰. Romanul gândirist – se preconiza – ar trebui să părăsească formula balzaciană a fixității caracterelor și a determinării lor prin factori exteriori, și ar trebui să se concentreze asupra persoanei umane.

Radu Dragnea scrie în *Veșnic și universal* că studiul existențelor umane ar trebui să pună mediul în funcție de om, și nu pe om în funcție de mediu, la modul zolist. Realismul integral pus în program era un fel de naturalism spiritualizat, care explora ființa căzută și calea căderii, analizând și simțul omenesc al transcendentului – remușcarea, neliniștea, sentimentul păcatului, pocăința. După această logică a lucrurilor, drama lui Apostol Bologa îi e superioară destinului lui Ion prin proiectarea în veșnicie a personajului central, în timp ce Ion ignoră transcendența spirituală a ființei sale. Aproape de programul gândirist se situează nuvelistica lui Gib Mihăiescu (*La Grandiflora* -1928, *Vedenia* -1929) prin prezentarea unor personaje devorate de instincte și remușcare, Victor Papiilian prin mixtura dintre fantastic și biologic, romanele lui Emanoil Bucuța prin curiozitatea arheologică, stilizarea artistică și pasiunea etnografică, după cum și pesimismul cu care Cezar Petrescu privește efectul distructiv al civilizației și urbanizării, are de-a face cu optica gândiristă.

Una din problematicile dezbătute în revistă, în special în perioada clujeană, e aceea a legăturilor literaturii române cu celelalte literaturi. Controversatul publicist Keresztúry Sándor publică în *Gândirea* din februarie 1922, un articol („Apropierea intelectuală româno-maghiară în Ardeal. Considerații istorice și propuneri practice”) despre apropierea literară româno-maghiară, în care scrie:

89 Ov. S. Crohmălniceanu, *op. cit.*, p. 86.

90 *Idem*, p. 100.

„ziarele și revistele ambelor tabere au început a privi, nu fără justificată curiozitate, în curtea intelectuală a vecinului, iar gândul de reciprocă cinstire s-a mărit odată cu descoperirea atâtor nebănuite asemănări, ascunse sub pulberea necercetării și ieșite din conviețuirea în mijlocul aceluiași împrejurări, sub binecuvântarea aceluiași cer, pe aceeași darnică brazdă și la răcoarea aceluiași ospitalier stejar”⁹¹. În ciuda optimismului care străbate articolul, relațiile literare româno-maghiare nu au fost tot timpul lipsite de stagnări sau de căderi. La sfârșitul articolului Keresztúry propune să se facă lucrări literare reciproce, să se înființeze biblioteci comune de popularizare, expoziții comune. Tot în *Gândirea* (mai 1922) publică și Ligeti Ernő un articol despre dificultatea de a fi scriitor ardelean („Drumul literaturii maghiare din Ardeal”): în același timp el trebuie să fie publicist, regizor, vânzător de ziare etc. Literatura nu este încă o sursă de trai (dactilografierea unui roman costa în jur de 300-400 lei, ca și onorariul cel mai bun, aflăm din articol). Tema centrală a acestei scrieri este acel regionalism cultural creator care va face carieră în epoca interbelică.

Societatea de mâine apare la Cluj în 1924 și se mută la București un deceniu mai târziu. Aflat la hotarul dintre ziar și revistă, publicația își propune să fie o revistă de teorie și informație largă și obiectivă. Printre obiectivele ei amintim intelectualizarea maselor, reforme democratice, colaborarea cu celelalte națiuni. „Cunoașterea Ardealului, cunoașterea stărilor social-economice de aici, determinarea problemelor noastre vitale este întâia noastră preocupare”⁹². Luând în considerare aceste obiective, nu putem să nu facem conexiunea cu transilvanismul profesat în aceeași perioadă de gruparea helikonistă. *Societatea de mâine* are un program de orientare progresistă, reperele fundamentale fiind echitatea socială și culturalizarea. *Societatea* va publica pentru prima dată în România cartea lui Ion Chinezu, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană (1919-1929)*, în mai multe numere din 1929-1930.

1.2.3. Contextul socio-cultural maghiar

Prima reacție la Unirea din 1918 a fost înghețarea instantanee a relațiilor culturale româno-maghiare în primele luni de după Unire. Viața literară maghiară din Transilvania de după 1919 este un fenomen destul de dificil de cuprins și de circumscris. Avem de-a face cu o pierdere a centrului, urmată apoi de crearea unor noi centre. Ideea transpare și dintr-un articol apărut în *Gândirea* sub semnătura ITO: „avântul de acuma al literaturii ungurești, comparativ cu ce era sub stăpânirea ungurească, se datorește unei descentralizări impuse și de granița ce s-a intercalat între Ardeal și Budapesta și de opreliștea ce s-a decretat de autoritățile noastre pentru toate tipăriturile din Ungaria de după război”⁹³.

91 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 265.

92 *Societatea de mâine*, *Un an nou*, IV, 1927, nr. 1-2, p. 3.

93 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 299.

Cele mai importante instituții ale vieții literare maghiare transilvănene erau revistele. Au apărut un număr de 130 de titluri de ziare și reviste. Întrucât o vreme importul de cărți tipărite în limba maghiară în Ungaria a fost suspendat, au apărut editurile locale. Până în 1923 s-au editat aproximativ 1106 titluri, din care 258 aparțin beletristicii⁹⁴. Viața literară maghiară a fost dominată de două tendințe importante, și anume cea *conservatoare* și cea *progresistă*. Prima tendință promova un paseism și o idealizare a vieții vechi, aristocrate. Cea de-a doua tendință promova o literatură realistă, care nu ocolea abordarea contradicțiilor sociale ale vremii. Revista *Századunk* lansează ideea că moda foiletonelor a impulsivat scriitura concentrată, dar a împiedicat scrierea romanului. „În ceea ce privește conținutul, proza maghiară ardeleană se refugiază de obicei în trecut, lirica are o notă de durere. Mai nou, unii prozatori se coboară și în mediul contemporan, descriind mentalitatea ungarilor ardeleni și uneori atinându-se de administrație și de alte lucruri socotite până acum ca delicate”⁹⁵.

În primii ani ai dezvoltării literaturii maghiare din România miza disputelor literare și problema centrală era ce anume preia și ce anume respinge literatura în curs de formare din tradiția literaturii maghiare antebelice. Se făcea bilanțul și se clarifica legătura cu moștenirea literară a lui Ady. „Literatura burgheză transilvăneană ce se forma între anii 1918 și 1929 s-a dezvoltat sub semnul lui Ady și al revistei *Nyugat*. Acest lucru se explică prin activitatea redacțională a lui Kuncz Aladár, prin legătura cu numeroșii scriitori transilvăneni, cu Ady și cu revista antebelică *Nyugat*. Între 1918 și 1928 se constituie două grupuri însemnate ale literaturii burgheze din Transilvania. Unul se strânge în jurul revistei *Pásztortűz*, celălalt în jurul revistei *Napkelet*. *Pásztortűz* reprezintă burghezia conservatoare, *Napkelet* pe cea liberală”⁹⁶. Scriitorii din jurul revistei *Napkelet* erau adepții activității politice, ai racordării la viața statului român, cei de la *Pásztortűz* reprezentau rezistența. Se schițează două fronturi literare, pe lângă *Erdélyi Helikon* și pe lângă *Korunk*. La începutul anilor 1930 ia ființă revista *Erdélyi Fiatalok*.

Poporanismul literar maghiar a apărut în Transilvania pe la începutul anilor 1920, în poeziile lui Bartalis János și în nuvelele lui Gyallay Domokos, Kacsó Sándor, Nyíró József și Tamási Áron. Teoreticianul poporanismului maghiar, crede Révai József, este Balázs Ferenc. Cu câțiva ani mai târziu, poporanismul se ivește din nou în grupul așa-numiților *scriitori secui*, de data aceasta ca mișcare condusă de Szentimrei Jenő. Odată cu înființarea *Helikonului*, acești poporaniști formează un grup de opoziție internă în sânul *helikonistilor*. Mișcarea literară poporanistă a apărut mai târziu decât ceea ce am putea numi poporanismul din Ungaria, pe care abordarea marxistă a lui Jancsó îl identifică cu acel curent popular care a apărut după înfrângerea revoluțiilor. „Orientarea spre sate în cadrul

94 Conform Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 12.

95 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 300.

96 Jancsó Elemér, *Studii literare*, București, Kriterion, 1983, p. 149.

mișcării de la *Erdélyi fiatalok*, adaugă criticul maghiar, se petrece, în parte, independent de acest grup al scriitorilor poporanști, pe la începutul anilor treizeci⁹⁷. Literatura maghiară din Ardeal s-a dezvoltat, la începutul perioadei interbelice, foarte segmentat din punct de vedere geografic. Existau mai multe centre mici, dar în curând Clujul devine centru incontestabil, din perspectiva literaturii, a presei și editării de cărți. După ce procesul închegării unui centru (iată, obsesia și eterna căutare a centrului din literatura ardeleană) s-a încheiat, s-a pus problema definirii de sine și a definirii statutului literaturii. Helikonul ardelean nu e nici o mișcare, nici o orientare literară. Nu a existat ca o ideologie unitară, aici se împăcau bine conservatorismul lui Bánffy Miklós, radicalismul lui Ligeti Ernő sau democratismul lui Kós⁹⁸. Această coaliție de politici culturale promova atât manifestări literare romantice, simboliste, realiste, cât și avangardiste. Helikonul a fost soluția de compromis salvatoare. Criza economică are efecte asupra vieții spirituale, dar nu numai în sens negativ. După relativa liniște din primul deceniu de după Marele Război, devine tot mai clar că echilibrul lumii și al societății e extrem de fragil și e minat de forțe antagonice puternice. De aici - boom-ul publicistic și numărul mare de publicații și periodice⁹⁹. Dintre genurile literare câștigă teren tocmai genul cu cel mai extins și mai puternic impact social – romanul – care-și diversifică aria tematică. În privința tendințelor literare ale perioadei interbelice Sóni Pál vorbește și el de două orientări estetico-literare și stilistice în literatura maghiară din România – cea realistă și cea avangardistă.

Prima întâlnire a helikonistilor are loc între 5-18 iulie 1926 la Brâncovenești. În afara de editură și de revistă, gruparea are merite în procesul de profesionalizare a scrisului prin acordarea unor premii, lansarea de concursuri și proiecte literare, ajutorarea financiară a scriitorilor. Doctrina transilvanismului apare înaintea lansării grupului helikonist, și se leagă de numele lui Kós Károly, Krenner Miklós, Kuncz Aladár. Ideea lui Kuncz, *ideea transilvană*, este „echilibrarea înțeleaptă și rațională a concepțiilor, tradițiilor, claselor sociale și intereselor diverselor națiuni”¹⁰⁰. Tocmai această latură pozitivă a ideii transilvane va facilita traducerele. Platforma comună adoptată la prima întâlnire de la Brâncovenești va stipula aderarea la/promovarea principiului *l’art pour l’art* și la ideologia transilvanistă.

În anii 1920, influența lui Kuncz este resimțită puternic, aceștia fiind anii de înflorire a grupării (europenismul, lipsa prejudecăților). În anii 1930, orizontul se va îngusta, principiile devin exclusiviste, se practică și se cere estetizarea excesivă. Pe plan literar ideile transilvane își exercită cel mai rapid efectul în lirică. În proză, efectul helikonismului îl reprezintă explozia romanului din perioada 1924-1930. Se dezvoltă mai ales romanul istoric, în care trecutul este

97 *Idem*, p. 157.

98 Pomogáts Béla, *A transilvánizmus*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1983, p. 70.

99 Fenomen specific perioadelor de tranziție, vezi explozia de ziare de după decembrie 1989.

100 Sóni Pál, *A romániai magyar irodalom története*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969, p. 12.

idealizat, îmbrăcat în aură mitică. Reculul în trecut coincide cu o îndepărtare de realitatea concretă, contemporană.

1.2.4. Reviste și instituții culturale maghiare

Anii 1920 au oferit un mediu în care au apărut un număr mare de ziare și reviste, însă multe dintre ele au dispărut relativ rapid. În cele mai multe cazuri orientarea revistei nu depinde de existența unei platforme ideologice sau a unui program cultural bine încheiat și coerent. Multe din publicații, ca și cele românești, de altfel, au o orientare quasipolitică, putându-se vorbi astfel de reviste de dreapta, de stânga sau de centru. Anii de dinainte și mai ales cei de după prima conflagrație mondială se caracterizează printr-o explozie revuistică. La Oradea apare revista *Holnap/Mâine*, puternic înrâurită de Ady, la Huedin apare revista lui Kós Károly – *Kalotaszeg/Călata*, la Cluj, revista lui Bárd Oszkár – *Haladás/Progresul*, iar la Dej apare *Erdélyi figyelő/Observator ardelean*. După război, în 1919 apar la Oradea, *Magyar Szó/Cuvântul Maghiar* (publicație editată de Tabéry Géza) și *Tavas/Primăvara* (editată de Zsolt Béla). Ambele reviste respiră încă aerul și spiritul lui Ady Endre. Tot între anii 1919-1921 apare la Târgu-Mureș revista modernistă *Zord idő/Vremuri aspre*, cu orientare antitransilvanistă, sub conducerea lui Osvát Kálmán. Între 1920-1922 este scos, la Cluj, suplimentul literar al ziarului *Keleti újság/Gazeta răsăriteană*, *Napkelet/Răsăritul*, sub deviza *Folytatni Ady/Să-l continuăm pe Ady*. În revista de orientare avangardistă sunt publicate și texte ale diferiților autori români (Eminescu, Vlahuță, Emil Isac, Todor P. Avram etc.). În volumul *Confluente literare româno-maghiare*, semnat de Avram P. Todor, aflăm o analiză pertinentă a rolului jucat de revista *Napkelet*, oferindu-ni-se, în afară de lista numelor redactorilor și colaboratorilor principali și date din bucătăria internă a revistei, cum ar fi cele referitoare la numărul de scriitori, la onorariile plătite etc. Un fapt interesant semnalat de același autor este numărul relativ mare de programe (opt), oarecum contradictorii pe alocuri, care au apărut în primele trei luni de apariție.

Un punct comun al acestora ar fi atenția deosebită acordată legăturilor literare româno-maghiare. Se citează, în acest sens, un articol semnat de Constantin Rădulescu-Motru, *Comunitatea culturilor*, publicat în primul număr: „până atunci nu poate exista legătură culturală între maghiari și români câtă vreme fiecare popor crede că numai el este ales de Pronia cerească și că el trebuie să lumineze cu făclia lui drumul altor popoare. Până atunci, toate manifestările maghiarilor și ale românilor sînt simple zvârcoliri ... succesul operei lor depinde de modestia lor..., atunci după vreo două secole se va putea vorbi despre misiunea culturală a celor două popoare de la Dunărea de jos: în caz contrar, românii și ungurii vor rămâne copiii teribili ai Europei”¹⁰¹.

101 Const. Rădulescu-Motru, *Comunitatea culturilor*, citat de Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 265.

Între 1924-1925 apare, la Arad, revista avangardistă *Géniusz/Geniul* sub redacția lui Franyó Zoltán. Aici apar câteva traduceri din Al. Philippide, Blaga, Perpessicius. *Új géniusz/Noul geniu*, scos în 1925, continuă linia inaugurată de cea dintâi, ambele reviste fiind de orientare avangardistă. Tot în anii 1925-26 apare *Periszkóp/Periscopul*, revistă scoasă de către Szántó György. În 1925 apare la Cluj revista de orientare stângistă *A jövő társadalma/Societatea viitorului*, care va pregăti, oarecum, apariția revistei *Korunk/Epoca noastră*. Alături de revistele menționate mai sus, care mai toate promovau tendințele moderniste, înnoitoare, apar și alte publicații conservatoare. Astfel, între 1921-1944 apare *Pásztortűz/Foc de tabără* (care continuă spiritul lui *Erdélyi irodalmi Szemle/Observatorul literar ardelean* care apăruse în 1915). Revista are o orientare conservatoare, la ea colaborează Emil Isac, și se publică din Eminescu, Goga, Vlașuț. Tot acum înflorește moda seratelor și a cenaclurilor literare.

Spre mijlocul anilor 1920, începe să se manifeste un tip instituționalizat de raporturi între scriitori și publicul cititor. La Cluj se înființează editura *Minerva*, care se axează în special pe publicarea de studii. În 1924 se înființează *Erdélyi Szépművés Céh/Corporația Ardeleană a Artelor Frumoase*. Printre întemeietori se numără Kós Károly, Kádár Imre, Ligeti Ernő, Nyírő József etc. Din colaborarea acestei case de editură cu societatea literară *Helikon* se va naște revista literară *Erdélyi Helikon/Helikonul Ardelean*. Corporația edita anual un număr de 12 volume ale unor autori ardeleni, plătind, evident, și drepturile de autor. S-a creat un climat editorial propice pentru cărțile maghiare din România. Din 1924 până în 1944 Corporația a editat 166 titluri. În 1926 ia naștere gruparea *Helikon* care va scoate între 1928-1944 mai sus-amintita revistă *Erdélyi Helikon*. Frontul literar grupat în jurul revistei cuprinde nume ca Áprily Lajos, Bartalis János, Dsida Jenő, Kacsó Sándor, Kemény János, Kós Károly, Kuncz Aladár, Tamási Áron etc. Generația helikonistilor e forța care domină viața literară maghiară în perioada interbelică. Nicolae Balotă remarca două aspecte extrem de benefice ale revistei helikoniste, și anume deschiderea către universal și combaterea spiritului provincial, a închiderii într-un localism obturant. Deschiderea către europenism înseamnă nu doar deschiderea spre celelalte literaturi, spre opere scrise în alte limbi, ci și o deschidere spre problemele care depășesc hotarele stricte ale culturii.

Trebuie să subliniem rolul întâlnirilor literare de la Brâncovenești din castelul contelui-scriitor Kemény János. Întâlnirile au debutat în iulie 1926 și se țineau anual. Scopul mărturisit al acestora era alcătuirea și promovarea unui program cultural complex, promovarea unui spirit critic menit să conducă la ierarhizări valorice și la o îmbunătățire a calității scrisului. Un punct important al programului helikonist viza popularizarea literaturii române și săsești prin traduceri în limba maghiară. Se organizau întâlniri sau șezători literare, se intenționa publicarea unei antologii ardelenene care urma să includă și scriitori români și germani ardeleni. Proiectul antologiei a avut aceeași soartă nefastă

ca și întâlnirea scriitorilor români și maghiari, preconizată de revista orădeană *Familia* prin 1935. Ei publică totuși o culegere de cinci piese de teatru românești, conținând scrierile lui Caragiale, O. Goga, V. Eftimiu, I. Minulescu și I. M. Sadoveanu. Se publică un volum de traduceri din V. Alecsandri și în 1932, o culegere de balade românești: *Baladele munților/A havas balladái*.

Înființarea grupării Helikon și a revistei *Erdélyi Helikon*, respectiv a editurii *Corporația* reprezintă momente importante în stabilizarea vieții culturale în sensul pornirii unor instituții culturale fundamentale, care au fost în stare să producă poate cea mai importantă schimbare de paradigmă. Kuncz Aladár mărturisea într-o scrisoare din 21 septembrie 1929, publicată apoi de Pomogáts Béla că „aș dori ca Erdélyi Helikon să devină revista independentă a întregii literaturi maghiare”¹⁰². Odată cu apariția *Corporației* instituțiile culturale intră într-o nouă etapă. Se scot douăsprezece volume scrise exclusiv de autori ardeleni. Sistemul abonării asigură nu doar un proces relativ constant și neîntrerupt de editare, ci și plata drepturilor de autor la un nivel destul de rezonabil. Corporația eșuează, în schimb, în încercarea de a capta un public larg.

Revista *Erdélyi Helikon* a fost redactată, la început, de Áprily Lajos, apoi a fost condusă de un colectiv redacțional în care cuvântul lui Kós Károly și al lui Kuncz cântărea greu. Acesta din urmă devine redactorul revistei după plecarea lui Áprily, promovând o politică culturală a literaturii pure, a nivelului artistic european. Încă la prima întâlnire a grupului se formulează un program cultural care include promovarea, progresul manifestărilor culturale, introducerea artiștilor în viața publică, lărgirea publicului consumator de cultură, responsabilizarea literaturii și promovarea spiritului critic. Însuși conceptul de transilvanism suferă o mutație, devenind o teză de politici cultural-artistice, baza stabilirii relațiilor interculturale româno-maghiaro-săsești. Transilvanismul helikonist oficial devine, în același timp, destul de abstract. În anii de glorie, *Erdélyi Helikon* are rolul pe care revista bucureșteană *Sburătorul* sau *Nyugat-ul* budapestan îl au – promovează literatură de calitate, editează cărți de valoare, descoperă talente, lansează autori.

Toți scriitorii maghiari de valoare ai vremii publică în paginile revistei. Nicolae Balotă e de părere că singurul punct slab al revistei e sectorul critic. Critica o practică mai ales scriitorii – e vorba de o critică amicală, eseistică, elegantă, care nu devine și judecată de valoare sau critică axiologică. *Korunk/Epoca noastră* și Gaál Gábor vor practica o critică mult mai acerbă. „*Erdélyi Helikon* are un rol însemnat în strângerea legăturilor, în cunoașterea reciprocă dintre scriitorii români și maghiari. În paginile ei sunt publicate numeroase texte ale autorilor români și nu numai ale clasicilor”¹⁰³. În paginile revistei *Helikonul ardelean* se publică operele unor autori ca G. Bacovia, I. Barbu, L.

102 Pomogáts Béla, *Kuncz Aladár*, București-Cluj, Kriterion, 2001, p. 80.

103 Nicolae Balotă, *Scriitori maghiari din România. 1920-1980*, București, Kriterion, 1981, p. 521.

Blaga, M. Eminescu, E. Farago, O. Goga, E. Isac, I. Minulescu, I. Pillat, I. Creangă, I. L. Caragiale, I. Agârbiceanu.

Ion Chinezu este unul din colaboratorii permanenți ai revistei. Un alt colaborator este prietenul lui Kuncz Aladár, Emil Isac care spunea la moartea tragică a acestuia: „*Ai publicat operele scriitorilor români cu acea convingere că scriitorii lumii fac parte dintr-o singură familie, în care se adună pentru ca să-și cunoască unii altora vorbirea, surâsul și lacrimile*”¹⁰⁴. În anii 1924-1930 literatura maghiară din Ardeal traversează o perioadă de ascensiune, de evoluție și maturizare artistică. Perioada nu a fost, evident, lipsită de dispute și contradicții. Un merit incontestabil al helikonistilor a fost ridicarea considerabilă a nivelului estetic al operelor. Scriitorii grupați în jurul revistei aparțin unor tendințe și orientări literare diverse, nu se poate vorbi de o ideologie helikonistă unitară. Nota comună fundamentală e grija pentru calitatea scrisului.

După 1930 are loc o deplasare spre realism. Anii 1930 marchează, pe plan global, nu doar ample mișcări social-politice, ci și o reorientare a literaturii. Revista *Korunk* (1926) începe să câștige teren. Autoritatea revistei de orientare de stânga începe să crească. „Deceniul patru al perioadei interbelice se caracterizează printr-o evidentă segmentare a direcțiilor literare, ideologice și politice, determinată nu numai de evoluția internă a României, cât mai ales datorită atmosferei existente în întreaga Europă. Se produce astfel o cotitură și în literatura maghiară din România, care va contribui la maturizarea ei. Căci se confruntă nu numai concepții despre creație, nu numai tendințe politice, ci și alte generații”¹⁰⁵.

După etapa provincial-idilizantă (1918-1925), după cea a lărgirii tematice și a orientării spre realism (1925-1930), urmează cea de-a treia etapă. Între 1933-1936 va funcționa, cu modeste rezultate, e drept, *Erdélyi Magyar Írói Rend/Asociația Scriitorilor Maghiari din Ardeal*, ca o replică și ca o formă de protest la politicile editoriale ale Corporației. Scriitorii tineri editează între 1930-1940 revista *Erdélyi Fiatalok/Tinerii ardeleni*. Școala sociologică a lui Dimitrie Gusti exercită o influență tot mai mare. Ei consideră că literatura și cultura trebuie să se întemeieze pe fundamente populare, promovând ideea înfrățirii dintre popor/țărănimă și scriitori. Asemănarea cu poporaniștii români e evidentă.

Disputa rămasă în conștiința literară drept *Atitudini/a mărturisii și a-și asuma/Vallani es vállalni* pune problema lașității și a curajului în literatură. Este vorba de ancheta pornită în octombrie 1929 în paginile revistei *Erdélyi Helikon*, concentrată pe problema romanului istoric și pe aceea a rolului și menirii scriitorului în literatura maghiară din România. În articolul-pilot al anchetei se lansau două idei, complementare, de altfel: ideea curajului actului mărturisirii și al asumării și cea a respingerii lașității. Dezbaterea despre

104 *Idem*, p. 522.

105 Gavril Scridon, *Istoria literaturii maghiare din România. 1918-1989*, Cluj, Promedia Plus, 1996, p. 22.

lașitate se duce și în numele literaturii realiste. E un fel de luptă între antici și moderni, între generațiile vechi cu nostalgii monarhiste și tinerii progresiști. Acest grup de opoziție din sânul grupării helikoniste va înființa în 1932 *Erdélyi Magyar írói Rend*. Berde, Tabéry, Bárd Oszkár, Molter Károly își vor propune revigorarea romanului social.

Preistoria anchetei este bogată. Revista *Nyugat* publica în 16 septembrie 1928 articolul lui Babits *Az írástudók árulása/Trădarea intelectualilor*, o recenzie a cărții cu același titlu (*La trahison des clercs*) a filosofului francez Julien Benda. Babits respinge, în acest text, principiul forței, naționalismul, ura și alinierea scriitorilor la cauza războiului, atitudine pe care o consideră un act de trădare. Babits este de acord cu Benda în următoarele: trădarea literaților constă în sprijinul pe care aceștia îl acordă răspândirii tensiunilor și urii cauzate de război. Literatura din vremuri de război/din vremuri de trădare a literaților își caută drumul nu spre spiritualitate și artă, ci spre viața cotidiană, angajându-se pe un drum al mercantilizării. „Cei ce încă au de-a face cu Adevărul ... trebuie în primul rând să se vindece de credința conform căreia Prezentul e întotdeauna minunat, a fi modern nu e doar util, ci și glorios, ca și cum ar fi extrem de sigur că Omenirea se îndreaptă, neîncetat și sigur, spre ceva mai Bun. Cei pe care Istoria – cu eternele și oribilele ei căderi, migrațiile, războaiele și revoluțiile nimicitoare de cultură – nu i-a vindecat încă de această naivitate, aceia s-ar fi putut vindeca măcar după experiența pe care noi înșine am trăit-o (Primul Război Mondial, n.n.)”¹⁰⁶. Amintim, de asemenea, un articol din 1924, *Gyáva irodalom/Literatura lașă*, apărut în numărul din iunie al revistei *Ellenzék*, unde Kuncz vorbește de suprasaturația, de abundența temelor istorice. „Nu ne cunoaștem propria lume și nu ne cunoaștem între noi. Avem reprezentări mai clare și mai intime despre contemporanii lui Augustus, despre curtenii lui Ludovic al XIV-lea, despre londonezii secolului al XIX-lea decât despre oamenii cu care împărtășim același destin și același timp ... Literatura de azi se retrage, lașă, din fața vieții”¹⁰⁷.

Articolul care declanșa ancheta propriu-zisă, semnat de către Berde Mária era, la suprafață, un apropro la cartea lui Tabéry, *Vértorony/Turnul torturilor*. Acest articol despre suprasaturația romanului istoric s-a născut la cererea lui Kuncz, o personalitate cheie a anchetei, după cum atestă scrisoarea acestuia din 2 septembrie 1929. „S-a pus ... întrebarea dacă nu cumva scriitorul ardelean, în locul artificialului limbaj istorist, nu ar trebui să abordeze direct chestiunile actuale și dureroase. Nu ați dori să scrieți primul articol al unei astfel de anchete care să trateze, pornind de la Tabéry – problema romanului istoric în general?”¹⁰⁸. În această dezbatere vor sta, față în față, două tabere din *Erdélyi Helikon*: grupul scriitorilor secui (Tamási, Kacsó, Nyírő) și grupul viziunii he-

106 Kántor Lajos, *Itt valami más van*, București, Kriterion, 1992, p. 99.

107 Kuncz Aladár, „Gyáva irodalom”, în *Ellenzék*, 23 iunie 1924.

108 Kántor Lajos, *Vallani és vállalni*, București, Kriterion, 1984, p. 56.

likoniste (Kós). Berde Mária va scrie articolul, în care condamnă moda romanului istoric care *injectează*, transfuzează în mod artificial, prezentul în trecut. Ideea de bază a articolului era aceea cuprinsă în amintita sintagmă *a mărturisi* și *a-și asuma*, o luare de poziție împotriva exceselor istorismului, împotriva anacronismelor și interpretării arbitrare a trecutului, coroborate cu un refuz al prezentului. Ion Chinezu credea în 1930, că această dispută va induce o auto-analiză mai serioasă a scriitorilor și laude mai ponderate din partea criticilor.

Reacțiile și răspunsurile la articol sunt numeroase, notăm doar câteva dintre ele. Kacsó Sándor publică în *Brassói Lapok/Gazeta brașoveană* (16 octombrie 1929) textul intitulat *Gyávák voltak az erdélyi magyar írók?/Scriitorii maghiari ardeleni au fost lași?* Kacsó se pronunță împotriva cultivării excesive a paseismului în roman. El cere ca în locul istoriilor care se petrec în țări și orașe mari europene, să se abordeze problematici ardelenene, locale, căci teme ardelenene se găsesc destule. Literatura se face vinovată de lașitate, crede scriitorul, lașitatea de a nu fi vorbit despre ziua de azi, despre prezent, preferând aplecarea spre un trecut cosmetizat. La 19 octombrie 1929, Franyó Zoltán publică în *Temesvári Hírlap* un articol profund antihelikonist care sesizează, la modul hamletian, că ceva e în neregulă în jurul transilvanismului. Lașitatea se află, crede el, în critică, sau mai bine zis în non-critica acoliților grupului helikonist și în ignorarea tăcută a celor din afară.

Tamási Áron publică, în luna noiembrie a aceluiași an, un articol-eseu în care face o analiză pertinentă a problemei Literaturii în ansamblu, chestiunea romanului istoric fiind rezolvată printr-un diagnostic simplu: obsesiva întoarcere către trecut nu e o necesitate, ci e pur și simplu o modă. El abordează *simptomele* și *bolile* Literaturii și caută soluții, tratamente. Tamási așază în centrul demersului său *ideea transilvană*, vorbește de drumul transilvan, dar nu ezită să spună tranșant că tocmai caracteristicile, specificul îi lipsesc acesteia. Denunță suficiența literaturii ardelenene și îndeamnă la o analiză la rece și la autocritică: „literatura maghiară ardeleană nu e imaginea sorții noastre reale, ci e o literatură stătută, ofilită, fără vlagă, care mimează doar viața. Ne facem literatura așa cum facem și politică: la modul maghiar patriarhal, aristocratic, sfidând realitatea”¹⁰⁹. Formal, dezbaterea se încheie odată cu apariția, la data de 17 noiembrie 1929, a articolului semnat de Kádár Béla în *Brassói Lapok, A végszó jogán/Dreptul la ultimul cuvânt*. Acesta vorbește de pericolul căderii în provincialism și în exagerări regionaliste.

Meritul dezbaterii a fost acela de a fi mutat problema romanului istoric, o chestiune de atelier artistic, din zona afacerilor interne ale literaturii în zona afacerilor publice. Jancsó Elemér scrie în *Az erdélyi irodalom útjai. 1918-1931/Drumurile literaturii maghiare ardelenene 1918-1931*, că în perioada cu pricina „literatura transilvană se încăpățânează, cu o excepție sau două, să se tot în-

109 Marosi Ildikó, *Az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája. 1924-1944*, I, București, Kriterion, 1979, p. 205.

toarcă spre trecut, refuzând cu obstinență să-și asume prezentul sau viitorul”¹¹⁰. Criticul reproșează elitizarea politicii editoriale a Corporației, datorită căreia romane ca *Vakvágányon/Pe linie moartă* sau *Czímeresek/Blazonarii* au fost refuzate. Kacsó Sándor și Tamási Áron au avut curajul de a depăși obsedanta temă paseistă și de a aborda teme luate din viața societății contemporane. O altă consecință a dezbaterii despre lașitate este creșterea prestigiului asertivității și a mărturisirii oneste, directe și deschise.

Ligeti Ernő amintește în *Súly alatt a pálma* (Cluj, 1941), asemeni lui Balotă mai târziu, lipsa fenomenului critic obiectiv și a criticilor în literatura maghiară ardeleană. La sfârșitul anilor 1920 se întrezărește însă o schimbare de paradigmă: vocea critică își face apariția în interiorul grupării Helikon, prin intermediul lui Kuncz și Tamási. Ligeti îl vede pe Kuncz ca un punct de focalizare, de convergență a opiniilor diferite, care cerea să se scrie o literatură europeană, cu evidențierea caracteristicilor particulare/locale. Un localism expansiv, am spune noi. La Tamási este apreciată practica și apologia autocriticii necesare autorului.

În perioada anchetei (1929-1930) și literatura română notează fenomene similare. La sfârșitul anilor 1920 se scot numeroase ziare și reviste: publicații avangardiste (*Urmuz* al lui Geo Bogza, *unu* și *Alge*, sub redacția lui Sașa Pană), *Bilete de papagal* (Arghezi, *Vremea*, *Kalende* (între tradiționalism și modernism), *Ti-parnița literară* (antiortodoxistă). Dintre publicațiile din provincie amintim *Darul vremii* (Cluj, 1930, februarie-septembrie) la care colaborează și Ion Chinezu, Agârbiceanu, Pavel Dan, Emil Giurguca, Lucian Blaga, Victor Papilian.

O efervescentă la fel de mare se observă și în *producția de carte românească*. În 1929 apare *Zodia cancerului* de Sadoveanu. În 1930 apare *Baltagul* de același autor, apoi *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război* de Camil Petrescu, *Calea Victoriei* de Cezar Petrescu, *Bal mascat* de Gib Mihăiescu, *Roxana* de Gala Galaction, *Craii de Curtea Veche* de Mateiu Caragiale, *Icoane de lemn* de Arghezi sau *Romanul lui Mirel* de Anton Holban. Această febrilitate creativă se observă și în literatura maghiară din Ardeal.

În literatura maghiară din România atracția pentru cele ce trec, intenția și instinctul conservării, conștientizarea, în paralel, a legilor implacabile ale schimbării au fost fenomene foarte puternice. În Transilvania adaptarea la specificul locului are tradiții multiseculare. Cumpătarea și simțul măsurii au un rol deosebit în abordarea realității. „Factorii geografici și meteorologici converg cu cei istorici – meteorologia istorică are ultimul cuvânt”¹¹¹, este de părere Kántor Lajos într-o carte apărută în 1992. De aici se poate deduce mult discutatul simț al realității al omului și al scriitorului ardelean: acest simț acut al realității e un fel de *differentia specifica*. Păstrarea cumpătului, a echilibrului, așezarea în această permanentă stare de veghe au un rol hotărâtor în momentele de mare schimbare.

110 Kántor Lajos, *op. cit.*, 1984, p. 9.

111 Kántor Lajos, *op. cit.*, 1992, p. 6.

Rolul lor e cu atât mai mare cu cât modelele, tendințele vremii sunt mai numeroase și mai periculoase. Contracurarea unor fenomene precum iresponsabila închidere în trecut sau în amintiri, evocările cosmetizate, nu este ușoară.

Confruntările și adversitățile dintre oameni, grupuri și popoare, este de părere criticul maghiar, pot fi privite obiectiv și deconstruite numai prin evidențierea unor fapte uitate sau mascate, prin abordarea, fără cosmetizări și *parti-pris*-uri ale unor evenimente și atitudini de demult. Se pune problema dacă ideea transilvană nu e cumva vetustă, dacă mai are rost sau finalitate studierea acestei diferențe specifice. Răspunsul criticului e categoric favorabil transilvanismului. Operele în sine, scoase din contextul social care le-a generat, pot fi explicate, dar explicația poate păcătuți prin incompletitudine. Istoria stă pitiță undeva îndărătul lor. Pe 15 septembrie 1920, primul număr al revistei *Napkelet* formulează o întrebare privitoare la relațiile culturale româno-maghiare. „În mijlocul furtunilor politice doar cultura e acel punct de comunicare care se ridică, asemeni unui far, din spumoasele valuri ale urii”¹¹². Întrebarea va suscita răspunsuri, spre exemplu Constantin Rădulescu Motru, redactorul *Ideii europene* atinge, în articolul *Comunitatea culturilor/A kultúrák közössége*, la care am făcut referire mai devreme, problema delicată dar cât se poate de reală a instinctului de superioritate afișat, pe rând, de fiecare.

După 1918, singura modalitate de supraviețuire era o reînnoire internă. Personalitățile timpului recunoșteau că singura cale care poate fi urmată e o reevaluare a trecutului cu o recunoaștere a greșelilor, o reorientare, o reformare a modului de gândire și construirea unui sistem instituțional cultural eficient. Primii ani de după Unire se caracterizează prin fărâmițarea în centre culturale multiple, regionale (dovadă stau numeroasele reviste, societăți literare). La mijlocul anilor 1920 se resimte tot mai puternic o tendință contrară, de centralizare (aparitia marilor instituții culturale). Momentul nașterii grupării Helikon coincide cu momentul stabilirii unei relative unități literare.

Aceste încercări de schimbare de paradigmă au existat și în anii 1920, dar s-au intensificat în anii 1930. Existau două piloane, pe care aceste încercări se puteau sprijini: tradiția *multiculturalității* sau a coexistenței culturilor și recunoașterea unui fapt esențial – *necesitatea schimbării* climatului și spiritualității timpului. După momentul de colaps total vindecarea putea veni numai prin mobilizare. Reflexul de autoconservare odată pus în funcțiune a condus la crearea primelor instituții culturale stabile. Un sistem instituțional stabil este simptomul unei culturi mature. Presa a funcționat destul de bine, în ciuda condițiilor de cenzură, beletristica a cărei mamă-surogat, spunea publicistul Krenner Miklós (care semna Spectator), era, alături de revistele literare efemere, presa cotidiană.

Condițiile socio-politice interbelice au îngreunat uneori dezvoltarea relațiilor culturale româno-maghiare, prin frânare sau prin inducerea unor contra-

112 *Idem, op. cit.*, 1984, p. 19.

dicții. Vecinătatea limbilor, a literaturilor și a culturilor nu însemna o garanție a fecundității dialogului intercultural: „interculturalitatea trăită în cotidian nu împiedica adâncirea clivajelor etno-lingvistice; se vorbeau toate limbile, dar nu se ajungea la înțelegere. Crudă vanitate a limbilor: chiar și perfect stăpânite, ele nu îngăduiau dialogul¹¹³. Încercările de apropiere, de stabilire și stabilizare a acestor relații sunt numeroase și apreciable, și pot fi surprinse încă din anii 1920. Presa interbelică – românească și maghiară – oferă numeroase date în acest sens: traduceri recenzii, prezentări, reportaje. Există o încercare de creare a unei uniuni scriitoricești comune, a unor reviste comune (vezi exemplul *Aurorei*, care lansează ideea uniunii scriitoricești bilingve, după cum arată scrisoarea lui Benedek Elek către redactori, publicată în *Aurora*, 15 februarie 1923). Alte demersuri vizează organizarea spectacolelor teatrale, informarea publicului și colaborarea în domeniul cercetării științifice. Primul val de comunicare între presa românească și cea maghiară e susținut de publicațiile *Gândirea*, *Napkelet*, *Génius*, *Jövő társadalma*, *Aurora*, *Cultura*, *Cele Trei Crișuri*, etc. Cel de-al doilea val apare spre sfârșitul deceniului al treilea, odată cu *Familia*, *Erdélyi Helikon* și *Korunk*. Prima etapă e una de tatonare, de încercare, cea de-a doua este deja una a deschiderii mai curajoase. Redactorul *Erdélyi Helikon*, Kuncz Aladár formulează astfel: „*menirea noastră e să oglindim acea spiritualitate care-și propune să creeze ordinea universală a valorilor artistice și morale, care stau sub ocrotirea neamurilor aflate în relații culturale strânse ... Nu poate fi considerat scriitor maghiar ardelean acela care nu are habar de aceste mișcări literare paralele ... interdependența destinelor noastre apropie aceste trei literaturi, și evitarea influențelor reciproce, a contactelor intime dintre ele este imposibilă. Datoria cea mai urgentă a literaturii maghiare ardelenice este să adâncească aceste contacte spirituale*”¹¹⁴. Pentru Kuncz, transilvanismul e doar pretextul deschiderii de drumuri către literatura română.

Cadrelle instituționale ale comunicării interculturale includ și înființarea PEN clubului. Încă la sfârșitul anilor 1920 s-a lansat o chemare către scriitorii maghiari și sași de a se alătura secțiunii românești a acestei organizații internaționale. Invitația va stârni discuții, inclusiv în sânul grupării helikoniste. Ligeti Ernő își pune întrebarea „de ce nu am putea, după treisprezece ani de conviețuire, să alcătuim o comunitate artistică informală din vreo 10-15 scriitori români și maghiari?”¹¹⁵. Secțiunea maghiară a Pen clubului românesc se va înființa în 1932 la Cluj, activitatea acesteia fiind însă mult sub așteptări.

113 Jacques le Rider, *op. cit.*, p. 133.

114 Kuncz Aladár, „Erdély az én hazám”, in *Erdélyi Helikon*, 1929, nr. 7 (aug-sept.), pp. 487-492.

115 Ligeti Ernő, „Hol kezdődik a román magyar kulturális közeledés?” in *Erdélyi Helikon*, 1931, nr. 1, p. 664.

1.2.5. Reviste plurilingve

În 1922 apare, la Oradea, revista bilingvă *Aurora literară, artistică, teatrală, socială/Irodalom, művészet, színház, társadalom*, redactorii fiind George A. Petre și Salamon László. Această publicație își propune să promoveze traducerile. G. Bacaloglu scrie în articolul program al revistei că *Aurora* va publica, în primul rând, „traduceri din literatura română în ungurește și viceversa. În modul acesta cele două naționalități vor ajunge în cel mai scurt timp să se cunoască reciproc. Două nații care trăiesc de câteva secole împreună ar fi păcat să nu se cunoască cel puțin acuma și de acum înainte, când amândouă conțin valori indiscutabile. *Aurora* va urmări de aproape toate mișcărilor literare și artistice din ambele părți”¹¹⁶.

Numele revistei *Aurora* a fost ales astfel încât termenul să existe în ambele limbi. Ideea apropierei româno-maghiare prin cultură era la modă, societatea *Cele Trei Crișuri* având o secție specială destinată înlesnirii relațiilor culturale. Prietenia dintre Salamon László și George A. Petre a dus la crearea publicației *Aurora*, care apare din decembrie 1922 până în iunie 1923, fiind scoase în total 14 numere. Periodicul bilingv *Aurora* apare odată cu *Asociația scriitorilor fără deosebire de naționalitate*. Ambele sunt ecoul mișcării intelectuale *Clarté*, pornită în 1919 de către Henri Barbusse. *Clarté* a dorit să se constituie într-o organizație a scriitorilor, cu secțiuni naționale și locale. Mișcarea și revista *Clarté* au avut un ecou însemnat în Europa. Un ecou clarteist în România este și revista *Icoane maramureșene* (1923-1924).

Fără îndoială că pe lângă o anumită concurență culturală dintre români și maghiari și inerentul orgoliu, existau și câteva cauze care au condus la încetarea activității revistei, cauze care nu mai țineau de câmpul cultural. „Câteva piedici au existat în calea făuririi climatului necesar înfăptuirii programului revistei. Cea dintâi a venit din partea oficialităților ... Expulzarea lui Ignotius, oprirea intrării în țară a revistei vieneze *Tűz (Focul)*, ...unele aspecte ale politicii interne sunt doar câteva obstacole ridicate programatic în cale apropierei și înțelegerii reciproce. Pe de altă parte exista și o oarecare lipsă de încredere reciprocă”¹¹⁷.

Revista clujeană *Cultura* (1924), redactată în patru limbi, trădează o deschidere și mai mare, cuprinzând literatura română, maghiară și germană din România. În colectivul de redacție îi regăsim pe Sextil Pușcariu, Yves Auger, Lucian Blaga, Kristóf György, Oskar Netoliczka. Revista adresată intelectualilor ardeleni a apărut doar până la numărul patru. „*Revista noastră s-a născut dintr-un acord între mai mulți savanți și oameni de litere, români, maghiari, germani, și ea e destinată să creeze o trăsătură de unire între trei conștiințe etnice diferite în esența lor intimă, dar unite prin numeroase și nobile interese comune*”¹¹⁸.

116 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 270.

117 Nae Antonescu, *op. cit.*, p. 291.

118 *Cultura*, 1924, nr. 1, p.1.

Foarte noocratic – la modul camilpetrescian și aproape simultan cu acesta – revista, în cuvântul introductiv, pornește la drum „*cu nădejdea de a spori numărul celor ce-și întind prieteneste mâna, peste baricade efemere, luând ca deviză cultura*”¹¹⁹. Răsunetul apariției revistei e pozitiv în *Journal de Geneve*, *Deutsche Literaturzeitung*, *Adevărul literar, România, Înfrățirea* (Cluj), *Tribuna nouă* (Arad), *Pásztortűz*, *Keleti Újság*, *Ellenzék*, *Siebenburgisch Deutsches Tageblatt*, *Der Unterwald* etc. În schimb, în *Timpul* (1924, nr. 264, 30 ianuarie) inițiativa e considerată barocă și oribilă, adunând la un loc, la modul grotesc, pe Iorga, Goga și Pușcariu. Mircea Zăciu consideră însă că „inițiativele revistei în problemele cultivării schimbului de valori vădesc un program încheșat, la realizarea căruia s-a pornit cu entuziasm, pricepere și gust estetic”¹²⁰. S-au publicat sau cel puțin au fost propuse publicării operele traduse ale lui Eminescu, Bлага, Șt. O. Iosif, Al. Vlahuță, Nichifor Crainic, proză semnată de Sadoveanu, Cezar Petrescu, nuvela *La hanul lui Mânjoală*, *Fefelega* lui Agârbiceanu. Din literatura maghiară se publică traduceri din Nyíró József și Ady Endre.

Există și păreri care contestă rolul pozitiv al revistei, astfel K. Lengyel Zsolt consideră că acest tip de comunicare din paginile *Culturei* era pasivă – prin urmare ineficientă – pentru că nu implica și dezbateri. Revista și-a încetat apariția pentru că s-au retras fondurile de la minister¹²¹. K. Lengyel consideră rolul *Culturei* minor, fiind doar un organ de propagandă în relațiile externe, pentru a acredita ideea falsei alternative comune culturale la noncomunicarea politică.

Printre celelalte reviste bilingve amintim *Culise/A kulissza* sub redacția lui Leonard Paukerov și Kádár Imre), *Banatul* (Timișoara, 1926) care se ocupa mai ales de probleme muzicale. Problema fenomenului literar își face apariția și în paginile ziarelor vremii. Amintim, în acest sens, ziarul *Ellenzék/Opoziția* și *Keleti Újság/Gazeta răsăriteană*, ambele editate la Cluj. La suplimentul literar al primului colaborează „scriitori de primă mărime: Kuncz Aladár și Áprily Lajos, cei doi au reușit să imprime o orientare clară literaturii din primul deceniu, cultivând tradițiile apusene și pregătind generația de scriitori de la revista *Erdélyi Helikon* (*Helikonul Ardelean*)”¹²².

Se cuvine să amintim și revista *Cimbora/Camaradul de joacă* – 1922-1929 – redactată de una din figurile cele mai interesante ale literaturii maghiare ardelenene, aparținând generației bătrânilor, scriitorul Benedek Elek. El va fi cel care va aduna, în jurul lui, scriitorii tineri remarcabili ai vremii (Tamási, Kacsó, Nyíró). Propunându-și să organizeze viața literară și să oprească exodul de intelectuali, el va lansa o serie de șezători sau matinee literare. „Literatura maghiară din primii ani s-a format deci în paginile periodicelor, în direcții diferite. Alături de conservatorism, care nu refuză însă înnoirea, continuă mișcarea

119 *Idem*.

120 Mircea Zăciu, *op. cit.*, 1996, p. 35.

121 K. Lengyel Zsolt, *A kompromisszum keresése*, Miercurea Ciuc, Pro-Print, 2007, p.154.

122 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 16.

inițiată de gruparea de la *Nyugat (Occidentul)* pentru promovarea literaturii avangardiste ... Crearea de case de editură va contribui la creșterea considerabilă a tipăririi de cărți și a consolidării frontului literar”¹²³.

1.2.6. Evoluția prozei în perioada interbelică

Atmosfera de naționalism crescând de la sfârșitul anilor 1930 va afecta și relațiile interculturale și interliterare relativ stabilizate și așezate pe un traseu ascendent. În ambele tabere încep să apară manifestări de suspiciune, hipersensibilitate și lipsă de încredere. Ca urmare a deteriorării acestor relații oricum fragile, numărul articolelor despre literatura vecină se diminuează atât în *Familia*, cât și în *Erdélyi Helikon*. Se publică tot mai puține traduceri, ancheta revistei *Familia* eșuează și ea. Forțele care au format caracterul național, dacă devin agenți de izolare, de închidere, de închistare se pot întoarce împotriva propriei literaturi. Se părea că Timpul și Istoria nu mai aveau răbdare (parafrazând formula lui Marin Preda) cu Oamenii și cu Literatura.

Într-o lume în expansiune sau în criză, nevoia de literatură este acută. Literatura secolului XX nu poate fi categorizată cu strictețe după criteriul școlilor literare sau după cel al stilurilor. Lipsește un stil de epocă dominant și unitar, dar există multe stiluri care funcționează uneori chiar simultan. Acest aspect destul de eclectic nu sărăcește, dimpotrivă, îmbogățește peisajul literar al veacului. Secolul XX se caracterizează prin rapiditatea și forța cu care influențele și interferențele se manifestă. „Proza scurtă neosămănătoristă de după război e asemenea unui cimitir dezafectat. Toate motivele vechiului sămănătorism, întregul său univers sînt transportate fără dificultate în aceste proze sarbede, lăudate, fără măsură, de mentori și oferite ca exemple de literatură sănătoasă”¹²⁴. Motivele obsesive ale acestor scrieri lipsite de calități artistice sunt bucolicul, idilismul vieții de la țară, distrugerea patriarhalismului din cauza citadinizării, eticismul confundat cu esteticul, dezrădăcinatul. „E o lume încremenită în habitudini agonice, fără suflu și perspectivă, zăvorâtă în ea însăși, neputînd depăși vegetativul. Nu de aici putea veni viitorul literaturii române”¹²⁵. Singurul nume care poate fi legat într-o anumită măsură de neosămănătorismul postbelic este acela al lui Cezar Petrescu, care, la debut, e îndatorat prozei și influenței lui Sadoveanu. Amintim aici lucida declarație de principii a autorului: „drumul meu propriu se lămurește de la al doilea volum: psihologia eroilor din provincie, cu măruntele lor drame și cu acea strivire a individualităților, copleșite de monotonia mediului. Consider literatura sămănătoristă definitiv apusă ... sămănătorismul nu mai are rațiunea de a exista”¹²⁶. Cel care va demonstra

123 *Idem*, p. 16.

124 Z. Ornea, *op. cit.*, p. 480.

125 *Idem*, p. 490

126 *Ibidem*, p. 496.

fără drept de apel că literatura despre mediul rural nu trebuie să fie neapărat sămănătoristă va fi Liviu Rebreanu prin *Ion*.

Dacă epicul antebelic fusese dominat clar de proza scurtă, proza românească interbelică înseamnă, prin definiție, expansiunea epicii masive. *Romanul* ajunge într-un moment de maximă înflorire. Mihai Ralea explică întârzierea speciei astfel în „De ce nu avem roman?": „dacă epopeea grandioasă, atunci când se modernizează, se transformă în roman, balada sau poezia epică mai mică se transformă în nuvelă. N-am avut, cu alte cuvinte, o preparație populară inconștientă, de ordin colectiv a genului care se chema roman, fiindcă ne-a lipsit epopeea”¹²⁷. Concluzia lui Ralea, adept al teoriei evoluției genurilor al lui Ferdinand Brunetiere, este că nu romanul, importat târziu din literatura occidentală, ci nuvela (derivată din baladă) ar fi genul narativ propriu, specific literaturii române. Aceeași părere este exprimată și de către Ovidiu Papadima într-un articol din *Universul literar* (nr. 8/1938), „Între povestire și roman”.

Paradoxul romanului românesc este perceput astfel de Mihai Ralea: dacă apariția și dezvoltarea romanului la nivel european este legată de dezvoltarea lumii și societății burgheze, romanul românesc se naște în condiții istorice extrem de complexe, e epoca expansiunii capitalismului pe de o parte, și a revoluțiilor proletare, pe de altă parte. Tocmai din această cauză, înainte de a fi fost larg obiectiv, romanul românesc se angajează în diverse experiențe de introspecție. Înainte de a fi dat suficiente creații, se va apuca să practice o excesivă analiză, împrumutând termenii lui Ibrăileanu. Înainte de a face observație socială și clasificare tipologică, romanul românesc se intelectualizează. În perioada interbelică mai toată lumea scrie romane: dramaturgii (Mihail Sebastian), poeții (Arghezi). Schița și nuvela sunt mai puțin atractive, nimeni nu se dedică exclusiv prozei scurte. Nuvelistica reprezintă un stadiu de pregătire pentru scriitori, o exersare, școlire a lor înainte de a se dedica romanului.

În eseul „Idei despre roman” (1925) Ortega y Gasset prevedea sfârșitul genului romanesc prin sărăcirea temelor posibile. Realitatea literaturii europene – dacă ar fi să luăm doar producția de romane din următorii zece ani – îl contrazice însă. Și romanul românesc interbelic își lărgiște considerabil tematica. Orașul reintră în vizorul romancierului, după ce fusese scos, o vreme, de sămănătorism; satul, lumea rurală rămâne o arie abordată de romane valoroase (*Ion*). Lirismul prozei antebelice a fost necesar, crede Garabet Ibrăileanu, accentele de durere și tânguire se datorează subconștientului colectiv și condițiilor istorice. După război, această adâncire în subiect face loc cufundării în obiect. Atitudinea lirică prelungită din proza antebelică devine treptat obiectivă. Acest proces de obiectivare se datorează în mare măsură lui Rebreanu. Și din punctul de vedere al construcției romanești evoluția e vizibilă și clară. Tehnicile narrative se diversifică: se practică expunerea epică pe planuri simultane, cronologia

127 Mihai Ralea, „De ce nu avem roman?”, in *Perspective*, 1928, apud Ov. S. Crohmălniceanu, *op. cit.*, p. 187.

discontinuuă și cea răsturnată, monologul interior, proiecții simbolice, subtexte criptice, romanul-jurnal și romanul-eseu. „Gustul experienței capătă o asemenea răspândire, încât stârnește și reacții de revenire la modelul balzacian”¹²⁸. Deceniul al treilea marchează, de asemenea, și prima criză a romanului, materializată prin efortul de a construi o teorie a romanului și acela de educare a gustului public. „În prima etapă a dezbaterilor teoretice (1918-1930), scrie Carmen Matei Mușat, romancierii interbelici nu pun problema restructurării romanului ... ci pe cea a inaugurării unei tradiții românești care lipsea”¹²⁹. O caracteristică a peisajului literar românesc interbelic e că se manifestă simultan forțele de creștere ale romanului tradițional și forțele de opoziție ale romanului artistic (R. M. Alberes). E vorba de ceea ce Nicolae Manolescu numea mai târziu doric și ionic. Putem vorbi de o ardere a etapelor, și, ca o consecință a acestui fenomen, de imposibilitatea de a schița școli anume în prima jumătate a secolului XX.

Scriitorii interbelici reproșează scriitorilor antebelici lipsa romanului, identificând trei cauze posibile: schematismul psihologic al personajelor, sărăcia subiectelor și indiferența scriitorilor legată de educarea gustului publicului receptor. Mircea Eliade pleda chiar, în „Tehnica și educația culturii spiritului” (*Familia*, 1935, nr. 4), pentru introducerea pe piață a unui manual de introducere în tehnica lecturii. „Din anii 30 se formulează ideea de artă a romanului, se vorbește de necesitatea unei metamorfoze a genului. Metamorfoza romanului – restructurarea formulei românești, înnoirea stilistică și lărgirea tematică este influențată în bună măsură și de apariția cinematografului”¹³⁰. N. Davidescu scria în 1921 că romanul în înțelesul clasic al cuvântului se afla într-o stare de criză, de agonie pe plan european: „romanul se stinge pentru a face loc unei mai cristaline manifestări, unei purificate evoluții a speței: nuvela”¹³¹. Din demonstrația lui lipsesc referințele românești, tocmai datorită lipsei romanului românesc.

Opinia noastră nuanțează oarecum opiniile mai sus menționate aparținând lui Mihai Ralea și Ovidiu Papadima. Credem că, măcar la începuturile apariției și consolidării romanului românesc – momentul *Mara*, apoi *Ion* – influența lecturilor autorilor din romanul maghiar a jucat un rol oarecare. Nu este întâmplător faptul, că Rebreanu traduce romanul lui Mikszáth, *Umbrela sfântului Petru*, iar Slavici publica în 1876 traduceri din Jókai în ziarul *Timpul*. Cităm în sprijinul afirmației noastre opinia lui Ion Negoïtescu, care scrie, în legătură cu școlirea literară maghiară a lui Liviu Rebreanu: „Considerat de E. Lovinescu sămănătorist, Rebreanu, care într-adevăr s-a ocupat de țărani în *Ion*, în *Răscoala* și în *Crăișorul*, repudiat fiind însă de romanticul N. Iorga – s-a

128 Ov. S. Crohmălniceanu, *op. cit.*, p 191.

129 Carmen Matei Mușat, *op. cit.*, p. 8.

130 *Idem*, p. 10.

131 N. Davidescu, „Agonia unui gen literar” în *Adevărul literar și artistic*, nr. 50/1921, reproduș în *Aspecte și direcții literare II*, Editura Cultura Națională, București, 1924.

format în mentalitatea *Convorbirilor critice* ale estetului absolutist M. Dragomirescu, precum și în mentalitatea Cenaclului *Sburătorul* și, pe lângă acestea, înprospătându-și mereu cunoștințele sale privitoare la noua literatură maghiară, susținută de revista *Nyugat*, așa cum o dovedesc nu numai câteva nuvele din faza inițială, dar și târziul roman *Amândoi*. Nu interesează dacă scriitorul nostru și-a conceput acest roman incitat de tema similară din *Édes Anna* a lui Kosztolányi Dezső – care de altminteri și-a gândit opera ca o critică la adresa mării burghezii, pe când povestitorul român și-a plasat acțiunea, cu destulă simpatie, în lumea micii burghezii – cât împrejurarea că autorul lui *Amândoi* frecventa eleganta proză a occidentalizantului maghiar. Calitățile cele mai frapante ale lui Liviu Rebreanu se manifestă totuși pe linia tradițional-naturalistă, comportând acea arhitectură epică solidă, prin care *Ion* s-a impus dintr-odată, ca o revelație dând pentru totdeauna romanului nostru siguranța aptă oricăror întreprinderi majore”¹³².

După anul de grație 1933, criza romanului părea să se fi sfârșit. Începe să se manifeste o supraproducție de romane. Fenomenul este firesc, după o perioadă de privare, după cum arată și expansiunea ziarelor după decembrie 1989. Majoritatea criticii receptează și semnaleză fenomenul „Și dacă de-a lungul deceniului al treilea întrebarea la ordinea zilei era de ce nu avem roman, *Adevărul literar și artistic* nr. 735 găzduia două articole în numărul din ianuarie 1935, ai căror autori, Al Philippide „Pledoarie pentru nuvelă” și G. Călinescu „Mihail Sadoveanu, Noptile de Sânziene” deplîngeau „extraordinara inflație a producției de romane din ultima vreme. Preocupați de pericolul potențial reprezentat de o veritabilă psihoză a autorilor de romane, care poate pricinui deprecierea din nou a prozei românești, cei doi proclamau necesitatea unui reviriment al nuvelei, de vreme ce perioada de criză acută a romanului era depășită cu brio”¹³³.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea literatura maghiară începe să se îndrepte spre tematica socială. Această problematică face carieră sub denumirea de problema burghezii în literatura universală și sub aceea de problema „gentry” în cea maghiară. În corelație sau independent de problema socială apare tendința aplecării spre sufletul uman, în toată complexitatea lui, cu toate contradicțiile, surprizele, posibilitățile și isteriile inerente. Romanul psihologic sau literatura analitică includ stiluri și opere de o mare diversitate, de la Dostoievski la Proust, Camus, Thomas Mann, Rebreanu sau Kosztolányi.

Un alt fenomen specific este tema literară a conștientizării și trăirii sentimentului epocii, acel faimos spirit al veacului sau *saeculum*. De la Kafka încoace și până la existențialiști, această literatură a sentimentului de epocă recupează și câștigă teren. El va include atât anxietatea kafkiană, cât și frivolitatea aparentă a anilor 1930, frivolitate care ascunde, și ea, oare ce altceva, decât an-

132 Ion Negoitescu, *op. cit.*, pp. 195-196.

133 Carmen Matei Mușat, *op. cit.*, p. 13.

xietate și frică. Fiecare fenomen al literaturii maghiare, consideră Sötér István în introducerea la cartea *Tisztuló tükrök*, e în relație cu fenomenele literaturii universale: „chiar și mișcarea specific maghiară a scriitorilor populari e doar o parte din acea sensibilitate socială care se manifesta, prin anii 1930, în toată literatura universală”¹³⁴.

Cel mai important prozator maghiar din Ardeal, care-și continuă activitatea și după Primul Război Mondial, e nuvelistul Petelei István. Tema cea mai frecventată este cea a istoriei, lucru pe care Gavril Scridon îl explică printr-un firesc mecanism psihologic de apărare. Accentele de tânguire și de durere, de care aminteam mai sus, referitoare la proza românească antebelică, se mută în primii ani de după război în epica maghiară. Cultivarea temelor istorice și regresul în trecutul cel mai adesea glorios și mitizat e o modalitate de a se sustrage realității istorice imediate. De aceea, în primii ani de după 1918, s-au scris și s-au publicat un număr relativ mare de povestiri istorice impregnate de un lirism idealizant și un paseism nostalgic. Locul e provincia ardeleană, timpul e mitizatul trecut eroic. Însă dincolo de supraproducția de opere mediocre apar și câteva scrieri de o certă valoare literară. Amintim, în acest sens, romanul lui Kós Károly, *Varjú nemzetség/Neamul Varjú, Vértorony/Turnul torturilor*, de Tabéry Géza, *Vajudó idők/Vremuri frământate* de Sípos Domokos, ciclul *A hajnal emberei/Oamenii zorilor* de Berde Mária, trilogia istorică despre Ardeal a lui Bánffy Miklós și *Czímeresek/Blazonarii* de Tamási Áron.

Un alt segment tematic se referă la proza citadină și cea rurală. Tema orașului transpare în romanele *Föl a bakra/Sus pe capră* de Ligeti Ernő și *A két barlang/Grota de azur, Pjotruska și Új élet kapujában/La poarta unei noi vieți* de Karácsony Benő, *Thibold Márton* de Molter Károly și *Vakvágányon/Pe linie moartă* de Kacsó Sándor. Viața satului e subiectul unor scrieri cu tentă realistă ca *Nyugtalan pásztorok/Păstori neliniștiți* de Böződi György, *Varjak a falu felett/Ciori deasupra satului*, *A vörös szamár/Măgarul roșu*, *A tűz kialszik/Se stinge focul* de Kovács György. Tamási Áron exploatează realismul popular și decupajul fantastic în *Rendes feltámadás/Obșteasca înviere* și în *Szűzmáriás királyfi/Crăișorul Sfintei Fecioare*. O altă categorie tematică este cea a războiului. Exemplele cele mai pertinente sunt *Szibériai garnizon/Garnizoana din Siberia* de Markovits Rodion și *Fekete kolostor/Mănăstirea neagră* de Kuncz Aladár.

Gavril Scridon identifică și direcțiile estetico-stilistice ale perioadei interbelice, el considerând că tendințele moderniste, înnoitoare se manifestă cel mai acut tocmai în domeniul prozei. Criticul român vorbește, în acest sens, de cultivarea expresionismului cu tentă și ecouri suprarealiste. E amintit cazul lui Tamási Áron din perioada primelor nuvele. Ba mai mult, scriitorul maghiar combină expresionismul cu ecouri din literatura populară. „Se poate vorbi la el chiar de un drum de la literatura populară maghiară la expresionism. Este ca-

134 Sötér István, *Tisztuló tükrök*, Budapesta, Gondolat, 1966, p. 16.

zul unor opere ca *Pornirea sufletului/Lélekindulás, Crăișorul Sfintei Fecioare/Szűzmáriás királyfi*¹³⁵.

O altă direcție de manifestare a avangardei ar fi cultivarea grotescului, a absurdului, a unui anume fel de umor grotesc (Nagy Dániel – *Cirkusz/Circul*). Un alt scriitor care cultivă umorul este Karácsony Benő. „Proza maghiară interbelică evoluează de la motivele istorice (care în timp nu sunt total abandonate) spre zugrăvirea vieții contemporane cu structurile ei contradictorii, cu antagonismele ei, descifrate cu precădere în anii 1930. Idilismul rămâne în urmă, realismul capătă uneori note nemilos de concrete; se scrie o literatură orientată către lumea celor mulți și umiliți, sub influența atitudinii angajate a scriitorilor”¹³⁶.

---

135 *Idem*, p. 87.

136 *Ibidem*, p.87.

IDEOLOGII CULTURALE ARDELENE

2.1. Contextul european

În primele patru decenii ale secolului XX au apărut mai multe teorii regionale. Europa centrală și de est nu făcea nici ea excepție¹. Impulsul regional în literaturile central-est europene a fost apoi serios erodat în timpul și după cel de-al Doilea Război Mondial. În anii 1920 a apărut teoria literaturii regionale *Landschaftstheorie* elaborată de August Sauer și Iosef Nadler: această teorie viza variantele regionale ale literaturii naționale, distingând în cadrul literaturii germane o ramură literară prusacă, săsească, austriacă etc. Cartea lui Nadler – *Literaturgeschichte der Deutschen Stämme und Landschaften* – a avut un impact important asupra elaborării altor teorii regionale, printre care cea a lui Al. Dima. Aceleași orientări literare regionale sunt susținute și de *Heimatlidichtung* – o mișcare literară conservatoare care favoriza tendințele moderniste, ținând abordarea vieții rurale și a spiritualității rurale germane neperversitate de modernism. Această orientare cultivă spiritul rural neperversitate, iar numele pe care le-a consacrat sunt Herman Stehr (Silezia), Emil Strauss (șvab), Hermann Lons (prusac), Eduard von Keyserling (Brandenburg), Peter Rosegger etc.

Orientarea franceză *régionalisme* își propunea, de asemenea, reprezentarea vieții de la țară și a sufletului țărănesc tradițional. Regionalismul francez promova sufletul rural curat și viața la țară – Henri Bosco (provencal), Maurice Genevoix (Valea Loirei), Henri Queffelec (Bretagne), Charles Ferdinand Ramuz (Elveția), Louis Hemon (Quebec, Canada).

Marcel Cornis Pope dezvoltă, în capitolul *Crossing Geographic and Cultural Boundaries. Reinventing Literary Identities* din *Istoria literaturilor central-est europene*, ideea dinamicii foarte complexe care a redefinit și re poziționat și extins în continuu hotarele culturilor literare ale regiunii. Literaturile Europei centrale și de est au avut, în acest sens, un rol major în (re)inventarea regiunii, și prin (re)imaginarea și (re)configurarea identității ei. Producția literară a zonei și-a construit o rețea de comunități imaginate și imaginative ale Europei Centrale, dându-le acestora coeziunea și continuitatea care le-a lipsit în istorie.

---

1 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*, vol. II, Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2004, p. 5. *Regionalism played an important counterbalancing role as the cultures of east-central Europe went through a nation-building phase, both in the 19th century and after world war one... regionalism often worked as a corrective, turning potentially chauvinistic projects into intercultural ones.*

Tendențele regionale ale demersurilor culturale sunt încercări de (re)găsire a acestei coeziuni și a echilibrului.

Dacă tendințele regionale apar în cultura literară ardeleană imediat după război – transilvanismul promovat de intelectualii maghiari fiind un astfel de impuls regional prin excelență –, către sfârșitul anilor 1920 apar tendințe și viziuni similare și în viața spirituală și intelectuală românească din Ardeal. Paralel cu aceste tendințe regionale va câștiga teren și ideea paneuropeană sau ideea central-europeană. Această alăturare de literatură regională și deschidere europeană poate fi surprinsă, în primul rând, la Kuncz Aladár și la Ion Chinezu².

Denis de Rougemont formulează o definiție a europeanului, unde înșiră multe din caracteristicile umane care vor deveni și ingredientele ideologiei transilvane. „În această moștenire culturală de Rougemont descoperă secretul omului european. Este un om dialectic, dialogic, lipsit de speranța de a-și găsi echilibrul altfel decât prin sinteze dificile, condamnat la alegere perpetuă, deci la conștientizare, la punerea sub semnul întrebării a tuturor rezultatelor și a tuturor valorilor, autorul creației... în laboratorul european... au apărut ideile de revoluție, pasiune și progres”³. Alte caracteristici, după Rougemont, ar fi gustul furios de a diferi, gustul de a fi original, *spiritul de concurență și nevoia de a-și exprima adevărul* eu⁴. De aici deducem obsesia autodefinirii, a *I statement*-urilor. Transilvanismul sau ardelenismul este, în fond, un astfel de *I statement*, un discurs identitar, un demers de autodefinire construit pe un set de idei și sintagme cheie care nu sunt, după cum vom vedea, neapărat invenții ardelene, ci sunt, multe dintre ele, constructe teoretice specifice discursurilor central- sau est-europene.

Obsesia alterității și naționalismul sunt și ele caracteristicile europeanului. „Dislocarea indivizilor din mediul lor familial îi supune arbitrarului, anxietății, nesiguranței materiale și morale, mentale și spirituale, omul devenind dezrădăcinat, izolat și dezorientat, deschis naționalismelor, pasiunilor eclecticice și sistemelor totalitare”⁵. Probabil că și mișcările de masă de după război au întreținut această atmosferă, anxietatea indivizilor transformându-se ușor într-o compensatoare ură pentru alții. Eugen Ionescu diagnostichează maladia spiritului cultural român: criza cronică de identitate și interesul obsesiv în legitimarea modelelor referențiale. Cultura maghiară ardeleană este, în opinia lui Ștefan Borbély, o cultură a dramelor și exacerbărilor identitare. Un sentiment de insecuritate colectivă este detectabil și la români și la maghiari, de aici fobiile naționaliste⁶.

2 Pomogáts Béla, *op. cit.*, 1983, p. 116. *a transzilván regionalizmust úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak közép európai őrhelyét, s az erdélyi irodalomtól azt várta, hogy az országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója legyen.*

3 Cristina Gheorghe, „Identitatea omului european la Denis de Rougemont”, în *altera* 26/27, anul XI, 2005, pp. 76-77.

4 *Idem*, p.78.

5 *Ibidem*, p.78.

6 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, 2004, p. 93.

Identitatea națională are două forme fundamentale de manifestare: tipul vest-european, bazat pe noțiunea de *patrie* și *cetățenie* și tipul est-european, bazat pe noțiunile de *cultură* și *origine etnică*⁷. Cum transilvanismul este un discurs identitar, nu e de mirare că factorul etnic trebuia să fie prezent și la nivel denominativ. În perioada interbelică *transilvanismul* însemna regionalism maghiar, *ardelenism* însemna regionalism românesc. Al. Dima preferă, după cum vom vedea, termenul de *localism creator*, tocmai pentru a evita confuzia cu transilvanismul sau cu regionalismul politic. Diferența dintre *transilvanism* și *ardelenism* se trage din faptul că fiecare bloc și-a construit, așa cum formulează Ștefan Borbély, separat, utopia proprie.

Literatura zonelor de multiculturalitate relevă un număr important de a.n. *multicultural crossings*. În ciuda puseelor de naționalism de după Primul Război Mondial, regionalismul a continuat să joace un rol centrifugal stăruitor în provincii ca Basarabia, Galiția, Transilvania, Banat etc. Producția literar-artistică în aceste zone a însemnat și negocierea tensiunilor dintre naționalism și regionalism, influențele metropolitane și patriotismul local⁸. John Neubauer și Marcel Cornis Pope subscriu la conceptul de *dynamic regionalism*, tratând Europa centrală și de est atât ca un (multiplu) centru, cât și ca o interfață între alte două regiuni majore ale Europei. Ei concep literaturile zonei ca niște componente relaționale mai degrabă decât ca niște entități rivale, competitive, subliniind fluxul și transferul de producție culturală peste granițe, fizice și spirituale. Culturile literare particulare au o identitate dinamică, dialogică, produsul interacțiunii regionale.

2.2. Transilvanismul. Definiții conceptuale

În contextul desfășurării vieții politice și al creionării peisajului literar ardelean își face apariția o ideologie aclamată orgolios pe de o parte și combătută pe de altă parte, o ideologie cu mulți adepți și tot atâtia inamici și combatanți. *Transilvanismul* – o atitudine deosebit de activă, în concluziile ei practice – a fost și este și azi conceput ca o ideologie regională a intelectualității maghiare ardelenene. La început a semnat conștiința maghiarilor ardeleni că pot trăi spiritualicește și fără sprijinul oficial al statului ungar și în afara granițelor lui, în urma schimbărilor intervenite după anul 1918. Unele dintre ideile care au stat la baza noii mișcări culturale își aflau originea în activismul literar al lui Ady Endre⁹.

Deși scriitorii central-est europeni nu știau foarte multe unul despre celălalt, formându-se la Paris, Viena, Praga, București, operele lor reflectă o lume

7 Veres Valér, „Identitate etnică vs. identitate națională în poziție minoritară”, in *altera* 26/27, anul XI, 2005, p. 88.

8 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, 2004, p. 5.

9 Nae Antonescu, *op. cit.*, p. 82.

similară, plină de contradicții, un amestec de durere și nostalgii, sentimente negative și afecțiuni, ură și răni naționale. Situația scriitorilor ardeleni se prezintă cam la fel. Culturile literare ale Transilvaniei ilustrează o *paradigmă conflictuală* care amestecă *rivalitatea* cu *neglijarea* reciprocă și *intervenția* precaută. Literatura fiecărei națiuni nu poate însă suprima acele *multicultural crossings* de care vorbesc Neubauer și Cornis Pope în *Istoria* lor. Aici, ca și în celelalte culturi ale Europei centrale și de est, *regionalismul* a funcționat ca o *alternativă la centralismul național*. Transilvanismul maghiar, ardelenismul românilor, localismul creator sunt toate asemenea regionalismelor creatoare.

În ciuda faptului că o definiție unitară a conceptului *transilvanism* nu există, este unanim acceptată ideea potrivit căreia transilvanismul este o ideologie regională ardeleană, care s-a răspândit și s-a dezvoltat spectaculos în anii 1920, începând să piardă apoi teren în anii 1930. În epoca interbelică regionalismul, înțeles ca o problemă de autodefinire identitară și nu atât ca o chestiune de evaluare estetică, a fost un fenomen destul de important nu doar în viața spirituală ardeleană, fie ea românească sau maghiară, ci și la nivel european.

Circulația ideilor, cărților și oamenilor sfidează hotarele sociale, politice, naționale și face posibil dialogul și schimbul cultural. Astfel iau naștere acele intersecții care dau un aspect special zonelor de interferență culturală. Aceste intersecții vor produce paralelisme care apropie și distanțează în același timp¹⁰. Exemple ar putea fi, în acest sens, trilogia lui Tamási, scrierile lui Kós sau Agârbiceanu și Pavel Dan, parțial și Rebreanu. Dacă în înțelegerea acestor intersecții și implicit în înțelegerea transilvanismului, în loc să insistăm pe influența, predominanța unei culturi asupra alteia, adoptăm conceptul de *navetă culturală* care pune accentul pe *change* și *exchange* sau pe schimb și schimbare, putem ajunge la concluzii deosebit de interesante¹¹. Toate aspectele culturale ale Ardealului interbelic au acel *in-betweenness*, toate fenomenele se situează undeva *între*: între cultural și politic, între local și național, între național și european etc.¹².

Ca răspuns la tendințele de supraevaluare a modelelor apusene în comparație cu cele estice, inteligența locală a căutat mai tot timpul o a treia soluție care să reflecte atât nevoia de autodefinire culturală cât și nevoia de participare,

10 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, 2004, p. 271. ... *what divided the three national literatures, namely their focus on their own ethnic traditions, was precisely what made them also similar: they all tended to uphold rural values against decadent urban ones.*

11 Termeni împrumutați de la Neubauer-Cornis Pope: ... *cultural commuting accounts for the dialogue and interchange between literatures but also for incompatibilities and misreadings.*

12 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, 2004, p. 4. ... *if one of the chief characteristics of east-Central Europe is its vocation of the in-between, of the interval, of the state of geographic but also historical suspension..., its literatures are best served by an approach that deemphasizes national boundaries and historical moments, replacing them with crossings, duration, and points of contact between various cultures.*

integrare într-un dialog european mai larg¹³. Transilvanismul derivă din determinarea spațială a modului de gândire, din reciproca influențare a conștiinței și mediului (specific tuturor regionalismelor, inclusiv celei românești și celei săsești)¹⁴. Pentru o mai bună înțelegere a contextului în care transilvanismul a apărut și evoluat, trebuie spus că proiectele literare naționale de dinaintea Primului Război Mondial își asumau o funcție dublă – se pronunțau împotriva puterii, dar se pronunțau, la fel, și împotriva celor care nu erau la putere. Astfel proiectele maghiare încercau o rezistență față de modelul german, dar nu recunoșteau sau se pronunțau împotriva proiectelor croaților, românilor etc.¹⁵.

Potrivit *Istoriei* lui Neubauer și Cornis Pope, activitățile literare și culturale maghiare din Transilvania nu au fost niciodată clar definite și cristalizate într-o singură ideologie culturală în anii dintre cele două războaie mondiale. S-au schițat patru vederi, orientări politice, culturale sau mixte: *iredentismul*, *transilvanismul*, *danubianismul*, *comunismul*¹⁶. Cele patru orientări au fost, pe de o parte, divizate, pe de altă parte, se suprapuneau. Numeroși intelectuali și scriitori maghiari au aderat la ideologia transilvană, ideile lor nu au fost singulare în epocă, ci aveau paralele în viața spirituală românească și în cea săsească¹⁷.

Curentul numit transilvanist este considerat, în mod tradițional, un curent interbelic maghiar. K. Lengyel Zsolt deosebește două etape – cea a transilvanismului timpuriu și etapa helikonistă¹⁸. Trecerea din prima în cea de-a doua etapă se face cu revista *Erdélyi Helikon*, care-și propunea, de la bun început, redefinirea estetică a principiilor transilvaniste. Spre deosebire de Pomogáts, care identifică transilvanismul cu helikonismul, K. Lengyel extinde sfera semantică a termenului dincolo de gruparea literară. Alți autori (Fábian Ernő, Gáll Ernő, Cs. Gyimesi Éva, Láng Gusztáv, Nagy György etc.) consideră că transilvanismul, ca un construct teoretic al intelectualității maghiare interbelice, se baza pe trei

13 *Idem*, p. 240. *Throughout the 20th century, this dialogue has helped question monolithic ideas of Europeanism, bringing forth a cultural heterotopia. This position has parallels in some Hungarian writings like Romanians, Hungarians often felt out-of-place in an east-Central Europe dominated by Germanic, Slavic and Turkish cultures.*

14 K. Lengyel Zsolt, *op. cit.*, p. 219. ... *mindkettő a gondolkodásmód térbeli meghatározottságából: eszme és környezet egymásrahatásából alakult ki, amely egy regionális öntudatra általánosan jellemző. Ezzel a tulajdonsággal egyidejűleg az erdélyi román és német regionalizmus is rendelkezett.*

15 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, 2004, p. 11. ... *the national literary projects were themselves Janus-faced and assumed a double-function: they sought self-determination and liberation from external hegemonic powers but they suppressed internal ethnic minorities that attempted to construct their own vernacular literatures as expressions of their own imagined communities.*

16 *Idem*, p. 269.

17 *Ibidem*, p. 269. *This idea found certain parallels and support in the work of Lucian Blaga, who sought to describe the cultural-topographic specificity of Transylvania or in the work of the Saxon writer Heinrich Zillich, who wavered, between nationalistic tones and accents which are fraternally supranational, looking for what binds Transylvanian ethnic groups together.*

18 K. Lengyel Zsolt, *op. cit.*, p. 24.

principii fundamentale: era *credo*-ul interrelaționării și conviețuirii celor trei culturi (principiul toleranței), era expresia iubirii pentru pământul natal (principiul localist-regionalist) și era, în al treilea rând, o mișcare de mobilizare a politicilor culturale (caracterul de pedagogie națională).

Problema *definirii* transilvanismului, respectiv cea a *timing*-ului sunt cel mai intens dezbătute chestiuni legate de transilvanism, și de aici vor decurge cele mai frecvente critici. Nedefinibilitatea transilvanismului este însă o falsă problemă în opinia lui K. Lengyel, pentru că exegeza operează cu premisa că fenomenul ar trebui cuprins într-o singură formulă. Imposibilitatea cuprinderii într-o singură definiție, această angoasă și obsesie a definirii conduce la impresia nedefinibilității fenomenului¹⁹ (t.n.).

În interpretarea ideologiei transilvane, Pomogáts surprinde contradicțiile fenomenului, inerente oricărei manifestări bazate pe coaliție și compromis. Una dintre aceste contradicții o reprezintă dificultatea definirii ideii transilvane. După Pomogáts Béla, transilvanismul este conceptul central și linia directoare a literaturii helikoniste, principalele lui caracteristici fiind umanismul, dinamica internă, pluralismul. S-a constituit în rândul clasei de mijloc, ajungând spre mijlocul anilor 1920, o adevărată ideologie națională, care a jucat un rol esențial în (re)formarea conștiinței. Pomogáts accentuează rolul jucat de transilvanism ca ideologie literară.

Láng Gusztáv vorbește, dincolo de aspectul literar, și de ceea ce el numește „variantă istorică a conștiinței de sine a maghiarimii”. În *Jegyzetek a transzilvanizmusról/Note despre transilvanism* (publicat în *Utunk*, 14 dec. 1973) acesta vorbește de utopia transilvanismului, arătând că un spirit transilvan unitar și etern nu a existat niciodată. Cariera transilvanismului a depins în mare măsură de alternanța realism/romantism în evoluția fenomenului cultural maghiar din România. În anii 1920 predomina curentul și imboldul realist, ideologia transilvană facilitând procesul de resuscitare culturală de după 1918. În anii 1930 transilvanismul romantic sau romanțios, mitologizant ia avânt, probabil în urma numeroaselor eșecuri socio-politice. Láng e de părere că transilvanismul anilor 1920, a fost o ideologie politică ce exprima tensiunile și dihotomiile dintre conștiința maghiară națională și regională. Utilitatea și efectele transilvanismului trebuie judecate nu după criteriile posterioare momentului în care această ideologie acționa, ci după criteriile aceluia timp.

Bányai László explică transilvanismul helikonist prin conștiința istorică specială a maghiarimii ardelenice. Gáll Ernő subliniază nevoia apropierei culturale româno-maghiare. Sárréti Sándor analizează bazele sociologice ale fenomenului. În lucrarea *Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben. Tanulmányok* Nagy György subliniază câteva aspecte esențiale legate de evoluția

19 *Idem*, p. 280. ... a transzilvanizmust nem egy minden tulajdonságát lefedő képletben, hanem alkati összetevőiben kell megragadni. Definíciója ilyen értelemben tipologizálásával lehetséges.

ideii transilvane. În numele obiectivității științifice autorul respinge abordarea unilaterală, respinge aplicarea unui set de criterii contemporane unor situații și fenomene de demult. El consideră că nu pot fi probate aserțiuni de tipul „în relațiile dintre popoarele transilvănene precumpăneau factorii de separare, de segregare”, sau că „în evoluția relațiilor româno-maghiare rolul determinant l-au avut contradicțiile sau neînțelegerile”. El aduce ca argument opinia lui Kacsó Sándor care spunea în 1938 (în cadrul dezbaterii despre ideea transilvană – *Jelszó és mítosz*): „*Transilvanismul trebuie căutat nu în istoria poporului dominant la un moment dat, cu atât mai puțin în istoria oficială a claselor care exercită puterea politică, ci mai degrabă în zona în care a trebuit să se ducă o luptă pentru libertate, pentru un spirit mai liber, pentru implementarea practică a ideilor umaniste*”²⁰ (t.n.). Nagy György consideră deci că transilvanismul este ideologia înțelegerii interetnice.

Benkő Samu este de părere că transilvanismul e un concept estetic și politic, care a luat naștere pe parcursul timpului ca o ideologie defensivă, consolatoare, fiind mai tot timpul promovată în special de cei care se aflau în afara puterii politice dominante. K. Lengyel vorbește de literaturizarea transilvanismului, ideea transilvană e mai mult decât ideologia helikonistă, căci ea își propunea să găsească nu doar locul și rolul culturii maghiare în Ardeal, ci al întregii culturi din Ardeal în contextul mai larg central-est european. Transilvanismul este un concept canonizat în discursul cultural maghiar interbelic. Végh Balázs Béla vorbește, de fapt, de canonizarea întregii vieți literare. Canonul literar minoritar este, crede el, o formă de reflexivitate minoritară, centrată pe formarea identității și păstrarea valorilor. Formarea canoanelor are două metode: selectarea și interpretarea, se reinterpretează, de obicei, trecutul. Orice tip de memorie canonică e selectivă, granița dintre mit și realitate devenind extrem de volatilă. Literaturile minoritare formează canoane centrate pe tradiție, în vârful ierarhiei așezând colectivitatea, și nu individul. Canonul cuprinde texte și un sistem de norme.

În lectura lui Végh Balázs Béla transilvanismul este un canon literar complex care dispune de un sistem de valori, de un public literar și de instituțiile necesare. Literatura este parte integrantă a unei ideologii defensive, care servește la păstrarea identității naționale. Reflexele lui de autoapărare hiperbolizează anumite aspecte ale canonului, în primul rând formarea identității și păstrarea valorilor naționale²¹. Pornind de la observațiile lui Végh despre caracterul canonic al transilvanismului, se clarifică puțin, din perspectivă causală, fenomene precum căderea în mitologie, ștergerea granițelor dintre mit și realitate, întoarcerea spre un trecut mitizat pentru a conferi un sens prezentului, accentul pus pe tradiție și pe rolul comunității. Horváth Andor definește

20 Kacsó Sándor, „Az igazi erdélyi szellemiség”, in *Erdélyi Helikon*, nr. 1, 1938, pp. 36-37.

21 Végh Balázs Béla, *Irodalmi horizontok, irodalmi kánonok*, Miercurea Ciuc, Pallas Akademia, 2009, pp. 35-47.

transilvanismul ca o ideologie defensivă și constructivă, cu o vocație conservatoare, vehiculând un mesaj etic simplu și imperativ, mesajul unei identități concepute în termeni culturali, echivalând cu o opțiune morală²².

Definirea conceptului de transilvanism literar a intrat și în sfera de activitate a scriitorilor maghiari ai provinciei, începând cu activitatea scriitorilor grupați în Erdélyi Helikon (1926), cei mai importanți fiind Áprily Lajos, Berde Mária, Kós Károly, Molter Károly ș.a. Gruparea helikonistă s-a constituit cu scopul declarat de a coagula interesele culturale, de a promova platforma *l'art pour l'art* și ideologia transilvanismului. Kós Károly, Kuncz Aladár, Tabéry Géza și alții își exprimaseră de nenumărate ori convingerea că în Transilvania s-a încheiat, de secole bune, o spiritualitate specific ardeleană care-și are sursele în spațiul și peisajul geografic dat și se fundamentează pe comuniunea foarte strânsă cu pământul, cu poporul, o spiritualitate care înseamnă „*găsirea unui echilibru inteligent între națiuni, religii, viziuni, tradiții populare, clase sociale și interes de grup*”²³.

Artiștii de la gruparea Helikon vorbesc despre aspecte pozitive și negative ale conceptului de *transilvanism*. Partea pozitivă, constructivă a ideologiei transilvaniste este că ea proclamă necesitatea stabilirii relațiilor culturale între națiunile învecinate, cheamă la păstrarea tradițiilor și la întoarcerea spre popor (prin care însă ei înțelegeau o categorie ideală, ruptă din spațiul și din timpul Istoriei concrete). Neajunsurile, lipsurile definiției formulate de helikonisti rezidă într-un paseism falsifica(n)t, întoarcerea nostalgică către un trecut glorios, idealizat, cu accente de naționalism neasumat, asociat cu un instinct de superioritate elitist. Definiția lui Ligeti Ernő arată astfel: „*transilvanismul este sentimentul vital al unui popor. Acest sentiment și-a căutat apoi formele, relațiile și echilibrul*”²⁴. Definiția lui Kuncz, în schimb, arată că „*dovada existenței ideii transilvane este Transilvania însăși și ... popoarele ei, care pot conviețui alături, fără a renunța la dragostea lor pentru specificitățile naționale*”²⁵.

Definiția părintelui transilvanismului Kós Károly nu poate fi nici ea trecută cu vederea, el fiind cel mai consistent lider de opinie și purtător de cuvânt al transilvanismului. El vedea unicitatea regiunii în varietate, în coabitarea a trei culturi, care au produs unele din cele mai interesante intersecții culturale: „ *timp de o mie de ani un miracol s-a întâmplat pe teritoriul Transilvaniei, astfel că trei popoare și trei culturi trăiesc împreună, păstrându-și – pentru că și-*

22 Horváth Andor, „Le transylvanisme. Sur un concept de la littérature hongroise de Roumanie”, în *Identité régionale et relations de famille*, Cluj-Napoca, Editura Casa Cărții de Știință, 2007, p. 36.

23 Kuncz Aladár: „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, în *Nyugat*, 1928.

24 Ligeti Ernő, *Súly alatt a pálma*, Miercurea Ciuc, Pallas-Akadémia, 2004, p. 104. ... *a transilvanizmus egy nép életézése. Ez az életézés azután formákat, viszonylatokat, egyensúlyt keresett.*

25 Kuncz Aladár, „Erdély az én hazám”, în *Tanulmányok, kritikák*, București, Kriterion, 1973, p. 246.

*au putut păstra – personalitatea lor distinctă, dar căpătând totodată și un caracter comun, diferite de culturile și popoarele învecinate, înrudite sau nu*²⁶.

Există, firește, diferențe de nuanță în interpretarea și explicarea termenului. Kuncz Aladár și Áprily Lajos oferă ideea unui transilvanism cu o largă deschidere spre un univers al *valorilor*. Kós Károly și Szentimrei Jenő fac apologia unui ardelenism înțeles ca o chintesență a *tradițiilor locale*. Tamási Áron și Kacsó Sándor sunt funciar legați de *solul*, de *peisajul* transilvan, ei înțelegând prin transilvanism o cultivare a virtuților acestuia. Ideea fundamentală a primilor transilvaniști este aceea a *co-legitimității* tuturor. Ei propuneau o reconsiderare a istoriei ca factor de legitimare. Ideologul fondator Kós propunea o reformare a imaginilor identitar-istorice reciproce româno-maghiare, prin sublinierea unor elemente identitare comune ale românilor, maghiarilor și germanilor ardeleni care i-ar putea apropia. „În susținerea tezei cu privire la identitatea transilvană Károly Kós atrage atenția asupra specificității cadrului geografic al Transilvaniei... cu o individualitate teritorială bine definită, care ar oferi regiunii caracteristicile unei entități distincte până și din punct de vedere economic, considerând că trăsăturile cadrului natural și geografic au acționat de-a lungul istoriei în sensul creării unor elemente culturale comune ale popoarelor din Transilvania... interacțiunea culturală a condus la formarea unei culturi transilvănene, fără însă a anula sau diminua în vreun fel specificitatea spirituală a fiecărei comunități”²⁷.

Scriitorul Molter Károly subliniază imposibilitatea de a formula o definiție precisă a conceptului de *spirit transilvan*: „se spun multe în legătură cu acest suflet transilvan. Cred că pățim cu el exact ce pățim cu cea mai mare parte a superstițiilor: vorbim atât de mult despre el, că ajungem la un moment dat să și credem că există. E indubitabil, că oamenii din Ardeal – fie ei români, maghiari sau sași – au trăsături de caracter specifice, identificabile la toți. Nici nu se putea altfel la niște oameni care trăiesc în aceleași condiții de viață. Ba mai mult, avem și un trecut comun. Și acestea fac posibilă existența unei dispoziții sufletești speciale la oamenii de aici. Dar în ce anume constă această dispoziție sufletească specifică – e o chestiune care ar necesita analize mai profunde decât obișnuitele discuții despre sufletul ardelean”²⁸ (t.n.).

26 Kós Károly, *Erdély*, apud Pomogáts Béla, *Magyar irodalom Erdélyben(1918-1944)*, Miercurea Ciuc, Pallas-Akadémia, 2008, pp. 463-465.

27 Flóra Gábor, „Primii teoreticieni ai transilvanismului”, in *altera* 10, anul V, 1999, p. 201.

28 Molter Károly, „Erdély egyénisége”, in *Korunk*, 1926, 6. 478-477, apud Ritoók János, *Kettős tükör*, București, Kriterion, 1979, p. 92. *sok szó esik erről az erdélyi lélekről. Úgy vagyunk vele, mint a legtöbb babonával: annyit beszélünk róla, hogy azon vesszük észre magunkat, hogy hiszünk is benne. Az kétségtelen, hogy az erdélyi embereknek - legyenek azok románok, magyarok vagy szászok - vannak jellegzetes sajátosságaik, amelyek mindegyik fajtánál fellelhetők. Nem lehet ez másképp az egyforma életfeltételek között élő emberek között. Ezenkívül van egy közös múlt is. S ez az, ami egy külön erdélyi lelki beállítottságot hozhat létre az itteni emberekben. Az, hogy azonban ez pontosan miben áll, annak kifejtésére mélyebben járó analízisre volna szükség, mint a szokványos eszmefuttatások az erdélyi lélekről.*

Tamási Áron oferă, și el, o definiție mai mult poetică decât conceptuală, când afirmă că „*recunosc: nu pot defini într-un mod inteligibil acest concept, pot doar să-l aproximez și să-l sugerez prin imagini. Poate că nici istoria nu a putut să dea o expresie clară acestui ceva, care pesemne nici nu este un concept, ci mai degrabă sens și sentiment, chin și destin, realitate și mister. Sau, folosind cuvinte la modă, aș putea spune că transilvanismul este întâlnirea existențelor mai multor etnii pe înălțimile destinului comun al umanității. Așa văd eu transilvanismul*”²⁹. Scrierile publicistice române și maghiare din anii 1920 promovau ideea unei apropieri culturale dintre popoare³⁰. Există numeroase scrieri care făceau apologia acestor relații culturale interetnice. Szentimrei Jenő scria prin 1921 (în textul intitulat *Transzilvanizmus/Transilvanismul*) că transilvanismul este filosofia de viață a ardeleanului. Același autor recunoaște în articolul *Kultúrák/Culturi* că transilvanismului nu i se poate nega o anumită latură politică, pe lângă cea culturală.

Ecoul transilvanismului în discursul cultural românesc este extrem de complex și de nuanțat. Ion Agârbiceanu, desființat de către Moise Nicoară pentru regionalismul său obtuz (în *Țara noastră*, 1922) nu acceptă ideea transilvană, considerând-o abominabilă din cauza componentei politice. Transilvanismul i se pare inacceptabil și lui Goga, mai ales pentru contaminarea politică a conceptului. În articolul „O apărare națională” (*Țara noastră*, 3/1922) acesta afirmă că nu există transilvanism cultural fără transilvanism politic. Eșecurile comunicării româno-maghiare se datorează și acestei probleme aparent insolubile în acea perioadă, de îngemănare a abordării culturale și a celei politice. Aduările de la Brâncovenești, în terminologie babitsiană *literary plein air parliament*, au fost dedicate și ideii și idealului coexistenței și cooperării cu celelalte popoare, chiar dacă nu toți au subscris la această idee. Reményik le-a acceptat parțial doar prin 1930, Makkai s-a dezis de propriile concepții și a emigrat, convertindu-se, într-un final la un extremism filogerman.

În viața de zi cu zi, transilvaniștii împărtășeau o rețea de convingeri, dintre care foarte multe erau comune cu cele ale colegilor de breaslă români. În ciuda presiunilor naționaliste de la centru (București și Budapesta), cultura literară ardeleană a cunoscut momente de colaborare eficientă, într-o mai mare măsură decât frustrările politicianiste. Cooperarea literară a fost semnificativă, chiar

29 Tamási Áron, „*Azok a baloldali erdélyi titánok. Az Erdélyi Helikon, a magyar nyelv közossége és a transzylvanizmus*”, in *Brassói Lapok*, 1929, 4 martie, 4, apud Ritoók János, *op. cit.*, pp. 92-93: *Bevallom: nem tudom érthető módon nevezni ezt a fogalmat, csak megközelíteni tudom és sejtetni tudom körülrakott képekkel. Talán maga történelem sem tudta teljesen kifejezni még ezt a valamit, ami nem is fogalom tán, hanem értelem és érzés, vajúdás és sors, valóság és titok. Vagy divatos szavakkal úgy tudnám mondani talán: a transzylvanizmus különböző fajok életének találkozása fenn az emberi magaslatocon. Én ezt valloim erdélyiségnek.*

30 Modalitățile acestei apropieri culturale (traduceri, conferințe, schimburi culturale, expoziții grafice, anchetele din reviste, reprezentatii teatrale) sunt prezentate mai pe larg de către Tereza Chereji Peris în *Interferențe teatrale româno-maghiare*, 2000, pp. 40-52.

și scriitorii cu accente naționaliste au avut disponibilitate și deschidere către celelalte culturi. De menționat exemplul lui Goga, care, deși afișa atitudini radicale după război, a tradus – în tot acest timp – *Tragedia omului*, o traducere care rezistă până azi. Epoca de glorie a literaturii maghiare din Ardeal coincide cu perioada de maximă înflorire și expansiune a transilvanismului, și nu este lipsit de importanță faptul că Ardealul literar românesc a debutat cu dreptul în lumea cea nouă de după Unire (1919-*Poemele luminii*, 1920-*Ion*).

Nota comună a tuturor definițiilor este accentul pus pe relația de determinare dintre *istoria transilvană*, *peisajul transilvan* și *psihicul transilvan*. Ideea fundamentală de la care transilvanismul pornește este aceea că prin interacțiunea Istoriei și Geografiei specifice Ardealului, s-a conturat un psihism aparte al locuitorilor acestui ținut, psihism prin definiție pătruns de asumarea principiilor *libertății, conviețuirii și toleranței*.

2.3. Scurt istoric al conceptului

La începutul secolului XX activitățile organizate cu scopul de a crea viața literară maghiară în Ardeal, s-au manifestat ca un *curent de opoziție la politicile culturale centraliste* budapestane. Rolul centrului poate fi perceput și în manifestările culturale române: *Luceafărul* redactat de Goga și Tăslăuanu apare, inițial, la Budapesta. Centralismul de la sfârșitul secolului al XIX-lea a condus la schițarea unui curent provincial al literaturii scrise în Ardeal.

Etapa prototransilvanistă își are rădăcinile la români, în perioada Școlii Ardelene, la maghiari în epoca dualistă³¹. În acea perioadă se promova o puternică politică de centralizare economică, administrativă și culturală, precum și o maghiarizare lingvistică pronunțată. Rolul centrului, al Budapestei a crescut considerabil, Transilvania fiind degradată la umilul statut de provincie periferică. Atunci a început să se schițeze o replică regională anticentralistă, care a devenit ulterior curentul transilvanist.

După 1900, termenul de *transilvanism* începe să circule tot mai frecvent, sub forme ușor modificate. Un prim moment prototransilvanist de acest tip este polemica subprefectului județului Cluj, Dózsa Endre cu publicația *Pesti Napló* în 1902. În 1905, apare poemul în proză *Egy ismeretlen Korvin kódex margójára/Pe marginea unui Codex corvinian necunoscut* al lui Ady, în care acesta propune imaginea unei Transilvanii – model de cultură și de libertate. În 1908, același Dózsa Endre folosește conceptul de *transilvanism* în *Transsylvania. Elnöki megnyitó* în publicația clujeană *Erdélyi lapok*, editată de *Erdélyi irodalmi társaság/Asociația literară ardeleană*. Dózsa Endre făcea atunci, în paginile revistei conservatoare *Erdélyi lapok*, apologia rezistenței la invazia

31 K. Lengyel Zsolt, *op. cit.*, p. 42. *a provinciává való leértékeléssel egy kétágú ótranszilvanizmus szegült szembe.*

modernismului. Ca o reacție apar inițiativele culturale progresiste, adepte ale descentralizării: 1911 *Haladás* (Bárd Oszkár), 1914 *Erdélyi figyelő* (Dej, Egyed Zoltán, Kállay Miklós), 1912 *Kalotaszeg* (Stana, Kós Károly).

În 1912 apare revista *Kalotaszeg, Képes hetilap* (7 ian - 26 martie 1912, Stana), un important moment pretransilvanist. Ea a fost editată, redactată și ilustrată de către Kós Károly. Scopul declarat al acestuia era să popularizeze teoria sa despre transilvanism³². Au apărut în total 12 numere, iar ideea interdependenței națiunilor din Transilvania transpare aproape programatic. Revista are un rol esențial în formularea ideologiei transilvanismului interbelic, deși, conform opiniei lui Varró János, *Kalotaszeg* nu poate fi considerat precursorul transilvanismului interbelic³³. Trebuie să menționăm două idei de bază ale publicației lui Kós: critica politicii centraliste budapestane și conviețuirea româno-maghiară în ținutul Transilvaniei³⁴. Transilvanismul lui Kós, practicat în paginile revistei *Kalotaszeg*, s-a dorit a fi leacul împotriva negării tradițiilor specific ardelene.

Revista *Erdélyi szemle* a dat un avânt puternic fenomenului prototransilvanist pornit înainte de Primul Război Mondial – descentralizarea literară și desprinderea culturală de Budapesta. Revista promova, în plan cultural, un umanism receptiv la nou și se dezicea de sistemul elitist, de castă literară, promovat în capitală. În aceste reviste aparținând etapei timpurii publică deja Áprily, Kós, Szentimrei, Reményik, Berde, nume care vor consacra ideea transilvană. Ideile, principiile care vor deveni ingredientele ideologiei transilvane încep să ia contur încă de pe acum: ideea descentralizării și a autonomiei culturale, apropierea româno-maghiară, păstrarea tradițiilor culturale ardelene. De la începutul secolului și până la Primul Război Mondial fenomenul transilvanist se manifesta, deci, în special în publicații periodice. După unirea Transilvaniei cu România politica centralizatoare, cu accente naționaliste, a noului centru – Bucureștiul – a avut ca efect revenirea în actualitate a ideii transilvane.

În 23 ianuarie 1921, apare primul manifest transilvanist *Kiáltó szó/Cuvântul care strigă* (Kós Károly, Paál Árpád, Zágony István). Textul s-a născut din nevoia unei abordări realiste a propriei condiții, dar se resimte încă un ton romanțios-patetic al trezirii la statutul de minoritar. Este, în orice caz, punctul de pornire al primei dezbateri ample despre transilvanism. Kós Károly este co-autorul manifestului, conceptul de *transilvanism* formulat și teoretizat aici nu e un concept îndeajuns clarificat și definit. Esența discursului din *Kiáltó szó* este de a pune capăt stării de disperare și de însingurare care a dominat perioada 1918-1921, și de a oferi un program de lucru, bazat pe sublinierea multiculturalismului spațiului transilvan. Ceea ce este cunoscut azi ca transilvanism a luat naștere după 1918. Cea de-a doua etapă a transilvanismului începe, după K. Lengyel în jurul anului 1923, după Pomogáts în

32 Vezi K. Lengyel Zsolt, *op. cit.*, p. 41, Pomogáts Béla, *op. cit.*, 1983, p. 82.

33 K. Lengyel Zsolt, *op. cit.*, p. 151.

34 *Idem*, p. 61.

1928, anul apariției revistei helikoniste. Transilvanismul începe să capete și conotații de ideologie social-politică³⁵.

Drumul lui Kós spre transilvanism pornește, pe de o parte, de la experiența timpurie a peisajului transilvan; scriitorul călătorea mult, ca și Sadoveanu, și a rămas captivat definitiv de frumusețea sălbatică a Munților Apuseni. Pe de altă parte, definitorie este și o altă experiență, cvasipolitică. Un articol din *Budapesti Hírlap* (*Level a balázsfalvi gyűlésről/Scrisoare de la adunarea de la Blaj*) descrie întâlnirea mulțimilor românești de la Blaj, cu ocazia aniversării a cincizeci de ani de la nașterea Astei. Lecția pe care Kós o învață și o invocă aici este aceea a *responsabilității* pe care intelectualul trebuie să o aibă pentru poporul său. Transilvanismul pe care-l formulează și pe care-l profesază poate fi definit prin metafora *podului*: un pod care leagă trecutul de viitor, e o transpunere a unei realități istorico-sociale în limbajul eticului și al esteticului, și nu al iluziilor. Kós este un om al timpului său, care nu ignoră tradiția antebelică, dar privește spre viitor.

Transilvanismul lui Kós Károly s-a dorit un concept mobilizator, ideea transilvană în concepția lui are menirea de a cataliza procesul creator. În prima perioadă rolul de organizator cultural îi revine lui Benedek Elek, decanul scriitorilor secui și redactorul revistei *Cimbora*. El organizează serate literare la care participă tinerii scriitori. Ei sunt preocupați de peisaj, de istorie și de starea economico-socială ca factori de conservare a specificului național. Principalul conflict rezidă în această tendință spre a construi o mitologie, spre particular pe de o parte, respectiv chemarea spre un umanism universal, transnațional, pe de altă parte.

În cartea sa *Erdély/Ardealul*, Kós Károly se încumetă să elaboreze un proiect, o schiță de istorie a culturii, urmărind să demonstreze existența unui spirit transilvan. Principalele argumente cu care operează Kós sunt de natură culturală, geografică, istorică, etnografică, arhitecturală. Ideea de bază a cărții sale este existența unui spirit transilvan specific, spirit profund impregnat de coexistența, în același spațiu geografic și cultural, a mai multor culturi care s-au influențat și îmbogățit reciproc, fără a-și altera specificul propriu. Ardealul este, pentru Kós, un spațiu geografic special, circumscris de lanțul Carpaților. Această poziție geografică a impus o economie specifică, crede scriitorul. Ardealul este pragul peste care mișcările culturale europene dinspre vest spre est și invers trebuie cu necesitate să treacă, astfel orice se întâmplă pe terenul culturii europene, își lasă amprenta în procesele și fenomenele culturale ardelenice. „*Această natură specifică etern valabilă a Transilvaniei o predestinează,*

35 *Ibidem*, p. 153. ... az irodalmi fordítások a magyar és a román népköltészetből, valamint klasszikus és kortárs magyar és román költők meg prózaírók műveiből az említett minőségű kommunikációhoz illően egy olyan interetnikai cserét eredményeztek, amely történelmi, társadalmi és politikai háttérű tipológiai összefüggésben jelenítette meg az irodalmi műfajokat, irányzatokat és formákat, valamint az egyes szépírók eszmei-lelki alkotását.

în pofida tuturor intervențiilor umane, la un profil cultural specific al fiilor acestui pământ, profil care e diferit de toate culturile proxime ... o mie de ani e o perioadă lungă, chiar și în viața popoarelor și a culturilor. Pe parcursul a o mie de ani în Transilvania s-a întâmplat un miracol, faptul că trei popoare și trei culturi trăiesc laolaltă ... în așa fel încât toate trei își păstrează – pentru că pot s-o facă – personalitatea ei proprie, îmbrăcând, în același timp, un caracter care o diferențiază de toate popoarele străine sau înrudite din proximitate... ce se va întâmpla cu popoarele și culturile Transilvaniei în viitor, depinde într-o mare măsură de popoarele ardeleni. Istoria ne arată, că Transilvania aparține aceluia, care își asumă acest pământ, acest destin și acest suflet, și în viitor va aparține aceluia, care vor continua să și le asume și în viitor”³⁶(t.n.).

Primul pas făcut de Kós Károly spre transilvanism stă sub semnul respingerii ultranaționalismului la modă în presa maghiară a acelui timp, după cum mai târziu va respinge și naționalismul din discursul public românesc. Kántor Lajos face o analiză a articolelor cu subiect românesc din *Budapesti Hírlap* în perioada 1910-1911. Fenomenul destrămării Monarhiei se poate urmări și prin sporirea știrilor și articolelor legate de tendințele și acțiunile românilor. În vara anului 1911, odată cu apropierea jubileului Astei de la Blaj, apar articole precum *Fel Balázsfalvára!, Levél a balázsfalvi gyűlésről/ Scrisoare de la întâlnirea de la Blaj* (5 septembrie), în care Kós Károly vorbește în termeni sincer admirativi de energia și dăruirea participanților de la întâlnirea de la Blaj „Am văzut o mare adunare națională, am auzit discursuri foarte serioase. Dar nu am văzut gesturi gratuite și nu am auzit fraze goale”³⁷. Într-un articol din *Ellenzék* (30 septembrie 1923) – *Az új erdélyi irodalom/Noua literatură maghiară* – Tompa László subliniază două aspecte importante. Efervescența, intensitatea, dinamizarea vieții literare interbelice are două cauze: prima este continuarea sau replica mișcării determinate de spiritualitatea lui Ady, iar cea de-a doua e consecința trezirii subite la o existență individuală, ruptă de țara-mamă. Starea de *orfan* a literaturii a impus un proces de maturizare instantanee. În al doilea rând, Tompa subliniază importanța la fel de mare a unicității și a pluralității din acest spațiu.

Un alt scriitor care se pronunță în legătură cu transilvanismul – perceput ca o ideologie literară – este Makkai Sándor, care atrage atenția asupra perico-

36 Kós Károly, „Erdély. Kultúrtörténeti vázlat”, 1934, in Pomogáts Béla, *op. cit.*, 2008, pp. 463-464. *Erdélynek ez a természettől való és megmásíthatatlan adottsága predestinálja, emberi akaratok ellenére is, e föld népeinek kultúrai egyéniségét, mindem környező kultúráktól való különbözőségét... ezer esztendő nagy idő, még népek és kultúrák életében is. Ezer esztendő alatt Erdély földjén megtörténik az a gyönyörű csuda, hogy három nép és három kultúra éli életét úgy egymás mellett... hogy mindhárom megőrzi -mert megőrizhet i- a maga különvaló egyéniségét, de amellet közös és minden környező idegen és rokon néptől és kultúrától elütő karaktert is veszen fel... Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben, az jórésztben Erdély népeitől függ. A história bizonyítása szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a porsot és ezt a pszichét vállalták és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják.*

37 Kántor Lajos, *op. cit.*, 1984, p. 14.

lului transformării literaturii într-un mijloc, promovând necesitatea revizuirii canonului literar transilvanist, recanonizarea estetică și axiologică a literaturii ardelen. Canonul joacă un rol important în formarea identității, a prestigiului unei comunități, a imaginii de sine afirmă el. Unele construcții textuale sau interpretări ale acestora devin etalon, un bun de păstrat, astfel se produce canonicizarea tradiției.

Makkai redactează în 1927 *Közönség és irodalom/Public și literatură*, în care lărgeste discursul despre literatura transilvanistă. El crede că polemicele literare, discuțiile despre literatură au o putere formatoare de canon. Scriitorul vorbește de o dublă dependență a literaturii maghiare din Ardeal, și despre două roluri: cultura să devină principala modalitate de supraviețuire, un substitut al puterii politice, și cultura trebuie să se supună unui sistem de valori estetice și morale, unor cerințe de calitate. Makkai vorbește de două tipuri de literatură, populară și aristocratică. Literatura ideală e în concepția lui o literatură independentă, o literatură care e maghiară în spirit, tradiții și limbă, dar e ardeleană în problematici, teme, scriitori și public. El sugerează că statutul de minoritar nu e o valoare în sine, dar poate duce la crearea de valori. Acest principiu va deveni unul fundamental în discursul transilvanist.

Makkai e adânc preocupat de ideea sufletului și a spiritului transilvan, el conferind puteri magice inimii și minții omului. Într-o conferință din 4 octombrie 1925 (*Az erdélyi szellem/Spiritul transilvan*), Makkai definește spiritul transilvan drept o categorie valorică complexă, ale cărei componente calitative țin, în primul rând, de o esență istorică și naturală. De asemenea, el se dezice de moda teoriilor rasiale. Cele mai importante valori ale transilvanismului sunt legate de toleranță și identitatea transilvană. Episcopul-scriitor anticipează faptul, că acest canon transilvanist poate pierde din potențialul de generare de valori și va cere o revizuire a valorilor literare, o recanonizare a întregii literaturi. Transilvanismul lui Makkai Sándor este unul conservator. Primele sale scrieri datează din 1922, profesorul de teologie reformată consideră că transilvanismul este o formă de organizare a vieții spirituale prin punerea unui accent deosebit pe educație și literatură. Reményik și revista lui, *Pásztortűz*, făceau elogiul expresiei literare a spiritului Ardealului.

Kuncz Aladár descrie evoluția unei idei transilvane, critică spiritul în care unii scriitori de limbă maghiară scriu. El nu se mulțumește cu un regionalism îngust, ci caută să demonstreze legăturile culturii regionale cu un spațiu cultural mai larg. El este, poate, dintre colaboratorii revistei *Erdélyi Helikon* cel mai deschis unui vast orizont cultural european. Kuncz publica, pe vremea când prelua conducerea revistei de la Áprily, un articol-program *Tíz év/Zece ani*, care nu e altceva decât o analiză pertinentă a ultimei decade literare. El operează cu termeni ca *regionalism*, *europenism*, *europenizarea literaturii* cu păstrarea identității, necesara întoarcere spre trecut, dar care are ca scop întărirea conștiinței menirii artistului în contemporaneitate. Condiția e una sin-

gură, crede Kuncz: „Viața trebuie trăită și asumată în forma în care ea ne-a fost hărăzită”³⁸. În articolul *Tíz év* Kuncz vorbește de un transilvanism care ar servi progresul și evoluția culturală, nu de unul vag, întrezărit doar dincolo de cețuri mistice. El vorbește de *ideea transilvană*, nu de mitul transilvan. Se referă la necesitatea acțiunii și asumării vieții, și nu la încremenirea într-un gest de refuz al acestora. *Avant tout, la littérature*, rostește Kuncz, acest Lovinescu maghiar ardelean, formulând una din cele mai interesante teorii: pornind de la culoarea locală, de la particularitățile locale, literatura trebuie să ia un avânt, să se angajeze într-o mișcare ascendentă, ajungând la altitudini de la înălțimea căroro soarta micilor națiuni devine o problemă universală. O națiune mică poate intra în universalitate prin literatură. Acest studiu vorbește de existența a două tendințe opuse: prima tendință cuprinde reprezentanții literaturii antebelice, fideli epigoni ai dogmelor popular-naționale (*Erdélyi irodalmi társaság/Societatea literară ardeleană*), și cea de-a doua direcție, cea a europocentriștilor.

Ideea ardeleană a lui Kuncz este profund umanistă. Într-un articol din *Nyugat – Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában/Ideea transilvană în literatura maghiară din Ardeal* Kuncz notează: „Școala Ardeleană a literaturii române transplantază ideile apusene în Ardeal, ardeleanul Coșbuc și ... Eminescu transpun formele artistice apusene în lirica românească. E de prisos să mai amintim măsura în care sașii, de la Honterus și până la Brukenthal, încercau să recreeze în viața lor artistică atmosfera și nivelul spiritualității vest europene. În afară de această bază apuseană, cultura celor trei popoare a rămas în contact pe parcursul evoluției istorice, cu spiritualitatea și cultura țării mamă. Acest contact nu înseamnă doar preluarea unor influențe, dar înseamnă și atribuirea unui rol de direcție, de orientare în primul rând în literatura română și în mai mică măsură în literatura maghiară. În ciuda acestor caracteristici, trăsături și finalități comune, cele trei culturi din Ardeal au rămas prin excelență naționale, coloratura lor esențială și resorturile populare rămânând nealterate”³⁹.

O altă idee care trebuie amintită vizavi de acest articol și care precede cu un an declanșarea dezbaterii despre lașitate, privește literatura războiului: Kuncz e convins că reprezentarea artistică a Ardealului contemporan nu se poate realiza fără retrăirea artistică a experienței Primului Război Mondial. Această terapie eminentemente artistică ar avea efecte cathartice, rememorarea prin artă ar facilita împăcarea cu sine și distanțarea, ruperea de o experiență traumatizantă.

Partea cea mai valoroasă a ideii transilvane, în viziunea lui Kuncz, este aceea care privește apropierea, colaborarea dintre naționalitățile română, maghiară, germană și altele. Într-un articol, *Erdély az én hazám/Transilvania este patria mea* el declară că *Nu poate fi scriitor maghiar ardelean cel care nu cunoaște mișcările paralele literare române și săsești*. Acest articol conține o

38 Kuncz Aladár, „Tíz év”, in *Erdélyi Helikon*, nr. 1, 1928, pp. 2-5.

39 Kuncz Aladár, „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, in Pomogáts Béla, *op. cit.*, 2008, pp. 477-485.

adevărată *ars poetica*, o confesiune a artistului și gânditorului Kuncz Aladár. Umanismul său se manifestă din plin în îndemnurile sale la toleranță, la pacificarea antagonismelor, la înțelegere umană. În *Ideea transilvană*, pledează pentru pacifismul umanist. Scriitorul care pătımise mult din pricina războiului se declara adeptul fervent și sincer al buneii înțelegeri. El consideră că *numai politica toleranței reciproce poate salva Europa de la pieire*⁴⁰. În articolul *Literatura lașă* flagelează, acuză ruperea literaturii de realitate. Nu există, crede scriitorul, primejdie mai mare pentru literatură decât să-și piardă legăturile cu viața reală, sau să nu îndrăznescă să se apropie de prezent dintr-o lașă pasivitate. Transilvanismul lui Kuncz, atitudinea sa este cea a unui activism cultural coroborat cu un pacifism generos. Își asumă rolul, dificil de altfel, de diplomat literar, care promovează ideea comunicării și nu a închistării. „Spiritul pacifist, umanismul (inspirat din acela al cercului de la *Nyugat*), tendința manifestă de a urmări prin literatură scopurile cele mai pure sînt caracteristice pentru acea *forma mentis* pe care o reprezintă Kuncz în toate operele sale. Redactorul de la *Erdélyi Helikon* este un excelent catalizator al energiilor literare; ... umanismul său estetic apără programatic *acea literatură care vrea să realizeze ordinea mondială a valorilor artistice și morale sub ocrotirea popoarelor care s-au alăturat, stabilind strânse legături culturale*. Înzestrat cu talentul, cu autoritatea organizatorului de marcă, el năzuiește spre desprovincializarea literaturii, spre realizarea valorilor unei culturi literare de nivel înalt”⁴¹.

În anii 1920 canonul transilvanist înseamnă încadrarea în aceeași paradigmă a memoriei, a istoriei și a salvării valorilor, a tradiției. Dacă în anii 1920 canonul transilvanist era mai degrabă de tip *langue* sau *knowledge* (nu textual deci), perceput ca un sistem de norme, un fel de competență literară, din 1928 avem deja de-a face cu un canon transilvanist definit ca *text* sau corpus de texte. Kuncz Aladár publică în 1928 textul *Az erdélyi gondolat/Ideea transilvană* în care propune o listă cu nume de scriitori, care intră, instantaneu, în canonul vremii. În proză menționăm numele lui Berde, Makkai, Tabéry, Kacsó, Gyallay. În anii 1930 canonul transilvanist se modifică, se pluralizează, apar tendințele moderniste, sociografice, poporaniste și operează deja cu scriitori canonizați.

Canonul transilvanist e dublu înrădăcinat: în *local* sau actual și în *universal*. Valorile locale nu sunt excluse din marele sistem valoric universal și invers: fără deschidere universală transilvanismul cade în provincialism. Kuncz Aladár pune problema relației dintre regional și european. Transilvanismul lui Kuncz nu e concentrat pe o scară de valori în perspectivă verticală, ci ține cont și de relaționările pe plan orizontal, de interferențele dintre literaturile ardelenne de diferite limbi.

În anii 1930 începe criza transilvanismului, se multiplică accentele naționaliste, se răspândesc ideile de extremă dreapta. Șansele creării unui context dialo-

40 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 37.

41 *Idem*, pp. 38-39.

gic româno-maghiar eşuează tot prin anii 1930. Literatura helikonistă devine literatură de atelier, care cultivă tot mai intens iluzii romantice. Antologia *Tizenegyek* (1923) anunță deja generația și mișcarea posthelikonistă și ideologia poporanistă (Balázs Ferenc, Jancsó Béla). În 1930, apare revista și mișcarea *Erdélyi fiatalok*, apoi un an mai târziu antologia *Új arcvonal*. Această nouă generație rupe deja legăturile cu ideologia transilvanistă și accentele romanțioase din jurul ei. Revista cu orientare de stânga *Korunk* va combate cu vehemență ideea transilvană.

În 1935, Jancsó Elemér publică studiul *Erdély irodalmi élete 1918-tól napjainkig/Viața literară ardeleană din 1918 până azi*, care va suscita o polemică intensă. Generația veche ia apărarea transilvanismului. Babits Mihály atrage atenția asupra pericolului căderii în provincial a transilvanismului, pericol care poate fi evitat doar prin cultivarea unui spirit critic puternic. El apreciază calitățile ideii transilvane teoretizate de Kuncz și deschiderea spre universal și spiritul european. Gruparea *Erdélyi fiatalok* va promova un transilvanism moderat, ponderat. Influența Școlii Sociologice a profesorului D. Gusti e mare, ei vor promova ideea solidarității dintre intelectuali și popor. Transilvanismul, în concepția lor, e o rezultantă, nu atât a factorilor istorici, cât mai ales a celor economici și sociali. Eseul lui Szemlér Ferenc *Jelszó és mítosz/Între slogan și mit* (1937) va fi un fel de necrolog al transilvanismului abstract, mistificant. El recunoaște că ideea transilvană e benefică, atâta timp cât rămâne o ideologie de tip umanist-european. În momentul în care este perceput ca un mit, o ideologie transculturală, transilvanismul devine un factor perturbator al progresului spiritual. Ancheta *Jelszó és mítosz* avea intenția de a îngropa definitiv ideologia transilvanistă. Szemlér ceruse, printr-o scrisoare deschisă, să se răspundă la întrebări legate de rolul transilvanismului în viața literară contemporană. Concluzia anchetei este că în anii 1930 ideea transilvană devenise deja un concept depășit. Szemlér considera literatura transilvanistă drept aripa ardeleană a literaturii de la *Nyugat*, argumentând că principiile transilvaniste au fost asumate doar de minoritatea maghiară, nu și de români sau sași. Transilvanismul politic s-a dovedit a fi și mai hilar și mai efemer. El va decreta moartea transilvanismului tocmai cu aceste argumente de caducitate și unilateralitate.

Mai mulți scriitori se implică în polemică. Kós Károly răspunde neîntârziat. El va aduce în apărarea ideii transilvane (acuzată pentru caracterul ei vag, obscur, nedefinit, nebulos) faptul că nici concepte ca *patriotism*, *suflet*, *frumusețe* sau *religie* nu au un conținut obiectual clar și precis definit, dar acest lucru nu le știrbește importanța. Kós Károly ia apărarea ideologiei transilvaniste, crezul suprem al generației sale, fără să nege că rolul acesteia e deja mult diminuat. Kacsó Sándor va lua și el apărarea transilvanismului prin referire la acesta ca la un *fel de a fi* și ca la un *program de lucru*, o atitudine spirituală și pragmatică a intelectualului ardelean. Polemica inițiată de Szemlér cu scopul mărturisit de a îngropa transilvanismul, nu a negat, totuși, încercătura pozitivă a fenomenului, conștiința și *spiritul de toleranță*, *europenismul* și *umanismul*.

Ion Chinezu scrie în celebra sa carte despre literatura maghiară ardeleană că „*Nu este scriitor mai de seamă în Ardeal care să nu se fi rostit despre acest transilvanism, socotit de unii drept axa literaturii de aici*”⁴². Nu putem să nu fim de acord cu ideea cărturarului: ideea transilvană a incitat multe dezbateri, opinii pro și contra, chiar și cei mai vehemenți contestatari validându-i, într-un fel, existența, tocmai prin insistența cu care aproape fiecare participant al vieții literare s-a pronunțat asupra lui. De altfel, frecvența termenului *transilvan/ardelean*⁴³ în diferitele denumiri de ziare, reviste, instituții etc. trădează întipărirea conceptului în mentalul colectiv.

În programul transilvanist există o legătură puternică între ideea regională și cea europeană, sau cum formula Kuncz Aladár, refacerea unei Europe spirituale unite. Ideea transilvană din anii 1920 se baza pe convingerea că identitățile și ideologiile naționale ale românilor, maghiarilor și sașilor erau compatibile și conciliabile, ba mai mult, că aceste identități particulare fac parte din identitatea comună mai largă, identitatea transilvană. Lipsa empatiei, răceala și chiar respingerea cu care ideea identității comune transilvănene a fost primită în cercurile politice și intelectuale influente române își au originea în faptul că ea era considerată incompatibilă cu orientarea națională românească oficială⁴⁴.

2.4. Transilvanismul la români

Conștiința și ideologia națională română a fost promovată mai întâi de Școala Ardeleană (Samuil Micu Klein, Petru Maior, Gh. Șincai), iar conștiința comunitară săsească s-a format prin scrierile lui August Ludwig Schlözer, Stefan Ludwig Roth și Friedrich Teutsch). Bilingvismul și multilingvismul erau o normă pentru central-europenii educați, cel puțin până spre mijlocul secolului XX. Cum majoritatea scriitorilor ardeleni vorbeau limba română și maghiară deopotrivă, ei puteau avea acces direct la creația artistică și cea publicistică a celorlalți. Ideologia transilvanistă implica existența spiritului ardelean și la scriitorii români și sași.

În polemica despre sufletul ardelean, pornită de *Siebenburgisch Deutsches Tageblatt* și continuată de *Pásztortűz*, Nicolae Iorga recunoștea tradițiile specifice spațiului ardelean, dar subliniază unitatea culturii române. Literatura propusă de transilvanism respinge atât purismul în artă, cât și arta

42 Ion Chinezu, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*, Cluj, Editura Revistei Societatea de mâine, 1930, p. 16.

43 Exemple, în acest sens, ar putea fi publicațiile *Transilvania* (publicație apărută cu intermitențe la Brașov, apoi la Sibiu între 1868-1945), *Ardealul* (săptămânal apărut la Brașov între 1912-1914), *Ardealul tânăr* (bilunar apărut la Cluj între 1930-1931), *Ardealul teatral și artistic* (1927-1928) sau *Erdélyi Helikon* (1928-1944), *Erdélyi Lapok* (1908-1913), *Új Erdély* (1921-1944) etc.

44 Flóra Gábor, *op. cit.*, p. 202.

angajată. Literatura are o funcție educativă și morală, este literatura lui *Homo moralis*. Scriitorul are o responsabilitate mare și i se cer standarde artistice, estetice și morale înalte.

În articolul *Az igazi erdélyi szellemiség/Adevărata spiritualitate ardeleană*⁴⁵ Kacsó Sándor atinge problema implicațiilor politice ale transilvanismului, atunci când spune că acesta nu este un construct exclusiv cultural sau politic, ci este mai degrabă un tip de atitudine – practică sau spirituală – care poate fi adoptat atât în literatură, cât și în politică. Transilvanismul este, în această accepțiune, un program de lucru și un curent, a cărui neșansă a fost tocmai mitizarea și glorificarea excesivă. Rezultatul acestei proiectări în mit a fost catalogarea transilvanismului estetic drept regionalism minor și a celui politic drept trădare. Kacsó atinge în același articol și chestiunea originilor *transilvanismului românesc*. El aduce în discuție Dieta ardeleană din 1863-64, unde, după părerea lui, românii au folosit argumentația și discursul de tip transilvanist pentru a-și servi cauza. Cum anume? Episcopul Șuluțiu vorbea acolo despre egalitatea tuturor națiunilor, sugerând ca toate limbile vorbite în Ardeal să devină limbi obligatorii în școlile de stat. Concluzia episcopului: *La urma urmei, multitudinea limbilor de la această Dietă reflectă Transilvania însăși*, faptul că Transilvania este prin definiție plurilingvă anunță deja discursul transilvanist din anii 1920. Un alt text în care chestiunea transilvanismului românesc transpare cu claritate este articolul de întâmpinare semnat de Kádár Imre (*Új román folyóirat Erdélyben/O revistă românească nouă în Ardeal*), în care autorul salută apariția revistei *Darul Vremii*, apreciată ca prima încercare de promovare a transilvanismului cultural în cercurile intelectuale românești⁴⁶. De asemenea, Kováts József scrie un alt articol în *Pászortűz*, unde vorbește de George Coșbuc și de Șt. O. Iosif ca despre reprezentanții transilvanismului literar românesc⁴⁷.

Problema transilvanismului a fost diferit percepută și dezbătută în publicațiile românești ale vremii. S-au născut studii consacrate problemei Transilvaniei sub semnătura lui D. Popovici (1943), Ion Breazu (1944), G. Ibrăileanu, E. Lovinescu, G. Călinescu, Ion Chinezu etc. „*S-a recunoscut unanim energia explozivă pe care această provincie românească o aduce, începând cu Școala ardeleană, în mișcarea de idei a națiunii, dar și în fertilizarea unor capitale literare ca poezia ori romanul ... propulsarea epicului, socialului, etnicului și eticului, categorii majore, necesare unei literaturi tinere adeseori ispitită de miraje venite de departe sub cuvântul unei integrări în ritmuri europene. Între tradiție și modernitate ... Transilvaniei i s-a rezervat fieful Tradiției printr-o*

45 Text apărut în *Erdélyi Helikon*, 1938, 35-41, și reprodus în Pomogáts Béla, 2008, pp. 537-543.

46 Kádár Imre, „Új román folyóirat Erdélyben”, în *Erdélyi Helikon*, nr. 4, aprilie 1930, pp. 340-341, *az új román folyóiratot, amelyben szívesen sejtjük a modern, politikafőlötti kultúr-transzilvanizmus első román kísérletét*.

47 Kováts József, „Legújabb erdélyi román líra”, în *Pászortűz*, nr. 8, aprilie 1930, pp. 184-185.

îndelungată prejudecată. Ea vroia să probeze conservatorismul estetic și rezistența la nou în formele sale calofile, a ardelenilor”⁴⁸.

Liviu Rebreanu scria, în 1929, în prefața la volumul *Povestitori unguri ardeleni*: „Arta acestor creatori nu e niciodată un simplu joc de cuvinte, sunete sau intenții. Scriitorul ardelean, mai mult parcă decât cel din alte părți, se simte veșnic legat cu pământul și socotește arta un apostolat. De aceea și literatura aceasta reoglindește mai puternic sufletul poporului, cu dorurile, bucuriile și speranțele sale”⁴⁹. Tot acolo, Rebreanu trece în revistă acele puncte comune care-i apropie pe scriitorii din acest spațiu spiritual. „Transilvania e leagănul unei literaturi cu totul specifice nu numai pentru unguri, dar și pentru noi, și pentru germani. Scriitorii născuți aici au toți o trăsătură comună care s-ar putea numi eticism. Arta acestor creatori nu e niciodată un singur joc de cuvinte, sunete sau intenții”⁵⁰.

Existența unui specific literar ardelean este o idee acceptată atât de literații români, cât și de cei maghiari. „Intelectualul ardelean, scrie Bucur Tincu, bazându-se pe tradiție, servește societatea, cel izolat și cel chinuit de dureri personale, cel snob și înnoitor universal sau extravagant nu are ecou social. Caracteristica principală a intelectualului ardelean este activismul și dinamismul în formare continuă”⁵¹.

Nicolae Iorga își exprima părerea despre sufletul ardelean încă prin 1922, într-un interviu acordat unui ziar. Potrivit istoricului român, sufletul ardelean își extrage seva și esența din trecutul istoric comun și geografia aparte, specială: „însă sufletul ardelean, drag și necesar tuturor, nu poate fi titlu de drept pentru izolare, ci un element moral influențând în chip determinant și propulsator, deschis pentru toate curentele sănătoase ale epocii. Cele trei națiuni natural că au legături strânse cu partea națiunii care locuiește în altă parte. De aici decurg două lucruri: sufletul ardelean, cu experiențele căpătate și posibilitățile lui, poate fi de mare folos pentru cultura neamului respectiv, iar din aceste părți din afara Ardealului țâșnesc influențe puternice și necesare sufletului ardelean. Deci forțe invizibile îl mână spre noi sinteze de civilizație care în chip firesc trebuie să ajungă la marile corpuri naționale”⁵². Concluzia firească ce se desprinde de aici ar fi că sufletul ardelean ar fi chintesența sau rezultanta interferențelor dintre cele trei literaturi, chiar și ceea ce se scrie dincolo de hotarele geoculturale ale regiunii. Pictorul Catul Bogdan consideră sufletul ardelean o rezultantă a mediului occidental, în care au trăit ardelenii: „oamenii se caracterizează prin seriozitate și înclinare spre aprofundare a problemelor. Aici există vechea și neclintita forță culturală a satului românesc. În pictură e caracteristică sobrietatea, plenitudinea și robustețea culorii”⁵³.

48 Mircea Zăciu, *op. cit.*, 1996, p. 16.

49 Ioan Lupu, *Povestitori unguri ardeleni*, 1928, p. 4.

50 *Idem*, p. 4.

51 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 306.

52 *Idem*, p. 307.

53 *Ibidem*, p. 307.

Ion Chinezu formulează astfel în 1929: „*transilvanismul a fost ridicat la suprafață atunci când Ardealul și-a întors fața spre București ... vom căuta să vedem dacă există în adevăr un transilvanism generator de artă, un suflet specific al acestei regiuni, o gândire ardeleană capabilă să se cristalizeze într-o formă literară proprie. Problema, astfel pusă, aparține geografiei literare.*

*Ei bine, un astfel de transilvanism există, a existat și atunci când nu a fost băgat în seamă, după cum se poate lămuri și în literatura românească un suflet moldovean, muntean, ardelean și oltean. Nu este scriitor mai de seamă din Ardeal care să nu se fi rostit asupra acestui transilvanism, socotit de unii drept axa literaturii de aici... problema a ajuns să aibă o adevărată literatură, din care nu lipsesc, firește, nici exagerările unora, care merg până acolo că pot să descopere o mitologie secuiască, nici glasurile de tăgadă înverșunată ale L'art pour l'art-iștilor”⁵⁴. În volumul dedicat literaturii maghiare ardeleni (teza sa de doctorat) criticul și publicistul clujean rezumă considerațiile sale asupra transilvanismului, definit ca un fenomen al literaturii maghiare din Transilvania, un concept de geografie literară: „*există o notă dominantă în această literatură ardeleană, o notă care să o deosebească de literatura din Ungaria? Întrebarea aceasta și'au pus-o cu înfrigurare de atâtea ori ziarele și revistele ardeleni, și din discuțiile ce s'au urmat în jurul acestei chestiuni, dicționarul literar al vremii noastre s'a îmbogățit de un cuvânt nou: Transilvanismul. I s'a atribuit acestui cuvânt putere magică, de a coordona toate năzuințele ardeleni ungurești spre o țință unitară care, în timp ce-și păstrează legăturile vechi cu viața intelectuală a Ungariei, are menirea să dezvolte un spirit regional diferențiat de ritmul general al culturii ungurești... Trecutul istoric al Ardealului, îndrumat în altă albie decât acela al Ungariei, a fost pus și el la contribuție pentru lămurirea transilvanismului. La influențele exterioare, datorite mediului geografic, s'au adăugat elementele ce se desprind din cercetarea istoriei. S'a insistat asupra contactului secular cu Românii și Sașii, asupra multiplelor influențe reciproce rezultate din acest contact și care încetul cu încetul au creat o mentalitate specifică în care Românii, Sașii și Ungurii își găsesc unele note comune. S'a accentuat de asemenea rolul istoric de mediator al Ardealului între două lumi, între Apus și Răsărit, rol cu deosebire important începând cu penetrația protestantismului... se pot desprinde câteva trăsături fundamentale ce caracterizează literatura maghiară ardeleană... Un adânc sentiment al naturii, un amestec interesant de conservativism și modernism, un spirit de eclecticism nivelator și un pronunțat caracter etic”⁵⁵.**

George Călinescu definește spiritul transilvan prin „*critica constructivă, gravitate, elementaritate, sentiment al jalei, dar și al ritualității, al ceremonialului, al plenitudinii naturiste, un ethos ... (care) prețuiește însă superlativ va-*

54 Ion Chinezu, *op. cit.*, 1930, p. 15.

55 *Idem*, pp. 14-19, a se vedea și caracteristicile prozei românești din Ardeal așa cum apar ele prezentate de către Mircea Popa în *Tectonica genurilor literare*.

*lorile morale, comuniunea chtonică (vizibilă în Ion și Răscoala), ceremonialul evenimentelor cardinale, tentația cosmicului și a misterului*⁵⁶.

Nota comună a tuturor explicațiilor date fenomenului transilvanismului este dubla înrădăcinare: *geografică și istorică*. De altfel, argumentul istoric a fost frecvent invocat și în discursul intelectualilor români din Ardeal încă înainte de Unirea din 1918, cităm în acest sens demersurile lui George Barițiu, secretarul Astrei și redactorul revistei *Transilvania*, care a dat revistei aspectul unui buletin istorico-cultural tocmai fiindcă „*trecutul poate aduce argumente prin care poporul își apără originea și individualitatea*”⁵⁷. Chestiunea fundamentală nu este dacă acest fenomen a existat sau nu; ci este, dacă transilvanismul a avut vreun rol în relațiile culturale și literare româno-maghiare. Spiritul transilvan se caracterizează printr-o nevoie și un instinct de apărare, tendință spre acțiune și gândire publică pentru a evita deznaționalizarea, teologia coborâtă din amvon în scopul educației politico-sociale. Putem rezuma acest spirit ca un dar constructiv al artiștilor: tot ce e zidire conștientă, e și asumare de răspundere și jertfă.

2.4.1. Transilvanismul românesc în reviste

Problema transilvanismului transpare într-un mod complex în publicistica culturală interbelică. Ideologia regională ardeleană este tratată din multiple unghiuri, uneori se abordează transilvanismul ca atare, alteori se confundă sau se contopește cu ardelenismul, cu regionalismul și/sau alte subiecte mai mult sau mai puțin conexe: chestiunea comunicării interculturale, a educației, a curentelor literare, a mișcărilor de culturalizare sau politici culturale, problema presei, a rolurilor, a devenirii și în special a crizei presei interbelice, cu așa-numită problemă minoritară etc.

După studierea unei părți consistente din presa culturală interbelică (publicațiile *Gând românesc*, *Provincia literară*, *Cele Trei Crișuri*, *Țara noastră*, *Boabe de grâu*, *Pagini literare*, *Familia*, *Societatea de mîine*, *Revista Fundațiilor Regale*, *Blajul*, *Abecedar*), una din concluziile care se desprind este că transilvanismul este combătut, criticat într-o bună parte a acestor articole, este abordat prin prisma unei critici constructive în alte scrieri, la fel cum există și texte care dovedesc înțelegere și simpatie pentru fenomenul transilvanist. Se face uneori o distincție clară între transilvanismul ungarilor și ardelenismul, transilvanismul sau regionalismul românilor. Ideea existenței unui transilvanism transnațional sau a unui spirit transilvan comun este rar acceptată în presa românească interbelică, dar ideea determinismului spațial-geografic al spiritului – idee specifică tuturor regionalismelor – este acceptată în foarte multe cazuri. Nu ideea transilvană se respinge, prin urmare, ci *contaminarea ungurească* a ideii transilvane;

56 Apud Mircea Zăciu, *op. cit.*, pp. 26-27.

57 *Dicționarul General al Literaturii Române*, 2005, p. 763.

de aceea românii vor prefera termenul de *ardelenism* sau *localism*, pentru a se evita eventualele confuzii cu regionalismul ardelenesc maghiar. Această definiție prin opoziție trebuie însă judecată conform criteriilor aceluși timp, fenomenul opozițional fiind specific timpului și regiunii Europei Centrale. Trebuie spus, că în ciuda acestei delimitări denominative, transilvanismul, ardelenismul și localismul creator vor opera cu aceeași terminologie și cu același sistem argumentativ, cu dublă înrădăcinare – geografică și istorică.

Gând românesc

În revista *Gând românesc* – anul I, 1933, nr. 7, apare un articol al lui Ion Chinezu, *Două romane săsești*, o recenzie a romanului semnat de către Adolf Meschendorfer, *Die stadt im Osten*, respectiv *Hirtenfeuen*, de Witting. E vorba de o scurtă introducere la ceea ce el numește *breasla cărturărească ardeleană*, reprezentată de breasla artelor frumoase și editura Deutsche buchgilde în Rumanien, organizată după tiparul breslei ungurești. Ion Chinezu subliniază paralelismul celor două acțiuni culturale și legăturile de colaborare dintre *Klingsor* și *Erdélyi Helikon*. Acestea „*au creat, încetul cu încetul, pe lângă o tactică asemănătoare în răspândirea cărții, și o platformă de ideologie literară regională comună, o platformă nu lipsită însă de o învăluitoare atmosferă lirică: transilvanismul. Greu de prins în scheme precise, acest vaporos transilvanism care a fost totuși, teoretizat printr-o mică literatură, se încheagă din melancolice evocări istorice, din încântarea pentru peisajul ardelean, din dibuirea unor fire subterane ce ar uni, prin veacuri, pe deasupra deosebirilor de rasă, cele trei neamuri de pe acest pământ*”⁵⁸.

Ion Chinezu subliniază noutatea termenului *transilvanism*, termen rău văzut în mediile ungurești antebelice, și îl citează pe Kós Károly (*Erdélyi Helikon*, 1928, p. 57): „*s’a găsit pe vremuri un ministru de instrucție care a impus școlilor prin ordin confidențial ca numirea de Transilvania să fie înlocuită prin aceea de platoul sud-estic, iar sub raport politic Ardealul a fost botezat ținutul de dincolo de Trecătoarea Craiului*”⁵⁹.

În numărul 8 din decembrie 1933 apare o cronică literară semnată de același Ion Chinezu, *Victor Papilian, în credința celor șapte sfeșnice*, în care se reamintește importanța abordării regionale a literaturii și geografia literară ca demers în abordarea genului epic. „*Ardealul cu vestigiile numeroase de viață eteroclită invită cu deosebire la o asemenea cercetare fiindcă aici, vecinătățile culturale în care suntem încadrați ne obligă la o permanentă verificare a situației în care ne găsim, la o constantă dibuire a rădăcinilor noastre cu ramificații adânci și vaste în conștiința populară dar insuficient documentate în literatură – și vom avea atunci ocazia să examinăm acel transilvanism din care scriitorii*

58 *Gând românesc*, anul I, 1933, no. 7, p. 92.

59 *Idem*, p. 92.

*minoritari – ungurii îndeosebi – au făcut un mit (Că în afară de rațiuni literare se amestecă aici și alte socoteli, s-a văzut în timpul din urmă)*⁶⁰.

În numărul 5-7, din mai-iulie 1937, al revistei *Gând românesc* Ion Chinezu publică un articol despre spectacolele teatrale ungurești din Cluj, cu referiri la haosul care domină terenul fragil al traducerilor româno-maghiare. Cu puține excepții altfel notabile, se traduce la întâmplare, fără alegere și fără talent. Lucrul acesta i se pare cu atât mai trist, cu cât cunoașterea literaturilor proxime ar fi, teroretic, quasiobligatorie. Problema transilvanismului nu este abordată în mod direct, dar se aduce în discuție cel puțin un element fundamental – cel al necesității comunicării interculturale – și prin mijlocirea traducerilor, care facilitează și comunicarea intraculturală și are o puternică componentă de (auto)cunoaștere. „*Am socotit totdeauna că a cunoaște literaturile popoarelor care ne înconjoară e un lucru cel puțin tot atât de important pentru noi (pentru toți vecinii de altfel) ca și familiarizarea cu marile curente ale Occidentului, dacă nu e chiar o datorie de mai imediată urgență. Cunoașterea literaturilor vecine ne dă adesea elemente ce nu ne pot fi indiferente pentru verificarea propriei noastre poziții. Prietenești sau ostile, aceste elemente trebuiesc cunoscute și discutate la lumina zilei, cu toată seriozitatea cuvenită.*”⁶¹

În numărul 8-10, din august–octombrie 1937, se reproduce (din *Vremea*, 26 septembrie) un text semnat de Constantin Noica, *Tineretul cărturar ardelean*, un articol despre poziția tineretului ardelean de azi în geografia spirituală a românismului. „*E ceva sănătos, e ceva odihnit în Ardealul acesta. Dacă sunt îngăduite caracterizări într-o materie cu desăvârșire gingașe, cum e geografia culturală, sau mai degrabă geografia spiritului de cultură, s-ar putea spune, atunci, că nu Muntenia, cu atât mai puțin Moldova comandă astăzi lumea și creația românească ... Ardelenismul a încetat de a fi o problemă și nici vreun mod de luciditate nu mai este. E acuma, un simplu mod de a fi...*”⁶².

În septembrie 1939 (!) Ion Chinezu publică articolul *Douăzeci de ani de viață literară românească în Ardeal (1919-1939)*. E vorba de un amplu studiu dedicat evoluției fenomenului literar românesc (ziare, proză, lirică), în care se fac numeroase trimiteri la acel *spirit ardelean* care „*a avut o atitudine pronunțat misionară ... În prețuirea unei perioade literare ca aceea de care ne ocupăm, nu s-ar putea face deci abstracție de această permanență a caracterului ardelean, chiar dacă situația schimbată nu ne mai impune acea confruntare pragmatică. Nu trebuie să uităm niciun moment că ne găsim la marginea unei mari culturi imperialiste și această împrejurare își are importanța ei nu atât prin imitațiile care sunt trecătoare, cât mai mult prin reacțiunea la care ea ne-a obligat ... ceea ce bate la ochi este tocmai spiritul de rezistență al ardeleanului, neconținută și foarte treaza lui înclinare de a-și pipăi rădăcinile... voluntarismul, finalist și*

60 *Gând românesc*, anul I, 1933, no. 8, p. 410.

61 *Gând românesc*, anul V, 1937, no. 5-7, pp. 385-386.

62 *Gând românesc*, anul V, 1937, no. 8-10, pp. 501-502.

*puțin sensibil pentru gratuitate, preferința pentru construcția largă și calmă*⁶³. Textul lui Chinezu, publicat în preambulul izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, nu e altceva decât o apologie a ardelenismului, a transilvanismului, atât prin terminologia cu care operează, cât și prin ideatică. Spiritul transilvan în concepția lui Ion Chinezu este reacția discursului cultural și literar la o anumită situație social-istorică. Acest cadru socio-istoric structurează un psihism anume și un mod de gândire particular, iar acest psihism, acest *spirit ardelean* (sau *suflet transilvan* în terminologia transilvaniștilor maghiari) emite un discurs cultural și creează o literatură care poartă pecetea transilvanismului.

În același număr apare și articolul *Semnificația Ardealului*, de Vasile Băncilă, o incursiune în istoria și geografia spirituală a Ardealului, scris cu scopul de a demonstra ceea ce el numește *teoria autohtonismului românesc*. După ce trece în revistă sensurile Ardealului în configurația sufletului românesc (*tenacitate, dârzenie, practicisim organic, metodism, vocația pedagogică, înclinarea spre epic, femeia masculinizată a Ardealului* etc.), Vasile Băncilă ajunge la problema transilvanismului: „Știm că și alții vorbesc despre Ardeal și documentează importanța lui pentru ei. S-a pus chiar în circulație și mai circulă și azi, termenul Transilvanism. El e însoțit uneori de intenții politice, vizând un pretins suflet comun tuturor popoarelor ce locuiesc în Ardeal și pe care ar voi să-l opună realităților etnice. Dar acesta e infirmat de istorie, de psihologia națiunilor și de filosofia culturii. Mai mult: aceștia au vorbit, în ocazii patetice, de sfințenia Ardealului pentru ei. Dar să ne înțelegem: e vorba, în fond, de o sfințenie derivată. Și anume, o derivație a orgoliului și una de autosugestie. Pentru un popor cu psihologie imperialistă, cum sunt Ungurii, Ardealul poate căpăta atributul sfințeniei văzut în perspectiva de exaltare a puterii ... Beția puterii e și ea o mistică și încă una dintre cele mai puternice. În aceste condiții, autosugestia este și ea fatală și deci foarte explicabilă”⁶⁴. Articolul nu abordează transilvanismul pornind de la ideologie, de la esența sau de la ideatica ei, ci se concentrează pe combaterea transilvanismului prin combaterea autorilor; referința este mai întotdeauna evazivă, se folosesc construcții impersonale de genul *alții, aceștia, ei*, evitându-se acuzele directe, în ciuda cultivării unei ostilități evidente. Se vor aduce, în continuare, argumente ce țin de etnopsihologie, respectiv elemente de imagologie: „*Desigur, nu ignorăm adevărul că pentru un popor năvălitor cum sunt Ungurii, a fi stat sau a fi fost silit să stea o mie de ani într-un loc, e imens lucru și aceasta poate da un fel de delir de justificare. Tot așa, nu ignorăm că situația de azi a Ungurilor e tragică. Dela o zi la alta, ei au devenit un popor cu o istorie modestă și aceasta în plin secol al paroxismului conștiinței etnice ... Lărgind lucrurile, se poate chiar vorbi de un tragic unguresc mai complex, care are cel puțin trei aspecte. Mai întâiu, Ungurii sunt imperialiști, dar sunt popor mic. Din cauza aceasta, au fost întotdeauna siliți*

63 *Gând românesc*, anul VII, 1939, no. 7-9, pp. 273-275.

64 *Ibidem*, p. 170.

să se întovărășească cu alții pentru a putea domina... al doilea, se poate vorbi de un tragic al imperialismului ca atare, al voinței de a domina alte popore. Un astfel de popor nu poate fi niciodată cu adevărat autonom, căci el are nevoie de alții, pe cari să-i poată domina ... popoarele neimperialiste se simt mult mai libere căci ele au cel puțin condiția autonomiei lor depline ... un astfel de popor sunt românii ... al treilea, roata istoriei se învârtete, ceea ce poate rezerva popoarelor imperialiste desnodăminte tragice. Stăpâniții de ieri pot deveni stăpânitori ori independenți. Unele din cele mai mari tragedii istorice au fost când s-au prăbușit imperiile. Ungurii trăiesc acum această tragedie a prăbușirii și nu dau dovadă că-și pot ajusta destinul la noile împrejurări”⁶⁵. O altă idee care transpare din articol e aceea a eșecului total al comunicării interculturale, o comunicare care în opinia autorului nu s-a prăbușit recent, ci nici măcar nu a existat vreodată: „de tragedia noastră, timp de aproape două mii de ani, cine a vorbit? Ei, ungurii, au huzurit până acum. Ne-au luat bunul nostru, averile, libertatea, bisericile, dreptul de a ne închina, doinele... până și regii”⁶⁶. Ceea ce merită să fie remarcat este tipul de *I statement* din articol. Concluzia articolului este una singură. Dacă putem vorbi de un ardelenism, acela este expresia autohtonismului românesc: „e adevărat că Ardealul ne mai amintește și că pe pământul său sunt mai multe popoare. Dar tocmai prin aceasta și prin comparație, el ne sugerează mai mult decât oricare altă provincie românească, ideia fundamentală a autohtoniei românești”⁶⁷.

Boabe de grâu

În numărul din iulie 1932 al revistei *Boabe de grâu* apare articolul (probabil scris de E. Bucuța)⁶⁸, *Castelul cu poeți*, o cronică de călătorie sau povestea participării autorului (care nu se semnează) la una din întrunirile de la Brâncovenesti. E vorba de un articol cu accente lirice și cu detalii de istorie locală și arhitectură. Textul poate fi considerat, dacă nu tipic protransilvanist, cel puțin prohelikonist. Una din problemele analizate este aceea a traducerilor, care se fac sporadic, nesistematizat. „Am căutat și căi de colaborare între cele două literaturi, rămase poate prea mult fără să vrea să știe una de alta. Aici poate că în mai mare vină decât scriitorii unguri ardeleni suntem noi”⁶⁹. Deși chestiunea transilvanismului, adeziunea sau nonadeziunea la această problemă nu e abordată în mod direct, modul metaforic în care este formulată concluzia articolului denotă o simpatie cât se poate de clară pentru activitatea artiștilor grupați în jurul revistei *Erdélyi Helikon* (părinții ideologiei transilvane), care se întâlneau

65 *Ibidem*, p. 172.

66 *Ibidem*, p. 172.

67 *Ibidem*, p. 172.

68 Potrivit procesului verbal de la ședința cercului helikonist.

69 *Boabe de grâu*, anul III, 1932, nr. 7, p. 302.

regulat la castelul din Brâncovenești al lui Kemény János, pentru a pune la cale arta: „*Heliconul e un munte singuratic, iubit de muze, dar dă izvoare pentru mulțimile însetate din vale. Învinuirea că ar fi cam strâmt, izolat și aristocratic poate să se rezeme pe alte temeuri, potrivite cu altă luare de seamă. Eu l-am văzut în culorile lui de sărbătoare, plin de cîntece și de ascultători*”⁷⁰.

În numărul din septembrie al aceluiași an apare un alt text, probabil scris tot de E. Bucuța, în care se iau în discuție firescul și necesitatea comunicării interculturale româno-maghiare, a schimbului de valori, precum și cauzele lipsei acestei comunicări, cauze care țin, de obicei, de factori istorici și psihologici. În articol se precizează: „*Vecinătatea noastră culturală cu Ungaria e cea mai veche și mai vie dintre toate... dar tocmai pentru că locul și rostul trecutului merită o luare aminte aparte și e învrâstat cu dungi de umbră și de lumină, mă simt îndemnat să nu fiu covârșit de subiect, să mă opresc anume la problema așa cum arată în zilele noastre... (Ungurii) au venit la noi, ca fragment de popor dominant, cu toate formele unei înalte culturi. Și le păstrează și și le desvoltă. Atîția din românii trăitori astăzi în Transilvania, foști supuși ai răposatei monarhii, au trecut prin ele și le cunosc tot atât de bine, cu toată durerea suferită de impunerea lor, cât cei cari le-au creat și le-au mînuit în folosul exclusiv al unei minorități fără pereche de semețe. Căile pentru schimbul de valori dela unii la alții sunt deschise și n’asteaptă decât programul de fapte și bunăvoință, ca să fie umblate. Datorită însă, pentru noi, amintirilor trecutului, și pentru Unguri, prefacerilor de ieri, apropierea se păstrează încă mai mult fizice. La orice inițiativă mai îndrăzneață susceptibilitățile din ambele tabere țipă de niște dureri care depășesc mult prilejul de naștere și au în ele ecouri străbune... una își va da seama că n’are ce să ocolească identificarea unor altoiri mai vechi sau să se simtă jicnită de împrumuturi mai noi, iar cealaltă că n’are de ce să se teamă de porniri spre desființare sau spre falsificare*”⁷¹.

În numărul 2 (februarie) din anul 1933 se publică un articol cu iz marxist semnat de Jancsó Elemér, *Problema satului unguresc din Ardeal*, unde transilvanismul apare ca o concepție politică, adresată țărănimii. În martie al aceluiași an apare, ca un ecou sau o continuare a articolului *Castelul cu poezi*, un text intitulat *Heliconul Ardelean*, la fel, nesemnat, un articol apreciativ la adresa grupării de scriitori helikonisti. După ce se trec în revistă întâlnirile de la Brâncovenești, sistemul de abonamente la revistă, performanța de a grupa scriitori cu idealuri estetice foarte diferite, se amintesc și se combat învinuirile aduse de opoziția maghiari ai grupării, cum că helikonistii ar fi o grupare de baroni care păstrează legături prea strânse cu cercurile literare de la Budapesta. Concluzia articolului, scris de altfel, pe o tonalitate extrem de tolerantă, aduce în discuție simbolistica turnurilor castelului de la Brâncovenești, turnuri care apar pe coperta revistei *Erdélyi Helikon*: „*Acest castel se poate să fie de două*

70 *Ibidem*, p. 303.

71 *Boabe de grâu*, anul III, 1932, nr. 9, pp. 439-440.

*ori simbolic. Zidurile lui apără arta și s'ar putea că apără și altceva. Trecutul nu se mai întoarce. Să înțelegem cele două simboluri și să tăcem. Nu se pot lua oamenilor cari au suferit, chiar când au făcut să sufere pe ceilalți nespus mai mult, nu trebuie să li se ia toate mângâierile*⁷².

În decembrie 1933, în cronică despre revista *Gând românesc*, apare una din ideile care au făcut carieră în publicistica interbelică, ideea crizei presei românești din Ardeal, și ideea necesității creării unui mare ziar al Ardealului. *Gândirea* părea, la un moment dat, să îndeplinească acest rol, iar apoi *Societatea de mâine*, dar ambele s-au mutat la București, pierzând legătura cu provincia. *Gând românesc*, revista care apare sub auspiciile Astrei și al cărei model pare să fie mult recenzatul *Erdélyi Helikon*, este o adevărată revistă transilvană – „Transilvanismul *helvetic*, descoperit mai mult ca formulă politică decât culturală, atât de concetățenii noștri Unguri și Sași, cât și de oameni politici de peste hotare, se arată cu totul altceva decât se gândeau că poate să iasă din el vânturătorii lui. *Gând românesc* e cea mai luminoasă dovadă. Revista aceasta... dă la iveală un adevăr, valabil în aceeași măsură și pentru ceilalți (minoritarii n.n.), deși pentru ei în înțeles negativ”⁷³. Articolul dezvoltă în continuare ideea unității, a tendinței de unificare a culturii românești, manifestările locale sau regionale trebuie să aibă mereu în vedere acest lucru: „*Silințele locale sau regionale cu cât sunt mai vii și vor să ia cunoștință de sine și să se intruzeze în creații de o valoare generală, au mereu înaintea câmpului întreg de lucru*”⁷⁴. Această lecție și disciplină de unitate culturală pare să fi fost învățată tocmai de la minoritari: „*legătura prea urmărită programatic a literaturii și vieții sufletești a Sașilor și Ungurilor din Ardeal cu literatura și viața sufletească a Germaniei și Ungariei nu putea decât să ajute din parte-i, unirea într-un singur trunchi a formelor noastre de gândire și a visului de artă de pe cele două povârnișuri românești ale Carpaților*”⁷⁵. Transilvanismul în variantă românească este, deci, un regionalism al cărui ultim scop este integrarea culturii regionale/ardelene în marea cultură națională românească.

În tematica transilvanismului apare, în același număr 12 din 1933, un lung articol despre Kós Károly și despre *Erdélyi Helikon* și un alt articol despre Nyírő József, în care se dă o descriere a tendințelor literare maghiare interbelice, „o literatură de îndemnuri, copleșită de lirism, tulbure și inconsistentă la început, revărsându-se în suplimentele ziarelor, în numeroasele reviste de scurtă durată, în modeste broșuri, în care dela început se anunță ideea transilvanismului, a aceluși spirit local adică – desprins din reminiscențe istorice, din considerații geografice și sociale – prin care această literatură ține să se definească”⁷⁶. Se

72 *Boabe de grâu*, anul IV, 1933, nr. 3, p. 187.

73 *Boabe de grâu*, anul IV, 1933, nr. 12, p. 756.

74 *Ibidem*, p. 756.

75 *Ibidem*, p. 756.

76 *Ibidem*, p. 763.

prezintă, în continuare, evoluția pozitivă a transilvanismului și realizările lui (instituțiile literare create, revista și editura helikonistilor), dar se precizează și laturile tenebroase, ascunse – sau, mai direct formulat – politizarea discursului transilvanist: „Privit, la început cu neîncredere de unele cercuri din Ungaria... acest transilvanism este astăzi nu numai admis și cultivat cu asiduitate, ci și deviat – uneori – spre scopuri străine de literatură”⁷⁷.

În numărul 2/1934 al revistei *Boabe de grâu*, în articolul *Klingsor la zece ani*, se arată că transilvanismul există cu certitudine, și că ideea fundamentală care-l definește este aceea de *cunoaștere și deschidere*: „Dar Klingsor mai are o însușire, care nu e mică. Ea, atât de regională, pentru că vorbește de un transilvanism cultural, a îndrăsnit aproape în întâie zile să afle și să arate că există o literatură română vrednică să fie cunoscută”⁷⁸.

Țara noastră

În săptămânalul clujean al lui Goga – *Țara noastră* – apare, în numărul din 22 octombrie 1922, articolul semnat de acesta *Regionalismul*, text publicat cu câteva luni înainte în ziarul *România*. Aici regionalismul e tratat ca o doctrină eminentemente politică: „nu este o teorie politică, nu e un act de rațiune, ci o stare sufletească”⁷⁹, condamnată în special la intelectualii români care privesc spre țară ca spre o mare nenorocire.

Problema transilvanismului apare aici în varianta propusă de Goga sub denumirile de *regionalism*, echivalat cu *străinism*. Vinovați de aceste ideologii bolnave sunt nu doar străinii, ci și o bună parte a intelectualilor români. Nu trebuie să uităm, suntem încă doar în 1922, când transilvanismul propus de Kós este abia la început: „suntem în fața ravagiilor sufletești pe care le-a produs în Ardeal apăsarea ungurerască de atâta vreme. Este psihologia acelei mixturi intelectuale, care s’a născut din încrucișarea cu cultura maghiară... este Budapesta... înfrântă și umilită de oștile noastre, putreda cetate s’ar părea că vrea să ne facă rău prin această penetrație postumă... regionalismul pornește dintr’o atmosferă de străinism”⁸⁰. Regionalismul este un fenomen care a străbătut, crede Goga, întregul secol XIX, dar a fost și este sortit dispariției și eșecului, în orice formă de manifestare: „Pretutindeni unde a fost o mai îndelungă stăpânire străină, prima generație a realipiților a venit cu această zestre fatală, cu virusul străin în suflet... regionalismul este intrat în doaga morții de multă vreme. El a început să moară în Ardeal de vreo douăzeci de ani, de când s’a resimțit primele miasme ale cadavrului autro-ungar... regionalismul se distruge zi de zi, ceas de ceas. Reprezentanții lui din Ardeal vor fi înfrânți pe rând ca

77 *Ibidem*, p. 764.

78 *Boabe de grâu*, anul V, 1934, nr. 2, p. 195.

79 *Țara noastră*, anul III, 22 oct. 1922, no. 2, p. 42.

80 *Ibidem*, p. 42-43.

*prorociei întârziată ai unei religii în care nu mai crede nimeni... Cu alte cuvinte, Budapesta în Ardeal, în sufletul românesc este condamnată să piară*⁸¹.

În 24 decembrie 1922, apare articolul *Orizonturile literaturii regionaliste* de Moise Nicoară, un articol care îl desființează pe Agârbiceanu pentru limba *sgronțuroasă*, antiliterară cu parfum de ogradă îngustă și orizonturi reduse, însă recunoaște meritele regionalismului literar de înaltă clasă. „*Ne-am ridicat împotriva regionalismului politic, ale cărui tendințe de izolare au încercat să sugrume libera circulație a forțelor noastre naționale, cum să nu ne displacă deci, cu atât mai mult, acest regionalism intelectual, de o îngustime deplorabilă, care se pune și el la adăpostul granițelor sfărâmate pentru a înfățișa banalitatea, mediocritatea și vulgaritatea, sub eticheta obișnuită numai în industrie. Made in Transilvania... Nu ne trebuiesc, deci, scriitorii cari să trăiască în funcțiune de bârlogul unei anumite frânturi de teritoriu, pentru că niciodată un Frederic Mistral n'a fost glorificat numai pentru că a scris pe Mireio în limba provençală, ci pentru că a fost un poet adevărat*”⁸².

În numărul 35 din 22 iunie 1924 revista, deși declarat antiregionalistă, ia apărarea presei regionale și publică un articol (*Cenzura în Ardeal*) în care se denunță politica de cenzurare nemiloasă și absurdă a autorităților române față de revistele românești din Ardeal. În același spirit, Al. Hodoș publică anul următor, în numărul 24 al revistei, textul *Presa românească din Ardeal*, care dezbate problema trecutului, prezentului și viitorului presei ardelenene. „*Presa românească din Ardeal a fost, de-a lungul vijoroasei sale existențe, o presă luptătoare. Gazeta era aici mai mult decât o tribună, era o bucată de tranșee în adâncul căreia străluceau armele... rezistenței noastre naționale... și în această semeță cetățuie ziaristul era un ostaș. Un om de credință. Un om de sacrificiu. Un îndrumător*”⁸³. Cel mai trist lucru i se pare că perioada de glorie, de apostolat a presei românești ardelenene s-a sfârșit odată cu unirea cu țara: „*în desvoltarea ziaristiceii ardelenesti anii războiului au săpat o prăpastie... presa românească din Ardeal, a doua zi după adunarea memorabilă dela Alba Iulia, nu s'a mai clădit pe vechile temelii, ci pe altele noi, care, se vede treaba, n'au mai fost atât de solide*”⁸⁴. Intervine apoi ideea unui altfel de conflict dintre regionalism și centru, un conflict, de data asta, nu între tendințele românești și cele maghiare, ci între două tendințe românești – ardelenismul contra regătenismului: „*presa românească din Ardeal avea două căi de ales. Sau să devină iarăș ceea ce a fost odată – ... sau să se modeleze*

81 *Ibidem*, p. 44.

82 *Țara noastră*, anul III, 24 decembrie 1922, no. 11, p. 339.

83 *Țara noastră*, anul IV, 14 iunie 1925, no. 11, p. 762.

84 *Țara noastră*, anul IV, 14 iunie 1925, no. 11, p. 763. Ideea mai apare și în *Societatea de mâine*, anul III, nr. 16, din 18 aprilie 1926, p. 300, unde dr. Eugeniu Munteanu dezbate tema crizei presei românești ardelenene și dă ca exemplu de urmat presa minoritară, susținută financiar cu mari sacrificii de cititori. În Sibiul contemporan autorului nu mai apare nicio gazetă românească, în timp ce înainte de Unire, sub asuprire ungurească, apărea falnica *Tribuna*.

după chipul și asemănarea așa-ziselor gazete independente de la București. Să mărturisim sincer, în fața tuturor, că presa românească din Ardeal a ales un al treilea drum. S'a pus la dispoziția luptelor politice"⁸⁵.

Articolul *Literatura de după războiu*, de Al. Lascarov-Moldoveanu abordează tema crizei literaturii române de după război, temă omniprezentă în presa vremii. Aici *străinismul* sau *internaționalizarea literaturii* are însemnătatea unui certificat de deces al autenticei scriituri românești: „*urlă pretutindeni falsificarea și străinismul... în mod vădit și intenționat, se dă literaturii noastre de după război o îndrumare spre internaționalizarea ei, adică spre distrugerea ei*"⁸⁶. Ideea comunicării și a influențelor străine se pune atât de radical, încât autorul nici nu concepe ideea unei comunicări bipolare, ci doar a uneia unidirecționale. Cauza acestei vehemențe este superioritatea afișată ostentativ de o parte a intelectualității maghiare: „*în ultimul timp s'au fost auzit unele glasuri trufașe, ridicate din chiar mijlocul organismului nostru social, din partea unor minorități etnice, care afirmău nu știu ce superiorități de rasă. E rău că se face așa. Acest lucru distruge una din condițiile asimilării culturale: simpatia, – și fără ea, nimic nu se poate face, între părțile compunătoare ale trupului nostru social se sapă tot atâtea prăpăstii, – și apropiere – deci coeziune – nu mai poate fi. În loc de afirmări de superiorități, – să facem afirmări de simpatie și de recunoaștere reciprocă*"⁸⁷.

Corneliu Codarcea, recunoscut pentru activitatea de apropiere interculturală, publică un articol în spiritul revistei lui Goga, intitulat *Reînvie regionalismul*, în care autorul pune semnul egalității între *transilvanism/regionalism* (anacronic), *tendențele autonomiste*, și *ura rasială*, atitudinea cu conotații antisemite a ardelenilor față de regățeni. Soluția rezolvării acestei stări sufletești conflictuale e următorul program de lucru: „*Suntem ardeleni. Să zicem. Cu mai multe calități decât defecte. Pentru ce nu contribuim noi la dezvoltarea țării noastre și nu dovedim dragoste de neam ardelenizând vechiul regat, prin punerea în valoare a calităților noastre reale*"⁸⁸.

Același Corneliu Codarcea publică în următorul număr *Regionalism românesc și regionalism minoritar*, în care face trimiteri la articolul precedent, și este mai explicit în definirea regionalismului: „*În numărul nostru ultim am susținut că regionalismul, înțeles într-un anumit sens, este condamnat, antiromânesc și ridicol, căci se bazează pe convingerea superiorității culturale, sociale și politice a foștilor noștri opresori... nu putem tăgădui că există și un regionalism justificat, un regionalism sănătos și românesc, față de regionalismul injust și păgubitor al unguștilor și slugilor din fire, pe care îl vom numi aici regionalism minoritar, adică al românilor cari cu toată înfăptuirea României mari, tot minoritari au rămas, având în vine sânge de minoritar...*

85 *Țara noastră*, anul IV, 14 iunie 1925, no. 11, p. 764.

86 *Țara noastră*, anul VII, 14 iunie 1925, no. 24, p. 774.

87 *Ibidem*, p. 775.

88 *Țara noastră*, anul VII, 13 iunie 1926, no. 24, p. 666.

*regionalismul minoritar al lamentabilelor creaturi îndrăgostite de Budapesta... nu poate fi însă confundat cu intențiile regionaliştilor crescuți în spirit românesc, nevicat, iubitor de frați și conștienți că sunt și au drepturi de națiune dominantă*⁸⁹. În ciuda aparențelor, definiția lui Codarcea nu este una etnicistă, ci una de afiliere la/sau dezicere de cauza unirii. Să nu uităm, sunt anii în care Slavici intră la închisoare pentru convingerile sale *minoritare*.

În numărul 41 din 1926, Corneliu Codarcea publică un articol despre regionalistii basarabeni – studenții basarabeni veniți la studii la Cluj, în mantalele lor militare rusești – pe care-i consideră un grup compact, izolat, închis. Aceștia manifestă un regionalism basarabean filorusesc și consideră naționalismul un nonsens. Codarcea, în schimb profită de ocazie și face apologia unui naționalism sănătos. „*Naționalismul românesc este prin eselență tolerant, pacifist și defensiv. El nu oprește pe nimeni, – deci nici pe români din Basarabia – să iubească omenirea, cultura umană, sau, ca să vorbim pro domo, să renunțe la Tolstoi și Dostoievshi înlocuindu-i cu d. Vasile Pop, doamna Smara, sau alte glorii ale literaturii noastre naționale (sic!)... suntem naționaliști de vreme ce alții sunt șovinști și imperialiști*”⁹⁰. Fragmentul ilustrează clar ideea care transpare din *Istoria* lui John Neubauer și Cornis Pope, potrivit căreia discursul despre regionalism este, de foarte multe ori, un discurs implicit despre naționalism în toată Europa centrală și de Est.

Naționalismul și imagologia apar îngemănate într-un alt articol semnat de către Codarcea, *Sigismund Móricz în Ardeal*, unde autorul ajunge la concluzia că o anumită doză de naționalism sau intoleranță au fost și sunt necesare pentru o literatură militantă: „*să ne întrebăm dacă scriitorii noștri Alexandri, Eminescu, Coșbuc, Goga, Iosif, Rebreanu etc. au înfățișat sau nu pe unguri în colori obiective în opera lor? Evident că nu. Pentru ce? Foarte simplu. Am fost un popor subjugat care avea nevoie de-o literatură ofensivă. De instigație chiar, față de cei ce țineau în asuprire atâtea milioane de români dornici să se scape de jug... tot astfel, maghiarii aveau nevoie în literatura lor de elemente de ură față de cei ce primejduiau integritatea patriei Sfântului Ștefan*”⁹¹.

În ultimul număr din anul 1926 Codarcea semnează articolul *Filo sau anti?* – în jurul unei discuții *zadarnice*. Întrebarea de la care pornește articolul e dacă poetul maghiar Ady a fost filoromân sau antiromân, o chestiune intens dezbătută în atmosfera viciată de politicianism din presa de la Cluj. După ce se citează texte care ar susține deopotrivă ambele păreri, Corneliu Codarcea ajunge la concluzia că discuția este, de fapt, sterilă: „*om și artist în adevăratul înțeles al cuvântului, Ady a fost naționalist, internaționalist, anti și filo român fără ca aceste însușiri contradictorii să însemne o anarhie în sufletul lui*”⁹².

89 *Țara noastră*, anul VII, 20 iunie 1926, no. 25, p. 693.

90 *Țara noastră*, anul VII, 10 octombrie 1926, no. 41, p. 1212.

91 *Țara noastră*, anul VII, 12 decembrie 1926, no. 50, p. 1479.

92 *Țara noastră*, anul VII, 26 decembrie 1926, no. 51-52, p. 1472.

În alte texte negația e maximă, problema transilvanismului e redusă la problema minorităților, și, astfel, desființată. Oct. C. Tăslăuanu publică în iulie 1928 articolul *Cultura transilvăneană*, în care răspunde unui articol al lui H. Zillich, redactorul revistei *Klingsor*, (publicat în nr. 12/1 iulie 1928 al acestei reviste) despre cultura transilvăneană. Opinia intelectualului sas e că la *formarea culturii transilvănene au colaborat trei ramuri etnice, dându-i talmăciri diferite, potrivit fiecărei națiuni*. Sufletul transilvan și cultura transilvană sunt tratate cu maximă suspiciune, pentru că Zillich le combină cu *supărătorea problemă minoritară*. Minoritățile, crede Tăslăuanu, „*ar trebui să se lapede de orice străinism și să devină cetățeni credincioși ai României... Realitatea e alta. Minoritățile se simt și se cred superioare elementului etnic*”⁹³. Argumentele pentru care problema minoritară nu există sunt, cel puțin în privința sașilor, de o tristă premoniție: sașii oricum vor dispărea, scrie Tăslăuanu, iar ungurii păcătuiesc prin afișarea unei superiorități culturale: „*e incontestabil că ele (minoritățile) sunt o amintire a trecutului, adecă fragmente dintr-o diferențiere etnică determinată de anumite împrejurări geografice și istorice*”⁹⁴. Regionalismul propovăduit de minorități este înlocuit cu religia naționalismului. „*Azi începe să se înfiripe o nouă credință a comunității europene. Religia naționalismului se reintegrează într-o Europă unitară... Statele Unite ale Europei – nu națiunile – vor fi odată o realitate, fiindcă corespund unei necesități economice... Într-o Europă unită vor avea un rol numai națiunile mari. Naționalitățile sau minoritățile vor dispărea – nici astăzi nu sunt decât rostul de a plictisi pe cei mari cu plângeri*”⁹⁵. Concluzia articolului este tranșantă: transilvanism nu există, pentru că în Ardeal culturile etnografice – purtătoare de specificități – supraviețuiesc doar la sate. Cultura etnografică maghiară e aproape inexistentă, cea săsească e foarte modestă, cea mai interesantă fiind cea românească. Românească, și nu ardeleană, fiindcă ardelenism, în această accepțiune, nu există.

Cele Trei Crișuri

Problema naționalismului alterează uneori discursul despre transilvanism și în paginile revistei *Cele Trei Crișuri*. Spre exemplu, în ultimul număr din 1933, Gh. Popescu semnează articolul *Puterea patriotismului*: „*...noi românii avem dreptul să confundăm naționalismul cu patriotismul și pe de o parte să iubim, cu toată îndârjirea pământul scumpei noastre României întregite*”⁹⁶.

În numărul din martie-aprilie 1934 un anume Al. I. scrie un text despre propaganda publicațiilor și tipăriturilor ungurești. Transilvanismul este o problemă pentru că a fost creată de minorități și în articolul *Minoritățile ungare*

93 *Țara noastră*, anul IX, 29 iulie 1928, no. 31, p. 994.

94 *Ibidem*, p. 995.

95 *Ibidem*, pp. 995-996.

96 *Cele trei Crișuri*, anul XIV, nov.-dec., 1933, p. 135.

din Ardeal de Al. Olteanu⁹⁷ precum și în *Minoritățile din Banat* de Traian Birăescu (același număr). În 1935, Al. Ciura publică *Amintiri despre Astra* (un articol redactat la Cluj în 1920), unde afirmă că Astra s-a debarasat de epitetul *transilvan*, tocmai pentru că Asociația maghiară Emke (formată pe calapodul Astrei, de altfel), precum și alte asociații minoritare îl foloseau. Dezicerea de transilvanism începe, iată prin preferința pentru termenul *ardelean* în locul celui folosit de intelectualii maghiari – *transilvan*. Majoritatea articolelor consultate în *Cele trei Crișuri* demonstrează un refuz categoric al ideologiei și chiar terminologiei transilvanismului, dar promovarea unui regionalism moderat, prin seriile de articole dedicate artei, literaturii sau altor fenomene socio-culturale din diverse regiuni – Banat, Maramureș etc.

Pagini literare

Este o revistă a provinciei prin excelență, în paginile căreia se regăsesc numeroase articole care dezbat problema contribuției locale la marea construcție literară națională. În aprilie 1935, Octavian Ruleanu semnează un scurt text fără titlu, în care face apologia literaturii provinciilor, care însă nu trebuie confundată cu literatura provincială. După schițarea reprezentării, plină de prejudecăți, pe care cei din capitală o au vizavi de provinciali, autorul afirmă că în trecut existau mai multe *-isme*: moldovenism, muntenism, ardelenism. Apoi continuă: „*Ardelenismul nostru și-a dat contribuția sa spirituală, în ultima vreme. Și când spunem ardelenism, nu voim să facem regionalism strâmt. Vizăm doar un cadru geografic, în care pulsează un specificism creator, organic. Astăzi apar în Ardeal prețioase publicații. În jurul acestor nuclee gravitează brazda cea nouă a elitei unei generații cu orizonturi vaste culturale. Se pare că asistăm la o inadvertență. Pecetea culturii acestei națiuni nu radiază dintr'un punct central spre periferie, ci invers*”⁹⁸.

T. Murășanu semnează multe articole și recenzii care au legătură directă cu doctrina transilvană sau cu grupul helikonistilor (numerele 4-5 din iulie-august 1935, nr. 9 din ianuarie 1935, nr. 6 din octombrie 1934, nr. 2 din iunie 1934). Murășanu neagă, la rândul lui, rolul benefic sau pozitiv al conceptului de transilvanism, acuzând artificialitatea, lipsa de profunzime a transilvanismului sășesc și substratul politic al transilvanismului maghiar. Vita Zsigmond îi răspunde publicistului român în paginile revistei *Helikonul ardelean*, scriind că dacă se admite ideea unui transilvanism literar la Slavici, Coșbuc, Goga, Agârbiceanu, nu se poate nega existența unui fenomen literar similar la scriitorii maghiari ardeleni.

Pagini literare este o apariție specială și pentru că oferă dovezi în sprijinul ideii că nu doar naționalismul domină discursul cultural interbelic. În toamna

97 Publicist care se semna și Keresztúry Sándor.

98 *Pagini literare*, an I, 15 aprilie 1935, no. 12, p. 670.

anului 1937 (cu doi ani înaintea izbucnirii celui de-al Doilea Război Mondial, deci) apare textul *În jurul unei permanențe: unitatea europeană (Note pe marginea cărților)* de Licu Pop. Ideea principală a articolului este actualitatea unității europene, în ciuda *zodiei particularismelor naționaliste*. Articolul merge împotriva curentului și face dovada caracterului de continuitate și moderație a Europei, a coexistenței firești a contradicțiilor. „Unitatea europeană e o realitate veche, un spirit neconținut reînnoit – spune Dumont-Wilden⁹⁹ (în eseu *L'évolution de l'esprit européen* n.n.). Mai vechiu decât însăși Europa, fiind o transmisiune greco-romană, el s'a perpetuat într-o succesiune de forme, ce au purtat necurmat trăsăturile esențiale ale moștenirii: ideea romană a statului indivizibil și etern, noțiunea de ierarhie, cea de proprietate ca armatură a familiei: celulă socială de element de continuitate, mai apoi o concepție morală și socială a Divinului, în ordine socială, servind de bază dreptului public și moralei sociale”¹⁰⁰. Inspirat din eseu amintit, autorul face o incursiune în istoria valorilor spirituale ale Europei, pornind de la premisa că în momentele în care această unitate tinde spre imobilitate, se dezlănțuie forțele diversității. Sau, așa cum formula Ortega y Gasset, fiecare principiu nou de unitate dă naștere unei diversități¹⁰¹. Recenzentul român al articolului se dezice de euforia naționalistă a timpului său dar ia, în același timp, apărarea specificității: „Personal considerăm exclusivismele înrăite de azi ca un moment de criză și primejdios; dar drumurile interioare pe care evoluează națiunile, nu sunt căi pe care le-așteaptă părăsirea. Tumultoasele conținuturi ale realităților naționale aspiră după o formă... folosind o altă metaforă, putem spune că națiunile parcurg un proces de personalizare. Unitatea europeană de mâine va aminti pe departe, unitatea în varietate a organismelor (o posibilă formă de globalizare în stadiu incipient, n.n.)... peste națiunile personalizate Europa va fi în permanentă legănare dialectică între universalismul francez și particularismul atât de esențial spiritului german”¹⁰².

În februarie 1938 este publicat un text scurt, fără titlu, semnat de T. Murășanu, în care publicistul român dezvoltă *ideea interferențelor și paralelismelor*, inspirat de o discuție încheiată recent în publicistica maghiară¹⁰³. „Problema relevată își păstrează încă actualitatea. Și, în unele privinți, ea ne trimite la aspecte analoage din mișcarea literară românească”¹⁰⁴. Ideile principale ale lui Teodor Murășanu țin de dezvoltarea literaturii maghiare ardeleni în contextul de după 1918. „Înainte de orice ei (scriitorii maghiari n.n.) s'au convins repede de inutilitatea turnului de fildeș. Ardealul maghiar de dinaintea lui 1918 n'a

99 În *L'évolution de l'esprit européen*, unde Dumont-Wilden dezbate credința sa în unitatea culturală a Europei.

100 *Pagini literare*, an IV, oct-noe 1937, no. 10-11, p. 462.

101 *Ibidem*, p. 464.

102 *Ibidem*, pp. 465-466.

103 E vorba de polemica *jelszó és mítosz*, inițiată în 1937 de către Szemlér Ferenc, pentru a oficializa sfârșitul transilvanismului.

104 *Pagini literare*, an V, ian-febr. 1938, no. 1-2, p. 80.

avut o conștiință socială. În primii ani s'a făcut un oarecare abuz de poezie lirică... perioada lirice maghiare ardelene s'a încheiat. Ungurimea ardeleană azi nu mai fierbe, nu se mai mistuie. Poeziei lirice i-a luat locul romanul, care însă nu și-a găsit încă alvia. Publicul maghiar ardelean nu agreează încă romanul ardelean. Motivele sunt a se căuta în scriitori. Omului postbelic i-a sporit curiozitatea. Așa trebuie explicată preferința pentru scrierea exotică. Acestui fapt este a se atribui succesul mare de librărie al cărții *Fortul negru* al lui Aladár Kuncz. Populația ardeleană e un rezervoriu de material inedit, ca în nicio parte de lume. Ceea ce se poate face numai înlăturând cu totul subiectele politicianizante, cu împărțirile de pământ și celelalte suspine mărunte ...”¹⁰⁵.

În numărul 5 din mai 1937 se preia un articol al publicistului Toma Vlădescu, publicat anterior în *Linia dreaptă*, în care se prezintă un portret sugestiv al Ardealului, cu toate elementele structurante ale geografiei sufletești ardelene: „oameni deosebiți, cu rosturi seculare, cu o psihologie destul de particulară, în care tot destinul ardelenesc, de tragedie și eroism... și-a găsit tipare eterne... generații de robi liberi care au fost ardeleni... capete care n'ar fi putut să se plece... priviri albe, calme și grele, ca timpul în care s'a confundat... mersul acela tărgănat cu care s'ar spune că măsoară timpul, nu știu ce siguranță magistrală, o tărie... indiferentă, nesdruncinată de circumstanțele efemere... multe straturi de morți comandă din adânc toată viața de la suprafață”¹⁰⁶. Discursul transilvanist și acest fragment operează cu termeni și concepte similare, și aici psihicul ardelean are o dublă înrădăcinare, geografică și istorică, iar propulsia spre afirmarea libertății este la fel de puternică.

Articolul *Prin literatură spre politică* al publicistului Al. Olteanu este o dovadă a exagerărilor în care acesta cădea spre mijlocul anilor 1930. Articolul cu pricina pornește de la ideea celor două curente *cosmopolitismul urban* și *rasismul rustic*. Procesul de descentralizare culturală coincide, pe plan literar, cu îndepărtarea de conduita istorică, ignorarea țărânimii și a provinciei, (cele două instanțe care sunt deținătoarele sufletului rasei), rătăcirea în problemele sociale și abordarea temei mahalalei. Un alt pericol semnalat ar putea fi lipsa sau abaterea de la o conduită etică colectivă și nesesizarea tendințelor revizionismului cultural al ungarilor. Principalul vinovat din acest punct de vedere ar fi vestita anchetă a *Familiei* care nu a sesizat aceste tendințe în răspunsurile scriitorilor, și crede, într-un mod eronat, în existența *de facto* a unui curent de apropiere româno-maghiar: „... nu există nici împăciuire cu adversarii noștri de ieri fără cunoașterea expresă și solemnă a drepturilor milenare românești... tăcerea ostentativă cu care presa română a primit inițiativa Familiei, precum și refuzul guvernului de a aproba intrarea în țară a literaților din Ungaria, spre a ține prima consfătuire, constituie o categorică desmințire”¹⁰⁷.

105 *Ibidem*, p. 80.

106 *Pagini literare*, an IV, mai 1937, no. 5, p. 271.

107 *Pagini literare*, an III, iun-iul-aug 1936, no. 6-7-8, p. 54.

Exagerările ating paroxismul atunci când autorul oferă un program de lucru redactorilor revistei culturale *Familia*, un program care suspendă activitatea culturală și o înlocuiește cu spionajul: „*până atunci nu are nici un rost ca literaților unguri să le acordăm un acces liber în laboratorul național, iar Familia are suficient de lucru în regiunea unde apare... va face mari servicii românismului continuând să fie un colector al informațiilor asupra mișcării culturale, sociale și economice din Ungaria*”¹⁰⁸.

Pentru orientarea naționalistă a revistei *Pagini literare* răspunzătoare este seria de articole semnate de Grigore Popa. Publicistul român, calificat de mulți *foarte agresiv*¹⁰⁹, este unul din cei mai vehemenți contestatari ai transilvanismului. „Grigore Popa... percepe Transilvania ca pe o zonă de interculturalitate ce îi conferă specificitate în contextul întregii țări, combătând totodată transilvanismul profesat de înaintași, deoarece îl consideră o limitare a orizontului cultural. Totuși, nu ignoră importanța plaiului ca simbol spațial”¹¹⁰.

În februarie 1935, Popa semnează *Întoarcere la izvor*, un articol care pornește de la ideea crizei spirituale generalizate și psihoza împrumutului de idei dezvoltate în eseu *La Rebelio de la masas*, de filosoful spaniol Jose Ortega y Gasset. „*Svârlim patetic sau amenințător pe deasupra capetelor noastre expresii crescute în alt climat: criza spiritului și a culturii, prăbușirea apusului, falimentul democrației... Fenomenul e același în toate domeniile de activitate. Din acest motiv, apocaliptica pierdere de sine în care trăim, confuzia și perpetuuul provizorat. În această lipsă totală de orientare și de direcție, e ușor să apară strigoii și homunculii de toate categoriile, reformatorii și conducătorii. Și e mai ușor ca mediocritatea, organizată în jurul lor, să tiranizeze și să profaneze tot ce este sfânt*”¹¹¹. Prima soluție propusă de către Grigore Popa pentru rezolvarea și tratarea acestei crize este întorcerea la izvor, care „*se întemeiază pe o coborâre în adâncurile ființei noastre, ca esență etnică*”¹¹². De altfel soluția reîntoarcerii la esențe este propusă și asumată, e drept, diferit, și de sămănătorism și poporanism. Această alternativă a întoarcerii la origini amintește, de asemenea, de demersurile culturale de orientare regionalistă, lucru care transpare și din trimiterea spre creația lui F. Mistral: „*să ne coborâm cu înțelegere și seriozitate, în sufletul viu, ca o împărtașanie. Trebuie să fii pătruns de importanța lui, să-i simți fiorii în fiecare fibră. Numai așa țărâna Țării (solul natal al lui Tamási, n.n) ne revelează comorile ei. Numai în acest fel farmecul mistralian al legăturii dintre om și duhul pământului se împlinește viu și organic*”¹¹³. Articolul susține clar contribuția și importanța provinciei, „*cu toată criza economică, viața culturală*

108 *Ibidem*, p. 55.

109 *Dicționarul General al Literaturii Române*, 2005, p. 8.

110 *Ibidem*, p. 8.

111 *Pagini literare*, an I, 15 februarie 1935, no. 10, p. 488.

112 *Ibidem*, p. 489.

113 *Ibidem*, p. 489.

a luat în ultima vreme, mai ales în provincie, o înflorire plină de făgăduințe”¹¹⁴, dar condamnă și desființează iluziile și ereziile culturalizatoare, și califică propaganda culturală propusă de revista *Gând românesc* drept falsă și fariseică.

Peisaj ardelean face parte din campania generaționistă din perioada interbelică, *Epigoni și genialiști* dezvoltă ideea generațiilor, *Întoarcere la izvor* propune, cum am arătat mai sus, soluția întoarcerii la izvorul sufletului autohton și autentic. *Fenomenul românesc din Ardeal* neagă existența unui suflet transilvan transnațional, opinie împărtășită și de către Teodor Murășanu. Aprecierile lui Grigore Popa sunt ecouri ale ortodoxismului lui Nechifor Crainic. Publicarea articolului *Fenomenul românesc din Ardeal* a avut ca urmare scindarea grupului redacțional al revistei. Radu Brateș și Pavel Dan nu împărtășeau opiniile lui Grigore Popa legate de transilvanism și acuzau adversitatea – indușă de interese personale – revistei *Pagini literare* cu celelalte publicații (*Gând românesc*, îndeosebi). Cei doi își exprimau în scris dezaprobarea și retragerea de la *Pagini literare*: „regret că sunt nevoit să mă despart de revistă, de care mă leagă totuși frumoase amintiri. Dar am impresia că revista, în ultimul timp – prin caracterul polemic sau tonul admirativ – servește tot mai mult interese personale decât un ideal artistic. Când ne-am strâns în grup la întemeierea revistei, am adoptat un anumit spirit de solidarizare cu ceea ce se publică în revistă. Ori, în ultimul timp, s-au publicat lucruri care mă pun în imposibilitatea de a mai apare în revistă fără a da impresia de anarhie, opiniile tendențioase ale lui Gr. Popa (*Fenomenul românesc din Ardeal*) nu pot în nici un caz să le semnez. Formularea lor e departe de realitate. Și din divergență ca și din cauza lipsei de echilibru ce domnește la revista noastră. Vă rog să mă considerați retras din gruparea revistei... Radu Brateș”¹¹⁵.

Grigore Popa, unul din cei mai înverșunați opozanți ai transilvanismului, publică în octombrie 1934 studiul *Epigoni și genialiști*, în care dezvoltă idei legate de timpul concret al fiecărei generații, generațiile creatoare și generațiile consumatoare, figura junelui suficient, responsabilitatea scrisului și inflația înspăimântătoare de iresponsabilitate a fazei generației de consum. El conchide articolul cu o aserțiune care arată că autorul diferențiază, totuși, o generație ardeleană în sânul mării generații românești: „Faza literară a fenomenului cultural nu e mai îmbucurătoare... în ceea ce privește creația propriu-zisă, e suficient ca să fii incult și fără talent ca să ajungi mentorul generației, ardelene sau române, nu importă”¹¹⁶.

Grigore Popa publică în mai 1934 *Peisaj ardelean*, în care se pune problema confuziei care se face între Ardealul propriu-zis, cu o sumedenie de atuuri (un puternic instinct social, o remarcabilă înclinare spre colectivitate, o conștiință socială specific ardeleană, derivată din primele două caracteristici)

114 *Ibidem*, p. 490.

115 Scrisoarea lui Radu Brateș către Teodor Murășanu, 13 septembrie 1935.

116 *Pagini literare*, an I, 15 octombrie 1934, no. 6, p. 294.

și Ardealul politic. Teza principală a articolului o constituie *multiplicitatea de fețe a Ardealului cultural de azi*, procesul de *integrare a sufletului ardelesc în spiritualitatea panromânească*. Antitransilvanistul Popa operează, după cum se vede, exact cu terminologia și argumentele transilvaniștilor: „nici unul din ținuturile românești nu prezintă o geografie spirituală mai complexă și mai accidentată decât Ardealul. Climatul lui spiritual se poate foarte bine asimila unei hărți de relief (iată argumentele de geografie, s.n.), cu munți prăpăstioși, văi adânci, dealuri cu pripoare și șesuri largi cu ape line. Numai așa ne putem explica diversitatea de mentalități, ireductibila diferență dintre tineri și bătrâni. Se dă acum în Ardeal o luptă tacită... (între) generații... însă acest conflict are o fizionomie originală, datorită structurii imanente ardeleanului și în al doilea rând datorită circumstanțelor de natură istorică și socială (iată argumentele istoriei, s.n.)¹¹⁷. Grigore Popa deosebește trei generații ardelenice: prima este cea antebelică, istorică, anacronică, inactuală și inadaptabilă, care cultivă nostalgia trecutului. „În Ardealul antebelic – o cereau necesitățile naționale, sociale și politicul și derivatul lui cel mai înrudit, utilul, erau singurele categorii de mare rezistență. Este firesc deci ca manifestările de ordin politic să primeze și azi la generația istorică”¹¹⁸. Cea de-a doua generație e generația drumului invers, a oportuniștilor de după schimbarea de regim, în termenii lui y Gasset, junii suficienți fără formă și fără misiune: „ardelenizați, prin circumscriere și particularizare, adevărurile cu caracter paneuropean ale lui Ortega y Gasset, această veveriță filosofică a veacului nostru... și veți avea icoana fidelă a generației drumului invers”¹¹⁹. Singurul nume care rezistă din această generație este cel al lui Blaga, iar inamicul numărul unu este revista *Gând românesc*. Cea de-a treia generație, a curajilor și a tinerilor, nu mai e o generație ardeleană, ci una românească. Spiritul ardelean se topește deci și se integrează spiritualităților românești, odată cu schimbarea generațiilor.

Un articol fundamental în interpretarea transilvanismului românesc este *Fenomenul românesc din Ardeal*, de același Grigore Popa, în care își propune fixarea coordonatelor spiritualității ardelenice contemporane într-o lectură aproape pre-bacheloriană. Premisa de la care pornește este ideea, împărtășită și larg asumată de transilvanism, de determinism spațial al sufletului. „La morfologi ai culturii și metafizicieni, ca Oswald Spengler și José Ortega y Gasset, puterea zămisliitoare de cultură și de stiluri de viață a peisajului tronează cu tăria implacabilă a destinului”¹²⁰. Grigore Popa admite, întâi, prioritatea peisajului în creația culturilor, peisaj care conține toate posibilitățile virtuale de dezvoltare a culturii. „Simbolurile spațiale, ca stepa, plaiul sunt factorii determinanți în apariția culturilor... sufletul pământului devine creator de bunuri

117 *Pagini literare*, an I, 15 mai 1934, no. 1, p. 5.

118 *Ibidem*, p. 7.

119 *Ibidem*, p. 10.

120 *Pagini literare*, an II, 15 sept. 1935, no. 6-7, pp. 184-185.

*spirituale... peisajul deschide orizonturi, determină gesturi, atitudini, viziuni. Tot el creează ritmurile de largă respirație ale sufletului anonim*¹²¹. Instanța care simfonizează peisajul este sufletul, mai ales în ipostaza de mare suflet anonim sau inconștient colectiv, am adăuga noi. „Sufletul își asimilează anumite simboluri spațiale, al căror destin este hotărâtor de stiluri și culturi... *esența punctului nostru de vedere este următorul: rolul covârșitor în fixarea orizontului spațial și în crearea simbolurilor spațiale îl are sufletul*”¹²². Peisajul este, prin urmare, ceea ce vedem noi în el, sufletul semantizează și interpretează peisajul în același timp. Până în acest punct articolul lui Grigore Popa pare să-și fi ales drumul transilvanismului.

Următoarea parte însă se ocupă exact de acest fenomen – subiect al analizei noastre, Popa identificând transilvanismul cu ideologia regională etnicistă. „*Teoretizat de literații minoritari din Ardeal, unguri și sași, bucurându-se de mare actualitate după războiul strămutător de frontiere, transilvanismul a ajuns sub privirile acestora o formulă creatoare de istorie. Considerând Transilvania ca un teritoriu aparte, cu fizionomia sa geografică specifică, acești teoreticieni n’au ezitat să înglobeze, sub titulatura de transilvanism, o mare parte a manifestărilor spirituale de peste munți... robi ai credinței, insuficient controlate, că același peisaj cosmic determină o mentalitate omogenă, anihilând oarecum diferențele calitative și cantitative, de structură și de funcțiune, de sensibilitate și gândire, a popoarelor conlocuitoare, au ajuns la formula transilvanismului. Nu discutăm substratul politic al acestei probleme, deși are unul... ci o privim numai sub aspectul cultural*”¹²³. Transilvaniștii maghiari comit eroarea, crede Grigore Popa, de a accepta existența unui suflet ardelean în care dizolvă, arbitrar și artificial, specificitățile etnice: „... *acești teoreticieni constată că, deși la origine puterile cari au prezidat la geneza comunităților etnice din Transilvania sunt radical deosebite, ele se înfrățesc, grație sufletului transilvanist, în eflorescențele lor spirituale. E curios însă cum această aspirație de înfrățire și egalizare apare necesară numai după războiu*”¹²⁴. Greșeala fundamentală a adepților transilvanismului este, crede publicistul român, că aceștia omit un adevăr fundamental: ceea ce fixează peisajul, imprimându-i determinații, semnificație și valoare, este sentimentul destinului pe care inconștientul colectiv al fiecărei comunități etnice îl modelează după propriile tipare. „*Prin acest sentiment al destinului său istoric sufletul anonim al unui popor își sfințește peisajul, și-l apropie, și-l anexează în mod definitiv. Numai așa, datorită acestei conviețuiri, peisajul geografic ne apare congrescut și conștientul sufletului anonim*”¹²⁵.

121 *Ibidem*, p. 185.

122 *Ibidem*, p. 186.

123 *Ibidem*, p. 187.

124 *Ibidem*, p. 187.

125 *Ibidem*, p. 187.

Fiecare suflet anonim nutrește o nostalgie după propriul său peisaj matriceal, conviețuirea în cadrele aceluiași peisaj a mai multe culturi – și, implicit, a mai multor suflete anonime – determină mai multe stiluri de viață. Or, transilvaniștii ignoră tocmai acest argument, și nu realizează că în peisajul transilvan s-au format așezări, rosturi și creații diferite: rosturile românești străvechi, legătura organică cu pământul ardelean al românilor, rânduiala săsească cu nostalgii gotice și sufletul maghiar cu dorul de stepă și orgoliul turanic, conchide Popa. Tocmai aici rezidă punctul vulnerabil al transilvanismului și argumentul suprem împotriva lui – faptul că nu recunosc că sufletele celor trei națiuni au aspirații și destine divergente. „*Iată, prin urmare, adevăruri, cari sdruncină din temelii construcția șubredă a transilvanismului, atrăgându-ne atenția asupra caracterului ei utopic. Aici, mai evident decât oriunde, iese în relief rolul covârșitor pe care sufletul anonim și sentimentul destinului istoric îl au în fixarea și valorificarea peisajului*”¹²⁶.

Un alt aspect interesant pus în discuție în articol e faptul că majoritatea cărților decretate transilvaniste este populată cu personaje românești, „iar acțiunea lor se brodează pe fapte și realități smulse din existența românească... dacă se poate vorbi de un transilvanism și de o istorie a lui, aceasta, după chiar mărturisirea unui scriitor maghiar, începe cu Gh. Coșbuc și continuă cu O. Goga, am spune noi, iar în proză s'a relevat prin scrisul de largă respirație al lui Ion Slavici și Agârbiceanu”¹²⁷. Concluzia fermă a lui Grigore Popa este că transilvanism nu există. Dar dacă totuși există, e convertit în ecuația românismului, singurul fel în care transilvanismului este acceptat, este sub forma transilvanismului românesc, parte a spiritului universal românesc.

Negarea transilvanismului nu înseamnă, în optica lui Popa, și negarea regionalismului creator, a cărui existență nici măcar nu necesită argumentare specială: „*regionalismul este o realitate peste care nu se poate trece. El se impune prin evidența lui. Dacă după credința fenomenologilor putem vorbi de ontologii regionale, după imperativul realităților trebuie să susținem regionalismul creator. Argumentele ni se par cu totul inutile de data asta*”¹²⁸. Regionalismul spiritual românesc nu contrazice teoria panromânismului, drag autorului, care-l definește ca „*cea mai cuprinzătoare categorie culturală a sufletului românesc*”¹²⁹.

Regionalismele creatoare nu sunt altceva, decât fețele multiple ale aceleiași spiritualități etnice. Popa folosește metafora plantei, trunchiul ce simbolizează spiritualitatea românească în genere, iar tulpinile lui sunt variațiile regionale. Se citează o pagină întreagă dintr-un articol al lui T. Murășanu din revista *Abecedar* (nr. 26-28 din 1933), intitulat „*Transilvanism*”, care vine în sprijinul teoriei predestinării românilor ardeleni pentru transilvanism, transil-

126 *Pagini literare*, an II, 15 sept. 1935, no. 6-7, p. 188.

127 *Ibidem*, p. 189.

128 *Ibidem*, p. 190.

129 *Ibidem*, p. 189.

vanism care se refuză, însă, celorlalți. „Există un transilvanism, un ardelenism, un particularism artistic? Aceasta e problema. Ce este Ardealul? Un pământ stăpânit de o mare de țărani români. Printre ei înfipte câteva burguri medievale, locuite de sași și câteva insule de maghiari colonizați prin veacuri pentru calcule politico-economice... din întreg scrisul literaților minoritari e imposibil să nimerești ceva viu, veritabil, ce să răspundă la viața și lumea Ardealului. Nu pentru că n'ar fi artiști tot atât de mari ca scriitorii români, dar în scrisul lor nu te izbește freamătul unei mulțimi... minoritarii n'au o astfel de mulțime a satului și a pământului... există un transilvanism în literatură și artă, specific unguresc, specific saxon – există un transilvanism, sinteză a celor trei culturi, a celor trei popoare conlocuitoare? Nu există”¹³⁰.

După ce teoria sufletului transilvan este astfel deconstruită, se pledează pentru o configurație etnică și confesională proprie Ardealului, care însă nu determină o mentalitate specifică. După ce negase cu vehemență orice determinism etno-geografic, Grigore Popa nu poate totuși trece sub tăcere anumite trăsături, o pecete personală regională. El aduce ca exemple masivitatea ardeleanului, visătoria moldoveanului, simțul politic al munteanului sau simțul practic al olteanului. În creionarea fenomenului românesc ardelean el identifică un set de trăsături distinctive, prezente în anatomia duhului ardelenesc încă dinainte de Unire: dârzenia, tenacitatea și robustețea gândirii, intransigența spiritului, conservatorismul, tradiționalismul, plasticitatea de înțelegere, larga toleranță, masivitatea de gândire, simțire și înfăptuire, cu un acut sentiment al comunității și cu o nestrămutată încredere în viitor: „scriitorul ardelean, când nu este profet sau desrădăcinat, este rapsod. Tristețea personală este nuanțată cu nostalgia satului, a vieții patriarhale”¹³¹. Aceste însușiri sunt contrastate cu sensibilitatea rigidă a celorlalte nații, cu paseismul și individualismul exagerat al acestora. Unicul argument adus în sprijinul afirmațiilor sale este argumentul rasei și al destinului istoric. *Fenomenul românesc din Ardeal* pune problema transilvanismului ca atare, afirmând că factorul principal rezidă în suflet, spațiul oferă doar cadrul de expresie a sufletului. Acest spirit transilvan aparține românilor. „Imaginea spirituală a Ardealului este redată de sufletul românesc, sașii visând la patria străbună, iar maghiarii tânjind după pustă. Transilvanismul minoritarilor este numai de ordin politic, căci nici un scriitor sas sau maghiar nu a exprimat sufletul specific ardelean”¹³².

Replica la acest articol nu întârzie, Szemlér Ferenc arată că Grigore Popa se pare că nu cunoaște scrierile lui Tamási sau Kós Károly sau ale sasului Adolf Meschendorfer, care pulsează toate de spiritul autentic transilvan, adânc înrădăcinat în peisajul Ardealului. Vita Zsigmond scrie în *Erdélyi táj és erdélyi*

130 *Pagini literare*, an II, 15 sept. 1935, no. 6-7, p. 191.

131 *Ibidem*, p. 192.

132 Grigore Popa, „Fenomenul românesc din Ardeal” în *Pagini literare*, 1935, apud Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 305.

lélek/Peisajul transilvan și sufletul ardelean că transilvanismul înseamnă „afecțiune față de pământul natal, înțelegere reciprocă și destin comun”¹³³.

Într-un alt articol însă, același autor român laudă activitatea scriitorilor maghiari care traduc din limba română: Révai Károly, Kiss Piroska, Kádár Imre sau Ápriliy, Berde, Franyó care traduc balade respectiv Eminescu, Arghezi, Blaga, Bacovia, Pillat. „Singurul drum care poate duce la spiritualizarea gra-nițelor este cel ales de scriitorii maghiari”¹³⁴, adică acela al traducerilor și al comunicării prin cultură.

În textul *Paginilor literare* Teodor Murășanu urmărea consecvent activitatea scriitorilor unguri ardeleni, și căutarea continuă și voită a celui transilvanism unguresc din periodicele maghiare, fenomen supărător, *ca pe un fluturel firav, depunându-și oul aducător de infirmități în atâtea lucrări sănătoase și cu matură tehnică*. Peisajul clujean imaginat de Kós este inacceptabil pentru Murășanu pentru că înșirua viziuni din panorama clujeană, „cu sprijinul acelor picturi de ieri și de azi reproduse, în defilarea unui Cluj vechiu, mucegăit, demodat, fără o linie măcar din cupolele elegant și măreț răsucite spre înălțimi, ale catedralei ortodoxe, sau o frântură de icoană din acel cartier românesc, cu minunata înflorire de clădiri, ce-ți stoarce un strop de admirație prin gustul și stilul, care au altoit coastele unui Cluj în agonie. Ochiul de artist al d-lui Kós să nu fi văzut nimic din toate acestea?”¹³⁵.

Atitudinea lui Teodor Murășanu vizavi de transilvanism este consecventă atitudinilor sale antebelice. „Cel care în 1912 a scris *Românii din Ardeal și Ungaria nu se putea desprinde cu o prea mare ușurință de experiențele și de ideile inoculate de spiritul Blajului înainte de 1918. Activitatea sa redacțională de la revista Pagini literare urmărea, de fapt, cu multă consecvență, liniile aceluiași program, cu variatele probleme ale creației literare cu specific național, cu ideologia ruralistă, cu valorificarea resurselor inepuizabile ale literaturii populare românești... receptivitatea față de spiritul modern al epocii*”¹³⁶.

Revista Fundațiilor Regale

Ion Chinezu, publică în numărul 4 din 1 aprilie 1935 *Literatura maghiară de azi din Ardeal*. Criticul român aduce argumentul, folosit de mulți alții, al pactului din 1867, care a introdus o politică de centralizare a Budapestei și curmarea tendințelor regionale, aceasta fiind cauza pentru care nu se poate vorbi de o literatură maghiară din Ardeal înainte de 1918. „Din această întoarcere spre

133 Vita Zsigmond, „Erdélyi táj es erdélyi lélek” în *Pásztortűz*, nr. 23-24, 15-31 dec. 1935, pp. 548-549 citat de Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 304.

134 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 305.

135 Apud Ileana Ghemeș, „Activitatea redacțională a lui Teodor Murășanu la revista Pagini literare”, in *Annales Universitatis Apulensis*, Series Philologica, Alba Iulia, 2000, pp. 187-200.

136 *Idem*.

trecut, din viziunea ambianței geografice și din contemplarea aspectelor sociale atât de variate și de specifice ale Ardealului, se încheagă, încet-încet, acel concept al transilvanismului, despre care s'a discutat atâta în presa ungurească în ultimii 15 ani, dar care, cu toate discuțiile, a rămas până în ziua de astăzi o noțiune extrem de elastică, putând să însemne tot așa de bine un simplu termen de geografie literară ca și fantoma unui stat tampon, după cum arată unele interpretări de peste graniță¹³⁷. Termenul este unul vag, și imprecizia lui este demonstrată și de ezitățile cu care transilvanismul a fost primit în Ungaria, unde s-a lansat chiar o discuție vizând o adevărată schismă literară. Momentele importante ale încheșării mișcării transilvaniste sunt legate de eflorescența din domeniul ziarelor și revistelor, un moment esențial fiind *Helikonul Ardelean*: „am stăruit puțin asupra acestor amănunte pentru a arăta câtă grijă s'a pus în organizarea acestei literaturi care, departe de a fi privită ca ocupația oșioasă și intermitentă a unor condeie estetizante, e socotită, dimpotrivă, ca o misiune națională de primul rang¹³⁸. Chinezul aduce ca argument o idee a lui Szerb Antal din *Istoria* lui publicată nu cu mult timp înainte, potrivit căreia scrisul maghiar din Ardeal are un incontestabil și major caracter de pedagogie națională.

Preocupat de definirea a ceea ce înseamnă ardelenismul în artă și literatură, Octav Șuluțiu scria următoarele gânduri în articolul *Transilvania pe linia constatărilor sufletului românesc* din *Revista Fundațiilor Regale*: „Este evident pentru oricine că transilvănenii aduc în ansamblul național românesc un suflet cu totul aparte. Transilvania are peste tot mai multă pondere și mai multă gravitate. Semnificativ e că această regiune n-a dat nici un comic, nici un umorist mare... La ei mai dezvoltat e simțul practic decât cel gratuit al jocului și sînt în general mai greoi în gândire, dar mai fundamentali... Acesta (ardeleanul, n.n.) în schimb e adânc și pedant, cu o gândire înrădăcinată în biologic, are un mai acut sentiment al demnității, e mai răbdător, statornic, echilibrat și înclinat spre durată, spre deosebire de ceilalți români care trăiesc cu un sentiment de provizorat permanent¹³⁹.

Societatea de mâine

Problema transilvanismului transpare și aici, ca și în celelalte reviste, îngemănată cu alte teme conexe, cum sunt temele comunicării interculturale, problema presei și a educației, problema trecutului, problema culturii, problema națională, cea minoritară etc.

În martie 1926, Ion Clopoșel publică *Un paralelism*, o replică dată la trei articole maghiare. După ce trece în revistă lipsa de înțelegere a fostelor autorități monarhice pentru problemele naționale în general și cele românești în particu-

137 *Revista Fundațiilor Regale*, anul II, 1 aprilie 1935, nr. 4, p. 179.

138 *Ibidem*, p. 180.

139 *Revista Fundațiilor Regale*, VII, 1940, nr. 12, p. 631.

lar, și menționează crearea unei adevărate școli de șovinism egoist al ungarilor, el face trimitere la tradiția ardeleană a înțelegerii și toleranței și conchide: „*e nevoie să înțelegem că datorita noastră este să rămânem în raza vechilor tradiții ardeleni de cumpăt, concilianță și democratism. Nu putem încălca drepturi pe cari altădată le reclamam pentru noi. Să nu desconsiderăm ceea ce decretăm altădată principiu sacru. Șovinismul este pedepsit de istorie... din colaborarea pașnică și interacțiunea populațiilor ardeleni, România are interesul să scoată maximul aperturilor de prosperitate pe toate terenele vieții de stat*”¹⁴⁰.

Aceeași problemă a comunicării interculturale transpare și în articolul din 25 aprilie 1926, *Actualitatea problemei minoritare*, un text semnat de unul din publiciștii care se vor ocupa intens de problema în discuție, Ion Băilă. Lipsa comunicării se datorează preponderenței factorului politic și desconsiderării celui cultural. Presa minoritară, crede Băilă se preocupă exclusiv de politica românească, dar nu și de realizările culturale românești, iar „*concepția aceasta despre actualitatea chestiunilor este greșită, fiindcă ea se referă la o actualitate a faptelor, iar nu la aceea a ideilor și sentimentelor*”¹⁴¹. Își exprimă dorința unei schimbări în acest domeniu, și abordarea, în presa minoritară, și a aspectelor culturii românești, căci altfel ei riscă să eșueze pe drumul îngust al neputinței de a cunoaște și de a se face cunoscut, al prejudecăților și al însingurării. „*Minoritarii ar trebui să mai țină seamă și de împrejurarea, că în generația de azi mai sunt încă români, cari cunosc limba lor și astfel pot informa opinia publică românească despre ceea ce scriu dânșii. Când se va stinge însă generația aceasta, tot mai puțini români își vor însuși limbile minorităților și informarea opiniei publice românești va deveni tot mai defectuoasă*”¹⁴².

În 2 mai 1926, Ion Băilă publică *Minorități naționale și minorități politice*, în care se pronunță împotriva reducerii minorităților la rolul de jucării electorale, critică politicile de ridicare culturală prin școală și presă și cele de deznăționalizare. „*A le lăsa școala primară în limba lor, a le impune manifestările lor culturale, teatru, șezători, conferințe etc. în aceeași măsură ca și cele românești, a face presei lor aceleași înlesniri ca și celei românești, vor fi desigur lucruri, care vor speria încă pe mulți români, dar care în fond și în realitate ne-ar folosi nouă cu mult mai mult decât ne folosesc măsurile de reprimare și cele de vexațiuni. Ne dăm seama că e temerar a vorbi azi despre așa ceva, dar opinia publică românească trebuie să se obișnuiască cu cea mai largă și mai liberală concepție în privința chestiunilor minoritare*”¹⁴³. Abordarea lui Ion Băilă atinge două teme delicate, cea a comunicării interculturale care este esențială din punctul de vedere al evoluției societății, comunicare care este posibilă și eficientă doar cu condiția lepădării de fantomele, complexe și paroxismele trecutului.

140 *Societatea de mâine*, anul III, 14 martie, 1926, p. 14.

141 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 17, 25 aprilie, 1926, p. 316.

142 *Ibidem*, p. 317.

143 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 18, 2 mai, 1926, p. 337.

Două săptămâni mai târziu Ion Băilă publică textul *Caracteristica culturii minoritare*, un amplu articol despre cultura maghiară și cea săsească și relațiile acestora cu spiritualitatea românească. Ideea de la care se pornește este aceea că în mintea tuturor s-a încetățenit o imagine de inamic, o reprezentare negativă asupra celorlalți. Fiecare națiune ardeleană cultivă despre celelalte națiuni reprezentări dușmănoase, belicoase. „*Împrejurările au făcut, ca opinia publică românească să vadă în minoritățile etnice numai niște elemente politice, puțin simpatice. Acelaș lucru s-a petrecut și cu minoritățile, care ne judecă după felul cum ele sunt tratate de către funcționarii siguranței de stat. Partea de cultură a noastră ca și a minorităților a fost astfel neglijată*”¹⁴⁴.

Publicistul susține ideea că ceea ce nu a fost îndeajuns valorificat a fost aportul cultural adus de minorități, mult mai important decât cel politic. Această răsturnare a valorilor a fost posibilă datorită prejudecăților și resentimentelor care domină discursul social contemporan, precum și spiritului de superioritate culturală, frecvent detectabil în același discurs. Maghiarii ardeleni, crede aurorul, au dezvoltat în trecut – datorită poziției și statutului de stăpâni politici – o cultură care „are mai mult caracterul culturii internaționale decât pe acela specific național. Din cauza aceasta o apropiere culturală între păturile sociale superioare ale societății maghiare și acelea ale societății române din vechiul regat...n’ar fi greu de realizat”¹⁴⁵. Băilă amintește un fenomen extrem de important în înțelegerea și interpretarea fenomenelor din Ardeal. După Unire maghiarii s-au trezit în situația în care românii fuseseră înainte de momentul 1918. „*Ca și aceștia, vor trebui și maghiarii să-și concentreze toate puterile asupra intereselor locale, depărtându-se tot mai mult de interesele culturale universale. Urmarea acestei schimbări radicale va fi că maghiarimea din Ardeal va deveni din ce în ce tot mai naționalistă, căutând să dea manifestărilor lor culturale un caracter mai pronunțat național*”¹⁴⁶.

În următorul număr al revistei apare articolul *Minoritățile ca factori culturali*, în care Ion Băilă abordează tema atât de necesarei comunicări, a importanței bilingvismului și a traducerilor. Cultura și progresul prin cultură în general sunt fenomene transnaționale. „*Maghiarii și sașii reprezintă prin trecutul și prezentul lor o deosebită importanță culturală. Interesul statului român e ca acești doi factori culturali să fie puși în posibilitatea de a da tot ce pot pentru prosperarea generală a culturii în țară. Ca și în politică suntem și în privința culturală de părerea, că cultura nu poate prospera decât într-un teren curat național. Roadele culturii sunt de fapt internaționale și spre folosul tuturor, dar rădăcinile trebuie să fie în pământ curat național, altfel rodul cultural e un produs hibrid*”¹⁴⁷.

144 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 20, 16 mai, 1926, p. 378.

145 *Ibidem*, p. 378.

146 *Ibidem*, p. 378.

147 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 21-22, 23 și 30 mai, 1926, p. 404.

Ideea conflictului regional dintre ardeleni și bănățeni transpare cu claritate din articolul lui Horia Trandafir, *O revoltătoare disproporție*, unde acesta acuză sistemul inequitabil de burse de studii în străinătate, unde tinerii ardeleni sunt, în opinia lui, clar discriminați: „*Noi n'am apărut niciodată, în paginile acestei reviste, un anume regionalism, care nu vede dincolo de creasta Carpaților, sau dacă vede, totul îi apare în cele mai negre culori. Am fost însă totdeauna pentru un regionalism cultural și economic impus de inevitabile necesități locale; l-am preconizat pe acesta, totdeauna ca un admirabil stimulent de emulație între părțile componente ale națiunii și nu ca element de distrugere. Interesele culturale ale Ardealului cer o accentuare a spiritului francez în această provincie*”¹⁴⁸.

Ideea influenței franceze în Ardeal poate fi coroborată cu o idee similară a lui Tib. Boldur, din articolul *Raportul dintre două culturi*, în care amintește de o schismă – mult analizată de altfel – între literatura maghiară din Ungaria, aflată sub înrâurire germană, și cea din Ardeal, purtând pecetea lui Ady și a literaturii franceze. Pe acest culoar, mult dorita comunicare dintre culturile ardelenene devine posibilă. „*Evident că pe această bază se poate crea o apropiere între cultura noastră și cea reprezentată de literatura maghiară din Ardeal*”¹⁴⁹. Dacă acceptăm ideea că Ady a fost unul din premergătorii, apoi promotorii transilvanismului, conceput ca o ideologie culturală construită pe principiile deschiderii regionale și europene, a comunicării prin/pentru cultură și ca un model de toleranță, putem conchide, că dacă a existat puțință de comunicare și colaborare între culturile transilvănene, aceasta nu putea ocoli calea indicată de transilvanism.

Problema transilvanismului se confundă și aici cu aceea a regionalismului. Spre exemplu, în numărul din august 1926 apare un text care promovează ideea alcătuirii unei antologii a scriitorilor ardeleni, cu argumente ce țin de promovarea „*și sănătoasa alimentare a aceluși regionalism cultural, a cărui utilitate a fost îndeajuns dovedită de oameni competenți*”¹⁵⁰. Textul amintește și de viile dispute din jurul conceptului de regionalism cultural, dispute rezolvate în favoarea acesteia: „*apărută cu o logică necesitate în opinia noastră publică, problema a avut nefericirea de a cădea în ghiarele politicianismului... era necesară o intervenție a capetelor luminate, cu judecata neinfluențată de măruntele interese cotidiene, pentru a pune la punct o chestiune de o atât de mare importanță. S'a admis astfel un regionalism cultural, înțelegându-se prin aceasta stimularea energiilor locale, scoaterea la suprafață a specificului sufletesc, care s'a cristalizat în parte, sau se ascunde încă nedefinit în fiecare regiune*”¹⁵¹.

Regionalismul cultural și-a adus o contribuție majoră la intensificarea creativității, în special în cazul regionalismului ardelean. „*Dintre provinciile alipite incontestabil că Ardealul are cea mai bine definită civilizație locală. Liniile*

148 *Societatea de mâine*, anul V, nr. 6, 1 aprilie, 1928, p. 138.

149 *Societatea de mâine*, anul V, nr. 11, 15 iunie, 1928, p. 223.

150 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 31-32, 1 și 8 aug., 1926, p. 539.

151 *Ibidem*, p. 539.

acestei civilizații s'au tras îndeosebi în cursul secolului al XIX-lea, odată cu trezirea la conștiința de sine a nației de aici.... S'a format astfel o tradiție culturală ardelenescă bogat alimentată din regatul liber care și'a păstrat însă totuși nota specifică în gama culturii românești"¹⁵². Terminologia și argumentația transilvanistă/ardelenistă transpare însă și în acest articol cu o mare claritate. „Sufletul ardelenesc s'a rostit mai limpede în literatura scriitorilor născuți și crescuți în mediul de aici... se poate constata o continuitate susținută în întreaga linie de evoluție a acestei literaturi"¹⁵³.

În numărul 51-52 din decembrie 1926 George Șerban semnează *Sufletul ardelenesc*, articol în care autorul vorbește de trei virtuți fundamentale ale sufletului ardelean românesc: conștiința ordonată, conștiința religioasă și conștiința națională.

Ion Băilă publică în numărul dublu 29-30 din iulie 1926 articolul *Rezolvirea problemelor minoritare*, în care găsim ecouri ale unor idei dezvoltate de către Kós Károly, mai ales ideea Ardealului multicultural. „Viața împreună a poporului român cu minoritățile maghiară și germană a făcut să se desvolte în Ardeal un spirit cu o distinctă particularitate, care nu se găsește decât acolo și care cu greu poate fi apreciat cu justeță de către frații noștri din vechiul regat"¹⁵⁴. Autorul încearcă în continuare să explice cauzele lipsei de contact și de comunicare dintre români și minorități, o noncomunicare derivată din anumite rezerve, corect înțelese și interpretate de românii ardeleni dar explicate prin atitudini dușmănoase de către regățeni. Apare aici și ideea conflictului român-ardeleni-români regățeni. Ion Băilă explică rezervele ungarilor prin stratificarea socială, iar a sașilor prin spiritul de castă și frica de căsătoriile mixte. Multiculturalitatea este, după publicistul român, o valoare care trebuie apreciată ca atare, iar problema minorităților trebuie rezolvată într-un „spirit larg de dreptate... lăsându-le pe ele să se organizeze și să se aleagă cum vor vrea"¹⁵⁵.

Tema crizei presei ardelenene, la care ne-am referit mai sus este larg dezvoltată în paginile revistei *Societatea de mâine*. Tema este doar conexă temei noastre, prin rolurile și funcția presei în concepția transilvanistă. Onisifor Ghibu scrie, în ianuarie 1926, în articolul *O soluție în chestia presei din Ardeal*: „ori câtă durere ar fi, trebuie s'o spunem pe față, și s'o repetăm, că presa noilor provincii este astăzi în România mare, mai jos de presa pe care aceasta au putut-o avea în vremea subjugării lor de către Unguri, Nemți și Ruși"¹⁵⁶. Ideea apare și în numărul din 17 ianuarie 1926, unde N. Ghiulea publică *Pentru presa Ardealului*, în care critică presa românească care a devenit presă de partid, și pierderea rolurilor tradiționale ale presei ardelenene din epoca ei de glorie –

152 *Ibidem*, p. 539.

153 *Ibidem*, p. 539.

154 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 29-30, 18 și 25 iulie, 1926, p. 510.

155 *Ibidem*, p. 510.

156 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 5, 30 ianuarie, 1926, p. 71.

menținerea naționalismului, educația cetățenilor, crearea de lideri¹⁵⁷. În primul număr din ianuarie 1926 I. Lupaș publică *Criza presei ardeleni*, unde se dezbate aceeași problemă, în aceiași termeni.

Schimbarea profundă din 1918 a produs o schimbare majoră și în funcționarea presei ardeleni românești și maghiare. Înainte de 1918 ziarele românești erau publicații naționale, cu o funcție și finalitate națională. Problema decăderii presei românești din Ardeal este cu atât mai dureroasă în opinia lui Onisifor Ghibu, cu cât avântul și rolul mobilizator, de catalizator al spiritului național – funcții atât de marcante ale presei românești ardeleni antebelice – pare să fi fost preluat de presa minoritară. După Unire, publicațiile românești de elită din Transilvania au dispărut sau s-au transformat în publicații politice, neputând concura cu publicațiile centrale. În presa maghiară s-a produs un fenomen invers, după dispariția concurenței ziarelor centrale budapestane, presa locală, în loc să sucombe, s-a maturizat, dând publicații chiar mai bune decât cele antebelice. Considerăm că acest lucru se explică printr-un fenomen cât se poate de simplu: inversarea rolurilor. Logica rolurilor inversate și schimbarea de statut impune comportamente și funcționări aparte dar și transferul unor fenomene și comportamente dintr-o cultură în cealaltă. „*Cele vreo 15 cotidieni ungurești din Transilvania, continuă autorul, sunt la un nivel mult superior celor două cotidieni românești de aici... În fața acestor fapte, problema refacerii presei românești și în special a celei ardeleni, care are în fața ei formidabila presă națională-maghiară, este una dintre cele mai grele și cele mai urgente*”¹⁵⁸. Soluția propusă va fi crearea unui mare ziar al Ardealului și crearea unei tipografii.

Articolul lui N. Buta, *Ardealul de ieri și Ardealul de mâine – pentru vremuri noi orientări nouă* tratează chestiunea transilvanismului abordând o retorică naționalistă. El evocă exemplul vechilor intelectuali români ardeleni care s-au opus politicilor de deznaționalizare impuse de maghiari și scepticismul intelectualilor de azi. În privința împrumuturilor de modele culturale, se pronunță în favoarea influențelor franceze, astfel: „*dacă e vorba să importăm, să importăm dela ceice au exportat cultură Europei întregi, iar nu ruginitele interpretări ale acestei culturi de la mijlocitori dea doua mână (Viena, Budapesta). Pojghița turanico-austriacă, depusă pe comoara virgină a sănătății noastre robuste, rurale, cum s'ar depune pulberea pe o mobilă de stejar nobil, trebuie înlăturată fără întârziere. În taina ascunsă a ardelenismului nostru să pătrundă grabnic preot tînăr cu aghiasmă nouă*”¹⁵⁹.

Un alt articol nesemnat din iulie 1928 pune problema crizei literare din Ardeal și diferențiază *două Transilvanii* – cea de ieri, patriarhală, și cea de azi, sufocată de tentaculele politicianismului. „*Politica ne-a ucis presa, ne-a sugrumat revistele și editurile. Politica ne-a alungat de aici elementele cari ar fi putut susți-*

157 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 3, 17 ianuarie, 1926, p. 33.

158 *Societatea de mâine*, anul III, nr. 5, 30 ianuarie, 1926, p. 71.

159 *Societatea de mâine*, anul IV, nr. 12, 27 martie, 1927, p. 161.

ne prestigiul literar al Ardealului, ea ne-a secătuit de orice inițiativă. Vă aduceți aminte, în primii ani de după unire, cu cât pur și generos entuziasm s'a alergat la Cluj pentru a se continua în atmosfera patriarhală și patriotică a Ardealului glorioasă lui tradiție literară. Politica a tăiat, cu cinism, aripile acestui entuziasm de început"¹⁶⁰. Argumentația autorului se bazează pe ideea că în Ardeal nu există o criză de valori, fiindcă regiunea a dat cel puțin trei nume mari – Rebreanu, Blaga, Cotruș – și face o clară distincție între Ardealul patriarhal de ieri și cel politic, de azi. Acest fel de a privi lucrurile, cu nostalgia pentru vremurile de glorie apuse și frământatul prezent cu invazia lui de politicianism nu este străin transilvaniștilor. Nu trebuie să uităm că o mare parte a polemicilor și acuzelor aduse ideologiei transilvane se baza tocmai pe această antinomie trecut-prezent, pe tendința de întoarcere spre un trecut totdeauna idealizat și ignorarea prezentului damnat.

Un alt articol semnat de I. N. Palade, *Generația unirii și noua generație* este o declarație de adâncă mâhnire împotriva trufiei regionaliste a lui Nechifor Crainic, care în articolul *Intelectualul regățean și intelectualul noilor provincii* (publicat în *Curentul*, 15 iunie) alimentează antagonismul dintre cele două categorii de intelectuali. Demersul lui Crainic, crede semnatarul articolului, este aidoma demersului lui Zillich sau al lui Kós Károly care lansaseră doctrina culturii și sufletului transilvănean. Deși Palade respinge doctrina ca atare, el admite ideea unei *culturi transilvane*, identificabilă la fiecare intelectual ardelean, indiferent de naționalitate. Se formulează însă și temerea că sufletul intelectualului român din Ardeal are un dublu aspect: deși format la școală străină, el s-a păstrat intact și integru prin limbă. „*Dar fără a suspecta faptul, că abia astăzi și de câte minoritari se constată în Ardeal un suflet și o cultură transilvană, comună celor trei nații ce-l locuiesc, mă întreb: ce va rămânea din această teorie, o dată ce noua generație va lua moștenire generației de azi*”¹⁶¹. Ipoteza autorului este că transilvanismul va dispărea.

În septembrie 1928 apare un articol semnat Cronicar, unde este semnalată apariția, în luna mai, a revistei *Erdélyi Helikon* și cultivarea, în paginile revistei ungurești, a unei ideologii echivalentă cu un regionalism cultural maghiar¹⁶². Este vorba de transilvanismul helikonistilor. Articolul propune o scurtă istorie a ideologiei, făcând referiri la era de centralism economic și cultural de la sfârșitul secolului al XIX-lea, în care se practica o crâncenă politică de deznaționalizare „*a tuturor națiunilor aflătoare între granițele Ungariei de atunci*”¹⁶³. Budapesta era un centru absolutist, concentrând și controlând inițiativele practice și ideologice, și cele provenind din regiunile de la periferie, unde, continuă cronicarul, nici deznaționalizarea și nici centralizarea nu au avut un succes deplin. „*În regiuni cari sunt Ardealul, Banatul, Croația etc. s'a desvoltat, cu*

160 *Societatea de mâine*, anul V, nr. 12-13, 1 și 15 iulie, 1928, p. 259.

161 *Societatea de mâine*, anul V, nr. 14-15, 1 și 15 august, 1928, p. 279.

162 *Societatea de mâine*, anul V, nr. 16-17, 1 și 15 septembrie, 1928, p. 285.

163 *Ibidem*, p. 285.

*toate opreliștile Budapestei, o activitate culturală și economică mai mult sau mai puțin intensă a naționalităților majoritare, alătura de care cea a națiunii maghiare, cu toate avantajele dominației de stat, era în inferioritate, poate tocmai din pricina sistemului centralist al Budapestei*¹⁶⁴.

Apariția, în orizontul cultural ardelean, a grupării helikoniste și a ideologiei acesteia este salutară, din mai multe motive. Gruparea „*pretinde acum pentru ungerii din Ardeal o autonomie spirituală față de Budapesta, cari-și revendica și după incorporarea Ardealului în România un drept de hegemonie spirituală. Scriitorii grupați în jurul acestei reviste, câțiva dintre cei mai talentați scriitori unguri din Ardeal, vorbesc trecutul Ardealului, care totdeauna a avut o relativă autonomie față de Ungaria propriu-zisă, voind să reconstruiască o tradiție pentru inițiativa lor de astăzi, care vizează viitorul*”¹⁶⁵. Și astfel se naște ideea sufletului specific transilvan și dorința acestor scriitori de a se dedica destinului ardelean. Transilvanismul este, în concepția publicistului, un regionalism cultural care se opune „*concepției retrograde și șovine a Budapestei, care-și plimbă capul numai în nori de colb ai unei reveniri la situația dinainte de războiu. Și suntem convingși că această nouă atitudine îi va ajuta pe ungerii din Ardeal să se înalțe spiritualicește prin creația unor valori importante științifico-culturale, rămânând politicește fideli statului român, care nu se va opune activității lor atâta vreme cât aceasta nu va mai fi deghizată conspirație împotriva temelilor lui*”¹⁶⁶.

Ion Breazu publică în decembrie 1928 *Problema literară a Ardealului*, în care vorbește de o criză de creștere detectabilă în Transilvania, criză care are trei cauze fundamentale: una socială – Ardealul a dat personalități, dar nu a dat curente („*Spiritul societății românești ardeleni e cu mult mai solidar decât al celei din celelalte provincii. Cu toată energia incontestabilă... acest spirit să lasă cu mai multă greutate prefacerilor... În Ardeal totul se manifestă în valuri largi și prăvălitoare*”¹⁶⁷); una politică (ferocele principii de centralizare și apetența pentru politic a maselor), și cea literară.

Familia

Al. Olteanu publică în *Familia*, seria III, anul II, nr. 5-6, septembrie-octombrie, 1934 articolul *Transilvanismul și cultura ungară*. Primul argument adus aici în discuție de Al. Olteanu este acela al originilor transilvanismului – curent care nu este unul al intelectualilor, cum s-a vehiculat, ci unul popular, dovadă stând numeroase proverbe și zicători. „*Transilvanismul nu este o născocire a cărturarilor sau a politicienilor, ci s'a desprins din conștiința poporului, care a*

164 *Ibidem*, p. 285.

165 *Ibidem*, p. 285.

166 *Ibidem*, p. 285.

167 *Societatea de mâine*, anul V, nr. 22-24, 1 și 15 decembrie, 1928, p. 456.

*pus în discuție chiar și chestiunea priorității*¹⁶⁸. Ady este primul transilvanist, sau cel puțin *primul interpret al sensibilității transilvane*¹⁶⁹.

Chiar dacă, la origine, transilvanismul este un fel de poporanism, din anii 1920 se produce contaminarea politică prin intermediul presei: „*ziarele și revistele acestor refugiați, în frunte cu Napkelet și Keleti újság, prezintă transilvanismul (conștiința ardelenilor că pot trăi și fără sprijinul pusteii ungare) ca unica platformă, fiind în stare să asigure maghiarimei importanța cuvenită în noul stat român... spre a scoate în relief utilitatea practică a transilvanismului, revista Napkelet, încă în 1920, se adresează frunțașilor ardeleni, întrebându-i dacă se poate vorbi de o literatură propriu zis ardeleană, și, în general, care este menirea literaturii în Ardealul deslipit? Răspunsurile variază după convingerile politice ale autorilor*¹⁷⁰. Publicistul face apel și la opinia istoricului literar Pintér Jenő, care crede că e posibil să existe un transilvanism geografic sau politic, dar nu și unul literar. De aceea apariția revistei *Helikonul Ardelean* și asumarea transilvanismului drept o realitate operantă pentru grupul din jurul revistei, pare surprinzătoare. „*Problema s'a simplificat. Nu s'a mai întrebă nimeni dacă transilvanismul are un caracter politic, geografic sau literar. Dacă este sau nu util din punct de vedere politic, ci s'a examinat în esență. La lămurirea noțiunii transilvanismului au contribuit următoarele: 1. configurația geografică nefavorabilă a pământului ardelean 2. fantezia îmbelșugată și natura epică și dramatică a poeziei populare 3. multilateralitatea inteligenței secuului... 4. spiritul de relativism și de toleranță, simțul adaptației politice și reformismul de extrema stângă, care duce la anarhie sau la sectele visătoare 5. trecutul istoric care a îndrumat în altă alvie, decât acela al Ungariei 6. contactul secular cu românii și sașii, care a creat o mentalitate specifică și a impus românilor, sașilor și ungarilor note comune 7. ... rolul mediator al Ardealului între Apus și Răsărit, rol care a dobândit o deosebită importanță prin penetrația protestantismului*¹⁷¹. Olteanu îl citează pe Ion Chinezu, care lansa și el ideea unui fond sufletesc comun care „*nu este nici suprapus, nici subordonat elementului de rasă, ci pur și simplu în afară de acest element primordial*¹⁷². Se mai face referire la iritația Budapestei vizavi de problema transilvană.

Abecedar

Săptămânalul apărut sub îngrijirea lui Emil Giurgiuca și a lui George Boldea s-a vrut, de la bun început, o revistă ardeleană, un *Abecedar pentru scriitorii Ardealului*, după cum sugerează un titlu din numărul 2 din 18 mai

168 *Familia*, seria III, anul II, nr. 5-6, sept-oct, 1934, p. 38.

169 *Ibidem*, p. 38.

170 *Ibidem*, p. 40.

171 *Ibidem*, pp. 41-42.

172 Ion Chinezu, *op. cit.*, 1930, pp. 17-19.

1933. „Ardealul dinainte de războiu a dat literaturii românești, la scurte etape, o contribuție proprie de poezie înfrățită și nouă plină de sevă autohtonă, uneori de un învăluit iredentism, totdeauna drapată de un farmec patriarhal. Valorile literare se vărsară peste Carpați absorbite de mirajul țării, de unde strălucirea lor s'a răsfânt în toate părțile, scăpărătoare, înlesnind contempla-rea din tus-patru punctele de orizont. Slavici a deschis la Iași ferestrele către Ardeal, interesul și simpatia pentru specificul transilvan fuseseră câștigate și înlăturată repulsiunea, provenită dela artificiiile aceluia fals curent de latinizare. În ochii scriitorilor din familia Junimei, Ardealul începea să se curețe de sgura cărturărească”¹⁷³. Se trec în revistă câteva nume de scriitori care reprezintă ardelenismul în literatură: solarul și echilibratul clasic Coșbuc, candidul făurar de rime care a introdus în literatură tema dezrădăcinării – Șt. O. Iosif, O. Goga care a încheiat formula ideii naționale. O idee interesantă care trebuie reținută este aceea că, deși Ardealul a produs mulți literați, nu a oferit și teren de afirmare pentru aceștia, ba mai mult, literatura produsă în Ardeal trebuia să fie diferită: „dar ceea ce interesează acum e constatarea că Ardealul n'a oferit un bun teren pentru nobila artă și n'a reținut pe cântăreți. Să fie dintr'o repulsiune, contractată prin latinism, față de ce era clar,- din lipsa de zăre largă a mediului intelectual, ori un efect al preocupărilor politice care cerea poezilor un alt sunet, decât acela de mărgăritar, al lirei și nu eulalii amăgitoare”¹⁷⁴.

Textul semnat de Emil Popa, *Lacune*, din numărul 7 din 22 iunie 1933, reia ideea necesității unei reviste de calitate pentru a promova spiritul transilvan și credința în apariția unui scriitor pe măsură. „Sufletul acesta de împrăștiat de care va trebui să pulseze orice sat, nu va putea fi furnizat numai de capitală, din cauza centrismului ei exagerat, și din cauza aceluia mozaic spiritual de tendințe încrucișate, ecou al curentelor din apus. De aceea va trebui să ne îndreptăm ochii și spre alte cetăți.

Va trebui să spiritualizăm provinciile, săle redăm viața culturală din trecut... în această ipoteză Ardealul apare sărac. Dela Lucafărul lui Octavian Goga n'am mai avut o revistă de cultură care să îmbrățișeze într'un mănunchi scrisul ardelean... Credem însă în apariția unui scriitor care să dea viață unei reviste bune”¹⁷⁵. Scriitorilor și intelectualilor de mâine, crede publicistul, le revine sarcina de a respiritualiza provinciile, în special Ardealul.

Într-un număr din iulie 1933, la sfârșitul revistei, în notele de final adunate sub titlul *Carnet*, apare un scurt text semnat de Emil Giurgiuca, care salută demersul revistei lui Ion Chinezu, care ar putea, după modelul helikoniștilor, să impună o instituționalizare și o organizare sistematică a vieții literare românești din Transilvania. „Una din multele lacune, în Ardeal, este lipsa de coeziune dintre scriitori. Unii se înecă în apele politicii de partid, alții umbresc

173 *Abecedar*, joi 18 mai 1933, anul I, no. 2, pp. 1-3.

174 *Ibidem*, pp. 1-3.

175 *Abecedar*, joi 22 iunie 1933, anul I, no. 7, p. 3.

în jurul lor de singurătate. Ar trebui zidită o cetate literară (revistă, editură) care să strângă laolaltă pe cei împrăștiați, așa cum Ungurii dela noi au zidit un Helicon Transilvan (*Erdélyi Helikon*), masivă publicație literară, pe lângă care funcționează o editură bogată și de bun gust. Promovarea valorilor ar fi ajunsă și, susținută de un încălzit aparat de propagandă, interesul pentru cartea de literatură (de preț) ar crește, un bun care nu se poate schimba cu nici o altă conformație spirituală. – Se pare că d. Ion Chinezu, care la Cluj deține cârma unei reviste, a înscris itinerarului său și această țintă. Surprinși de toamnă cântăreții noștri și-ar avea scutul și subt el un nou ritm de viață spirituală ar bate în inima Ardealului”¹⁷⁶. Coagularea eforturilor de a da un suflu nou vieții culturale din Ardeal ar putea fi soluția salvatoare. Giurgiuca „susține necesitatea grupării scriitorilor ardeleni în jurul unei reviste sau edituri, în scopul promovării valorilor și al creșterii interesului pentru literatură”¹⁷⁷. Câteva rânduri mai jos, într-un alt text ideea acestui nou curent de revigorare a vieții literare ardelenie re apare, de data asta autorul, care nu se semnează, oferă și câteva nume: „În noaptea de somn și de cocleală a Ardealului scump pământ românesc, semnalizează tot mai multe focuri aprinse, să lumineze departe. E scrisul viguros al noilor heraldzi... E noua promoție de visători și gânditori... O generație de pregătire și răbdare își dăruie întâiele fructe... Ion Chinezu, Olimpiu Boitoș, Emil Cioran, Bucur Tincu, I. Breazu, E. Jebeleanu, D. Roșca etc. sub primatul lui Lucian Blaga și Aron Cotruș”¹⁷⁸.

În numărul dublu din 20-27 iulie 1933 Silviu Bardeș¹⁷⁹ publică, sub titlul *Carnet*, o știre despre cea de-a opta reuniune a scriitorilor helikonisti la castelul lui Kemény János din Brâncovenești. Textul lui Bardeș e dovada faptului că exista un canal de comunicare între tabere și că se ținea cont de ceea ce se întâmplă în literatura proximă. Articolul e, de fapt, un raport destul de detaliat despre ceea ce s-a întâmplat acolo, despre ce se mai publică în literatura maghiară sau despre ce asociații mai apar. „După cum se vede, scrie Bardeș, camarazii unguri, mici și mari, desfășoară o sgomotoasă activitate. Noi o privim cantitativ. Calitativ, rămâne să se aprecieze singuri. Cu vremea, poate, și noi...”¹⁸⁰. În articolul *Noul suflet al Ardealului* Grigore Popa oferă o descriere a vieții spirituale din Ardeal, din care însă exclude regionalismul „hotărnicit de ambiții individuale, admirabil anacronism pentru ochiul abil al scrutătorului de realități actuale”¹⁸¹.

Printre multele articole publicate în revistă există exemple numeroase de texte în care se pot identifica idei similare cu cele ale transilvaniștilor. Spre

176 *Abecedar*, joi 6-13 iulie 1933, anul I, no. 9-10, p. 7.

177 *Abecedar. Indice bibliografic* întocmit de Dona Daisa, Biblioteca Academiei RSR, filiala Cluj, serviciul de documentare și bibliografie, Cluj, 1972, p. 21.

178 *Abecedar*, joi 6-13 iulie 1933, anul I, no. 9-10, p. 7.

179 Teodor Murășanu folosea și pseudonimul de Silviu Bardeș, conform *Dicționarului General al Literaturii Române*, 2005, p. 9.

180 *Abecedar*, joi 20-27 iulie 1933, anul I, no. 11-12, p. 8.

181 *Abecedar*, joi 3-10 august 1933, anul I, no. 13-14, pp. 5-6.

exemplu, în numărul dublu 19-20 din 21-28 septembrie 1933 apare un text semnat de către George Boldea, text referitor la scriitorul expatriat Peter Neagoe, din care transpare cu claritate convingerea autorului, că un pământ, un spațiu geografic dă naștere unui specific al operelor literare care apar acolo: „Opera scriitorului român Peter Neagoe al cărui nume s’anunță din departe cu modestia unui clopoțel sunat de vânt, revărsată cu forța unei ape în șghiabul limbei americane, păstrează, îmbujorată de vioiciunea temperamentului său valah, respirația caldă a pământului nostru intrupat în propria-i făptură”¹⁸².

În numărul 26-28 din 1933 apare articolul „Transilvanism” de Teodor Murășanu¹⁸³. Mai întâi se analizează termenul prin filieră saxonă, unde capătă semnificația de colaborare culturală. Sașii ardeleni sunt circumspecți și manierați, scrie Murășanu, și citează dintr-un articol al lui Zillich, apărut în *Gândirea* (anul XI, nr. 9), când spune că pentru dânșii „e un adevăr devenit banal, că prin crearea României Mari, nu s’au unit numai regiuni cu tradiții istorice deosebite, dar că și cercuri culturale, de structură eterogenă, întreține acest teritoriu”¹⁸⁴. În ceea ce privește cariera maghiară a termenului, acesta nu circula înainte de război, ba mai mult, Murășanu amintește de acea hotărâre a unui ministru al educației care a impus folosirea denumirii de *Platoul de Sud-est* în loc de denumirea *Ardeal*. „Noi, Românii, în discuțiile literare și politice, întotdeauna i-am zis ardelenism sau regionalism. Cuvântul transilvanism, deși cu mai multă savoare de latinătate, scormonitor de îndreptățite orgolii românești dincoace de Carpați, e o numire, care nu ne-a prea entuziasmat niciodată. Pentru Români e mai dulce cealaltă”¹⁸⁵. Noțiunea de transilvanism, precizează Teodor Murășanu, a fost pusă în circulație de minoritari, și deși are, în mod evident un substrat politic, a pătruns și a făcut carieră mai întâi în câmpul literaturii. „Și cu credulitatea lor, mulți publiciști români hipergeneroși, ar fi perseverat în alunecarea spre capcana abil întinsă, dacă d-l Albert Zathurecki ... n-ar fi avut imprudența să se grăbească cu un bilanț al transilvanismului, demascând, involuntar, subînțeleșurile urmărite de Maghiari. Trezirea la realitatea ciudată a fost destul de penibilă pentru toți publiciștii români, cari, înainte, îmbrățișau cu simpatie discuția unui transilvanism cultural literar. (Ne referim aici la ampla polemică literară din Patria, Curentul, Calendarul)”¹⁸⁶.

Teodor Murășanu încearcă deci o circumscriere a termenului, nu în sensul lui politic promovată de minoritari, ci, spune el, în sensul lui literar. Astfel, transilvanismul este un „regionalism literar, un specific etnic, acea floră particulară unei părți de lume, bucată veritabilă de viață, care nu poate fi înăbușită, care merită și trebuie eternizată în artă”¹⁸⁷. Întrebarea fundamentală la care

182 *Abecedar*, joi 21-28 septembrie 1933, anul I, no. 19-20, p. 11.

183 Vezi și nota 105, p. 113.

184 *Abecedar*, joi 9 noiembrie 1933, anul I, no. 26-28, pp. 9-11.

185 *Ibidem*.

186 *Ibidem*.

187 *Ibidem*.

încearcă să găsească un răspuns este dacă există sau, dimpotrivă, nu există un transilvanism, un ardelenism artistic, literar. Ardealul e, crede publicistul, un pământ stăpânit de o mare de țărani români, printre care se află câteva burguri săsești și câteva insule maghiare. Dacă se pune problema reprezentării artistice a Transilvaniei, a exprimării literare a specificului sufletesc, a spiritului ardelen, nu țipătul între răs și plâns al ungarilor îl poate exprima cel mai bine, nici gustul pentru privilegiile medievale ale sașilor. Teodor Murășanu apreciază că sufletul transilvan, spiritul ardelen se poate exprima numai prin scrisul artiștilor români. „*O masă compactă de oameni ai pământului, ai munților și ai văilor, ai vremurilor bune și rele, ai vânturilor și al ploilor dintotdeauna..... Slavici, Coșbuc, Goga și Agârbiceanu. Arta acestor scriitori nu este un moft al unor burghezi plictisiți de confortul vieții urbane. Scrisul lor e un bloc de viață autentică a lumii ardelenesti. E clocotul de viață vulcanică a unei realități umane, care își caută respirația și trăirea prin veacuri.... În scrisul acestora e, în adevăr un transilvanism viu, necăutat, necomandat. Din cărțile lor, în orice moment, în orice parte de lume, ai putea reconstrui viața autentică, marea și singura realitate, care contează în geografia acestui colț de pământ românesc.*

Din întreg scrisul literaților minoritari e imposibil să nimerești ceva viu, veritabil, ce să răspundă la viața și lumea Ardealului. Nu pentru că n'ar fi artiști tot atât de mari ca scriitorii români, dar în scrisul lor nu te izbește freamătul unei mulțimi, suport sentimental la spatele scriitorului”¹⁸⁸. Răspunsul la întrebare este categoric: un transilvanism transetnic nu există. „Maghiarii ardeleni, în toate aspectele lor, n'au putut produce aici ceva diferențiat de cultura general maghiară. Sașii rupți de veacuri de masa germană... duc o viață alimentată mereu și direct din marea cultură teutonă.

În cultură, în limbă și în obiceiuri, nici Românii ardeleni nu se prezintă cu ceva deosebit, cu ceva diferențiat de marea masă românească.... în domeniul creațiilor literare însă scriitorilor români le-a succes să desprindă ceva distinct din marea realitate a acestui ținut. Sașii și Maghiarii conlocuitori nu cunosc și nu înțeleg specificul fără egal al acestor artiști. Când vor ajunge să-l cunoască, eliberați de orice prejudeții, vor fi de acord cu noi, că în Ardeal există numai transilvanismul literar românesc”¹⁸⁹.

Romul Demetrescu scrie în articolul *Renaștere*, că după toate aparențele, Ardealul începe să dea măsura adevăratelor lui forțe creatoare. După generația antebelică și după confesionalismul și regionalismul explicabil dar perimat al generației trecute, o nouă generație începe să se impună. „*Anii din nemijlocita depășire a războiului au pregătit în școlile românești ale Ardealului o generație de tineri în stare să-și călăuzească sufletul la fulgerările unui ideal propriu... fapt este că tineretul ce se avântă la începutul noului deceniu, pe scara creației este însuflețit de sbuciumul ce a frământat sângele poporului nostru cu*

188 *Ibidem.*

189 *Ibidem.*

vлага pământului pe care trăește și cu zările naturii sale pitorești"¹⁹⁰. În mod paradoxal, Romul Demetrescu nu aduce exemple de tineri scriitori impregnați de neliniștile spirituale și orientate spre viitor, dar pentru ilustrarea literaturii perimate și regionale din trecut, aduce ca exemplu, evident negativ, nuvelistica convențională și șablonieră a lui Slavici. „*Acest fel de literatură, crede publicistul, rămâne tot mai lipsită de interes, învăluită în cutele trecutului, care stăruie a-și întuneca conturul și a se pierde în amurgul istoriei*"¹⁹¹.

În numărul 31-32 din 7 decembrie 1933 apare articolul semnat de Grigore Popa, devenit între timp, membru al redacției, *Puncte cardinale...* Aici Popa vrea să ofere câteva considerații privitoare la fizionomia spirituală a Ardealului de ieri și de azi.

Înainte de Unire, singura atitudine posibilă pentru scriitorul ardelean era militantismul: acela de a-și formula un crez și de a milita pentru el. „*Scriitorul ardelean, când nu este profet sau desrădăcinat, este rapsod. Tristețea personală este nuanțată totdeauna cu nostalgia satului, a vieții patriarhale. Scriitorul ardelean este o săgeată, care indică, prin puncte revelatoare, drumul poporului său. Svâcnirile scrisului său au corespondențe adânci în lumea celor mulți. El este un crainic și un pribeag*"¹⁹². Acest tip de atitudine a fost impus, ca o formulă compensatoare, de opresiunea sau dominația străină. Recursul la tradiție, la trecut, la istorie și la lumea satului nu e nimic altceva decât un proces de compensare: „*scriitorul împrumută trecutul și neamului virtuozități, pe care amplificându-le prin eforturi originale, le restituie sub forma operelor de artă... trecutul apasă greu deasupra tuturor scriitorilor*"¹⁹³. În ceea ce privește prezentul, punctele cardinale de orientare nu sunt încă schițate. Era regionalismului a apus, crede Popa, și se impune „*ancorarea într-un cuprins mai larg, în apele marelui cântec panromânesc, cu puternice rezonanțe general-umane*"¹⁹⁴. Ideea de bază a lui Popa este deci supremația centrului față de provincie, față de producția artistică regională.

În numărul 49-52 din 25 martie 1934 se fac referiri la numărul 1 (ianuarie)/1934 al revistei *Erdélyi Helikon*: „*organul literaturii maghiare ardelenă oficială, într-o ireproșabilă înfățișare externă, (care) nu prea mustește a transilvanismul al cărui difuzor ar vrea să fie*"¹⁹⁵. Se comentează reacția lui Vita Zsigmond la articolul lui Murășanu *Transilvanismul* respectiv *Renaștere* de Romul Demetrescu. „*în care d-l Vita vede zorile unei noi generații române ardelenă, care odată se va întâlni suflătește, în ceea ce numesc d-lor transilvanism (eterna obsesie), cu idealurile spiritualității maghiare ardelenă*"¹⁹⁶. Teodor Murășanu,

190 *Abecedar*, joi 23 noiembrie 1933, anul I, no. 29-30, pp. 4-5.

191 *Ibidem*.

192 *Abecedar*, joi 7 decembrie 1933, anul I, no. 31-32, pp. 1-3.

193 *Ibidem*.

194 *Ibidem*.

195 *Abecedar*, joi 25 martie 1934, anul I, no. 49-52, p. 20.

196 *Idem*.

autorul articolului critică revista *Erdélyi Helikon* pentru materialul publicat în acel număr, încărcat de platitudini.

Cu toate că *Abecedar* s-a vrut de la bun început o revistă dedicată forțelor creatoare ale Ardealului, ideea transilvanismului este puternic percepută ca un *brand* maghiar, și nu e promovat sub această denumire în articolele teoretice din revistă. Deși Pomogáts Béla scrie, în volumul dedicat polemicii *Jelszó és mýthosz*, că revista *Abecedar* a fost o revistă care simpatiza cu transilvanismul¹⁹⁷, putem afirma că publicația editată de Emil Giurgiuca și George Boldea s-a vrut, într-adevăr, o revistă a Ardealului, a promovat spiritul ardelean în literatură, fără însă a pune un semn de egalitate între *ardelenism* și *transilvanism*, tratând transilvanismul ca o ideologie culturală a intelectualilor maghiari, concurent al ardelenismului literar românesc.

2.4.2. Transilvanismul în eseistica românească

Nu poate fi neglijată contribuția eseisticii românești pe tema transilvanismului, care, spre deosebire de ezitățile din presa românească interbelică, a recunoscut și fructificat ideologia regională ardeleană. Ne gândim aici la contribuția lui Ion Chinezu, Avram P. Todor, Nicolae Balotă, Mircea Zăciu ș.a.

În opinia lui Francisc Păcurariu există două tendințe, în fond antitetice, în literaturile română și maghiară ardeleană, în special în perioada interbelică: „*aceea a scrutării realităților social-politice ale epocii și aceea a proiectării acestor realități într-un orizont mitic*”¹⁹⁸. Transilvanismul este rezultatul acestor două tendințe. „*Unii adepți ai acestei idei au formulat teze, larg dezbătute în acea perioadă, despre existența unui specific transilvan născut din influența mediului geografic ca un fel de apriorism (Kuncz) sau din existența istorică și comunitatea de destin a popoarelor din Ardeal, din influențele reciproce dintre ele (Kós). Potrivit acestor concepții, formulate de altfel cu predominante inflexiuni lirice și cu o înclinare accentuată spre metaforizare, plutind deci într-o atmosferă oarecum vagă și imprecisă, în Transilvania s-ar fi produs în decursul secolelor o apropiere spirituală și temperamentală atât de puternică între neamurile trăitoare în acest spațiu, și s-ar fi consumat un transfer reciproc atât de important de teme și motive folclorice, de obiceiuri și modalități de a vedea lumea și de a o înfățișa prin stilizarea artistică, încât s-ar fi născut un spirit transilvănean, care ar distinge în mod profund românii, maghiarii sau germanii din Ardeal de conaționali lor trăind în alte spații geografice. Aceste teorii, inspirate în esență dintr-o realitate indiscutabilă, aceea a existenței unor trăsături distinctive, caracteristice, între maghiarii, românii sau germanii din*

197 *Jelszó és mýthosz*, p. 26, ...a fiatal nemzedéket tömörítő Abecedar című folyóirat például erősen rokonszenvezett a transzilvanista ideákkal.

198 Francisc Păcurariu, *România și maghiarii de-a lungul veacurilor*, București, Minerva, 1988, p. 395.

*diferite țări sau provincii... au adus chiar și unele consecințe pozitive (în principal înviiorarea dorinței de cunoaștere reciprocă...)*¹⁹⁹.

Intellectualii români au avut, crede Păcurariu, la unison cu K. Lengyel Zsolt, două atitudini fundamentale față de transilvanism: *indiferența* sau *respingerea totală*.

Noi credem însă, că au existat mai multe tipuri de atitudini generate de transilvanism în rândul românilor, dincolo de indiferență sau de refuz total, au existat și manifestări de *acceptare* parțială sau totală a ideii transilvane.

În 1996, Mircea Zăciu publică o carte, *Ca o imensă scenă, Transilvania...*, în care încearcă să definească și să illustreze un așa-numit „spirit transilvan”. Nu e nici primul, nici ultimul demers de a circumscrie un concept care a început să circule încă la începutul veacului trecut. Extrapolând conceptul de spirit al popoarelor, M. Zăciu crede că există un spirit al provinciilor, un spirit al Ardealului, perceput nu doar ca un spațiu geografic sau istoric, ci unul cultural. Cartea este și o încercare de identificare a caracteristicilor acestei esențe supraindividuale, pe fundalul, bineînțeles, al Literaturii. Urmărind motivul mării în literatura scrisă în Ardeal, criticul ajunge la concluzia că ardelenii sunt „oameni legați prin toate fibrele de realitatea pământului, străini de fascinația navigației, marea rămânând pentru ei un univers necunoscut, scrutat cu prudență”²⁰⁰.

Ce este definitoriu spiritului transilvan? „Conștiința istorică... împreună cu ea s-a vorbit nu odată despre eticism, militantism, predispoziție spre intelectul benedictin, de unde subsumarea esteticului la istoric, etic, cultural. Vin acestea din formația culturală, vin ele din straturile țărănești de unde cresc toți scriitorii Transilvaniei, care rămân, în fond, toată viața lor niște țărani-cărturari. Nu trebuie neglijată nici comunicarea permanentă cu Occidentul, refuzul spiritului balcanic, refuzul citadinului ca formă a oprimării, dar identificarea cu tot spațiul românesc, aderarea la o orășenizare superioară, visul unei cetăți-biblioteca”²⁰¹. Autorul studiului crede că nu dezbinarea e, până la urmă, modul de viață al celor de aici, ci coexistența. Se pare că rolul hotărâtor în definirea spiritului transilvan l-a avut pleiada de scriitori din jurul revistei *Luceafărul* (Budapesta 1902). „Modelarea unui crez estetic nou își asociază și comandamentele naționale... Scriitorul este exponentul unei etnii, el are o misiune etico-etnică, este solul, mesagerul colectivității. Concepție mesianică, de inspirație romantică, puternic colorată de curentele de idei ale pragului de secol. Gruparea de la *Luceafărul* o exprima programatic și o ilustrează exploziv prin poezia lui Goga”²⁰². Această concepție mesianică asupra menirii Artistului își are originile și în viziunea artistică a lui Petőfi

199 *Ibidem*, pp. 395-396.

200 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 60.

201 *Ibidem*, p. 23.

202 *Ibidem*, p. 213.

(poetul maghiar intens frecventat și tradus de Goga, ardelean prin adopție și prin intrarea în neant și în istorie).

În spațiul ardelean s-a conturat, încă de pe vremea Școlii Ardelene și a lui Budai-Deleanu, o cultură remarcabilă prin *interferențele* ei. Specificitatea și dimensiunile acestei culturi au fost descrise și apreciate de mai multe ori. George Călinescu afirma că marea literatură română s-a constituit în spațiul ardelean (Coșbuc, Slavici, Rebreanu). Unele considerații asupra transilvanismului literar și cultural sunt exprimate de către exegeți care provin din afara frontierelor spirituale ale spațiului în discuție. Pompiliu Constantinescu definea în *Literatura Ardealului* (1936) o întemeiată configurare a spiritualității transilvănene, menționând, firește, și unitatea spirituală a românilor. *Sensibilitatea și originea folclorică* a literaturii Ardealului, *conștiința determinismului inexorabil al vieții* oamenilor, *vocația realismului* sunt reafirmate și în scrierile lui G. Bogdan-Duică, Ion Breazu, Vasile Băncilă, Ion Chinezu ș.a. Acesta din urmă mai adaugă *spiritul misionar, eticismul și funcția educativă*²⁰³ ca termeni distinctivi ai literaturii ardelene. De altfel, Ion Chinezu operează frecvent cu sintagma de transilvanism geografic și istoric, el recunoaște existența unui univers și al unei tipologii modelate de un anume topos determinant. Studiile lui Ion Breazu (*Povestitori ardeleni până în 1918, Literatura română contemporană a Transilvaniei*) încearcă să descifreze unele mecanisme de gândire sau de ideologie literară, caracteristica fundamentală a acesteia fiind eticismul, sensul etic.

Se conturează, astfel, atât caracteristicile spiritului ardelean, și, firește, temele care decurg din acesta, cât și neajunsurile, defectele transilvanismului. Caracteristicile transilvanismului sunt, prin urmare: *conștiința istorică, spiritul etic, ruralismul și originea folclorică, un anumit fatalism ontologic și vocația realismului*. De aici decurg temele caracteristice literaturii transilvane: *țărănul și obsesia pământului, intelectualul provenind dintr-un mediu rural, trăirile personale coagulate într-o poetică a suferinței* individului, componentele *mitice* ale existenței, *figura puritanului* – exponent al moralității. Defectele care i se reproșează sunt: *provincialismul restrictiv, izolaționismul, închistarea etnicistă, jalea plumburie și existența percepută ca o continuă criză*. „Mircea Zăciu are, ca și Blaga, viziunea legăturii organice dintre natură și cultură, cu diferența că geografia Transilvaniei pare a fi modelată de cultură, pentru a fi scena desfășurării, în istorie, a unor destine creatoare de o tragică și exemplară măreție... totul este aici trăire tragică, existență eroică... el (Mircea Zăciu n.n.) recunoaște în specificitatea acestei culturi calitățile și defectele ei în cadrul celei naționale, cu care se armonizează prin contrast, argumentându-și cu strălucire și suplețe intelectuală convingerea, că Transilvania nu-i doar scena dis-

203 Ideea acestui caracter de pedagogie națională a literaturii ardelene, precum și ideea apropierii dintre popoarele ardelene prin transilvanismul practicat de revista *Helikonul Ardelean* sunt semnalate și de către Szerb Antal în *A magyar irodalom története*, Budapesta, Magvető, 2003, p. 504.

putării principiale a ideilor noastre în plan european, ci și veritabila matrice a spiritului creator românesc”²⁰⁴.

În lectura lui Gavril Scridon transilvanismul este/era o doctrină moral-politică și apoi literară destul de complicată și confuz exprimată, anunțată de un transilvanism *avant-la-lettre* din scrierile lui Kós Károly de dinaintea de 1918 și revista *Új Erdély* (*Ardealul nou*), scoasă de Szentimrei Jenő în același an. „*Transilvanismul reprezintă o doctrină cu evident substrat politic, care subliniază autonomia culturii ardelenice pe baza existenței unei conștiințe, a unui suflet ardelenesc specific. Doctrina transilvăneană, în laturile ei progresiste sau confuze s-a constituit pe două coordonate: de spațiu geografic și de timp. Coordonatele geografice ale doctrinei sunt oferite de peisajul Transilvaniei, fără egal ca frumusețe, peisajul acesta trebuie iubit și cultivat și pentru faptul că el reprezintă pământul natal. Peisajul ardelenic a fost leagănul, de-a lungul veacurilor, al vieții sociale și a produs o spiritualitate cu totul specifică, o mentalitate proprie... Coordonatele istorice ale teoriei le oferă ideea că, din vechi timpuri, și până în secolul XX, ungurii din Transilvania n-au trăit izolați, ci laolaltă cu românii și sașii. Această conviețuire a fost marcată de influențe reciproce, ceea ce a dus la apariția unui spirit specific locului, la o concepție proprie despre lume. Un atare spirit – concept cam vag, ceșos – ar trebui cultivat și în continuare, ca recunoaștere a destinului comun, așa cum îl arată istoria milenară a Transilvaniei: Ardealul reprezintă și un punct de convergență a culturilor apuseană și răsăriteană... un loc de fuziune spirituală între trăsăturile etnoistorice specifice locului și spiritului european. Locuitorii Transilvaniei pot găsi în istorie argumente de conviețuire cât și de apropiere culturală. În fine, ungurii din Transilvania ar fi superiori celor din Ungaria, pentru că ei pot fi păstrători mai fideli ai elementelor de cultură străveche și mai înzestrați intelectual*”²⁰⁵.

Ampla definiție dată de Gavril Scridon sintetizează ideile fundamentale care structurează ideologia transilvanistă, cu toate inconsecvențele și confuziile inerente. Se desprinde clar o preferință pentru o literatură independentă, dar impregnată de cultivarea tradiției locale și de un profund sentiment de atașament față de pământul natal. Acel *spirit loci* se definește prin respect față de istorie, iubire față de peisaj și deschidere față de om. Dincolo de comandamentele mai mult sau mai puțin eticiste se desprinde ideea de conviețuire a popoarelor, de convergență a culturilor. Scridon identifică și numeroase aspecte negative ale conceptului: caracterul imprecis, vag, confuz, ceșos al conceptului de *suflet ardelenic* sau *conștiință transilvană*. Cufundarea în natură și reculul în istorie, cultivarea naturii și a istoriei deci, nu sunt altceva decât căi de evadare din realitate, virtuale posibilități de suspendare a Timpului. Atât articolele programatice, cât și operele literare care promovează ideea de transilvanism au această deficiență comună: vagul, eclecticul, imprecisul, contradictoriul. El

204 Dumitru Chioaru, *Arta comparației*, Cluj-Napoca, Editura Limes, 2009, pp. 53-54.

205 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 18.

exemplifică prin contradicția dintre promovarea – pe plan teoretic – a peisajului transilvan și geografia concretă a operelor, care rareori prezintă caracteristicile reliefului ardelean. Ideologia transilvanistă combină manifestări literare conservatoare cu un spirit modern: de aici coloratura ei interesantă.

Ion Chinezu scrie despre transilvanism, în *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*, ca despre o formulă incontestabil helikonistă care a apărut „în momentul în care Ardealul și-a întors fața spre București... preocuparea de a căuta trăsăturile unui portret moral al Ardealului, înțeles ca o regiune cu un suflet aparte, cu aspirații izvorâte din anumite determinisme istorice și geografice, a lipsit cu desăvârșire din sociografia literară a Ungariei de ieri”²⁰⁶. Problema transilvanismului este, în interpretarea criticului român, o problemă de geografie literară, de psihologie etnică și psihologie literară. Ion Chinezu admite că „un astfel de transilvanism există și a existat și atunci când nu a fost băgat în seamă, după cum se poate lămurii și în literatura românească un suflet moldovean, muntean, ardelean și oltean”²⁰⁷.

Transilvanismul – în special cel promovat de către Kós Károly – intră în sfera de cercetare a lui Nicolae Balotă, care-l definește astfel: „transilvanismul care a fost o idee-forță, al cărei părinte a fost el mai mult decât alții, și-a avut laturile pozitive îndeosebi în atașamentul la valorile tradițiilor transilvane și în preconizarea bunei înțelegeri între fiii de diferite limbi ai marelui ținut... transilvanismul lui Kós Károly nu este un provincialism, un izolaționism insular, dogmatizat pe vagi temeuri romantic-nostalgice. Afirmările care probează teza sînt întemeiate în tradițiile culturale ale Transilvaniei, în solul transilvan, în legăturile oamenilor cu acel sol și între ei. Că a știut să facă conștiente unele din arhetipurile Ardealului încercând să creeze o epură (geometric vorbind) sau un sistem semiotic al acelor semne ale Transilvaniei pe care el le interpreta ca simbolurile unei existențe, este cert. Nu putem, deci, fi de acord cu cei care echivalează viziunea și actele lui Kós Károly cu o viziune romantică ce se pierde în trecut și în peisaj”²⁰⁸.

Care este însă semnificația primară, aceea dată de helikoniști (dacă îi considerăm pe ei părinții conceptului, fapt pe care ei, de multe ori, îl neagă)? În 1928 Kuncz Aladár scria în *Erdélyi Helikon* „Scopul nostru comun este cultivarea culturii transilvane”²⁰⁹. Același Kuncz scria în *Nyugat*: „oare ar fi altceva decât o echilibrare înțeleaptă și inteligentă a naționalităților, a religiilor, a concepțiilor despre viață, a obiceiurilor populare, a claselor sociale și a intereselor puterii”²¹⁰.

Nicolae Balotă crede că „teoretizând transilvanismul, Kuncz Aladár vede în această idee o manifestare a unui elan vital bergsonian, a unei forțe

206 Ion Chinezu, *op. cit.*, 1930, pp. 14-15.

207 *Idem*, p. 15.

208 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 29.

209 Kuncz Aladár, „Irodalom/ Literatura” in *Erdélyi Helikon*, 1928, pp 16-18.

210 Kuncz Aladár „Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában”, in *Nyugat*, 1928, 16 oct., nr. 20, pp. 501-508.

*generatoare*²¹¹. Alți helikoniști definesc ideea transilvană pornind de la specificități geografice și istorice. Transilvania apare ca o atmosferă caracteristică, o sinteză a națiunilor, limbilor și religiilor cu psihologiile specifice inerente, a tradițiilor și obiceiurilor. Balotă remarcă absența notei șovine din aceste definiții. „*Pentru toți ideea Transilvaniei este aceea a unui spațiu al întâlnirii dintre naționalități, limbi, confesiuni etc.*”²¹². Abordarea cea mai tolerantă, cea mai intelectualistă – cea mai europeană, am spune noi, azi – se pare că provine de la teoreticianul transilvanismului literar, Kuncz Aladár: „*Nu poate fi scriitor maghiar din Transilvania care să nu știe despre aceste mișcări literare – române și săsești – paralele. Faptul că viețile noastre depind unele de altele apropie aceste trei literaturi una de alta și nu se poate evita ca acestea să nu se influențeze reciproc, să nu aibă între ele contacte profunde. Este o îndatorire de neînlăturat a literaturii maghiare din Transilvania să se adâncească aceste legături spirituale*”²¹³. Transilvanismul teoretizat de Kuncz este al unui umanist profund tolerant, încrezător în valorile transilvane. Spiritele tutelare invocate de acesta în sprijinul ideilor sale sunt corifeii Școlii Ardelene, Apáczai Csere János, Eminescu și Coșbuc.

În capitolul dedicat lui Pavel Dan din volumul *De la Ion la Ioanide*, Balotă revine asupra problemei, dedicând multe pagini unei așa-numite „tipologii regionale” și identificării toposurilor fundamentale ale literaturii transilvane. În timp ce moldoveanul e povestitor prin natură, munteanul e un estetizant, ardeleanul are, crede Balotă, credința cuvântului mântuitor. Nu transilvanismul în sine e tema demersului lui Balotă, ci o tipologie a prozei române după criterii regionale: „*Căci, mai mult, poate, decât universul liric, spațiul prozei este străbătut de unele linii de forță ce purced dintr-un fel de genius loci, de un duh al pământului, care suflă aici altfel decât aiurea, în Transilvania într-un alt modru (cum ar spune bătrânul ardelean) decât în Moldova ori la miazăzi de Carpați... să schițăm, în puține cuvinte, o asemenea hartă tipologică a prozei române*”²¹⁴. În esență, caracteristicile scriitorului transilvan pe care Balotă le numește sunt cam aceleași pe care ceilalți esești le identifică: eticism, durată, credința în adevăr, didacticism, profetism, sensul edificării. Temele ardelenene sunt, în opinia criticului, următoarele: satul ca temelie a existenței, nostalgia și procesele de conștiință cauzate de ruperea de lumea satului, dezrădăcinarea, sentimentul tainei, etc. „*O lume nu a vorbelor, ci o lume a adevărului și a mai-binelui... cert e că Pavel Dan... și-a croit... un spațiu al său... sat pe care nu ni-l înfățișează nicidecum ca pe un locus amoenus, un loc plăcut, al desfătărilor campestre, ori ca pe un paradisum voluptatis. Nu, satul nu e pentru*

211 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 524.

212 *Idem*, p. 525.

213 Kuncz Aladár, „Erdély az én hazám”, in *Erdélyi Helikon*, 1929, nr. 7, aug.-sept., pp. 487-492.

214 Nicolae Balotă, *De la Ion la Ioanide*, București, Eminescu, 1974, p. 244.

el un loc idilic... Cercetând unele lucrări din anii 20 și 30, ale unor scriitori maghiari din Transilvania, precum Tamási Áron, Kós Károly și alții, s-ar putea stabili unele corespondențe interesante între pozițiile respective ale scriitorilor români sau maghiari din Transilvania față de lumea rurală... Dar, mai presus de orice, acest sat al prozatorului ardelean care e, conform zicalei românești, uitat de Dumnezeu, sau celei maghiare, az Isten háta mögött – la spatele Domnului – este o matcă de valori... Ceea ce în sensul cel mai larg putem numi umanismul transilvan își are originea în acest ethos al satului. Transilvania și-a descoperit curând o vocație profetic-didactică; ea a devenit o provincie pedagogică tocmai pentru că a păstrat o legătură necurmată cu acea matcă a valorilor care este satul”²¹⁵.

Avram P. Todor, cercetător asiduu al relațiilor culturale româno-maghiare vorbește și el de o „literatură transilvană, care, printre altele, va deschide ochii asupra literaturilor altor națiuni ardelenene și în special va da o mare atenție literaturii române, înregistrând reacțiunea acesteia la noul fenomen literar maghiar ardelean, traducând poezie și proză românească, vehiculând informații din câmpul literaturii române generale și ardelenene și stabilind relații cu factori literari românești”²¹⁶.

Eugen Lovinescu publică, în 1925, un mic volum intitulat *Figuri ardelenene*, în care surprinde specificul creației lui Goga, Rebreanu, Maiorescu, Șt. O. Iosif, Agârbiceanu și Ilarie Chendi. Lovinescu identifică unele trăsături ale lirismului ardelean, care a culminat în poezia națională specific ardeleană a lui Goga, „cel dintâi cântăreț al iredentei transilvănene și creatorul unei poezii locale și actuale”²¹⁷. Caracteristicile principale ale poeziei ardelenene sunt, după Lovinescu, militantismul și vocația națională, tematica țărănească, tematica naturii, în special a naturii Transilvaniei. În proză, ardelenismul înseamnă vocația realismului, înclinația naturalistă spre detaliu, perspectiva multiplă, intenția de a cuprinde toate straturile sociale, gustul pentru romanul rural dar nu restrictiv țărănesc. În capitolul dedicat lui Agârbiceanu, Lovinescu acceptă existența specificului regional (ardelean) în sânul literaturii naționale și pledează pentru păstrarea tuturor caracterelor rezultate în urma influențelor și contactelor cu celelalte culturi ale regiunii, fiindcă acestea îmbogățesc creația culturală în ansamblu: „... din studiul literaturii lui Agârbiceanu putem scoate indicațiuni asupra naturii regionale a întregii literaturi ardelenene: departe de a fi speculativă și abstractă, în orice literatură găsim, în genere, un caracter specific; înainte de a fi universală, are o patrie; înainte de a avea o patrie, reflectează condițiuni locale... ieșiți din aceiași tulpină, am stat, totuși, veacuri desbinați sub influențe felurite, ce nu ne-au diferențiat fundamentul moral dar ne-au adăugat și elemente eterogene, pe care nu trebuie să le înlăturăm; identitatea

215 *Idem*, pp. 245-254.

216 Avram P. Todor, *op. cit.*, 1983, p. 260.

217 Eugen Lovinescu, *Figuri ardelenene*, Arad, Editura Librăriei Diecezane, 1925, p. 6.

*idealului nu ne obligă la distrugerea individualității. Unitatea culturală a unui popor nu se ridică pe ruina indivizilor sau a grupurilor sociale, consfințite de istorie, ci se sprijine pe conlucrarea lor, ea reprezintă spectrul energiilor naționale, format din contopirea armonică a însușirilor originale*²¹⁸. Lovinescu oferă și o amplă definiție a ceea ce înseamnă transilvanismul sau ardelenismul literar românesc, evidențiind atât calitățile (urmărirea unui ideal, simțul moral) cât și defectele acestuia (lipsa influenței culturii latine): „sub raportul estetic, literatura ardeleană e negreșit insuficientă; o simțim din acumularea amănuntelor, din lipsa gradării efectelor, din neputința așezării povestirii în deosebite planuri pentru stabilirea perspectivei necesare, din regionalismul linguistic, din servitutea față de realitatea imediată... Neisvorând numai din liberul joc al unor emoții estetice, literatura Ardealului e o astfel de literatură de cult, în care găsim prelungirea luptelor de rasă, chiar când nu are acest aspect social, nu-și părăsește caracterul național și moralizator, săracă în forme și în sensibilitate dar pusă în slujba unui ideal, e mai sănătoasă; dându-i un resort capabil de a pune în mișcare energiile latente și de perfecțiune etică, prezența constantă a unui ideal este salutară în existența oricărui popor. Literatura Ardealului este, așa dar, într'un cuvânt regională, puternic determinată de condițiuni locale, plină de seva țărânei ce a rodit-o, inferioară, de sigur, sub raportul estetic, din pricina unui naturalism prea direct, și din pricina lipsei unei culturi latine mai bogate; realistă prin tehnică, ea e idealistă prin cuprins, prin felul de a înțelege viața ca pe o luptă pentru libertate și prin fundamentul ei moral”²¹⁹.

Problema transilvanismului perceput ca o chestiune de geografie literară și nu o ideologie, un fenomen artistic-cultural apare și la Mircea Popa, care va dezvolta idei legate de proza ardeleană, și implicit, specificitatea scrisului ardelean. În capitolul *Povestirea transilvană: un mod de a exprima sensibilitatea timpului din Tectonica genurilor literare* Mircea Popa abordează chestiunea contribuției Transilvaniei la viața literară românească. „Căci existența istorică a Transilvaniei, desfășurată multă vreme în condiții politice deosebite de a provinciilor transcarpatice, a fost, de la început angajată în direcția conservării ființei naționale și a emancipării sociale și politice, lucrare care i-a absorbit pentru moment întreaga capacitate creatoare și a subordonat-o unor țeluri imediate, luptătoare. O asemenea realitate istorică n-a rămas fără repercusiuni în plan psihologic și sufletesc. S-a vorbit de un anumit specific al literaturii transilvănene, de anumite constante de ordin structural, care o diferențiază și o singularizează în contextul general al spiritualității românești”²²⁰. Mircea Popa oferă un set de caracteristici ale sufletului sau spiritului ardelean, printre

218 *Idem*, pp. 140-142.

219 *Ibidem*, pp. 143-144. Trimiterea la transilvanismul înțeles ca o luptă pentru libertate apropie definiția lui Lovinescu de aceea a lui Kacsó Sándor, a se vedea nota 20, p. 69.

220 Mircea Popa, *Tectonica genurilor literare*, București, Cartea Românească, 1980, pp. 214-215.

care mesianismul, militantismul și eticismul. „*Cea dintâi în această ordine de idei a fost numită cu termenul general profetism sau militantism. Literatura transilvăneană a fost calificată ca o literatură eroică, angajată, venind dintr-o direcție luptătoare, mobilizatoare. Ea își refuză astfel din capul locului plăcerea jocului și a gratuitului, urmărind un țel pozitiv, o tendință, un ideal. În acest caz, i-a fost repede atribuită, deoarece ea urmărea în același timp să educe, să înarmeze masele poporului cu acele virtuți morale și cetățenești, care să-l facă pe individ să reziste în fața asupririi, să-l ducă la biruință. Eticismul scriitorului transilvănean, sentimentul de compasiune față de cei mici și nedreptățiți, a fost în general lesne de observat de toți criticii care s-au ocupat de operele celor ieșiți din mediul spiritual al acestei provincii, remarcându-se totodată umanismul generos, asociat cu sentimentul demnității și al dreptății*”²²¹.

Popa folosește argumente referitoare la etnopsihologie și afirmă că elementele temperamentale înnăscute sau dobândite prin împrejurări istorice au generat un anumit ritm sufletesc propriu, un mod de a fi și de a gândi specific. Scriitorul ardelean are un fel aparte de a concepe lumea – cea reală și cea ficțională deopotrivă: „*scrisul său a devenit mai riguros, mai expurgat de sentimentalisme inutile, de ecrescențe lirice. El tinde să surprindă viața cât mai fidel cu putință, altfel spus cât mai obiectiv. De unde tendința spre construcții cât mai întinse, cât mai lucrate arhitectonic. Scriitorul ardelean are dar constructiv, arhitectonică. El aspiră spre monumental, spre total, spre complet... Un Sadoveanu al Ardealului nu se poate închipui. Peisajul scriitorului epic ardelean este mai sărac, mai ferm, fără exuberanță, fără senzualitate, fără lirism. Așadar caracterul epic ar fi cea diferență specifică în stare să asigure coloratura proprie a acestei literaturi*”²²². Aici nu putem să nu amendăm afirmația lui Mircea Popa, conform căreia scriitorul ardelean – includem aici toți scriitorii, nu doar pe cei de limbă română – nu au o vocație a peisajului sau a lirismului, a senzualului descriptiv. Nu putem să nu amintim incredibila afinitate de stil și mod de a percepe și descrie peisajul (și anume cu simțurile acut orientate spre detaliile auditive și vizuale) dintre scrisul lui Sadoveanu și cel al scriitorului maghiar Wass Albert, o personalitate extrem de controversată și tocmai de aceea neglijată chiar de critica maghiară, care rămâne totuși în istoria literaturii maghiare ardelene cu memorabila carte în trei volume, un excepțional tribut adus Văii Mureșului și munților din Carpații Orientali respectiv oamenilor care au fost: *Lângă Scaunul Domnului*²²³.

Evoluția spre epic și spre estetic, calea spre marele roman reprezentat de *Mara* lui Slavici sau romanele lui Rebreanu a cunoscut o etapă pregătitoare, crede Popa. Romanul a devenit posibil datorită școlirii scriitorilor în arta basmului și a povestirii, adică romanul a fost pregătit și precedat de basm și povestire. Cel

221 *Idem*, pp. 214-215.

222 *Ibidem*, pp. 216-217.

223 Carte tradusă în românește de Corneliu Câlțea și apărută la Editura Mentor Târgu-Mureș în 2000, după ediția de bază *A fűntineli boszorkány* din 1959.

care a încercat, pentru prima oară, o recuperare a prozei scurte ardelenene a fost Titu Maiorescu²²⁴. Un continuator al demersului maiorescian a fost profesorul clujean Ion Breazu, care a alcătuit în 1937 o antologie a *Povestitorilor ardeleni și bănațeni până la Unire*. „Se descoperea astfel pentru întâia oară în fața cititorului neavertizat un filon epic de o mare prospețime și profunzime, o linie narativă de mare tradiție în Transilvania, cu o tematică și o viziune a lumii specifică, nu lipsită de savoarea limbii și a stilului, și care s-a dovedit extrem de importantă pentru definirea (și pregătirea) climatului ideologic și artistic în cadrele cărui s-a produs impresiunea decantare estetică de mai târziu”²²⁵.

Mircea Popa vorbește de un fel de continuitate în evoluția prozei ardelenene, de o tradiție epică uitată sau neglijată de critică. „S-a uitat însă de prea multe ori că mentalitatea transilvăneană, ideologică și artistică a epocii, a fost mai unitară, mai nivelatoare am spune, că temele și motivele vehiculate de ea sînt din capul locului mai restrânse. Că însăși tipologia oferită de realitatea vieții era într-un fel mai redusă, că monotonia mijloacelor de tratare venea mai ales din frecventarea aceleiași școli literare care era a literaturii populare... Cei mai mulți dintre viitorii scriitori de mai târziu și-au început cariera artistică preluând și culegând folclorul, ei înșiși provenind sau profesând în mediul rural. Așa s-a întâmplat cu Ioan Berescu, Ion Pop-Reteganul, I. T. Mera, V. Ranta-Buticescu, Atanasie Marian-Mariencescu, Iosif Vulcan, Iulian Grozescu, Miron Pompiliu și chiar cu Ioan Slavici. Când mai târziu ei se încearcă în literatura originală vor folosi în mod inconștient (sau conștient) aceste elemente cărora le vor adapta un tipar cult. Desigur nu totdeauna tiparul cult va fi prea abil mascat și o anumită influență produsă asupra lor de către marii scriitori, în special de Slavici, nu poate fi contestată, după cum nici simpla similitudine tematică nu poate hotărî singură valoarea unei opere... Autorul *Marei* a fost anunțat de V. Ranta-Buticescu, după cum scrisul lui Agârbiceanu sau Rebreanu a fost pregătit de cel al lui Al. Ciura, Lucian Bolcaș, Romulus Cioflec, Virgil Onițiu sau Ion Gorun”²²⁶. Nuvela istorică face o carieră strălucită în scrisul românesc ardelen, în special în paginile revistei *Familia*, iar apariția *Tribunei* va aduce o obiectivare, o democratizare a scrisului, o apropiere de arta populară prin cultivarea frecventă a povestirii. „În deschiderea spre estetic a prozei transilvănene povestirea deține fără îndoială un rol dintre cele mai importante. ... ceea ce-l preocupă pe scriitorul ieșit din acest mediu este tipicul, categorialul; din această cauză povestitorul transilvănean reține în primul rând din viață situațiile fundamentale ale existenței: nașterea, moartea, căsătoria, alegerea drumului în viață etc., iar eroii sînt nu de puține ori simboluri arhetipale, categorii morale bine definite: mucalitul, leneșul, risipitorul, beivul, dezrădăcinatul, timidul, înfrîntul, descurcărețul, luptătorul social etc.”²²⁷. Criti-

224 „În memoria poetului dialectal Vicor Vlad-Delamarina”, în *Critice*, București, EPL, 1966.

225 Mircea Popa, *op. cit.*, 1980, pp. 218-219.

226 *Idem*, pp. 219-220.

227 *Ibidem*, pp. 226-227.

cul identifică anumite caracteristici ale scrisului ardelean, seriozitatea gândirii și a acțiunii, *sobrietatea, gesturile grave, subordonarea finalității artistice eticului sau socialului*. „Datorită condițiilor istorice deosebite... în Transilvania artisticul nu se disociază multă vreme de cultural, etnicul de estetic, alcătuiind fațetele aceleiași probleme. Literatura nu are forță, căutare, decât dacă slujește un ideal politic, național, din care cauză se produce un fel de limitare tematică”²²⁸. Același fenomen se va produce și în literatura maghiară ardeleană de după Unire, o limitare tematică care va conduce la necesitatea lansării polemicii despre lașitate.

Dumitru Chioaru pune problema *spiritului transilvan*, în argumentul volumului *Arta comparației*, unde vorbește de cariera lungă a acestui spirit, începând cu iluminismul și până la sfârșitul secolului XX, subliniind trăsăturile fundamentale ale acestuia (trăsături identice cu cele enumerate de ceilalți esești) și evidențiind continua pendulare a ardelenismului între europenism și etnicism, între deschidere universală și închistare provincială. Eseistul crede că „spiritul creator ardelean poartă amprenta unei tradiții, istorii, geografii și psihologii umane, care-l diferențiază de al celorlalte provincii românești, într-atât încât poate marca o identitate culturală bine conturată în sine, dar și în raport de o parte cu cultura națională ca unitate în diversitate și de altă parte cu cea europeană, cel puțin din zona Europei Centrale. De la Școala Ardeleană la școala Echinoux-ului, această cultură a oscilat permanent, cu mișcări sincrone, ca iluminismul Școlii Ardelene, sau anacronic, ca sămănătorismul, între tentația integrării europene și cea a retragerii în etnicul românesc... În toate însă se pot observa, ca trăsături fundamentale și distinctive pentru spiritul ardelean, seriozitatea constructivă și sobrietatea stilistică, într-o continuitate ce subliniază genul proxim prin deschiderea reprezentată de nordul autohton spre Europa, dar și diferența specifică față de balcanismul sudului românesc”²²⁹.

2.5. Teoria localismului creator

În noiembrie 1932 ia naștere la Sibiu, după o perioadă în care activitatea editorială și publicistică stagnase, gruparea intelectuală *Thesis*, condusă de profesorul de literatură de la liceul Gh. Lazăr din Sibiu, Al. Dima și revista de literatură, critică și artă *Provincia literară*. În cuvântul înainte al primului număr se anunță un program de orientare către lumea transilvană. „*Orizonturile ne așteaptă. Avem destule energii. Provincia a fost și va fi pepiniera talentelor reale, a vigoșilor constructive*”²³⁰. Colaboratorii principali ai revistei vor fi Al. Dima, Paul I. Papadopolu, Tiberiu Iliescu, Pimen Constantinescu, George Fonea, Ion Th. Ilea, Ionel Neamtzu și Horia Petra-Petrescu. Directorii revistei sunt Eugen și

228 *Ibidem*, p. 227.

229 Dumitru Chioaru, *op. cit.*, p. 5.

230 „Cuvânt înainte”, în *Provincia literară*, I, 1932, nr. 1, octombrie, p. 2.

Paul Constant. Publicația va apărea până în 1934, când dispare și locul ei e luat, preț de câteva luni, de *Sibiul literar*, condus de Elie Măgeanu. Gruparea *Thesis* este definită în *Dicționarul General al Literaturii Române* ca „rezultat al preocupărilor pentru idei, pentru teză ca dezbateri liberă, chiar contradictorie, dar în respect pentru demnitatea intelectuală. O inițiativă prezentată ca oarecum reacționară, vizând salvarea prin pasiunea pentru creația spirituală, sub semnul *localismului creator*, cât și edificarea unui mediu de difuzare a valorilor culturale, propice creației și studierii realității”²³¹. Ionel Neamtzu, unul din colaboratorii grupării, va publica *Orașul nordic*, un roman-document despre gruparea *Thesis*.

Atât *Provincia literară* cât și *Sibiul literar* sunt legate de gruparea *Thesis* printr-un cordon ombilical al regionalismului creator. Cele două nu sunt însă singurele publicații – după cum vom arăta mai încolo – care promovează ideea regională. Gruparea își va continua activitatea până în 1940. „Născută din inițiativa prof. Al. Dima și a dr. I. Popescu-Sibiu, *Thesisul s-a constituit din profesori, medici, esești, critici, prozatori și poeți, susținând ideea localismului creator, pe care într-o variantă elevată o împărtășește și Gând românesc*”²³².

Activitatea grupării va viza mai toate domeniile spirituale, literatura, arta, științele, filosofia etc., abordate, toate, în dubla perspectivă a fenomenelor pe plan universal și local – sibian și ardelean. *Primul Buletin al Grupării Intellectuale Thesis 1932-1933* oferă informații esențiale legate de activitatea grupării: faptul că și-a început activitatea la data de 22 noiembrie 1932, că activitățile principale practicate au fost conferințele, publicațiile, șezătorile, cursurile, ședințele săptămânale: „față de societățile de cultură existente și față de orice manifestare culturală nouă, gruparea noastră a păstrat o atitudine de binevoitoare înțelegere, ce nu exclude totuși existența unui spirit critic obiectiv și adversar oricăror curente de perimare a valorilor culturale etnice și etice”²³³. Activitatea grupării este prezentată în două secțiuni mari, și anume activitățile desfășurate în cerc restrâns și activitățile publice. În partea dedicată comunicărilor din secțiunea *Activitatea grupării – În cerc restrâns* regăsim principalele idei directoare ale mișcării culturale inițiate de *Thesis*, dintre care se cuvine menționat că Dima, în special, s-a pronunțat pentru editarea unei publicații culturale puternice, căci „datoria unei publicațiuni noi constă în orientarea publicului. Nu revistă-magazin, deci, în care să coexiste cele mai diverse norme orientatoare, ci o revistă de fermă și temerară atitudine; dacă este vorba de o revistă provincială singura ei justificare la existență nu poate fi decât realizarea localismului creator”²³⁴.

Un alt fapt demn de menționat este că buletinul oferă liste întregi de creații literare ale membrilor grupării, prezentate sau publicate în cadrul *Thesis*-ului,

231 *Dicționarul General al Literaturii Române*, 2005, p. 706.

232 V. Fanache, *op. cit.*, p. XVIII.

233 *Primul Buletin al Grupării Intellectuale Thesis din Sibiu, 1932-1933*, Tip. Cav. Sibiu, p. 7.

234 *Idem*, p. 9.

lucrări care dezvoltă aproape în exclusivitate teme și motive ardelenese²³⁵. Secțiunea dedicată activității publice a grupării reia ideile dezbătute la șezătorile literare, la cursurile și întâlnirile publice. Membrii grupării aveau o predilecție pentru dezbateri și discuții, Al. Dima numind gruparea *un atelier de confruntare în problemele creației*²³⁶. Gruparea *Helikonul Ardelean* a fost numită, într-un mod asemănător, *literary plein-air parliament*. În *Primul Buletin al Grupării Intellectuale Thesis*, precum și într-o serie de articole din revista afiliată grupării, *Provincia literară* sunt sintetizate scopurile și principiile acesteia – ideea deprovincializării literaturii și culturii prin crearea unui mediu cultural și intelectual elevat, stimularea interesului energiilor locale, a intelectualilor pentru noile valori, revitalizarea forțelor creatoare locale²³⁷.

Acest *localism* pare să dea naștere la confuzii, pentru că o primă interpretare (și cea mai superficială, în același timp) ar putea fi aceea de stimularea creativității de importanță locală, de cultivare a provincialismului. Programul care se ascunde după acest termen înseamnă însă exact inversul acestei false interpretări. *Localism creator* s-ar traduce, conform intențiilor celor de la Thesis, prin „angajarea provinciei în creații de interes pentru întreaga spiritualitate românească, ca astfel forțele scriitoricești ale oricărui ținut să se integreze în circuitul valoric al culturii naționale”²³⁸.

Există similitudini remarcabile între ideile regionaliste din cartea în trei volume a lui Iosif Nadler *Literaturgeschichte de deutschen Stamme und Landschaften* (Regensburg, 1912-1918)²³⁹ și programul grupării de la Sibiu. Aceste similitudini pot fi surprinse în special în felul în care este teoretizat raportul dintre contribuțiile locale și ansamblul unei literaturi. *Primul Buletin* al grupării Thesis, pe anul 1932-1933, propune o revigorare din apatia provincială. „Gruparea intelectuală Thesis s-a constituit dar ca o potrivită expresie a protestului nostru tineresc împotriva pasivității provinciale”. Gruparea intelectuală Thesis a fost nu doar o grupare de intelectuali provinciali, ci „un moment literar ancorat în spiritul urbei, în tradiție, dar arcuit în spre valorile timpului prezent, tocmai în acest raport între tradiție și aderența activă la valorile literare contemporane... a constituit... faptul ideologic nou, cu aspect de program literar, influențând și alte centre de creație spirituală din Transilvania, unde tendința depășirii particularismului, a cerințelor de interes limitat provincial, prin stimularea energiilor creatoare locale, în consonanță cu fenomenul literar al timpului, se resimțea ca o necesitate”²⁴⁰.

235 De exemplu, un fragment de roman citit de Ionel Neamtzu, *Tatiana*, sau un alt roman, *Farmecul gotic*, semnat de același autor.

236 Maria Fanache, „Un moment literar sibian interbelic-Thesis”, în *Cercetări de limbă și literatură*, vol. II, 1983, p. 66.

237 Al. Dima, „Prezentare”, în *Primul buletin, 1932-1933*, Sibiu, pp. 3-4.

238 V. Fanache, *op. cit.*, p. XVIII.

239 Cartea a fost extrem de apreciată și de către Ion Chinezu, Ion Breazu, D. Popovici.

240 Maria Fanache, *op. cit.*, p. 63.

Constituirea grupării sibiene e parte integrantă dintr-un proces larg de înnoire spirituală și literară ardeleană, proces teoretizat în pachetul de principii denumit și descris de către Al. Dima drept *localism creator*. În presa anilor 1932-1939²⁴¹ au apărut numeroase articole privitoare la fenomenul literar transilvan, surprins în ipostaza și încercările lui de sincronizare cu valorile literare naționale și europene. Printre acestea, cele mai importante sunt *Provincia literară, Gând românesc, Abecedar, Pagini literare*. „*Gând românesc este publicația care elimină ultimele tendințe de izolare provincială, cu reflexe sămănătoriste, concepând fenomenul literar în integralitatea lui, prin convergența diferitelor centre de creație spirituală. Revista, cu o durată de apariție relativ scurtă (1930-1940) se situează valoric alături de Foiaia pentru minte, inimă și literatură, Transilvania, Familia, Tribuna și Luceafărul ... programele celor șase publicații, deși sensibil diferențiate în raport cu timpul în care au fost formulate, se întemeiază pe un principiu comun, izvorât din nevoia de activizare a literaturii transilvane față de ea însăși, dar și față de literatura celorlalte provincii*”²⁴².

Iată că un punct esențial al programului a fost *activizarea*, element care structurează și programul transilvanist de politici culturale. Ceea ce definește o constantă programatică a revistei lui Chinezu și ceea ce reprezintă, în același timp, punctul origo al unui proces important de modernizare literară, este *re-dimensionarea estetică a vieții literare* transilvane. Acest localism literar propune literaturii ardeleni redefinirea conținutului și identității acesteia. În anii de după Unire, valorile artistice au început să se reaseze, pe un teren al unei constante înfruntări dintre mentalitatea tradiționalistă și cea modernistă. De la o literatură educativă și creatoare de rosturi istorice în principal, accentul începe să se deplaseze spre o literatură cu o conștiință creatoare nouă, plasmuitoare de rosturi existențiale. De la obsesia pământului se ajunge treptat la o obsesie a zărilor, a absolutului.

Gruparea *Thesis* ia ființă în condițiile unei tot mai accentuate tendințe de afirmare a provinciei literare. „*Psihologic, inițiativa grupării a izvorât din nevoia de salvare morală și intelectuală dintr-o atmosferă amenințată de profesionalizare și automatism, din teama de naufragiu, de izolare, de inutilitate a unei intelectualități în care ardea pasiunea creației spirituale ... gruparea a pornit din sentimentul de încredere în forțele locale, în energiile ei latente, în stare să creeze valori în patrimoniul național*”²⁴³. Momentul Unirii din 1918 a fost urmat de un remarcabil fenomen de poligeneză²⁴⁴, adică un rapid proces de

241 *Viața literară*, 8, nr. 148, 1933, *Adevărul literar și artistic*, 12, nr. 639, 1933, *Credința*, 25 dec., 1933, *Credința*, 23 apr., 1934, *Brașovul literar*, 3, nr. 15-16, martie 1934, *Gând românesc*, 2, nr. 5, 1934, *Gând românesc*, 4, nr. 5, 1936, *Pagini literare*, 1, nr. 7-8, 1934, *Pagini literare*, 2, nr. 1, 1935 și 5, nr. 6-8, 1938, *Luceafărul*, 1, nr. 1, 1935, *Familia*, seria III, an 2, nr. 1, 1935, *Revista Fundațiilor Regale*, 2, nr. 7, 1935.

242 V. Fanache, *op. cit.*, p. XV.

243 Maria Fanache, *op. cit.*, p. 66.

244 Vasile Fanache, *op. cit.*, p. 2.

revitalizare a unor centre culturale ardelen. Aceste energii locale și cercurile de tineri intelectuali vor face ca în aceste centre să apară numeroase publicații (*Brașovul literar*-1931, *Provincia literară/Sibiu*-1932, *Lanuri/Mediaș*-1933, *Gând românesc/Cluj*-1933, *Abecedar/Brad*-1933, *Progres și cultură/Târgu-Mureș*-1933, *Pagini literare/Turda*-1934, *Sibiul literar*-1934). Pe de altă parte, instituțiile culturale de odinioară intră într-o stare de somnolență (Astra spre exemplu e deseori criticată pentru ineficiență). Efervescența culturală a acestor centre mici favorizează apariția unor grupări și asociații literare. „*Anunțat aproape concomitent de diverse cercuri, teoretizat de gruparea Thesis, localismul creator vizează stabilirea acelor conexiuni dintre literatura unei regiuni și sferile superioare de care ea este condiționată. Adâncirea datelor locale și mobilizarea energiilor latente, în cooperare cu ansamblul vieții literare, echivalează în fond cu un proces de interiorizare*”²⁴⁵.

Programul revistei *Gând românesc* era consonant regionalismului creator propus de gruparea lui Al. Dima și viza sondarea umanității transilvănene, în vederea descoperirii izvoarelor comune ale ethnosului, „*ideea care a prezidat la întemeierea revistei noastre a fost cercetarea vieții ardelenene în toate încheieturile ei*”²⁴⁶. Conceptul de *localism creator* circumscrie problemele Ardealului aceluși timp – viața literară, filosofică, sociologică, artistică etc. Componenta de departe cea mai importantă a creației ardelenene este cea de *valoare*. Revista lui Chinezu dar și aceea a lui Dima dorește să instituie regimul criteriilor axiologice. Se respinge regionalismul izolaționist sau naționalist. Transilvanismul lui Kuncz era, trebuie s-o spunem, similar demersurilor propuse de Dima și Chinezu, în sensul propunerii și promovării unui ardelenism deschis – spre nou, spre perspective apusene și spre culturile proximale. Strădaniile ardelenene în câmpul literar au și scopul de a-și construi o *geografie a spiritului*. „*Înscrisă prin reflectarea unor astfel de realități interioare inedite în harta spiritului românesc contemporan, literatura ardelenilor, a tinerilor în special, își deschide implicit, prin vârfulurile ei, o perspectivă europeană*”²⁴⁷. Literatura ardeleană interbelică se descoperă pe sine într-un mod fără precedent, atât epic, cât și liric. „*Generația de care vorbim aduce cu dânsa introspecția, analiza... vrea să se cunoască și vrea să fie cunoscută*”²⁴⁸. Triumful definitiv al principiilor junimiste se încheie peste munți abia acum, crede Vasile Fanache.

Al. Dima scrie în *În mișcarea timpului* că „*se iviseră două perspective: printr-una, Transilvania culturală înceta de a mai fi strict regională și devenea general națională în cadrul creat de unire, printr-alta ea se înălța spre universalitate prin opere ca cele ale lui Blaga*”²⁴⁹. Pozițiile ideologice ale gru-

245 *Idem*, p. L.

246 *Gând românesc*, II, 1934, nr. 1-2, ianuarie-februarie, p. 109.

247 V. Fanache, *op. cit.*, p. LI.

248 Ion Chinezu, *Pagini de critică*, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 157.

249 *Tribuna*, XIII, 1969, nr. 39 (25 septembrie), p. 3.

pării au apărut și s-au cristalizat pe parcurs, ele fiind teoretizate în articolul lui Al. Dima *Localismul creator*²⁵⁰. Al. Dima pune în raport termenii *tradiție/contemporaneitate* prin intermediul conceptului de localism creator, înțeles ca participare activă la valorile naționale a tuturor forțelor creatoare, într-o sinteză temporal-spațială. Termenii cheie cu care Dima operează sunt deci *timp/spațiu și tradiție/locul* în care se creează *valorile contemporane*. „Al. Dima a conceput actul creator ca modalitate estetică de conservare a valorilor și în același timp de ancorare în contemporan, în actualitate. În teza localismului creator, formula convergenței în actul creației a factorilor timp-loc, expresie a înfruntării dialectice dintre tradiție-contemporaneitate, permite, mai ales prin factorul spațial, înțelegerea integrării literaturii și a faptelor de cultură în genere în ansamblul tendințelor vremii, a procesului de sincronizare cu tendințele momentului. Conceperea unui atare raport de înfruntare dialectică între factorii menționați l-a ferit pe Al. Dima atât de absolutizarea tradiționalismului, cât și de extrema opusă, punctul său de vedere situându-l de partea unei creații deasupra vâlmășagului modernist. Ideile apar în câteva scrieri ale lui Al. Dima înainte de cuprinderea lor în binecunoscuta teorie a localismului creator”²⁵¹.

Ideea localismului creator are, și ea, o preistorie. În 1929 Al. Dima publica în *Datina* articolul *Problema mișcării ortodoxiste*, în care introducea termenul de *cultură regională*. Termenul fusese folosit și de către Iorga în *Sămănătorul*, de către Simion Mehedinți în articolul *Regionalism cultural* (în revista craioveană *Năzuinți* I, 1922, nr. 1, p. 3) sau de către G. Ibrăileanu în articolele din *Viața românească*. În climatul spiritual interbelic însă, Dima conferă termenului un sens nou, însemnând *cultivarea talentelor locale și prețuirea obiectivă a valorilor provinciei*²⁵². În articolul *Popas înainte de drum din Provincia literară* Dima scrie că „provincia nu este numai un organ de asimilare a valorilor produse în marile centre ale vieții culturale, ci trebuie să devină în același timp un semet focar al creației. ...Tradiția noastră culturală n-a fost niciodată prea centralistă... pentru cultură s-a strădui mai mult provincia, pe întinsul căreia erau semănite mândrele tiparnițe și harnicii plugari ai ogorului spiritual”²⁵³.

Dezbătând problema culturii în provincie, Al Dima face, în *Primul Buletin* al grupării, o recenzie a numărului festiv al revistei *Datina* (editată la împlinirea a 10 ani de existență), o prezentare în care profesorul sibian formulează o definiție a culturii în provincie sau a provinciei culturale: „în țara noastră s’a crezut mult timp, că numai în capitală și’n câteva centre universitare este posibilă o viață culturală creatoare. Manifestările culturii provinciale au fost deci privite cu un înalt și nejustificat dispreț. O reacțiune a început însă să se

250 Publicat în *Familia*, II, 1935, nr. 2, reprodus apoi parțial în *Blajul*, II, 1935, nr. 3, și în rubrica *Revista revistelor* din *Revista fundațiilor regale*, II, 1935, nr. 7 și 9.

251 Maria Fanache, *op. cit.*, pp. 66-67.

252 Al. Dima, „Prezentare”, în *Primul buletin*, 1932-1933, pp. 3-4.

253 Al. Dima, „Popas înainte de drum”, în *Provincia literară*, II, 1934, nr. 1-2, p. 1.

desemneze prin apariția revistelor provinciale și prin înjgheburile de cercuri de intelectuali locali, a căror activitate dovedește tendința de afirmarea unei vieți spirituale, așa cum n'a cunoscut până acuma, provincia românească.

O cultură nu poate fi decât provincială, *pentru că autorul se naște într'un anumit mediu cosmic, social, biologic, pe care-l exprimă fatal în operă. D-l Mehedinți într'un articol din numărul festiv al Datinei afirmă existența unor condițiuni mai favorabile creației (liniște, independență)*²⁵⁴. Al. Dima susține legitimitatea culturii provinciale și a centrelor culturale regionale, aducând argumentul că în țări ca Franța, Germania sau Italia „*bunăoară cultura nu e numai centralistă, ci și provincială*”²⁵⁵.

Teoria localismului creator se bazează pe o reală năzuință a provinciei românești în genere, cum spune Maria Fanache, și se delimitează de regionalismul cultural. Realitatea geografică și socială a *locului* (nu a regiunii, unitatea superioară) este *imediată, vie, concretă*, în timp ce aceasta, regiunea, are o existență *mai generală*, deci *mai vagă* și mai imprecisă, *mai puțin reală*²⁵⁶. Trebuie să precizăm însă, că Dima pare ezitant și nesigur în folosirea termenilor de *localism* și *regionalism*. La un moment dat afirma că abandonase formula de *regionalism* pentru că termenul fusese compromis de regionalismul politic. Într-un interviu, profesorul sibian preciza că localismul creator al epocii interbelice excludea orice regionalism, pentru că se referea la contacte organice continue cu arii geografice precise: „*în fiecare fragment al solului românesc vom construi acea justă imagine a ființei noastre sufletești, fără de care orice operă a progresului este exclusă*”²⁵⁷. Dima revenea cu consecvență la precizarea termenilor de lucru, și subliniază, la un moment dat, că evitase intenționat folosirea conceptului de regionalism, din cauză că ideea de creație viza nu doar regiunea (Ardealul) în ansamblu, ci și fiecare centru cultural în parte. „*Este o veche convingere a mea că fiecare fragment de umanitate reflectă umanitatea – iar Sibiul trebuie să fie un nucleu expresiv pentru progresul general al culturii noastre. Nu este suficient să evocăm tradițiile, ci să le cultivăm și să le depășim*”²⁵⁸.

Publicațiile grupării *Thesis* au fost *Provincia literară* și ulterior *Sibiul literar* (fondată, cum am mai spus, de scriitorul poporan Elie Măgean). În acestea se publicau, în afara scrierilor teoretice, și creațiile membrilor grupării, respectiv știri legate de activitatea acesteia: șezători, dezbateri, conferințe, proiecte, programe etc. Membrii grupării se întâlneau la început săptămânal în ședințe de lucru; se organizau apoi șezători literare cu public, conferințe și dezbateri, conferințele fiind ulterior publicate în paginile revistelor.

254 *Primul Buletin al Grupării Intelectuale Thesis din Sibiu, 1932-1933*, Tip. Cav. Sibiu, p. 10.

255 *Idem*, p. 10.

256 Al. Dima, „Fenomenul românesc sub noi priviri critice. Studii și comentări”, în *Ramuri*, 1938, p. 28.

257 Al. Dima, „Unele probleme actuale ale culturii românești”, în *Argeș*, 2, nr. 10, 1967.

258 Al. Dima, „Sibiul, loc al confluențelor literar-culturale”, în *Tribuna Sibiului*, nr. 309, mai 1969.

Predoslovie din primul număr al *Sibiului literar* este, de fapt, un alt articol-program, în care se precizează: „voim, cu alte cuvinte, regionalism cultural, singur îndreptățit la existență și considerație, în locul celui politic sau administrativ, de o mie de ori compromis și dăunător”²⁵⁹. Gruparea va scoate și două buletine (primul pe anul 1932-1933, cel de-al doilea pe anul 1933-1935), și un volum *Thesis*, publicat în 1939. Tot în sânul grupării sibiene a apărut, în iarna anului 1936, ideea înființării *Asociației scriitorilor din Transilvania*, idee care s-a materializat ulterior, dar sediul asociației avea să fie nu Sibiu, cum speraseră cei de la *Thesis*, ci Clujul. Pe plan local gruparea a avut un rol benefic și în cultivarea gustului literar, în educarea publicului și stimularea interesului pentru literatură. Pe planul teoriei și metodelor literare, activitatea lui Dima se înscrie în aria geografiei literare. „*Teoria lui Al. Dima privind localismul creator pune probleme importante legate de contribuțiile exacte ale diferitelor regiuni și orașe la definirea unor sensuri largi ale literaturii unui popor, neocolită... în mari exegeze teoretice, ca poetica lui Wellek și Warren, care susțin ca metodă de cercetare literară o reală cunoaștere a faptelor... a relațiilor din spațiul intern al unei literaturi*”²⁶⁰.

În *Prezentarea* semnată de Al. Dima în *Primul Buletin al Grupării Intellectuale Thesis din Sibiu, 1932-1933*, autorul dezvoltă motivele pentru care gruparea Thesis s-a constituit, obiectivele și preocupările principale la un an de la înființarea ei. „*Motivul acestor publicități (e) ...în gândul curat de a prezenta realizări ce-și încheagă o surprinzătoare viață din principii ce au fost la noi, mult timp, superior ironizate. E vorba anume de ilustrarea prin noi fapte a activității creatoare a provinciei și implicit de o temerară luptă împotriva perimatei concepții ce a socotit – atâta vreme – provincia drept un țințirim al valorilor culturale*”²⁶¹. Conform mărturiei organizatorului grupării, aceasta s-a constituit ca o formă de protest tineresc împotriva pasivității provinciale. Ea este o încercare de recuperare a acestui *deșert fără solitudine* într-o *oază cu ape vii ale spiritualității*. Obiectivele principale ale activității membrilor de la Thesis sunt: *unificarea și armonizarea activității culturale locale, deschiderea spre alte orizonturi, implementarea unui sens etic, cunoașterea și contactul cu noile valori culturale și implicit, practicarea unor confruntări constructive*. Reținem elementele-cheie ale textului introductiv al lui Dima din *Primul Buletin al Grupării Intellectuale Thesis din Sibiu, 1932-1933*, elemente care, surprinzător sau nu, coincid, cel puțin în parte, cu termenii ideologiei transilvaniste (deschiderea spre alte culturi, dorința de cunoaștere, comunicare, gustul pentru dezbateră de idei, sensul moral al actului de creație, crearea unui climat intelectual bazat pe valorile provinciei). Într-un text din cea de-a doua parte a *Buletinului* se reia ideea lui Dima despre eticismul necesar, profesorul

259 „Predoslovie”, în *Sibiul literar*, I, 1934, nr. 1, p. 1.

260 Maria Fanache, *op. cit.*, p. 72.

261 *Primul Buletin al Grupării Intellectuale Thesis din Sibiu, 1932-1933*, Tip. Cav. Sibiu, p. 3.

explicând criza cărții românești nu prin prisma crizei calității creației, nici prin aceea a publicului: e vorba mai degrabă de o „*criză a calității creației lipsită de greutate etică*”²⁶². „*Simultan cu întreținerea unui mediu de pură intelectualitate, gruparea și-a cultivat cu entuziasm elementele ei creatoare... un atelier de permanente confruntări și verificări n'a putut decât folosi tuturor timidelor încercări de astăzi... o preocupare scumpă grupării Thesis a fost apoi cultivarea localismului creator, principiu închizând în sine omagiul ce am ținut să-l aducem orașului de care ne-am legat. Am acordat de aceea toată atențiunea aspectelor culturii locale discutându-le în mod critic atât în ședințele grupării cât și în revistele de aci*”²⁶³.

În articolul *Localismul creator*, (*Blajul*, anul II, nr. 4, aprilie 1935) Dima face precizări legate de esența și principiile localismului creator, articolul din *Blajul* fiind, de fapt, textul unei conferințe ținute în cadrul șezătorii literare a grupării *Thesis* la Blaj, în data de 7 aprilie. Profesorul sibian precizează întâi că fenomenul *localismului creator* nu e unul singular, izolat stingher în ansamblul tendințelor vremii, și pomenește de existența unui localism politico-administrativ, a altuia educativ, sociologic și cultural. Localismul creator se integrează organic în ansamblul acestor localisme, toate încadrate în *planul preocupărilor realiste ale culturii contemporane*. Astfel, Dima precizează că „*programul de care vorbim, cuprinde ca un punct cardinal cunoașterea în realitate și valorificarea în creație a latențelor specifice și pitorești ale locului. Folosind termenul de localism ci nu pe cel de regionalism care a început în latura culturală, chiar să fie învăluit de o accepțiune peiorativă, noua formulă culturală se simte mai solidară cu realitatea imediată care e mai puțin regiunea pe cât un anume punct geografic din cadrul ei, un loc precis demarcat sociologic*”²⁶⁴. Localismul creator presupune cunoașterea pitorescului local de la nivelul centrelor de cultură, o sprijinire a autenticelor talente locale, editarea de reviste locale și fondarea de grupuri intelectuale. „*Comoara geografică, istorică, socială a locului urmează a fi valorificată pe plan creator. E desigur o pioasă datorie a talentelor locale de a cultiva subiectul realității imediate și precise, de a descoperi culoarea inedită a solului de a prinde frământarea vie a unității spirituale specifice*”²⁶⁵. Localism creator nu înseamnă pentru Dima un ardelenism creator exclusivist, acest lucru se vede clar din exemplul pe care-l dă, acela al lui Creangă, care e elocvent pentru localismul lui propriu, moldovean.

Cultivarea localismului creator are un scop cât se poate de nobil, acela de a crea și impune un mediu cultural elevat într-un șir de centre urbane, pentru „*a menține viu interesul pentru nouile valori ale culturii generale și de a salva astfel pe adevărații provinciali intelectuali de naufragiul teribil al purei profesii-*

262 *Idem*, p. 27.

263 *Ibidem*, p. 4.

264 Al. Dima, „Localismul creator”, în *Blajul*, anul II, nr. 4, apr. 1935, p. 174.

265 *Idem*, p. 174.

onalizări, acest nucleu de cultură având misiunea de a întreținea cu devoțiune cultul Ideii”²⁶⁶. Localismul creator este, în opinia lui Dima, un fenomen care se desfășoară paralel cu tendințe similare din cadrul culturii maghiare și săsești ardeleni: „cu acest program de activitate a cărui multiplă justificare în tradițiile localiste ale culturii românești, în considerații de ordin sociologic prin existența caracteristică a ținuturilor, de filosofie a culturii regionale, de etică socială, de naționalism în sfârșit prin necesitatea de a înviora creația Ardealului de pildă, în comparație cu remarcabilele eforturi ale ungarilor și sașilor – fundamentări pe cari le vom desvolta într-un studiu de o mare amploare – nădăjduim că vom aduce o reală și mai ales decisivă contribuție actualului nostru moment creator”²⁶⁷.

Ideii similare dezvoltă și Andrei Ungheri în articolul din *Blajul*, anul II, nr. 5, maiu, 1935, *Literatura săsească ardeleană din zilele noastre*. Ceea ce poate fi considerat un eșec dureros al epocii este tocmai comunicarea interculturală, atât de des invocată și atât de rar practică. „Trăim în spațiu apropiat... și totuși, la depărtări astrale, lumi străine. Închise, fără interferențe spirituale, privind în ograda vecinului de peste drum cu ură și fără înțelegerea sufletului, sub zăvoare. Înțelegerea reciprocă e posibilă numai printr-o cunoaștere adâncă, perfect realizabilă pe culmile duhului unde aerul e lipsit de tendințele, să zicem, centrifugale ale unora, orgoliul național al celorlalți, și un anumit tembelism specific de dincolo, pe de altă parte”²⁶⁸. Transilvanismul transpare și aici, de astă dată în variantă săsească, însemnând, dincolo de himerele politicianiste, o adâncă înrădăcinare a spiritului artistic în solul transilvan. „Odată cu Klingsor s’a ivit și Heinrich Zillich și invers. Numele înseamnă o școală literară și o personalitate puternică. Cititorul român îl cunoaște din încercarea lui de apropiere între neamuri, din teoria cercului lui, a transilvanismului, pe plan politic și spiritual, un Ardeal Elveție răsăriteană, imposibilă deci... sub influența terorizantă aproape, a marilor literați germani, sugrumat de zări înguste, doruri ancestrale și localism îngust, acest popor onest și nobil suferă, în cântăreții lui... dorurile lui toate le îndrumă domol și conștient spre o artă germanică, a legăturii cu solul ardelean”²⁶⁹.

În secțiunea *Revista revistelor* din *Revista Fundațiilor Regale* apare o recenzie a *Familiei* (nr. 2/1935), unde se dezvoltă aceeași problemă a localismului creator propus de Al. Dima, înțeles ca un demers „față de această adevărată ofensivă a creației culturale minoritare, activitatea noastră literară – cu excepția firește a ultimilor 3-4 ani cari au cunoscut o admirabilă înviorare – s’a desfășurat într’un ritm prea lent și cu o timiditate exagerată. Localismul creator militează dar – și din acest punct de vedere – pentru o creștere în întindere și

266 *Ibidem*, p. 174.

267 *Ibidem*, p. 175.

268 Andrei Ungheri, „Literatura săsească ardeleană din zilele noastre”, în *Blajul*, anul II, nr. 5, maiu, 1935, p. 271.

269 *Idem*, p. 273.

adâncime a producției noastre literare. *E bine să înțelegem cu toții că stăpânirea românească a Ardealului nu trebuie justificată numai prin argumente istorice, ci de asemeni – în veacul legitimărilor culturale – prin valoarea specifică, locală a spiritului nostru creator*²⁷⁰.

Localismul lui Dima se întemeiază pe dubla argumentație geografică și istorică: „*considerente de ordin geografic și social, ce-l determină imperios... din cadrul unitar al fiecărei regiuni se desprind ținuturi ce-și au fizionomia lor distinctă... existența geografică a acestor țări aduce cu sine – în același timp – o viață spirituală relativ autonomă, pe fundamentul căreia programul localist are mari posibilități de creație solidă și autentică...*

*Considerațiile de mai sus se întregesc însă cu argumente de ordin istoric. Localismul creator a existat în mod dominant în cuprinsul culturii românești mai totdeauna, în orice caz cantitativ și calitativ mișcările literare localiste au întrecut cu mult pe cele centraliste... centrele de cultură n’au coincis în genere cu cele politice*²⁷¹. După aceea se trec în revistă exemple ca prima carte românească tipărită în 1544 la Sibiu (*Catehismul luteran*), tipăriturile lui Coresi în Brașovul secolului al XVI-lea, Școala Ardeleană, o mișcare pornită de la Blaj, și nu din capitalele politice ale vremii.

În numărul 7/1935 al aceleiași reviste apare recenzia articolului *Localismul creator* din *Blajul* (anul II, nr. 4, aprilie 1935), unde se citează masiv din conferința lui Al. Dima. „*Gândurile exprimate aci de Al. Dima, manifestă o conștiință culturală a provinciei, care de aci înainte se va înfățișa caracteristic spiritualmente... să descongestioneze capitala care devenise un fel de vampir literar al țării noastre*²⁷². Pe Al. Dima, cu al său localism creator, recenzentul de la *Revista Fundațiilor* îl apreciază pentru preocupările sale de a da relief și prestanță unei realități provinciale.

Revista Pagini literare se înscrie, și ea, pe linia localismului creator și într-o relație de continuitate cu *Abecedar*. „*Programul revistei a avut ca forță motrice ideea națională și, în strânsă legătură cu aceasta, problemele variate ale creației cu specific național, în raport de continuitate cu programul revistei Luceafărul și în raport de interferență cu tradiționalismul spiritualizat de la Gândirea*²⁷³. Localismul sau ardelenismul de la *Pagini literare* operează cu aceleași idei ca și transilvanismul, dintre care se desprinde cu prisosință propensiunea spre libertate, gustul pentru estetic și pentru promovarea specificului local în creații de valoare generală. „*Dorința de afirmare a libertății de creație se înscrie astfel pe linia programului localist, sintetizat ulterior de către Alexandru Dima, un program axat pe cunoașterea realității imediate, pe valorificarea în creație a latențelor specifice și pitorești ale locului, pe sprijinirea*

270 *Revista Fundațiilor Regale*, anul II, 1 sept. 1935, nr. 9, p. 718.

271 *Ibidem*, p. 718.

272 *Revista Fundațiilor Regale*, anul II, 1 iulie. 1935, nr. 7, p. 235.

273 Ileana Ghomeș, *op. cit.*, p. 187.

și încurajarea talentelor locale, cu ajutorul revistelor locale, sau prin crearea unor veritabile grupări intelectuale. În centrele urbane se crea astfel un înalt mediu cultural, iar intelectualii provinciali puteau fi salvați din teribilul naufragiu al cotidienei profesionalizării, modelul exista la Sibiu, unde în jurul grupării intelectuale *Thesis* gravitau revistele *Provincia literară* și *Sibiul literar*”²⁷⁴.

Că și *Pagini literare* s-a dorit o revistă a ardelenismului e dovedit de faptul că inițial, Pavel Dan optase pentru denumirea de *Pagini ardeleni*, căci astfel revista ar fi fost reprezentativă și prin titlu. Ar fi, credea scriitorul, *sinteza și miezul literaturii ardeleni*. *E un titlu simplu și caracteristic pentru felul producției noastre care tinde mai mult să reprezinte Ardealul în tot ce are mai bun*. Teodor Mureșanu nutrea convingerea că *nu tot ce dă capitala huzurește de gust și valoare, după cum nici tot ce produce provincia este de azvârlit la coșul insuficienței și al disprețului*, în ciuda faptului că din perspectiva centrului provinciei rămânea *inutilă, insensibilă și încrezută*. *Seacă, fanfaroană și superficială*, favorabilă pentru afirmarea *ciuperților literare*, pentru o subliteratură – *singura pe care o pot morfoli în gingiile sufletului lor plat babele culturii provinciale*²⁷⁵.

Intelectualii de la *Thesis*, fiind rezidenți sibieni, țineau legături strânse cu artiștii germani. Legăturile lor personale cu scriitorii helikonisti sau cu transilvaniștii maghiari nu prea sunt cunoscute. Tocmai de aceea sunt cu atât mai remarcabile similitudinile dintre cele două orientări regionale – transilvanismul helikonist și ardelenismul sau localismul creator al românilor.

Putem identifica următoarele paralelisme între ideologia transilvanistă și teoria localismului creator: cei doi piloni fundamentali ai constructului ideologic sunt argumentul *istoric* și cel *geografic*. Ambele își propun schițarea unei *geografii spirituale*, a Ardealului respectiv a zonei Sibiului; ambele sunt curente *împotriva centrului* și ambele înseamnă asumarea și afirmarea unei identități, sunt *discursuri identitare*. Un alt punct în care *Thesis*-ul se apropie de gruparea helikonistă este acela al impunerii unor *criterii estetice* în judecarea operei literare și în discernerea valorii, propunându-și cultivarea esteticului și educația publicului consumator de creație culturală. Nu punem aici în discuție valoarea – de multe ori inegală sau discutabilă – a operelor care au apărut în cadrul celor două grupări. Ambele grupări au inițiat o amplă *mișcare culturală*, materializată prin editarea de reviste, organizarea de șezători, întâlniri, conferințe, asociații de scriitori. Printre diferențe punctăm latura angajată politic și social a transilvanismului și refuzul politicului – cel puțin la nivelul discursului – din partea localismului creator, respectiv diferențele dintre conceperea spiritului sau a sufletului ardelen.

Cauzele pentru care aceste două orientări regionale nu s-au întâlnit sunt multiple, ele ținând de prezența elementului politic în discursul cultural inter-

274 *Idem*, p. 188.

275 Paul P. Papadopol, „Intelectualismul provincial”, in *Munca literară* apud Ileana Ghemeș, *op. cit.* p. 188.

belic, teme literare și culturale – virtuale subiecte de dispută, naționalismul și stereotipiile care afectau fluxul comunicațional româno-maghiar. Dintre acestea, cultivarea obsesivă a amintirilor trecutului din partea tuturor a constituit o mare piedică în calea comunicării interculturale.

John Neubauer și Marcel Cornis Pope semnaleză paralelisme și interrelaționări structurale între apariția și dezvoltarea naționalismului secolului al XIX-lea și nașterea literaturilor naționale²⁷⁶. Dacă însă în secolul al XIX-lea naționalismul a fost mai puțin strident și mai puțin conflictual, naționalismul secolului XX poartă deja amprente amintite. Un element structurant al naționalismului este și *cultivarea cu obstință a diferenței*²⁷⁷. Cel mai caracteristic simptom al cultivării diferenței și al *autodefinirii prin opoziție* este tocmai faptul că pe tot parcursul devenirii sale, regionalismul ardelean a purtat denumirea de *transilvanism* în cercurile maghiare și cea de *ardelenism* la români.

Incapacitatea sau imposibilitatea de a uita – defecte specifice central europene²⁷⁸ – sunt o altă cauză a noncomunicării celor două regionalisme. O altă cauză ar putea fi interferența elementului politic în comunicarea culturală, fapt dovedit și de articolul lui Romulus Dianu din *Curentul*. Sfârșitul *Primului Buletin al Grupării Intelectuale Thesis din Sibiu* conține un colaj din ecourile de presă ale activității grupării *Thesis*, se citează din acest articol al lui Romulus Dianu, *Localismul creator al ardelenilor*, apărut în *Curentul* din 17 iunie 1933 și din alte articole publicate în *Brașovul literar*. Dianu apreciază activitatea localiştilor de la *Thesis* ca una deosebită, dar, potrivit cutumei nefericite a vremii, privește regionalismul sau localismul românilor ardeleni ca o formă de manifestare opusă tendințelor similare ale minoritarilor: „*localismul creator, care este înscris printre idealurile Scriitorilor Independenți dela Thesis ca și dela alte grupări intelectuale ardeleni, trebuie să capete o expresiune înaltă și să devină un comandament moral ... în felul acesta ei vor deveni ceea ce merită să devină: o familie cu prestigiu, un instrument de apărare națională, un factor de expansiune culturală. Politica de stat va putea face apel la ei, atunci când se va ști cuprinsul și întinderea problemelor studiate de spiritul independent al scriitorilor organizați, și când opera lor va constitui un element de contraofensivă împotriva blocului cultural al minorităților etnice*”²⁷⁹.

276 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, p. 7.

277 *Idem*, p. 10. ... *collective amnesia is as important to a nation as shared remembrances> forgetting historical errors and other blemishes on the blazonry of the of the nation are essential factors in creating a nation.*

278 *Ibidem*, p. 222. ... *the central Europeans are ignorant of the science of forgetting, of filing away events... and this is both their strength... but also their weakness that makes them prone to repeated conflict. The memory of their great national traumas has often prevented the peoples in the region to forget or reinvent history, seeking new possibilities of interaction. But this obsessive memory has also allowed them to retrieve those periods, however short-lived, when multicultural interaction seemed like a real possibility, as in the second half of the 18th century and the beginning of the 19th.*

279 *Primul Buletin al Grupării Intelectuale Thesis din Sibiu, 1932-1933*, Tip. Cav. Sibiu, p. 37.

2.6. Revista *Provincia* sau ecouri transilvaniste azi

Perioada postdecembristă a adus cu sine și o revigorare a discuției despre problema transilvanismului. Evident, au existat multe argumente în favoarea ideii, dar și multe contestări. Aici vom face o scurtă trecere în revistă a ceea ce a însemnat, apariția grupării și a revistei *Provincia* din perspectiva problemei transilvanismului.

Revista lunară *Provincia* a apărut din primăvara anului 2000 până spre finele anului 2002. Ea a fost scoasă la Cluj, în ediție paralelă română și maghiară, fiind editată de Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, cu sprijinul Fundației pentru o Societate Deschisă. Cei doi inițiatori au fost criticul literar Alexandru Cistelean și Molnár Gusztáv. Revista aborda în special subiecte și teme ocolite de revuistica vremii, precum „*identitatea regională a Transilvaniei, raportul dintre centru și provincie, relațiile majoritate-minoritate (etnic dar și confesional), solidaritatea etnică și transetnică etc.*”²⁸⁰. Revista a atras atenția publicațiilor prestigioase ale vremii, care citau sau comentau din ea, dar nu a putut să devină un succes de public datorită problemelor de distribuire în teritoriu, dar și datorită faptului că de multe ori dezbaterile și nivelul discuțiilor se adresau unui public *target* specializat, și nu publicului larg, cititorului mediu.

Articolul criticului târgumureșean, Al. Cistelean, *Literatura și literaturile Transilvaniei*, publicat în numărul 4/august 2000 al revistei, se dorește nu un text de cercetare literară, ci unul de problematizare a literaturii *de trei limbi* din Transilvania. Dezbaterea propusă de Cistelean aduce în discuție literaturile Transilvaniei ca purtătoare de mitologii: „*Ce ne interesează pe noi aici și acum e să dăm literaturii o întrebuițare post-estetică. Vrea, nu vrea, literatura reflectă mentalitățile și e un suport de mitizare (când nu devine o armă demistificatoare; sau, și mai des, una propagandistică). În această calitate ne interesează cele trei literaturi ardelenice: ca suporturi și vehicule ale unor mitologii și mentalități*”²⁸¹.

Literatura este, în această viziune, un revelator și un purtător de mituri, de judecăți și prejudecăți referitoare la conștiința de sine și conștiința alterității, individuală și colectivă. Literatura poartă proiecțiile imaginii de sine și a imaginii celuilalt. Atât ungarilor, cât și românilor investesc provincia în chestiune cu semnificații genezice și propun imagini sacralizante. Tocmai de aceea înfruntarea și compararea celor două mitologii ar fi cât se poate de interesantă. Acest articol introductiv lansează și o provocare la discuție, o anchetă făcută în rândul scriitorilor ardeleni, care sunt invitați să răspundă la câteva întrebări. Iată și cele trei întrebări la care repondenții sunt așteptați să răspundă:

280 Ovidiu Pecican, „Provincia” în *Provincia 2002*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2004, pp. 328-329.

281 Al. Cistelean, „Literatura și literaturile Transilvaniei” în *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 133-134.

1 „*existența sau nonexistența unor note specifice, care să marcheze provincial literatura scrisă în Transilvania.... Prima întrebare atacă deci principiul de existență al specificului localist. Prin ce credeți că s-a definit – și se mai definește spiritul ardelean în literatură?*

2. *Credeți că mărcile acestui spirit pot fi regăsite și în celelalte literaturi din Ardeal?*

3. *Există o literatură a Transilvaniei sau ... există literatură în Transilvania?”²⁸².*

Articolul lui Traian Ștef, *Provincia noastră* încearcă să găsească răspunsuri la întrebarea de ce Transilvania este o problemă în dezbateră publică. Un răspuns posibil l-ar putea constitui politizarea tuturor valorilor, ceea ce duce la ocolirea problemei sau abordarea ei într-o cheie a sensibilităților ultragiutate. Dezbateră revistei *Provincia* se poate constitui, crede Traian Ștef, într-o încercare de dezbateră, din perspectivă culturală, civilă, a relațiilor din societatea românească. „*De obicei, definim provincia raportând-o la o capitală, la un centru. Este un loc mai îndepărtat, de rangul doi... Această situație, care se definește politic, a creat și complexe inevitabile: de superioritate, respectiv inferioritate. Chiar și atunci când provincialul are câte o tresărire de orgoliu este ironizat, aplicându-i-se mai apăsător eticheta provincialistă. O cultură se definește prin valorile constitutive și prin unitatea de stil. Între valorile culturale se găsește și politicul. Diferențele dintre culturi sunt date și de preponderența uneia dintre valori. În acest sens, mi se pare că astăzi, în România, mai mult decât atunci când Mircea Eliade ajunsesse la această concluzie, cea mai mare cantitate de energie intelectuală se cheltuie pentru politică... de aceea este nevoie de dialog. Nu de unul formal și plin de respect, politicos, ci de unul creator. Nu de unul peste umăr, fiecare stând cu fața spre altă capitală, ci față în față, sau umăr lângă umăr într-un cor pe mai multe voci. Acest dialog civil înscrie deja Provincia noastră în modelul european”²⁸³.*

Răspunsul lui Demény Péter accentuează îngrozitoarea lipsă de umor a literaturii ardelenice. El scrie, în *Salata stricată a ideologiei*, că generația Trianonului a găsit leacul supraviețuirii în articolele program care teoretizau transilvanismul: maghiarii au datoria să fie buni în tot ceea ce fac, pentru că aceasta este calea spre păstrarea identității. Se citează din Makkai: „*revizuirea conștiinței noastre naționale maghiare minoritare (de notat aglomerarea de adjective, care trădează o obsesivă încercare de autodefinire) ne cere îndeosebi două transformări sufletești. Una înseamnă că maghiaritatea legată de imperiul pământesc să devină în noi maghiaritatea sufletească, cealaltă ne cere însă să nu considerăm maghiaritatea eternă astfel eliberată mai slabă decât maghiaritatea legată și de imperiul extern, sprijinită și de acesta și să nu o scoatem la mezat, fiindcă așa trebuie să fim maghiari prin puterile proprii”*. Ideile fundamentale de aici

282 *Idem*, pp. 133-134.

283 Traian Ștef, „Provincia noastră” în *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 19-20.

se leagă de unitatea minoritară și putere. Dorința de văicăreală a comunității maghiare de la Trianon încoace este un semn al imaturității ei, crede eseistul, un alt simptom ar putea fi neputința de a fi deschiși la ideile din afara cercului interior și incapacitatea de se comporta în conflict.

Ioan Mușlea lansează, în *Spirit și literatură*, ideea *sinonimiei* perfecte dintre faimosul *spirit ardelenesc* și *transilvanism*. El trece în revistă câteva definiții date termenului de-a lungul timpului, și subliniază modificările de perspectivă asupra termenului înainte și după mari momente și perioade istorice. Ion Mușlea amintește de mărturisirea lui Mircea Zăciu din introducerea la volumul *Ca o imensă scenă, Transilvania...*: „Am nutrit întotdeauna convingerea că *spiritul transilvan* – hrănit cu aluviuni diverse și orientat mereu cu fața spre Occidentul european – se caracterizează în tot ce are mai autentic, prin toleranță, afirmarea liberă a gândului și cuvântului rostit în trei limbi diferite și prin capacitatea de a găsi *comprehensiunea reciprocă* întru același cuvânt”²⁸⁴. De asemenea, este citată o altă opinie, cea a lui Ion Vlad, care, în lectura lui Mușlea, trage un prim semnal de alarmă referitor la instalarea și propagarea unui provincialism obscur și suficient: „*Transilvanismul a fost un concept justificat de circumstanțele istorice și de condițiile de a fi a poporului român din Ardeal... Migrația cărturarilor transilvăneni în Țara Românească și Moldova a generat o realitate pusă în valoare de trăsături distincte de natură spirituală, de psihologie colectivă și de programe situate sub emblema ethosului popular românesc.... prin intermediul cărților și al memorialisticii se instalează – discrete, sincere, patetice uneori – liniile unui climat spiritual din când în când atins de atmosfera provincioasă, de localismul suficient și de orgoliile și vanitățile unor false valori ardelenesc*”²⁸⁵. Pornind de la observațiile lui Ion Vlad, Mușlea se întoarce la opiniile de multe ori semnalate ale lui Ion Negoițescu (începând cu Manifestul Cercului literar, adresat în 1943 lui Lovinescu), opinii conform cărora latura poate cea mai periculoasă a literaturii ardelenesc este stăruința într-un sămănătorism minor, desuet: „*Domnule Lovinescu, această scrisoare vă vine din Ardeal din patria sămănătorismului, dintr-o regiune unde sămănătorismul, poate justificat odinioară din cauza unor vitrege circumstanțe naționale, dar oricum lipsit de sens astăzi, când cultura transilvănească nici nu mai există ca atare.... această scrisoare înseamnă tocmai un protest împotriva formelor desuete care mai stăruie peste literatura ce se scrie aici și se vrea, în mod anacronic, regională și specifică...*, sau, continuă în altă parte, în literatură, sămănătorismul ardelenesc este un refuz al occidentalizării prin chiar tendința de căutare a specificului românesc. Acest sămănătorism este și o urmare a ideologiei lui Eminescu, dar și una a ideilor lui Titu Maiorescu împotriva latinștilor, precum și a cultului acestuia pentru limba populară românească”²⁸⁶.

284 Ioan Mușlea, „Spirit și literatură” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 136-141.

285 *Idem*, pp. 136-141.

286 *Ibidem*, pp. 136-141.

Ion Mușlea aduce în discuție, în continuarea articolului său, câteva chestiuni legate de transilvanism, și anume rolul nefast al perioadei comuniste, tragedia pierderii sașilor, precum și dezbaterea asupra așa-numitului eticism transilvan. „*Ceea ce – dintr-un motiv sau altul – nu a fost luat în considerare (cu excepția, din nou, a aceluiași Negoïtescu) nici unul din cei amintiți mai sus este starea de fapt a Transilvaniei de astăzi, după ce au nenorocit-o mai bine de 50 de ani de comunism. Această tragedie fără margini a Ardealului explică, de fapt, forme aberante sau de-a dreptul penibile ale unui transilvanism aproape de nerecunoscut, zbătându-se într-o confuzie sinistă. Rând pe rând, dictatul de la Viena, refugiul/exodul inteligenței românești înspre Sibiu, Timișoara sau București, șantajul ordinar al rușilor la două capete, intrarea masivă a maghiarilor în Partidul Comunist, diversiuni ticăloase precum cea care i-a opus, în 46, la Cluj, pe muncitori studenților regaliști, criza și frământările sau disperarea provocate de revoluția maghiară din 56 sau manifestările de internaționalism agresiv ale României comuniste în aceeași perioadă, constituie, toate, doar câteva din jaloanele unei istorii zbuciumate de-a lungul căreia atât românii cât și maghiarii s-a crezut stăpâni pe situație când, în fond, nu însemnau mai nimic sau cel mult niște jalnice marionete*”²⁸⁷.

Transilvanismul s-a transformat într-un transilvanism *handicapat* odată cu plecarea în masă a sașilor, rezultând astfel un multiculturalism fracturat. Ion Mușlea amintește o altă legendă legată de transilvanism, aceea a înaltei etici ardelenene, a a.n. *high morality* a ardeleanului, menționând aici ambiguitățile lui Titus Popovici, Al. Ivasiuc, N. Breban, Ion Alexandru sau rolul nefast al lui Ion Dodu Bălan, Ion Lăcrănjă sau Hajdú Győző, Mihai Beniuc sau chiar militanțismul naționalist al lui Goga. „*Ader întru totul la părerea lui Ion Negoïtescu, fiind convins că la nevoie sau la limită s-ar putea ca o asemenea literatură a Transilvaniei să existe realmente, însă în clipa când cineva s-ar trezi spunând cutare sau cutare este un scriitor ardelean formidabil, introduce o evidentă conotație peiorativă*”. Există un transilvanism înțeles ca *spirit european* și un altfel de *transilvanism, retrograd* și imbecil, promovând o literatură minoră, unde criteriul axiologic e înlocuit de criteriul geografic.

Mușlea nu vrea să nege existența unei literaturi ardelenene, dar semnalează și nota peiorativă care o însoțește. La unison cu un text publicat de către Dávid Gyula în 22²⁸⁸, criticul român crede că „*a vorbi despre o literatură a Transilvaniei ar însemna să o definești din start ca nefiind decât una provincială și, pe cale de consecință, minoră*”²⁸⁹, iar scriitorii pe care îi consideră el ca o întru-chipare a spiritului transilvan (Ion Negoïtescu, Marian Papahagi, Dan Culcer) sunt, în mod obligatoriu, și niște spirite europene prin definiție.

287 *Ibidem*, pp. 136-141.

288 „Literatura minoritară-literatura universală”.

289 Ioan Mușlea, „Spirit și literatură” în *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 136-141.

Eginald Schlattner subscrie, într-un text intitulat *Străinul apropiat*, la ideea existenței unui specific al literaturii transilvănene: „s-a creat chiar noțiunea de *transilvanism*, cu unele conotații politice, dar mai ales literare, subscrisă și de autori români”²⁹⁰. Elementul structurant fundamental al acestui specific transilvan este, în opinia lui Schlattner, prezența celuiilalt, *prezența alterității* în același spațiu: „*autorul care scrie și compune pe melegurile transilvănene, și care descrie un segment de viață din Ardeal, nu poate face abstracție de acest fenomen: în afară de mine și de ai mei, în afara lor, există sub același cer un celălalt, supus imperativelor unei istorii comune, unui regim politic, unor incidente comune oricărui om de la naștere până la moarte, numite destin, și sub oblăduirea aceluiași Dumnezeu*”²⁹¹. Schlattner vorbește de mărci distinctive ale transilvanismului, mărci legate de formă și stil, de tematici ardeleni, fără însă a aduce exemple concrete, detaliate. De asemenea, el vorbește de un postulat al literaturii Transilvaniei, un *postulat al respectului și toleranței*. Un pericol literar posibil este imagologia de suprafață, decorativă (adică prezentarea și perceperea imaginii celuiilalt printr-o optică superficială, exterioară căreia îi scapă nuanțele, intrinsecul lucrurilor) sau încercarea unei identificări forțate. „*Dar, după părerea mea, trăsăturile comune cele mai evidente sunt și deosebiri și delimitările intime ale producției literare ale fiecărui scriitor – expresia unei identități colective bine conturate. Dincolo de cerul comun – unde se îmbină sunetul clopotelor bisericilor ardeleni, indiferent de rit și de limbajul rugăciunilor – și, făcând abstracție de fundalul istoric și peisagistic comun, diferențele apar prin însăși tratarea temelor literare într-o limbă anumită și într-un context etnic și de destin colectiv anumit, cu problematica proprie acestui orizont. A se citi romanul Pădurea spânzuraților de Liviu Rebreanu, unde conflictul de bază rezultă tocmai din faptul că personajul principal este ofițer chezarocrăiesc în armata austro-ungară în războiul 1914-18, dar totodată ardelen român, legat de neamul său. Sau romanul lui Zillich: Zwischen grezen und Zeiten, unde reprezentantul fiecărei etnii are un destin, dictat de apartenența lui națională*”²⁹². Poziția intelectualului german este una protransilvanistă.

Răspunsul lui Joachim Wittstock, intitulat *Unde își au originea enigmele simbolurilor?* este unul punctual, el situându-se pe poziții protransilvaniste. Wittstock definește literatura transilvană ca „*beletristica creată odinioară și acum de autoarele și autorii transilvăneni, toate scrierile artistice legate tematic de provincia din arcul Carpaților*”²⁹³. Literatura transilvană se definește, prin urmare prin criterii geografice și tematice, însă granițele acestei literaturi nu pot fi strict trasate. Joachim Wittstock consideră că există cu certitudine un

290 Eginald Schlattner, „Străinul apropiat” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 141-143.

291 *Idem*, pp. 141-143.

292 *Ibidem*, pp. 141-143.

293 Joachim Wittstock, „Unde își au originea enigmele simbolurilor?” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 144-145.

spirit transilvan, dar nu doar între granițele strict trasate ale provinciei geografice. Literatura Ardealului, scrisă în limba română nu poate fi separată de literatura română a celorlalte provincii, după cum și cea scrisă în limba maghiară este legată organic de cea scrisă în câmpia panonică. Caracteristica specifică a literaturii Transilvaniei este, dincolo de realismul arhi-identificat și explicat, *spiritul acceptării, al toleranței față de cei diferiți*. Literatura Transilvaniei cu alte cuvinte, cuprinde toate scrierile ce incumbă dimensiunile specifice sus menționate, scrieri elaborate în limbile română, maghiară sau germană, nu neapărat în spațiul trasat strict geografic al provinciei. *„Discuții uneori aprinse, alteori mai potolite, dar niciodată stinse în jurul transilvanismului literar, al sufletului ardelean, al spiritului transilvan au avut din 1918 până astăzi ca efect cel puțin faptul că literatura maghiară a regiunii nu poate fi strict separată de cea a zonei panonice, așa cum nici literatura română din Transilvania nu poate fi separată de cea a teritoriilor transcarpatice. Aceasta în pofida faptului că atât literații români, cât și cei maghiari sunt de aceeași părere: există o dimensiune specifică în literatura Transilvaniei. Manifestarea de cel mai înalt rang a acestei dimensiuni poate fi recunoscută și măsurată în afara realismului pronunțat, în spiritul acceptării, al toleranței față de cei diferiți”*²⁹⁴.

În privința temelor și subiectelor ardeleni, Wittstock trece în revistă o multitudine de teme și caracteristici – pozitive și negative deopotrivă – ale scrisului ardelean, printre care cităm aici: trăirile personale ale ardeleanului, întâmplările sociale ale provinciei, componentele mitice ale existenței, întreaga moștenire spirituală ce se întinde până departe în istorie, în trecutul în care-și au originea enigmele simbolurilor. Ceea ce se cuvine încă cercetat, crede Wittstock este corelația dintre viața tradițională și ecologie, aspectele legate de gândirea șablonardă tipic ardelenescă sau fățarnicia în analiza convenționalităților.

Láng Zsolt semnează articolul *Sînt? Sînt? Este?*. El nu se vrea înregimentat în lungul șir al generațiilor de scriitori ardeleni, din simplul motiv că adjectivul *ardelean* califică în sens negativ: *„nu știi dacă este îndreptățit să vorbim separat despre o literatură maghiară din Transilvania, respectiv una din Ungaria. Natura acestei separări este revelată în mare măsură de faptul că a fost discutat cel mai intens în anii douăzeci, respectiv în anii șaptezeci.... Studiile născute în anii șaptezeci au încercat să impună o analogie literară română, contestată de altfel și în cercurile românești – vezi în acest sens lucrările lui Al. Philippide, în care demonstrează că povestirile lui Slavici sau Rebreanu sunt crude, împleticite, nu atât de fluente în limbă și în modul de scriere ca scrierile lui Creangă și Eminescu, că scriitorii români din Transilvania se preocupă mai puțin de formularea propozițiilor decât moldovenii, mai avansați din punctul de vedere al măiestriei profesionale, sau bucureștenii, imbatabili în ironie”*²⁹⁵.

294 *Idem*, pp. 144-145.

295 Láng Zsolt, „Sînt? Sînt? Este?” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Euro-

Criticul clujean Balázs Imre József respinge și el, în textul *Ce număr poartă la pantofi literatura maghiară din Transilvania?*, înregimentarea într-o literatură transilvană, deși preferă termenul de literatură maghiară din Ardeal termenului de literatură maghiară din România. „În ultimă instanță, aceasta este o problemă a autodefinirii, fiind în corelație și cu ceea ce credem despre transilvanism. Nu cred să existe vreun geniu transilvănean... Există în schimb tradiții culturale și literare care au unele caracteristici specifice la nivelul regiunii, respectiv curente proprii. (Tradiția nu mi-o imaginez ca pe ceva monologic, monolitic, ci ca un corpus în permanentă reaşezare, aşteptându-și reinterpretarea, în care, în Transilvania, coexistă tradițiile ardelenismului, central-europenismului, euro-penismului, maghiarimii și ale produselor interculturale specifice regiunii)”²⁹⁶. O literatură se (auto)definește, crede Balázs, nu după criteriile geografice sau date istorice, ci după *principii axiologice*. Ardelean este, în lectura lui, ceea ce are legătură cu Transilvania și este valoros, „nu este vorba de faptul, că ardelenismul este principiu valoric, ci despre faptul că propria identitate transilvăneană să o pot formula prin intermediul acelor valori pe care le recunosc ca atare”²⁹⁷.

Cornel Moraru consideră discuția despre specificul ardelean întemeiată, dar în special cu referință la trecut, la generațiile mai vechi de scriitori. Criticul consideră că „de fapt, însăși tema specificului are un suport mai solid în tiparele și convențiile tradiționale decât în poeticile moderne. Cu cât ne apropiem de prezent, cu atât se face mai vizibilă o tendință oarecum de sens contrar: una de apropiere și omogenizare a diferențelor”²⁹⁸. Factorii care structurează acest specific țin, în primul rând, de limbă, de multitudinea de stiluri și direcții care coexistă în același spațiu cultural dar care nu sunt neapărat convergente. Un fapt interesant e că intelectualii români, deși s-au format și s-au școlit în spațiul central european, nu s-au afirmat acolo, ci în mediul lingvistic și cultural românesc. Deși cunoaște o multitudine de orientări localiste, regionale, ardelenismul se caracterizează și prin afilierea la un centru, care impune scara de valori.

Definirea spiritului transilvan este, în opinia lui Cornel Moraru, aproape imposibilă, fiindcă ar trebui operat cu niște concepte mult prea vagi și abstracte. Cuprinderea lui într-o ecuație trans-etnică duce lipsă de mijloacele și argumentele necesare unei atare operații, iar definiția prin *complementaritate* este și ea mult prea vagă. Adevărul este că ardelenismul este mai tot timpul pândit de eticheta de „provincial”. „Mereu, aproape de două secole, cultura română s-a confruntat cu fenomenul deosebit de acut al provincializării/deprovincia-lizării, cu vădite consecințe axiologice de la o etapă la alta a dezvoltării sale. Concret, Gând românesc – singura publicație notabilă, în perioada interbelică,

pa, 2001, pp. 144-145.

296 Balázs Imre József, „Ce număr poartă la pantofi literatura maghiară din Transilvania?” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 148-149.

297 *Idem*, pp. 148-149.

298 Cornel Moraru, „Vorbim deocamdată de literaturile din Ardeal” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 150-151.

*din Transilvania (1933-1940) – era mai provincială decât Sburătorul, Gândirea, Viața Românească, Revista Fundațiilor Regale. Azi lucrurile stau puțin altfel dar o repliere pur și simplu în spiritul ardelean ar fi percepută tot ca o formă de provincialism. Literatura românilor din Ardeal e prea legată – până la indistinție – de literatura din restul țării, iar literatura maghiarilor e prea legată de literatura din Ungaria (cum au stat, de altfel, lucrurile dintotdeauna). Chiar dacă acest specific ardelean există (și categoric există, e de domeniul evidenței), mai importantă e sfera de gravitație a fiecărei literaturi în parte, determinată de afilierea la un centru din afară, la care se adaugă scara de valori de la care se revendică”²⁹⁹, conchide criticul în articolul *Vorbim deocamdată de „literaturile” din Ardeal*.*

Traian Ștef admite ideea existenței unui spirit ardelean, și spre deosebire de Cornel Moraru, el identifică acest spirit nu doar în literatura din trecut, ci și în cea contemporană. Într-un text apărut în numărul din 4/august 2000, *Literatura ardelenilor*, Ștef scrie: „*Spiritul ardelean este un spirit al locului. El are de înfruntat mereu un alt spirit, exterior, al formelor, unul mai sprințar și mai inventiv, al povestirii, să zicem. Spiritul locului este fondul însuși, este organicist și admite greu forme noi, imitații, aventuri. Literatura scrisă de ardeleni este legată de spiritul ardelean. Scriitorul din acest spațiu este prea puțin inventiv sau atras de mode, eventual vine mai la urmă pentru a le fixa într-o regulă, conștiința lui ține strâns de spațiu și istorie... inclusiv astăzi pot spune cu destulă convingere că ardelenii scriu nuanțat altfel decât colegii lor de peste munți*”³⁰⁰. Ștef face referiri la transilvanismul definit de Mircea Zăciu, subliniind încă odată „*caracterul de contrapondere a literaturii ardelenene, refuzul balcanismului, exotismului și ermetismului, ținta sa fiind limpezimea, creșterea audienței și valoarea testamentară*”³⁰¹, și, continuă criticul, perceput în diacronie, se vede clar că tendința primară și primordială a cărturarilor ardeleni a fost școlirea, formarea intelectuală, formarea unei conștiințe istorice, naționale, iar mai apoi, după momentul 1918, aceștia au trecut de la faza inițială, de formare și de fundamentare, la faza marilor construcții literare (vezi Rebreanu, Blaga) și a construcțiilor teoretice, „*ignorându-se*, spune criticul, *modelele occidentale sau experiențele românești de acasă sau din centrele europene*”³⁰². Ca și Ion Mușlea, Traian Ștef amintește rolul nefast al perioadei comuniste, prin ideologizarea, politizarea, centralizarea sau chiar desființarea conceptului. În privința contemporaneității, Traian Ștef reflectă asupra revenirii conceptului, a reintrării în circuitul discursiv nu doar cultural, ci și politic. Una din componentele esențiale ale transilvanismului postdecembrist este *nostalgia* (o atitudine

299 *Idem*, pp. 150-151.

300 Traian Ștef, „Literatura ardelenilor” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 151-152.

301 *Idem*, pp. 151-152.

302 *Ibidem*, pp. 151-152.

compensatoare): „Există însă o nostalgie a unei Transilvanii parcă pierdute. Spiritul locului este în centrul acestei nostalgii. Există o literatură a Transilvaniei, în acest sens, a locului, tematic vorbind, însă există și mai mult, chiar un stil al scriitorului ardelean pe care l-a definit Lucian Blaga în comparația dintre sine și Tudor Arghezi. Nu sînt străini de aceste concluzii nici scriitorii maghiari sau germani din România”³⁰³. Remarca lui Ștef privitoare la nostalgia unei Transilvanii pierdute este în perfectă consonanță cu ceea ce spune Ligeti Ernő în articolul *Eszménykeresések az erdélyi magyar irodalomban/Căutarea idealurilor în literatura maghiară ardeleană*³⁰⁴.

La sfârșitul articolului însă, lucrurile sunt puțin nuanțate: „Mă întreb, totuși, dacă putem vorbi despre o literatură ardeleană într-un sens federal. Toată existența ei spirituală e orientată în direcția mișcărilor de dincolo de munți, în dorința de a se vărsa în șuvoiul comun apele ei de munte, repezi și proaspete. Ea tinde să dea un accent particular, autentic, demonstrându-și și prin aceasta o vechime, o geneză identică, o continuitate și o unitate spirituală. Dorința ei rămâne mereu confluența... Discutând literatura Transilvaniei, sîntem tentați să avem în vedere numai literatura românilor. Dar specificul ei e dat și de aportul lingvistic pentru că aici se scrie și în maghiară, germană, slovacă și alte limbi. Acestea, la rîndul lor, cunosc și alte confluente culturale. Și deosebiri. De cine se simt scriitorii maghiari, germani, slovaci mai apropiați? De răspunsul lor depinde și răspunsul la întrebarea dacă există o literatură a Transilvaniei. Aparțin ei unei culturi ardelenene, cu determinările multiple, sau culturilor naționale?”³⁰⁵.

În același număr al revistei, în articolul *O formă fără fond?* William Totok nu respinge ideea transilvanismului literar, dar subliniază primordialitatea criteriului estetic față de cel geografic. „Prima calitate a unei literaturi trebuie să fie cea estetică. Spiritul ardelenesc este, însă, mai degrabă o categorie etno-socială și regională cu o dimensiune etică, discutabilă din mai multe puncte de vedere”³⁰⁶.

303 *Ibidem*, pp. 151-152.

304 Ligeti Ernő, „Eszménykeresések az erdélyi magyar irodalomban”, in Pomogáts, *op. cit.*, 2008, p. 501. *De ha így nyersen fogjuk fel a transzilvanizmust, akkor mint eszményre mutató jelszónak alkalmazása fájdalmas félreértésekre adhat alkalmat. Vigyázzunk a jelszavakra: öntő edények ezek, amelyekbe ki-ki a maga külön véleményét, vágyait, kívánságait, nézőpontjait önti bele. Kétségtelenül vannak mélyreható különbségek... viszont ennek olyan jelleget tulajdonítani, amelyet ... casus belliként foghassanak fel, nem kívánatos... a transzilvanizmus egy nép életézése... ebből az életézésből fakad a vágy is, hogy népünk viszonylata a körülvevő nemzetekkel tisztáztassék... adva van a transzilvanizmus jelszavának külső burka és lám mögötte-nemcsak szimbolikusan-Ady Endre arca villan felénk. Az ő lelke és öröksége az, amely betölti a transzilvanista irodalmat. A magyar bánat-román bánat gondolata, ezt ő vonzóbban megfogalmazta mindenkéül... nyugodtan mondhatjuk: kollektív transzilván eszmény nincs, Ady Endre világa utáni nosztalgia ellenben van.*

305 Traian Ștef, „Literatura ardelenilor” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 151-152.

306 William Totok, „O formă fără fond?” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 153-154.

Ovidiu Pecican pornește, în *Aerul dimprejur*, de la o definiție simplă sau chiar simplistă a transilvanismului, pentru a formula, pornind de la aceasta, o serie de întrebări care decurg de aici. „În mod cu totul elementar și evident, literatura transilvană este acea literatură produsă de transilvăneni, în Transilvania și pentru uzul transilvănenilor”³⁰⁷. Criteriul geografic este destul de vag și supus schimbărilor, de aceea mutarea unor scriitori sau a unor grupuri de scriitori în alt loc ar însemna ieșirea din paradigma transilvană. Conceptele *transilvanitate* sau *transilvanism* nu pot fi explicate, crede criticul, pornind de la descrierile etnografice, de la reprezentările vieții oamenilor din Ardeal sau de la reflectarea beletristică a ideologiei transilvanismului, căci acest tip de demers ar scoate la iveală un realism banal, descriptiv, texte teziste menite a servi ca suport ideologic al unor militanțisme politice. „Literatura transilvană, românească, maghiară, germană, evreiască, sârbă ori de care va mai fi fiind este, probabil, literatura produsă de autorii născuți și crescuți în Ardeal, pentru care Ardealul este încă o nostalgie, un vis, o imagine reală, o țintă, un orizont de gândire și de simțire. Ea nu trebuie însă concepută, cred, restrictiv... Și cu toate astea, o știm, nu-i așa, literatura transilvană există. Ea a produs opere valoroase în toate limbile Ardealului, și fapt încă și mai semnificativ, ea a produs scriitori maghiari de origine română... și scriitori români de origine maghiară... Provincie a Ungariei odinioară, provincie a României astăzi, Transilvania rămâne un izvor de energii culturale esențial pentru irigarea întregii regiuni. Ea va continua să alimenteze cele două literaturi, poate și altele, cu scriitori și artiști, cu produse literare de primă mână”³⁰⁸.

În numărul următor al revistei, numărul 5/2000, Borcsa János semnează articolul *Ar trebui să se facă literatură*. Aici Borcsa admite o specificitate a operelor literare din Ardeal, dar crede că pe harta literaturii universale nu se poate identifica o literatură transilvană. Altfel spus, nu e de acord cu decuparea unor microliteraturi regionale din literaturile naționale. „Pot să accept și că în arioplanul operelor în cauză s-ar putea afla o dispoziție spirituală comună – transilvanitatea – care însă nu poate fi considerată nici criteriu unic și nici hotărâtor al unui concept privind literatura ... Pot spune, așadar, că atributul sintagmei literatură română/maghiară/germană din Ardeal, ca element care se referă la apartenență, poate fi menținut, căci indică spațiul spiritual al unei regiuni geografice multiculturale, dar nu are caracter definitoriu pentru literatura în cauză”³⁰⁹.

În opinia lui Borcsa, transilvanitatea – cu toate că adaugă unele nuanțe suplimentare conștiinței identitare – nu este un factor hotărâtor al acesteia. Pe parcursul istoriei, îndeosebi după Unirea din 1918, viața culturală maghiară a

307 Ovidiu Pecican, „Aerul dimprejur” în *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 154-155.

308 *Idem*, pp. 154-155.

309 Borcsa János, „Ar trebui să se facă literatură” în *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 174 -175.

cunoscut momente de alternanță a autodefinirii regional-centriste respectiv etnoculturale. Perioada postdecembristă a adus o proliferare a conștiinței unității literaturii maghiare, în detrimentul conștiinței regionale transilvane.

Ion Moldovan face, în *Profesorul nostru*, o trecere în revistă a intelectualilor români care s-au ocupat și/sau s-au pronunțat asupra problemei spiritului ardelean: N. Iorga, O. Densușianu, G. Bogdan-Duică, D. Popovici, I. Breazu, N. Balotă, G. Scridon, G. Ibrăileanu, E. Lovinescu, G. Călinescu și mai ales Mircea Zăciu, din care citează pasaje întinse. Moldovan se identifică cu una din definițiile oferite de Zăciu: „*rădăcini istorice foarte adânci, împrejurări speciale, tot istorice și politice, sociale, etice, toate bine cunoscute, ne-au modelat cam așa cum sîntem și azi. Recunosc în spiritul ardelenesc moștenirea unei tenacități, orgoliul libertății parcimonios câștigate, un mai accentuat spirit de cetate (în ordinea clustrării chiar, dar și a civilității, demnității, severității), un simț constructiv – al ordinei deci, cu o specifică teamă de aventură*”³¹⁰. Asemeni profesorului clujean, Ion Moldovan e de părere că situația de azi e diferită de cea de la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului XX, problema transilvanismului se pune deci diferit, nuanțat, fiindcă acele mărci caracteristice literaturii din trecut nu se mai pot identifica cu atâta pregnanță în literatura de azi. Ceea ce caracterizează însă relațiile dintre scriitorii de diferite etnii din Transilvania este ignorarea reciprocă.

Marius Cosmeanu pune problema transilvanismului pornind tocmai de la aspectele cele mai controversate ale ei. Potrivit gândurilor sale puse pe hârtie în articolul *Postcomuniști, dilematici și democrați*, problema transilvanismului este una delicată, pentru că are tangențe cu un subiect tabu al istoriografiei și discursului public românesc: și anume faptul că specificul transilvan este legat de trecutul maghiar al regiunii, de apartenența la spațiul central-european. Sunt rezumate concluziile articolelor precedente din revista *Provincia*, iar concluzia pe care o trage Cosmeanu este că se poate vorbi de un transilvanism românesc și de unul unguresc, mai degrabă decât de un transilvanism transetnic (sugerat de Molnár Gusztáv). Ba mai mult, se poate vorbi de o literatură română, maghiară sau germană din Ardeal, și nu de o literatură transilvană. Cosmeanu identifică mai multe pachete discursive care se construiesc în jurul problemei transilvane. „*În timp ce transilvanismul maghiarilor este unul politic, ..., transilvanismul românesc este unul preponderent cultural. Diferența aceasta între discursul hard al maghiarilor și cel soft al românilor este dată, în opinia mea, de gradul de asumare al opțiunilor, de limitele până la care cele două discursuri își propun să ajungă*”³¹¹.

Întrebarea de la care pornește Hajdu Farkas Zoltán în *Colivia etnică deschisă, sau „păcatul ereditar” al Transilvaniei*, și la care încearcă să găsească un

310 Ion Moldovan, „Profesorul nostru” în *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 176-177.

311 Marius Cosmeanu, „Postcomuniști, dilematici și democrați” în *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 192-195.

răspuns cât se poate de pertinent este dacă există sau nu un Homo Transilvanicus³¹². După un șir de considerații privind spațiul transilvan și închiderea acestuia, sunt tratate diferitele dimensiuni – psihologică, etnologică – a dihotomiei dintre eu/alții în spațiul transilvan, Hajdu analizează mecanismele fricii față de alteritate. „În Transilvania, etnocentrismul nu a fost niciodată un sentiment adaptativ, fiindcă ar fi făcut imposibilă conviețuirea celor trei popoare. Pentru a-și învinge xenofobia, homo transilvanicus a încercat să recunoască și să evite situațiile care i-ar fi amplificat etnocentrismul, în locul izolării și al trufiei de grup preferând deschiderea, încrederea care rezultă din cunoștințele personale. Miracolul etnologic (Hans Bergel) – anume faptul că timp de aproape un mileniu, pe teritoriul de 60 de mii de kilometri pătrați al Transilvaniei, românii, maghiarii și sașii, având origini, sentimente identitare și tradiții culturale diferite, au reușit să se suporte reciproc – s-a putut întâmpla numai pentru că peste tradițiile culturale foarte diferite s-a suprapus o identitate transilvană comună, sugerând încredere și acceptând străinii”³¹³. Această identitate comună transilvană a fost distilată, prin ideologia transilvanismului, într-un model ideal de conviețuire și toleranță. „Acest transilvanism bazat pe particularitățile comune ale celor trei popoare, după primul război mondial a caracterizat mai ales o parte a intelectualilor maghiari și sași, dar numai până când Ungaria revizionistă și Germania hitleristă au declarat drept păcat originar acea tradiție comună, care în etapa pre-națională a transilvanității (cf. Molnár Gusztáv, Oximoron) a funcționat cât se poate de eficient. Conștiința comună a transilvanității nu a fost opera transilvanismului, ci a constrângerii istorice multisecolare a conviețuirii, care a apropiat cele trei culturi (influența reciprocă poate fi observată cel mai bine în culturile popoarelor individuale), făcând astfel posibilă comunicarea pașnică și colaborarea în cotidianul transilvan comun. Viața în comun a celor trei popoare din Transilvania este atât de diversă, am putut fi martorii ai atâtor forme de ostilitate și a alianțelor, ale uneltirilor și străngerilor de mâini, încât din acest punct de vedere modelul iubirii creștinești – care leagă laolaltă popoare – pare a fi o utopie a trecutului, asemeni xenofobiei, care proclamă superioritatea și inferioritatea, incompatibilitatea și opoziția”³¹⁴. Hajdu propune o strategie, cea a coliviei etnice deschise, a cărei esență „se bazează pe înțelegerea faptului că identitatea de grup, solidă, sigură, sănătoasă - căci este deschisă spre străin i- poate să se apere de, respectiv să slăbească orice fel de manifestare etnocentristă. Acest model rămâne viabil pe termen lung numai în cazul în care cu toții conștientizăm identitatea noastră transilvană, întemeiată pe experiența multiseculară a conviețuirii, pe schimbul cultural, care îmblânzește vecinul străin...

312 E posibil să fi preluat și prelucrat sintagma lui Victor Neumann din *Tentația lui Homo Europaeus*, București, Editura All, 1993.

313 Hajdu Farkas-Zoltán, „Colivia etnică deschisă, sau „păcatul ereditar” al Transilvaniei” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 260-266.

314 *Idem*, pp. 260-266.

Transilvanitatea este un fel de cunoaștere specifică, o interpretare a lumii, *constând din cunoașterea și respectarea limbii și culturii celorlalte două popoare. Nu este surplus sau lipsă, ci o bază culturală și morală care ne ajută să revizuiim și sfaturile și ajutorul națiunilor-mamă... cu ochiul transilvan, critic*³¹⁵.

Articolul lui Papp Sándor Zsigmond, *Suflul provinciei* din nr. 1-2, ianuarie, februarie 2001, pornește de la concluziile articolului introductiv din august 2000 al lui Alexandru Cistelean, și dezamăgirea acestuia față de răspunsurile evazive ale intelectualilor maghiari care refuză eticheta de scriitor ardelean, proclamând nonexistența unei literaturi maghiare din Ardeal. Papp încearcă să găsească explicațiile acestei atitudini de *plictis* față de problema transilvană, exprimându-și totodată dezacordul față de ideea lui Traian Ștef, care scria că acest tip de atitudine, problema apartenenței la literatura maghiară și nu la provinciala literatură ardeleană ar fi o chestiune de orgoliu. Scriitorul maghiar crede că nu e vorba nici de angoasă, nici de vanitate, ci de un sentiment de jignire, alături de cronicizata necunoaștere dintre oamenii de litere români și maghiari. „*Ideologia comunitară transilvană ... s-a golit de sens și și-a pierdut vechea strălucire. Și farmecul ... în cultură nu există insulă care să nu fie îmbibată de politică și de jignirile cărora aceasta le-a dat naștere. Iar oamenii jigniți numai rareori se pot înțelege între ei. Prin urmare, nu e surprinzător că s-a recurs din nou la claustrare, la crearea unor buncăre confortabile*”³¹⁶.

Articolul criticului clujean, Ștefan Borbély *O anchetă regională* este un răspuns la ancheta referitoare la literaturile transilvane, găzduită de numerele 4-5/august septembrie 2000, reluată apoi în capitolul *Spiritul Ardealului* din volumul *Opoziții constructive*. Ștefan Borbély conchide în acest text că atât în textele clasice transilvaniste, cât și în cele recente, neotransilvaniste (vezi ancheta *Provinciei*) transpare următoarea stereotipie: „*literaturile Transilvaniei sunt doar mijloace pentru defularea indirectă a unor crize identitare, sau altfel spus, că literatura Ardealului nu poate fi concepută decât ca existență împovărată. Literatul transilvan duce cu sine... balastul greu, plumburiu al istoriei, al identității, al provincialismului exasperant și al crizelor politice toate, fără excepție, trăite și receptate cu majuscule. Literatul transilvan ... e un izolaționist simbolic*”. Literatului transilvan îi este dat să existe doar în detrimentul celor cu o altă limbă, doar în *opoziție* cu ceilalți. „*Literatului transilvan nu i se îngăduie prin forța tradiției sau a prezentului politic – să fie liber. (Că) literatura transilvană este, prin definiție, un spațiu al încarcerărilor inefabile. (Că) Transilvania este, cultural sau politic vorbind, temnița reciprocă a proximităților pe care le adăpostește regiunea ... ca o consecință, cultura transilvană reprezintă un soi de liber consimțită și amăgitoare euforie carcerală*”³¹⁷.

315 *Ibidem*, pp. 260-266.

316 Papp Sándor Zsigmond, „Suflul provinciei” in *Provincia 2000*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2001, pp. 310-312.

317 Ideea e dezvoltată și de către Cornis Pope, *op. cit.*, 2004.

Într-un alt text, *Conglomerat freatic*, criticul clujean Borbély scrie că „... spiritul transilvan a fost totdeauna împovărat, chircit de importanța – reală sau imaginară – a misiei sale geopolitice și istorice. Transilvanismul românesc s-a născut prin restaurarea intelectuală a unui trecut utopic, și a avansat în timp. Prin diferențieri circumspecte, ostile în raport cu maghiarii și cu sașii, care asigurau culturile de proximitate intelectualul ardelean ... și-a asumat, din start, rolul ingrat al formatorului îngrijorat de opinie, considerându-se responsabil de obligația ca enoriașii săi să se ferească de inflația nefastă a culturilor cu care istoria i-a așezat în același teritoriu. Intelectualul ardelean s-a preocupat mai mult de diferențiere, de specificitate, decât de conlucrare, și a avut mereu grijă ca rănilor – uneori făcute cu propriul său cuțitaș – să-i fie mereu deschise”. Pentru a înțelege spiritul locului, trebuie analizată și activitatea formatorilor de opinie (de exemplu conferința lui Agârbiceanu din 1939, apărută în *Almanahul Albina* din 1931, un text suprasaturat de xenofobie, antisemitism, superioritate morală).

Molnár Gusztáv explică în *Noi, ardelenii* singularitatea demersului *Provinciei* prin faptul că ea „încearcă să exprime sau să explice singularitatea transilvană nu prin spiritul locului sau vreun fel de mistică regională, ci aplicând limbajul european al discursului post-național ca mijloc firesc al comunicării regionale”³¹⁸. Cu alte cuvinte, *Provincia* exprimă modul în care ardelenii gândesc: „*Provincia este forumul acestei transilvanități ancorate în prezent și orientate spre viitor. Cine a urmărit cu atenție numerele noastre de până acum, a putut să constate că în mai puțin de un an caracterul diferențelor dintre provinciali a trecut printr-o schimbare fundamentală. În septembrie anul trecut, Marius Cosmeanu mai avea fără îndoială dreptate distingând între transilvanismul maghiar și cel românesc, între maghiarii care tratau problema transilvană (și) în termeni politologici, și românii care se mărgineau mai curând la aluzii. Azi situația e schimbată: deosebiriile s-au menținut, dar liniile de demarcație nu au caracter etnic*”³¹⁹. Molnár purcede la o incursiune în trecut, pentru a-și susține convingerea că discursul transilvanist al intelectualilor români nu este într-atât de impregnat de pesimism precum se susține. El vorbește de ambivalența comportamentală (progresistă-îngustă) sau chiar aroganța eliteilor politice maghiare, dar și de faptul, că același tip de comportament se poate observa la elitele politice românești din Ardeal de după Unirea din 1918.

În nr. 4 din aprilie 2001 al revistei, Al. Cistelean semnează articolul *Provincia minima – În căutarea ardelenismului*, unde face apologia unei recuperări, a unei resemantizări a transilvanismului. Acest proces trebuie să aibă ca finalitate o identificare a valorilor transilvane și inserarea acestora într-un model existențial valid. „*Ceea ce Provincia chiar ar putea face ar fi o restaura-*

318 Molnár Gusztáv, „Noi, ardelenii” in *Provincia 2001*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2003, pp. 7-13.

319 *Idem*, pp. 7-13.

re și, concomitent, o resemantizare a ardelenismului. Aceasta e o operație de recuperare culturală, făcută însă nu doar cu scrupule muzeale, ci cu conștiința ... unei efective actualizări și redimensionări. O mică pată de ardelenism în peisajul cultural al Europei n-ar fi de colea. Și nu e vorba de acel ardelenism agresiv, mohorât, de strict resentiment față de Mitică... Provincia poate fi o operație de identificare a valorilor transilvane (culturale, religioase, istorice, sociale, politice chiar), ca pregătire pentru relansarea lor într-un model actual (de comportament, de societate, de organizare). E vorba, firește, de un inventar al valorilor active, nu al valorilor anacronice, al valorilor care să dea provincialismului vocație transprovincială”³²⁰. Acest proces de arheologie culturală este dificil și migălos, fiindcă necesită o rupere de un trecut marcat de fobiile alterității. Ardelenismul etnocentrist, defensiv și crispat, este o consecință importantă a nedespărțirii de trecut.

Al Cistelean denunță, în *Angoasa de a fi ardelean*, plângăreața literatură transilvană și pomenește de rușinea și de angoasa de a fi ardelean, de unde derivă nevoia de a exorciza și reprima această fatalitate sau accident al destinului. Complexul provincial se tratează prin fuga de provincialism și prin cultivarea unei relații directe și privilegiate cu centrul. „Paradoxul e că numai cine nu mai e ardelean își poate permite luxul de a fi ardelean. Numai cine și-a transcens condiția provincială o poate recupera ca dimensiune pozitivă. Există cel puțin în literatură, două ardelenități. E, mai întâi, ardelenismul imediat, ca provincialism emfatic, agresiv și închistat, plin de etnicisme și cutreierat de fantasme, arțăgos și suficient, clamoros și visceral. El declamă la nesfârșit sloganele plaiului și obârșiei, mobilizându-se din angoase întreținute cu reciprocitate și jelind din toți rărunchii. Transilvania e patria naturală a pășunismului. Ea tinde să fie patria lui eternă, cu multă literatură de sentiment și firește, resentiment”. Al. Cistelean se referă la literatura, de orice limbă, care a compromis, prin militanțe stridente, ardelenismul. „La marii scriitori însă, ardelenismul se întoarce ca un panaș, sub forma unui fond de specificitate conservat și subliniat prin valoare. Zgura provincială a devenit aici altceva”.

În articolul *Provincia ratată (eseu despre Transilvania)*, publicat în revista *Altera*, criticul vorbește de relativitatea percepției istoriei și a categoriilor de prezent sau trecut și de proiecțiile în mit și în legendă a celor mai multe evenimente istorice. Unirea de la 1918 a fost astfel mitologizată de români, și, adăugăm noi, în același timp demonizată de unguri. A existat un conflict de interese și mentalitate și între ardeleni și regățeni. După Unire, Ardealul amenința să ia avânt (Blaga *Poemele luminii*-1919, Rebreanu, *Ion*-1920, Kuncz Aladár, *Fekete kolostor/Mănăstirea neagră*-1930 au devenit toate de răsunset european). Provincia are un europenism natural, o cultură a conviețuirii, călită într-o lungă istorie agonică. Criticul menționează seria ratărilor ardelenene – po-

320 Al. Cistelean, „Provincia minima – În căutarea ardelenismului” in *Provincia 2001*. Antologie, Tg.-Mureș Editura Pro Europa, 2003, pp. 92-93.

litice (ardeleanul e un politician cu obloane, cel mai ades etnice³²¹), morale (din rigorismul ardelean, din eticismul jenant prin tezism și didactică, din co-rectitudinea relațiilor umane... a rămas doar atâtă nostalgie cât să întrețină o literatură³²²), literară (lipsa de ecou și singularitatea poeziei lui Blaga sau proza lui Rebreanu), religioasă etc. „*Ambiția acestei provincii a fost ... dintotdeauna aceea de a deveni centru... în înfatuarea cu care își trăia primele succese... ea n-a presimțit... că vocația sa constructivă va fi repede cenzurată și tot atât de repede refulată... ardelenii au reculat repede într-un provincialism arțăgos. Cu atât mai bățos cu cât era mai îngust și cu atât mai tenace cu cât era mai opac. Viața provinciei va fi marcată în continuare de un stătut aer de insatisfacție, de frustrări ce fierb ca o drojdie... înainte de a fi o provincie ratată, Transilvania a fost una dezamăgită*”³²³.

Criticul târgumureșean publică, în postfața antologiei *Provincia 2002*, textul *Ce a fost Provincia*, în care încearcă să explice rosturile și noutatea grupării și a revistei *Provincia* în spațiul cultural ardelean postdecembrist. Funcția cea mai importantă a fost, poate, închegarea unei atitudini comune în sânul grupului de intelectuali români și maghiari, promovarea unui spirit al Provinciei, „era și un inedit experiment de dialog și conviețuire. Era vorba de un concept nu numai fără precedent, dar și delicat de pus în practică. Provincia a fost singura revistă din istoria presei românești care i-a pus pe români și unguri față în față; nu prin simple pagini alăturate, ci implicându-i într-un dialog fără restricții și fără prejudecăți... O revistă, așadar, cu ediții identice în cele două limbi și care supăra deopotrivă într-o limbă și în alta. Pe fondul de suspiciuni reciproce româno-maghiare, această inițiativă putea părea de-a dreptul sinucigașă, nu numai himerică. Dar experimentul de dialog a fost substanțial și ideile au circulat dintr-o parte în alta nu numai fără reticențe, dar și cu folos”³²⁴. Programul revistei a avut, de asemenea, un merit deosebit în promovarea acestui dialog și în deschiderea și/sau adâncirea canalelor de comunicare interculturală: e vorba de domesticirea, de de-satanizarea unor teme tabuizate de o retorică etno- și egocentristă, reintroducându-le în dezbateră publică și demolându-le acel veșmânt cu mari capacități de isterizare: „în realitate, program e, poate, mult și emfatic spus. Era vorba doar de curajul unor abordări, de îndrăzneala de a detabuiza câteva teme sacrosancte, de incitare de dezbateri neconvenabile și neconvenționale. Programul poate fi dedus doar din recurența unor teme; a unor teme privilegiate, desigur, cum a fost cea a transilvanismului, a devoluției, a oportunității unui partid trans-etnic, a diferențelor și multiculturalismului etc. Rareori, însă, s-a ajuns, chiar în interiorul revistei, la un acord între atitu-

321 Alexandru Cistelean, „Provincia ratată (eseu despre Transilvania)”, în *altera* 9, anul IV, 1998, p. 82.

322 *Idem*, p. 82.

323 *Ibidem*, p. 80.

324 Alexandru Cistelean, „Ce a fost Provincia” în *Provincia 2002*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2004, pp. 324-325.

*dinea soft și cea hard. Principiul pluralității – de opinie, identitate etc. – a fost principiul suveran. ... România se apropie de Europa mai puțin isterică decât era acum câțiva ani. Din această perspectivă, Provincia a fost un foarte util psihiatru*³²⁵.

Molnár Gusztáv publică, de asemenea, textul final, *Provincia neisprăvită*, care e o trecere în revistă a scurtei istorii a publicației, a motivațiilor care au dus la apariția, iar mai apoi la dispariția ei. „Am simțit mereu că Provincia va fi viabilă doar în măsura în care va ști să se autodepășească. Până și startul ei a constituit un soi de transcendere trebuind fiecare să depășim vechi temeri și fixații pentru a putea declara vremea ca Transilvania să devină un centru ... Ne-au urmărit însă, de la primul număr începând, și contradicțiile și inconsecvența. Poți deveni centru, nu-i așa?, și în maniera imaginată de Noica în 1940 sau de Makkai Sándor în 1931, ca spațiu privilegiat al afirmării destinului național (maghiar sau român)”³²⁶.

Polemica suscitată de revista *Provincia* a făcut ca numeroși scriitori, critici literari și profesori universitari să dezbată, din nou, chestiuni legate de conținutul conceptului *transilvanism*, să se pronunțe în legătură cu actualitatea termenului, diferitele-i accepțiuni, și să adere sau să se delimiteze de subiect. Opiniile exprimate au fost divergente, există însă câteva puncte asupra cărora toți par să fi căzut de acord. Printre acestea amintim faptul că apariția ideologiei transilvaniste cu aproximativ opt decenii în urmă nu a fost un fenomen întâmplător, ci unul firesc, inseparabil de condițiile socio-istorice care l-au generat. Transilvanismul a jucat un rol important în procesul reconstrucției identitare a culturii maghiare din Ardeal, dar a început să fie asumat și de o bună parte a intelectualilor români, e drept, nu concomitent cu scriitorii maghiari. Trebuie precizat însă, că intelectualii maghiari participanți la anchetă subliniază caracterul vetust al paradigmei culturale ardelenene, căutând să reintegreze literele maghiare ardelenene în interiorul literaturii naționale maghiare, refuzând calificativul *ardelean*, termenul devenind, în opinia lor, un termen caduc. Condițiile istorice schimbate cer, spun ei, ca discursul maghiar ardelean să renunțe la programul transilvanist restrictiv, promovând mai degrabă o transcendere a provincialismului. O parte a intelectualilor români implicați în anchetă subliniază, pe lângă limitări și capcane, și calitățile fenomenului transilvanist, propunând o revalorizare a ardelenismului în sens creator.

Concluzia care se desprinde după lecturarea revistei *Provincia* este aceea că, spre deosebire de perioada interbelică, în care transilvanismul părea să fie preocuparea intelectualilor maghiari, în anii 2000 situația este schimbată. Transilvanismul este perceput ca valoare, ca experiența unui dialog necesar

325 Alexandru Cistelean, „Ce a fost Provincia” în *Provincia 2002*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2004, pp. 324-325.

326 Molnár Gusztáv, „Provincia neisprăvită” în *Provincia 2002*. Antologie, Tg.-Mureș, Editura Pro Europa, 2004, pp. 328-329.

și util, de recuperare de valori culturale în special de semnatarii români, în timp ce oamenii de cultură maghiari tind să se îndepărteze de transilvanism, într-o mișcare concomitentă de aderare la viața culturală maghiară. Scriitorii maghiari se definesc în primul rând ca scriitori aparținând culturii maghiare în ansamblu, și nu culturii ardelenice.

Discursul despre transilvanism este, în același timp, un discurs despre trecut, prezent și viitor, unul despre națiune și naționalități, despre naționalism și europenism, despre comunicare interculturală și lipsa acesteia. Ardealul este, pentru fiecare dintre națiunile sale, o matrice identitară, din cauza aceasta, discursul identitar maghiar și cel românesc sunt la fel de impregnate cu reflexe defensive și de suspiciuni. Probabil că aici trebuie căutate rădăcinile multor stereotipii naționaliste, funcționale și azi.

2.7. Interpretări critice

Este oare transilvanismul o ideologie? Pomogáts Béla crede că este, pentru că are o fundamentare teoretică, un sistem teoretic bine articulat și o bază socială, singurul punct vulnerabil fiind însăși definiția termenului. Definiția ideologiei, conform DEX, este următoarea: „*totalitatea ideilor și concepțiilor care constituie partea teoretică a unui curent, a unui sistem*”³²⁷. Putem trage concluzia că transilvanismul este o ideologie, pentru că reflectă, într-o formă teoretică aspirațiile și ideile unei pătri sociale care se constituie astfel într-un curent.

Transilvanismul helikonist ca teză a comunicării interculturale a fost criticat și combătut atât în presa românească, cât și în presa conservatoare din Ungaria. Una din figurile care au criticat permanent fenomenul helikonist și teza transilvanismului a fost revista *Korunk* și spiritul rector al acestuia Gaál Gábor. „*Împotriva transilvanismului romantic și utopic se propune o cercetare a realităților obiective, îndeosebi sociale, ale Transilvaniei. Și... se înlocuiește transilvanismul literar al helikonistilor cu teza apartenenței la întreaga Românie a literaturii maghiare din această țară*”³²⁸.

E incontestabil faptul că diferitele definiții și interpretări ale conceptului lasă loc unor critici. Acestea vizează în special contradicțiile interne ale definiției și vagul, imprecisul formulărilor. Ceea ce s-a dovedit eficient și operațional se referă la valorificarea unei moșteniri culturale, importanța și inevitabilul cunoașterii reciproce. Așa cum semnaleză Nicolae Balotă, unele aspecte din filosofia culturii profesată și formulată de Lucian Blaga și teoria *localismului creator* emisă de Al. Dima în cadrul cercului *Thesis* de la Sibiu în anii 1930 prezintă similitudini și paralelisme românești cu teza helikonistă de sorginte romantică. „*În estetica helikonistă (deși nu se poate vorbi de o concepție unita-*

327 DEX, București, Editura Academiei R.S.R., 1984, p. 412.

328 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 532.

ră expresă) transilvanismul participă ... la in-formarea liricii și la justificarea unor modele ale prozei (printre care acela, privilegiat, al romanului de explorare istorică). Ca un concept politic, transilvanismul era sortit eșecului. El conducea spre o fundătură regionalistă de neadmis, nici chiar de către helikoniştii partizani ai unei des-provincializări a literelor, a culturii”³²⁹.

În interpretarea fenomenului transilvanist există două tendințe. Prima tendință se concentrează asupra transilvanismului ca ideologie cultural-politică și etică. Cea de-a doua tendință este interpretarea transilvanismului ca un program estetic-literar. Acest din urmă program își propunea cultivarea unei literaturi estetizante, de o înaltă ținută morală, utilitatea socială fiind de ordin secundar.

Ion Chinezu s-a declarat în favoarea transilvanismului pe latura comunicării interculturale, dar nu a acceptat ideea transilvană în totalitate³³⁰. Această comunicare interculturală ar fi trebuit să fie un rezultat firesc al conviețuirii. Factorii care l-au îngrădit au fost durerile și traumele naționale ale românilor de dinainte de 1918 și cele ale maghiarilor de după. Nu e de neglijat apoi nici naționalismul ridicat la rang de politici oficiale în diferite perioade istorice în ambele țări. În concepția lui Cs. Gyimesi Éva transilvanismul este o ideologie a literaților, tipic moralistă, cu menirea de a dizolva contradicția dintre *stare* și *identitate*, proiecția ideologică a relației specifice de discordie dintre conștiința stării și conștiința identității. Experiența negativă (statutul de supus) produce efecte pozitive și creatoare. Transilvanismul este, din acest punct de vedere, *taumaturgie spirituală*, o etică a suferinței și a rezistenței, a supraviețuirii, a conservării și creării valorilor. Dacă *transilvanism* înseamnă estetizare, remediul ar fi ironizarea. Din moment ce ironia și pastișa nu domină discursul literar ardelean interbelic, putem trage concluzia că acest discurs este puternic marcat de transilvanism.

Într-un interviu acordat de către Nicolae Balotă Juliei Valassek, eseistul român recunoaște că a fost conștient atras de un spațiu literar care era în același timp apropiat, întrucâtva chiar asemănător celui românesc, și totodată, foarte diferit, avându-și particularitățile sale fascinante. Balotă se mărturisește adeptul deplin al lui Goethe, după care literatura a intrat în faza ei universală – literatura a fost întotdeauna una din universalile spiritului uman. Există specificități lingvistice, etnice, culturale care permit delimitări, în acest sens este firesc să vorbim de literatură română și literatură maghiară. Mai puțin justificat i se pare termenul de literatură minoritară, după cum la fel de ridicol e să se vorbească de literatură majoritară. Este posibil, adăugăm noi, ca și abuzul în utilizarea termenului minoritar – asociat termenului de transilvanism, să fi contribuit și el la o anumită reticență în folosirea și acceptarea termenului și fenomenului. „A trebuit să mă maturizez, să cunosc mai multe, să străbat mai

329 *Idem*, p. 527.

330 Vezi Pomogáts Béla, *op. cit.*, 1983, p. 98, Dávid Gyula, *Találkozások*, Cluj, Dacia, 1976, pp. 173-184.

multe spații culturale, pentru ca privirea aceasta să devină mai plină de înțelegere și de prețuire. Cred azi că Transilvania ... o provincie pedagogică, o Castalie, în înaltul sens goethean al cuvântului, e una dintre cele mai interesante, mai europene dintre provinciile Europei ... în ce privește transilvanismul ... azi viziunea noastră este alta decât în perioada interbelică. Totuși sunt idei ale reprezentanților de atunci ai transilvanismului care merită să fie regândite. Mondializarea nu exclude regionalismul". Într-un alt interviu acordat lui Jenő Farkas (intitulat *Ardealul vechi, multiethnic* apărut în *Tribuna*, și în *Korunk* - 1/1997), Balotă afirmă existența unui transilvanism românesc în literatură, cu precizarea că nu s-a format și transilvanismul teoretic, ideologic.

Chestiunile originilor și ale *identității* depind, în mare măsură, de un continuu proces de rescriere³³¹, iar Transilvania este o astfel de *rescriere*. Accentul pus pe topografie devine, într-un sens literal, o artă a scrierii locului și a identității, o scriere care nu se bazează pe sensuri definitiv stabilite, preferând să schimbe definiții, să intersecteze spații și să pluralizeze identități. O întrebare frecventă se referă la tipul de autodefinire transilvanist, bazat pe negare și/sau pe opoziție. *Autodefinirea prin negare* sau *opoziție* caracterizează însă întreaga paletă a strategiilor de autodefinire din Ardeal, atât cele românești, cât și cele maghiare. Maghiarul din Ardeal este cel care nu e maghiar din Ungaria și nu e român sau sas ardelean. Românul ardelean e cel care nu e nici ungar transilvănean, dar nu e nici român regățean. Această opoziție român ardelean-român regățean este un leitmotiv al presei românești din perioada interbelică. Autodefinirea prin negație sau opoziție este, după Neubauer și Cornis Pope, o practică binecunoscută întregii Europe Centrale³³². Printe dilemele care țin de definiția identității – transilvanismul este un astfel de *discurs identitar* – trebuie să admitem că în anii dintre cele două războaie mondiale acest proces are mai întotdeauna loc pe seama celorlalți. Ambele culturi consideră Transilvania o matrice, un leagăn identitar, și neînțelegerile pornesc de aici. Cultura maghiară este, în acest sens, o cultură a dramelor și exacerbărilor identitare³³³.

Cele mai frecvente critici aduse transilvanismului se referă la aspectul de *conglomerat estetic și politic*, apariția teoriei transilvaniste doar după momentul

331 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, vol II, 2004, p. 375. ... *the issue of origin and identity ... are largely dependent on a process of incessant rewriting.*

332 *Idem*, p 378. ... *the new us emerges not so much through positive self-recognition, but rather through the negation of not-us-entities singled out and labeled as the annihilating energy which constantly endangers our invented us... practically this also means, that the survival of one group, regardless of its ethnic, racial or social background, directly depends on the demise of another group or groups.*

333 *Ibidem*, p 378, ... *the closer the chosen enemy is, the more convincing and thus real the constructed danger becomes, and the lack of a group's own identity... projects itself onto the unknown but threatening other... in east-central Europe, the identification or evaluation of us automatically also isolates and evaluates as positive everything that we claim to be ours, an act which is impossible to, perform without simultaneously fencing in the space of ourselves.*

1918, discursul construit pe negație și izolare și la faptul că transilvanismul a fost totdeauna promovată de cei care nu erau la putere și respins de cei aflați la putere. John Neubauer și Marcel Cornis Pope afirmă, în *Istoria lor*, că fenomenul nediferențierii discursului cultural de cel politic a fost caracteristic nu doar Transilvaniei, ci întregii Europe central-estice³³⁴. Angajarea politică a scriitorilor ardeleni nu era un fenomen specific epocii interbelice. Camil Petrescu spunea că politica e un mit al secolului XX. Putem vorbi de un act politic al scriitorului care coincidea cu un act de dedicație și iubire națională, care cerea abnegație și sacrificiu. Acest tip de implicare politică intensă se poate observa la scriitorii români de dinaintea și la scriitorii maghiari de după Unire, dar nu numai. Liviu Malița dezvoltă în *Eu, scriitorul* ideea potrivit căreia asumarea politicului de către scriitorii ardeleni intra în firescul lucrurilor în Ardealul interbelic. Dar lucrurile stăteau cam la fel și la scriitorii români ardeleni din epoca antebelică, adăugăm noi.

Autorii impresionantei *Istoriei a literaturilor central-est europene* semnaleză paralelisme și interrelaționări structurale între apariția și dezvoltarea *naționalismului* secolului al XIX-lea și nașterea literaturilor naționale³³⁵. Dacă însă în secolul al XIX-lea naționalismul a fost mai puțin strident și mai puțin conflictual, naționalismul secolului XX poartă deja amprentele amintite. Un element structural al naționalismului este și *cultivarea cu obstință a Diferenței*. Anxietățile defensive naționaliste reflectă întotdeauna o noncomunicare între culturi.

Elemente naționaliste au existat și în unele scrieri transilvaniste, și în reacțiile pe care acestea le-au stârnit. O componentă fundamentală în această ordine de idei este accentul pus pe *alteritate*, precum și *interpenetrarea diferitelor tipuri de discursuri* – culturale, politice, sociale etc. Marea ratăre a transilvanismului maghiarilor și cauza principală a respingerii lui (pe lângă imixtiunea politicului) este că nu a recunoscut *logica rolurilor inversate* care acționa în special în anii 1920, cerând românilor răbdare și deschidere, spirit de responsabilitate, calități pe care, cu câteva decenii înainte, maghiarii le refuzau acestora.

Un alt motiv pentru care transilvanismul a fost respins de către oamenii de cultură români este *cultivarea romanului istoric*, în care glorificarea și mitizarea trecutului a fost la ordinea zilei. Or, anii de glorie astfel sanctificați în scrierile istoriste au fost tocmai anii care, pentru români, însemnau statut de națiune oprimată, cu drepturile îngrădite. Dacă în direcția tematicii istoriste transilvanismul mai degrabă învrăjbea, în celelalte direcții (experiența naturii, iubirea pentru pământul natal, cultul familiei etc.), experiența culturală și literară românească și maghiară aveau multe puncte de convergență.

Szávai Géza definește, în cartea *Torzmagyar*, ideologia transilvană drept *kisbbségi egyparancsolat/decalogul minoritar* cu o singură poruncă³³⁶. Transilva-

334 *Ibidem*, vol. III, 2006, p. 34.

335 *Ibidem*, p. 7.

336 Szávai Géza, *Torzmagyar. Helyzettudatok és irodalmunk egyetemessége*, Budapesta, Pont, 2004, p. 166.

nismul este un concept care a făcut carieră în literatură și în istoria ideologiilor și a penetrat în mai multe sfere ale spiritului uman și este, în același timp, o viziune asupra istoriei, un program estetic și un sistem de gândire. În esență, e o ideologie a moralei specifice statutului minoritar care include o puternică etică a responsabilității și responsabilizării. *Kiáltó szó/Cuvântul care strigă*, certificatul de naștere oficial recunoscut, e un act despre supraviețuire, rezistență, responsabilitate, moralitate înaltă și formarea unei conștiințe naționale specifice cu un accentuat moralism, conștiință construită în jurul a doi piloni fundamentali – argumentul istorico-geografic și teoria sufletului transilvan. Szávai Géza recunoaște caracterul mitic al teoriei sufletului transilvan și susține că pe toate palierele transilvanismului a intervenit o *distorsiune*. *Argumentul istoric inițial*, foarte constructiv fiindcă promova ideea unei toleranțe între națiuni, a evoluat spre o distorsionată *conștiință a aleșilor*, a celor care au un rol decisiv în spațiul danubian. *Sufletul transilvan*, la început destul de poetic și cu elemente speculativ-mitice dar promovând, la fel, o toleranță pașnică, a evoluat spre conceptul unui suflet transilvan specific maghiar, și de aici spre un *suflet al rasei*, mult distorsionat de conotațiile naționaliste³³⁷. Problema majoră a transilvanismului este această *distorsiune*. În timp ce elementele și referințele transilvanismului de la începuturi sunt progresiste, distorsiunile și schimbările ulterior survenite sunt, în schimb, periculoase tocmai pentru că păstrează aparența realismului inițial.

Transilvanismul a intrat și în terminologia politicului, dar nu este politică propriu zisă sau o ideologie politică – e clar că acest tip de politică ar fi fost sortit eșecului încă din fașă – ci s-a vrut, mai degrabă, o morală a felului minoritar de a face politică. Literatura este domeniul cel mai afectat de transilvanism, din cauză că literatura este cea mai importantă proiecție a ființei naționale. O altă problemă a transilvanismului ar putea fi suprainflația termenului *transilvan* și a caracterului ardelean, care produc un fenomen de saturație și de respingere. Un aspect foarte mult dezbătut este calitatea principală a ideologiei și definirea ei ca o ideologie cultural-estetică sau politică. Este indubitabil, că transilvanismul este și estetic, și politic, dar conotațiile politice au cauzat cele mai frecvente critici. Uneori chiar și transilvanismul literar a fost respins din cauza și după criteriile conotațiilor politice.

Dacă rezumăm sintagmele cheie ale ideologiei transilvane, trebuie să amintim: *cultul pământului natal*, *discursul identitar* și *autodefinirea*, acceptarea dar și respingerea *alterității*, cultivarea *spiritului libertății*, *umanismul*, *europenismul*, *spiritul transilvan*, *peisajul transilvan*, *argumentele de ordin istoric și geografic*.

337 *Idem*, p. 166. *A transzilvanizmus mitikus-idealizált történelem és psziché felfogása adott pillanatban reális és pozitív közösség és helyzettudata konstituáló tényező volt. Am az ilyen túláltalános, definiálatlan fogalmi képződmények képzetek tipikus felbomlási folyamata (elcsúszás) itt is bekövetkezett. Nehézkésen, ellentmondásosan és veszélyesen: mert a köztudatban élő pozitív akusztikára építve történik a csúsztatás.*

Pentru ca o comunitate să poată forma o imagine de sine sănătoasă, este esențial ca aceasta să-și construiască canale și suprafețe de comunicare, unde istoria, valorile și traumele comunității să fie depozitate. Un rol primordial îi revine astfel presei și pieței publicațiilor. O idee recurentă a presei românești din Ardeal este că adevărata epocă de glorie a acesteia a fost perioada de sub dominația străină (vezi exemplul unor publicații precum *Luceafărul*, *Tribuna*, *Familia*), în opoziție cu criza presei din epoca interbelică. Dacă atunci presa românească parcurgea o etapă dificilă de reșezare și de criză, presa minoritară, în schimb, prelua parcă avântul și rolurile publicațiilor românești antebelice. Explicația acestui fenomen este extrem de simplă. Rolurile presei românești din Ardealul de dinainte de 1918 au fost practic aceleași ca și rolurile presei maghiare ardelenice de după momentul Unirii. Presa era un organ de mobilizare, de propagandă, un formator al opiniei publice, un forum de formare și păstrare a identității naționale. De acest ultim rol se leagă un alt fenomen, numit de către sociologi *neuroza minoritară*, care se traduce, în practică, prin suprainflația tematicilor etnice, mitizarea figurii intelectualilor și repetiția constantă a traumelor. Fenomenul poate fi un alt element central-european, și nu neapărat o atitudine specific ardelenă. Cauza acestei memorii obsesiv legate de trecutul dureros, privit cu o optică hiperbolizantă, este *lipsa puținței sau a voinței de a uita*³³⁸.

În privința presei românești interbelice, nici în cazul acesteia nu putem afirma că ar fi dat glas unui ecou exclusiv negativ în legătură cu transilvanismul. Este adevărat că există numeroase publicații și articole de presă care sunt nefavorabile transilvanismului. Dar eseistica la care am făcut referiri anterior, precum și o parte a presei ardelenice pune *problema existenței unui transilvanism/ardelenism românesc*, o orientare regională care prezintă *paralelisme și similitudini ideatice, tematice și terminologice* cu transilvanismul maghiar.

O altă stereotipie este legată de ideea potrivit căreia transilvanismul maghiar era mai ales politic, iar cel românesc era mai mult cultural. Este mai aproape de adevăr, dacă formulăm puțin mai nuanțat, și spunem că au existat mai multe pachete discursive legate de transilvanism. Unele au fost potrivnice ideii transilvane, altele afixau atitudini ambivalente, ezitând între respingere și acceptare, altele îi erau favorabile și au existat, în sfârșit și atitudini de transilvanism obsesiv, exclusivist. Aceste pachete discursive sunt legate de tot atâtea tipuri de atitudine vizavi de transilvanism: de ignorare, respingere agresivă sau parțială sau atitudini deschise, comunicative. Există deci un discurs transilva-

338 John Neubauer-Marcel Cornis Pope, *op. cit.*, 2004, p. 222. *The central Europeans are ignorant of the science of forgetting, of filing away events... and this is both their strength... but also their weakness that makes them prone to repeated conflict. The memory of their great national traumas has often prevented the peoples in the region to forget or reinvent history, seeking new possibilities of interaction. But this obsessive memory has also allowed them to retrieve those periods, however short-lived, when multicultural interaction seemed like a real possibility, as in the second half of the 18th century and the beginning of the 19th.*

nist *hard* și unul *soft*, atât în privința acceptării, cât și în acela al respingerii. Discursul (anti)transilvanist *hard* permite pătrunderea ideilor naționaliste, discursul *soft* este orientat către deschiderea europeană, comunicarea interculturală, critica onestă, constructivă. Problema transilvanismului apare în acest mod desoebit de nuanțat și în presa românească interbelică. Există deci o orientare de tolerare sau chiar de acceptare a ideii transilvane, o altă orientare de respingere/acceptare parțială și o alta, de respingere totală.

Problema transilvanismului este una mult prea complexă și mult prea nuanțată pentru a putea fi cuprinsă într-o formulă simplă. Ceea ce reiese clar și din lectura publicațiilor vremii este că aserțiuni de tipul *transilvanismul maghiar este fundamental antiromânesc* sau *reacțiile românești la transilvanism sunt fundamentale antimaghiare*, sunt false. Chiar dacă în epoca interbelică o idee transilvană colectivă nu a existat, nostalgia după un Ardeal – model de cultură și multiculturalitate, de tipul celei evocate de Ady prin 1905 – a existat și există chiar și astăzi.

O altă concluzie privitoare la problema transilvanismului e că acesta constituia o temă centrală a dezbaterilor intelectuale și intra atât în preocupările vieții spirituale românești cât și în cele maghiare încă dinaintea de Unirea din 1918, cu o intensitate alternantă, în funcție de condițiile socio-istorice proprii fiecărui moment. Transilvanismul e considerat benefic și factor de progres atât de către români cât și de către maghiari, atâta vreme cât e vorba de propriul transilvanism; când vine vorba de transilvanismul celuilalt, lucrurile se complică și transilvanismul poate deveni subiect de polemici aprinse. Există însă foarte multe laturi ale principiilor transilvaniste care premerg principiile europene ale secolului XXI, și tocmai de aceea, tema merită să fie abordată și discutată din nou.

Transilvanismul nu a apărut din senin. Rădăcinile transilvanismului românesc se găsesc undeva în epoca Școlii Ardelene, transilvanismul maghiar începând să se schițeze undeva în perioada dualistă. Răspândirea ideilor transilvaniste după Unirea din 1918 se produce în contextul în care Europa devine tot mai receptivă la ideile regionalismului promovat de Iosef Nadler și August Sauer sau alții, dar și la ideile lui Leo Frobenius, mai ales cele din *Paideuma*, apărută la München, în 1921. Etnologul care studiasse triburile africane, dezvoltă teoria sa despre așa-numita *paideuma* (suflet supraindividual al popoarelor), teorie pe care o va extinde asupra naturii culturilor și cercurilor de cultură din lume. Conform teoriei lui Frobenius, care s-ar putea să fi influențat ideologia transilvanistă, populațiile unui spațiu bine conturat își au caracteristicile lor proprii, un mod specific de a fi. De altfel, foarte multe din caracteristicile discursului transilvanist sunt similare cu acele trăsături cu care Denis de Rougemont definea individul european (dialectica, propensiunea spre dialog, gustul de a diferi, obsesia alterității, tentația auto-definirii). Transilvanismul se integrează deci într-o tendință mai largă, europeană.

Putem, de fapt, vorbi de mai multe transilvanisme sau ardelenisme, sau mai multe fațete ale aceluiași fenomen. Există, după unii autori, un *transilvanism*

românesc și unul *unguresc*. După alții, există un transilvanism *transnațional*. Abandonând criteriul lingvistic și aplicând un set de criterii ce țin de diacronie, vorbim de un transilvanism *timpuriu*, un transilvanism în *plină expansiune* (al anilor 1920), un transilvanism *în criză* (al anilor 1930), un *neotransilvanism* (postdecembrist) etc. Există apoi, un transilvanism *cultural* și unul *politic*. Unele opinii tind să considere că transilvanismul cultural a invadat celelalte discursuri, deci și cel politic. După alții, politicul a premers culturalul. Explicația cea mai firească ar fi că această contaminare a discursului cultural cu accente ale discursului politic, interpenetrarea celor două domenii era o stare de lucruri firească pentru societatea ardeleană de la începutul secolului XX, apoi pentru perioada interbelică. Cumulul de roluri – artist și profet politic, poet și solul națiunii – nu era o noutate în cultura literară ardeleană. Putem vorbi apoi de un transilvanism *restrictiv*, limitativ, care eșuează, ca producție literară, în provincialism îngust sau etnicism arăgos, dar vorbim și de un transilvanism *cu iz european* care promovează deschiderea spre valorile europene și spre modernitate. Acest tip de transilvanism *progresist* a fost practicat de către Chinezu, Balotă, Kuncz sau Kós. Primul transilvanism este deschis fobiilor naționaliste și patriotismului obtuz, cel de-al doilea a produs un Rebreanu, Slavici, Tamási sau, de ce nu, Ady.

Există *momente* care marchează răspândirea termenului transilvanism și răspândirea ideilor transilvane în discursul cultural și în mentalul colectiv. Toate acestea au fost trecute în revistă. Transilvanismul pune câteva probleme fundamentale, aceea a *definirii* este una din ele. Fără a repeta numeroasele definiții înșirate în subcapitolul *Transilvanismul. Definiții conceptuale*, conchidem că transilvanismul este o *ideologie regională ardeleană*, care are o *variantă românească și una maghiară*, un *set de principii comune și un șir de diferențe*. Cele două variante ale transilvanismului au evoluat paralel dar cu intensitate diferită, momentele de dezvoltare mai accelerată sau cele de stagnare evident că nu coincid, acestea fiind profund marcate de situația socio-istorică și contextul general al diferitelor epoci. Există, la o observare mai atentă, o *alternanță* a transilvanismului românesc cu cel ungueresc. După unii autori baza teoretică a transilvanismului a fost formulată și publicată de către intelectualii maghiari, generația lui Kós și gruparea de la Helikon asumându-și acest rol. Acest lucru însă nu înseamnă, că transilvanismul este un produs sau un *brand* ungueresc. Multe din ideile, argumentele transilvaniste se regăsesc în ceea ce intelectualii români ardeleni numeau *ardelenism* sau *localism creator*. Oare nu sunt acestea tot un fel de transilvanism? Cauzele delimitării denominative se află, cum am mai explicat, în caracteristicile strategiilor de autodefinire interbelice, autodefinirea prin negație nu permitea ca același termen să denumească deopotrivă orientarea regională românească și cea maghiară. Cele două însă operau cu *aceiași set de sintagme, concepte-cheie, cu aceleași idei și argumente* (argumentul geografic, argumentul istoric, spirit transilvan, ideea transilvană, anticentralismul, echilibrul înțelept dintre tradiție și inovație, deschiderea europeană etc.).

Una din stereotipiile cele mai încetățenite este aceea că discursul cultural românesc din perioada interbelică respingea cu vehemență transilvanismul. Cercetarea publicațiilor la care am făcut referire într-un subcapitol anterior nu demonstrează acest lucru. În presa interbelică există, într-adevăr, un filon puternic care contestă transilvanismul ca ideologie. Dar există numeroase alte scrieri care abordează fenomenul regional sau alte teme conexe cu mai multă detașare și mai puțin pătimăș. Există deci scrieri publicistice care acceptă transilvanismul. Eseistica românească a fost mult mai receptivă și mai deschisă. Ion Chinezu vorbea chiar de existența unui transilvanism românesc, numit de el ardelenism. Mircea Zăciu nu ezită să adopte deja termenul de *transilvanism* pentru a se referi la fenomenul regional românesc.

Transilvanismul este alternativa la centralismul național. Culturile literare ardeleni ilustrează o paradigmă conflictuală, construită pe rivalitate, neglijare reciprocă sau încercări de comunicare. Există însă un impresionant culoar de *multicultural crossings*, de interferențe și intersecțiuni, de paralelisme, printre care cel mai încheșat pare a fi tocmai transilvanismul. Toate aspectele culturale ale Ardealului interbelic au un anume *in-betweenness*, e natural ca și transilvanismul să se situeze tot timpul undeva *între...* între cultural și politic, naționalism și europenism, tradiție și modernitate etc.

Transilvanismul se bazează fundamental pe determinarea spațială a gândirii, promovând ideea că un mediu geografic imprimă o *forma mentis* specifică. Acest lucru e asumat atât de transilvanismul românesc cât și de cel unguresc, o sumară comparație a articolelor vremii relevă acest fapt. Noncomunicarea dintre transilvanismul maghiar și ardelenismul românesc întrebelic are o sumedenie de cauze, acestea fiind menționate și explicate în ultima parte a capitolului.

Opinia noastră este că recursul la ideea transilvană este specific perioadelor de tranziție, de reșezare și de redefinire, motivul probabil fiind acela că ideea transilvană are un puternic și evident *rol therapeutic* și curativ. Literatura aflată în criză se tratează prin *asumarea și afirmarea unei identități*. Transilvanismul nu e nimic altceva decât calea către sine a literaturii scrise în Ardeal sau de către ardeleni.

Ce poate fi considerat numitor comun al literaturii române și a literaturii maghiare? Fenomenul *durerii productive* sau al *durerii creatoare*³³⁹, convertirea unei experiențe negative traumatizante într-un proces de creație artistică, transformarea unei situații, a unei stări de necesitate într-o calitate, transformarea negativului în pozitiv, a complexelor în atuuri. Dacă literatura maghiară a furnizat unele modele de organizare culturală pentru mișcarea literară românească ardeleană, literatura română ardeleană antebelică a inspirat, în parte, *reșeta* de supraviețuire pentru literatura maghiară interbelică.

339 Expresia aparține criticului clujean Cs. Gyimesi Éva.

INTERSECTĂRI ȘI CONVERGENȚE TEMATICE

3.1. Tema familiei și a feminității

Vom încerca să oferim, în prima parte a acestui capitol, o abordare comparativă a două romane importante scrise în Transilvania, *Mara* lui Ioan Slavici și *Vrăjitoarea apelor* de János Kemény. Cele două texte, deși apărute la o distanță temporală de aproximativ șapte decenii, dezvoltă aceeași temă a familiei și a feminității în schimbare, surprinse în contextul societății ardelenene din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Familia și femeia din cele două scrieri, deși adânc înrădăcinate în paradigma secolului al XIX-lea, anunță sau prefigurează într-un mod remarcabil familia și femeia care va face carieră începând cu prima jumătate a secolului XX. Secolul al XIX-lea a fost una din perioadele cele mai dinamice, nu doar din perspectiva schimbărilor care au avut loc în viața economico-socială a continentului european, ci și din punctul de vedere al schimbărilor – unele impuse de capitalismul în expansiune – din sânul instituției familiei: se schimbă nu doar structura familiei în sens tradițional, ci și rolurile, funcțiile și modelele familiale. Așa cum Marcel Cornis Pope semnalează în *The History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, Europa Centrală și de Est a evoluat, pe parcursul secolului al XIX-lea de la o societate predominant rurală, la una urbană¹. „Perioada cuprinsă între 1880-1890 și declanșarea primului război mondial poate fi socotită una dintre fazele în care accelerarea procesului de citadinizare a fost comună Europei Centrale și celei Occidentale”².

Revoluția Industrială a produs schimbări importante în familia modernă: rolurile tradiționale, bine încetățenite, devenite aproape automatisme s-au schimbat, situațiile noi impunând roluri noi. Pe parcursul timpului familia – ca unitate – nu a făcut altceva, decât să rezoneze la schimbările din societatea care-i asigură ei – Familiei – cadrul de existență și funcționare. Definițiile patriarhale ale masculinității și feminității au fost reevaluate, conceptul de *cap*

---

1 Marcel Cornis Pope-John Neubauer, *op. cit.*, 2004, p. 26. ... *at the outset of the 19th century, East-Central Europe was overwhelmingly rural in character. This situation remained unchanged until the 1870s, when the first Europe-wide census data became available... The last decades of the 19th century were to witness an increase of 50 percent in the total number of people throughout East-Central Europe... Associated with the overall demographic growth was the internal movement from the countryside to the urban areas.*

2 Ute Frevert – Heinz-Gerhard Haupt (eds), *Omul secolului al XIX-lea*, Iași, Polirom, 2002, p. 225.

al familiei s-a modificat profund³. În lungul secol XIX funcționează deja câteva forme de sexualitate de așteptare⁴, printre care se numără căsătoria de probă, femeia întreținută, concubinajul prenuțial. „Către 1860 este inaugurată istoria contemporană a sexualității”⁵, o glisare lentă dar profundă care are ca efect remodelarea fizionomiei cuplului. Și în literatura timpului apar deja simptomele transformării modelului familial, cum ar fi disconfortul masculin, emanciparea femeii. Apare teama de degenerescență, credința că din păcat se nasc indivizi tarați, apare teama de fiasco, și toată simptomatologia fracturării interne a personalității. „A fi egal cu altul – a fi ca altul – a fi altul – coincide în cele din urmă cu sentimentul angoasant al înstrăinării de sine. Este probabil marea temă, marea obsesie a ultimului pătrar al secolului al XIX-lea, perioadă în care Rimbaud exclamă: *Je, c'est un autre!*”⁶.

Abordarea comparatistă a celor două texte se impune cu atât mai mult, cu cât relațiile contextuale, crede Paul Cornea, îmbogățesc înțelegerea. Cornea adaugă la celelalte tipuri de transtextualitate definite de Genette (intertextul, paratextul, metatextul, hipertextul, arhitextul) contextualitatea, adică „relațiile textului (de interacțiune, implicare, interferență etc.) cu câmpul socio-cultural de apartenență (genetică sau funcțională) constând, de exemplu, în textualizarea unor opțiuni, interese, atitudini, obsesii caracteristice diverselor grupuri sociale, absorbția de preconstructe tematice ori de configurații semantice migrante: topoi, ideologeme etc.”⁷. Lucien Goldmann susține chiar ideea unei omologii între universul imaginar al operelor și realitatea istorică. La un moment dat și în același spațiu cultural sunt detectabile trăsături consonante între texte foarte deosebite. Interpretarea nu poate face abstracție de contextul lecturii sau de cel al enunțării textului⁸, fără să dorim să dezbatem chestiunea referitoare la primatul text-context, dacă bunăoară contextul generează opera sau opera generează, structurează contextul.

Atât romanul lui Slavici, cât și cel al lui Kemény abordează tema familiei și a femeii în societatea transilvană din a doua jumătate a secolului al XIX-lea,

3 Virginia Satir, *Conjoint family therapy*, Inc. Palo Alto, California, 1983, p. 30. *The Industrial Revolution profoundly affected the modern family, relieving mates of many burdens, yet also placing many extra strains upon them: a person's role was no longer something automatic, unquestioned, pre-determined by a static social order and by prearranged manners and customs, roles often had to be learned anew for new situations. Worth had to be earned. It did not come as birthright. Even if it did come by being earned, it was still uncertainly relative. Old patriarchal definitions of the male as the head of the house and the female as belonging in the home went through a re-evaluation. Confused men and women, reacting to the new equalitarian ideals, found themselves questioning and worrying about everyday family tasks and roles.*

4 Aries Philippe-Georges Duby (coord), *Istoria vieții private. De la revoluția franceză la primul război mondial*, București, Meridiane, 1995, p. 188.

5 *Idem*, p. 188.

6 Ioan Slavici, *Evaluări critice*, Timișoara, Facla, 1977, p. 184.

7 Paul Cornea, *Introducere în teoria lecturii*, Iași, Polirom, 1998, p. 85.

8 *Idem*, p. 85.

o societate în care familia este încă un for de legitimare, dar simptomele dezarticulării familiei patriarhale – inversarea rolurilor tradiționale, tatăl absent, mama-cap al familiei etc. – sunt deja prezente. Slavici are intuiția femeii secolului XX, atunci, când pune problema extrem de moderne dileme familie versus carieră, evident, în condițiile unui secol patriarhal – ambele femei reușesc ca afaceriști/afaceriste (ca bărbați, adică, potrivit canoanelor secolului al XIX-lea), dar au performanțe incerte, ambigue ca femei sau/și ca mame. Latura emoțională, afectivă, împlinirea afectivă feminină lipsește cu desăvârșire din ambele texte.

3.1.1. *Mara*

D. Vatamaniuc plasează acțiunea romanului *Mara* între 1848-1860, în societatea pestriță a târgurilor ardelenene, o societate în care interpenetrarea și interdependența dintre indivizi și normele sociale sau valori este deosebit de vie. „În fond, romanul poate fi socotit un studiu pe viu al mecanismelor care reglează comportamentul indivizilor în colectivități restrânse, deși foarte compozite etnic, și, la origine, țărănești, care au început să se deschidă spre forme burgheze de economie, rămânând însă cu mentalități conservatoare. Deosebirea de satul din nuvele nu este atât de mare precum pare. În 1848, când se petrece acțiunea din *Mara*, Zlatna, Lipova și celelalte așezări din câmpia Mureșului nu mai erau de mult locuite exclusiv de agricultori. Și în nuvele meșteșugurile își făceau apariția, ca și negustoria”⁹.

Nicolae Manolescu subliniază în *Istoria critică* importanța și rolul mediului tipic ardelenesc din romanul lui Slavici: „lucrul dintre toate cel mai interesant este că ea nu se dovedește valabilă în general pentru satul românesc, cum au lăsat a se înțelege majoritatea comentatorilor, ci exclusiv pentru acela ardelenesc. Și G. Călinescu, și, mai insistent, Magdalena Popescu au atras atenția asupra caracterului *ritualizat* al existenței satului de la Slavici, însă nu l-au legat de influența pe care a avut-o de-a lungul timpului asupra acestui sat exemplul comunităților maghiare și germane... ritualizarea gesturilor și a vorbirii, a cărei intuiție a avut-o Călinescu, este una încărcată de respect și eleganță, aproape ceremonială, cu totul nespecifică vieții populare din exteriorul arcului carpatic”¹⁰. Nicolae Manolescu observă cu un ochi extrem de sensibil la nuanțe, felul în care acest mediu multicultural, multilingvistic și multiethnic reușește să funcționeze extrem de eficient, făcând posibil ca o sărmană văduvă să reușească datorită calităților personale pe de o parte, dar și datorită societății capitaliste în ascensiune, pe de altă parte: „concețatenii Marei, româncă și ortodoxă, sunt nemți protestanți de la Viena ca Hubăr, șvabi de la Buda ca Hubăroaia, catolici precum maicile de la Minoriți unde învață Persida, ungu-

9 Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Pitești, Paralela 45, 2008, p. 451.

10 *Idem*, pp. 444-445.

roaice precum Reghina, mama nefericitului Bambi (sic!). Ceea ce-i unește este o organizare pe bresle a vieții tuturor, cu obiceiuri care ne întorc la Wilhelm Meister al lui Goethe: Nașl trebuie să treacă mai multe probe, inclusiv o călătorie de doi ani în lume, ca din calfă să ajungă patron. Prietenii săi de drum sunt trei calfe, un ungur, un neamț și un slovac. Deși mulți dintre eroii lui Slavici sunt preocupați de avere, doar în *Moara cu noroc* și în *Mara* averea se materializează în bani... Pentru prima oară în *Mara*, Slavici vede în ban o valoare pozitivă... ea este prima femeie capitalist din literatura noastră, o *businesswoman* care strânge bani, din arenda podului, din vânzarea de lemne sau pur și simplu din camătă... Priceperea Marei de a scoate bani din orice este remarcabilă. Felul în care obține de la maica Aedgidia gratuitate pentru șederea Persidei la mănăstire, după ce fata fugise o dată ca să-l ajute pe Trică, este o probă de negociere inteligentă fără precedent și fără urmare imediată în proza românească. Și, apoi, banul o așează definitiv pe Mara în rândul lumii. Banul aduce și împăcare, după ce, prin cununia lor neîngăduită de legea obștii, Nașl și Persida se rupseseră de familiile lor... romanul închide perfect cerul dobândirii onorabilității prin puterea banului”¹¹.

Iată cum descrie Slavici acest *milieu* uimitor prin pluralitatea de oameni, mentalități, obiceiuri și funcții: „*ce mulțime de oameni și ce amestecătură de tipuri și de porturi și de limbi!* E parcă aici e mijlocul pământului, unde se întâlnesc toate neamurile. *Pe-nserate s-aprind împregiurul orașului mii de focuri, la care stau de vorbă ori își petrec cântând aici români, colo unguri, mai departe șvabi ori sârbi, iar printre aceștia slovaci, ba până chiar și bulgari... frumosul e frumos, nu-i vorba, pretutindenea, dar cojoace frumoase ca la Arad nicăieri nu se găesc, fiindcă mai rar găsești aiurea oameni care pot să le plătească*”¹².

Mara este prima *self-made woman* a literaturii române; târgoveața din Radna rămâne văduvă, și va da dovadă de multă inventivitate și viclenie, un acut simț al afacerilor pentru a-și crește cei doi copii, Persida și Trică, respectiv pentru a acumula capital. „*Nu-i vorba, Bîrzovanu, răposatul, era, când a fost, mai mult cârpaci decât cizmar și ședea mai bucuros la birt decât acasă; tot li-au mai rămas însă copiilor vreo două sute de pruni pe lunca Mureșului, viuța din dealul spre Păuliș și casa, pe care muma lor o căpătase de zestre. Apoi, mare lucru pentru o precupeață, Radna e Radna, Lipova e numai aci peste Mureș, iar la Arad te duci în două ceasuri... dar lucrul cel mai mare e că Mara nu-ți iese niciodată cu gol în cale; vinde ce poate și cumpără ce găsește; duce de la Radna ceea ce nu găsești la Lipova ori la Arad și aduce de la Arad ceea ce nu găsești la Radna ori la Lipova. Lucrul de căpetenie e pentru dânsa ca să nu mai aducă ce a dus și vinde mai bucuros cu câștig puțin decât să-i clocească marfa*”¹³.

11 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, pp. 450-451.

12 Ioan Slavici, *Mara*, București, Minerva, 1985, pp. 87-88.

13 *Idem*, pp. 5-6.

Persida e dată la maici, căci ambiția Marei e mare; după exemplul preotesei de la Pecica, care stătuse patru ani la călugărițele din Oradea Mare „*era deci lucru hotărât că și Persida are să stea cel puțin cinci ani la călugărițele din Lipova*”¹⁴. Trică devine ucenic de cojocar la Arad. Fata Marei se îndrăgostește de fiul măcelarului Hubăr, Națl, care stă vizavi de mănăstirea minoriților. Națl e nevoit să plece, conform obiceiului timpului, într-o călătorie de doi ani pentru a putea apoi deveni meșter măcelar. După o serie de conflicte și despărțiri cei doi se vor căsători în secret și vor pleca la Viena. După un timp se întorc și iau în arendă crâșma de la Sărărie. Trică cunoaște, la rândul lui, complicații sentimentale cu nevasta meșterului său, Bocioacă. Împăcarea generală vine numai după nașterea copilului Persidei. Romanul se încheie cu un acord sumbru, cel al uciderii lui Hubăr de către Bandi, fiul său nelegitim, tocmai în momentul în care tatăl se hotărăște, cuprins de remușcări, să-și legitimeze fiul.

Mircea Tomuș consideră că tot nucleul problematic al romanului, toate destinele individuale se desfășoară în jurul și în funcție de ideea de *Familie*, care reprezintă celula socială și autoritatea supremă. „Nu societatea capitalistă la începuturile ei ne prezintă acest roman, ci modelul unui capitalism patriarhal, cu adânci rădăcini în istorie și tradiție, pentru care nucleul familial reprezintă autoritatea supremă”¹⁵. Al. Piru crede că „romanul vrea să demonstreze că nu există fericire casnică în afara legii”¹⁶. Cornel Ungureanu vede în Mara un om exemplar¹⁷, care nu se abate de la calea cea dreaptă prin ispita banului. „Lumea lui Slavici trebuie să fie una exemplară... condiția umană e tema, starea de (ne)fericire obiectul analizei. Cum literatura conservatoare a lui Slavici pune în centrul ei Familia, romanul se oprește mai întâi asupra familiilor Marei și a lui Hubăr”¹⁸. Noi considerăm că pe cât de interesantă și inovatoare este figura Marei în și pentru literatura vremii, pe atât de interesant ar fi de analizat felul în care societatea vremii (că o numim precapitalistă, tradițională, preindustrială sau industrială, capitalism patriarhal sau altfel, mai puțin importă) e în stare să schimbe elementele care o structurează: familia, rolurile familiale și sociale ale oamenilor, mentalități, obiceiuri, atitudinea față de semenii, față de bani etc.

Mircea Zăciu crede că „din Mara se confirmă teza prefacerii umane prin bogăție și sărăcie”¹⁹. Banul pervertește, dacă nu e pus în slujba familiei (de exemplu, Națl cade în patima jocului de cărți, Trică se alătură verboncului pentru a-și răscumpăra libertatea vândută Martei). Trăirile tinerilor sunt foarte moderne prin ascuțimea acută, crede criticul, dar cercul vieții patriarhale de familie le domină reacțiile. Legile familiei sunt dominante, dar unele simptome ale dezagregării sistemului familial patriarhal sunt deja prezente, adăugăm noi. Nenoro-

14 *Ibidem*, p. 8.

15 *Ioan Slavici. Evaluări critice*, 1977, p. 95.

16 Al Piru, *Istoria literaturii române de la început până azi*, București, Univers, 1981, p. 158.

17 Cornel Ungureanu, *Ioan Slavici*, Brașov, Aula, 2002, p. 50.

18 *Idem*, p. 51.

19 *Ioan Slavici. Evaluări critice*, 1977, p. 83.

cirile apar atunci, când principiile care guvernează familia sunt încălcate, spre exemplu Hubăr comite adulter și desconsideră existența unui fiu nelegitim și moartea femeii care căzuse din cauza lui, iar la Persida iubirea se transformă într-un fel de suferință, care-și are originea în conștiința ispășirii unui păcat (acela de a fi trecut peste cuvântul mamei/cuvântul lui Dumnezeu, și de a se fi căsătorit, în secret, cu un ins de altă religie și etnie. De altă Lege/Tradiție deci).

În opinia lui Pompiliu Marcea, Mara nu este o avară. „Eroina nu este decât extrem de chibzuită, ceea ce e în firea lucrurilor, căci, văduvă sărmană, cu doi copii, ar fi putut deveni cerșetoare în absența spiritului de chiverneseală ce o conduce. Simțul său de prevedere nu este, în fond, decât o reacție de apărare, o expresie a instinctului de conservare în fața unui mecanism social pe care, dacă l-ar fi ignorat, s-ar fi pierdut”²⁰. Slavici era un foarte subtil observator al relațiilor interumane și al interacțiunilor dintre oameni, încercând să afle tot timpul cauza, mecanismul psihologic al acțiunilor. Radu G. Țeposu oferă, în postfața ediției din 1985, o explicație interesantă a semnificațiilor titlului, aparent simplu, și considerat impropriu de către mai mulți critici (Magdalena Popescu sugerează că titlul *Copiii Mariei* ar fi fost mai potrivit). Conform opiniei lui Radu G. Țeposu, în spatele titlului *Mara* se ascunde o poveste biblică din cartea lui Rut, în care se spune că soacra acesteia, pe care inițial o chema Naomi²¹ a fost silită să părăsească Betleemul din cauza foametei, plecând spre ținutul Moabului. Rămasă văduvă, fără cei doi copii Naomi pribegește timp de zece ani, apoi se va întoarce cu una din nurerile ei. Naomi va fi cea care va solicita, într-o clipă de amărăciune, să nu i se mai spună Naomi, ci Mara, fiindcă cel atotputernic a umplut-o de amărăciune. „Din clipa aceea, preafericita Naomi deveni, din voința divină, nefericita Mara, adică cea plină de amărăciune”²². Soarta Mariei lui Slavici diferă însă de destinul Mariei biblice, fiindcă, deși rămâne văduvă și ea, va găsi calea spre mulțumire, dacă nu chiar fericire sau împlinire, conchide criticul. Rămâne însă deschisă întrebarea dacă alegerea numelui nu a fost intențională/intenționată, și Slavici a vrut-o pe Mara un personaj de succes, dar cu un succes nuanțat.

Mara este o femeie voluntară, un monument de voință, care devine furi-oasă când nu i se respectă cuvântul, face crize de autoritate atunci când ceva nu se desfășoară conform planurilor ei. Precupeța din Radna are un gust și o înclinație spre putere remarcabile pentru o femeie de condiția ei, punând, de multe ori, semnul egalității între voința ei și voința lui Dumnezeu, tot ceea ce contravine planurilor ei atrăgând, de fapt, mânia lui Dumnezeu. „Ea perpetuează, jumătate simbolic, jumătate real principiul dominației matriarhale, reînviind o viziune arhică, fie dintr-un complex vital, fie dintr-unul social. Oricum, ea se simte vulnerabilă, se simte compătimită, și, fiindcă nu suportă

20 *Idem*, p. 27.

21 *Bucurie* în ebraică.

22 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 273.

umilința, vrea să impună reversul. Rămasă singură, Mara trăiește libertatea absolută, care este în egală măsură seducătoare și inhibantă”²³. Calea cea mai scurtă spre putere este cea a banilor. „Nu e chip să treacă zi fără ca ea să pună fie și măcar câte un creițar în fiecare din cei trei ciorapi; mai bucuros se împurmută pentru ziua de mâine. Când poate să pună florinul, ea-l sărută, apoi rămâne așa singură, cu banii întinși pe masă, stă pe gânduri și începe în cele din urmă să plângă ... când simte greul vieții, Mara nu plânge, ci sparge oale ori răstoarnă mese și coșuri. Ea își dă seama cât a avut când a rămas văduvă, cât are acum și cât o să aibă”²⁴.

Mara intuiește valoarea banului și a averii într-o societate burgheză: „banul, draga mamei-urmă ea -, banul e mare putere, el deschide toate ușile și strică toate legile ... în zadar! puterea banului e mare, și ea se simțea cu totul altfel acum, când știa din gura mamei sale că are zeci de mii puse la o parte și bine păstrate, cum numai Mara știa să le păstreze”²⁵. Avariția Marei nu este o manifestare de tip patologic, ea nu e avarul absolut, spre deosebire de cazul eroinei lui Kemény, la care banul va induce o schimbare profundă, o înrăire a sufletului. Nu suntem de acord cu viziunea lui Ion Rotaru, care spune că demersul Marei e „rezultatul unei vieți dure, austere, pe care femeia o folosește drept principala ei armă într-o lume pusă pe căpătuială pe toate căile”. Mara nu abordează banul ca pe o valoare în sine, ci una pentru sine, cum spune Radu G. Țeposu. Banul o apără, îi oferă protecție și siguranță, probabil mai bună decât îi oferise bărbatul, îi dă sentimentul că poate domina, și, mai ales, își poate domina sau ține sub control propria condiție.

Pompiliu Marcea remarcă foarte subtil, că banul este „un mijloc de considerație și de de stimă, dar și de echilibru psihologic”. Banul impune respect, este criteriu de judecată în ochii comunității, iar la Slavici ființa umană este în foarte mare măsură și ceea ce crede comunitatea despre ea. Iată un fragment extrem de sugestiv referitor la caracterul duplicitar, ascuns al Marei: există astfel o Mară privată și una publică. „Fata ei tot copilul ei rămânea, și inima ei de mumă nu putea s-o urgisească. Erau duse, pierdute pentru totdeauna gândurile frumoase pe care și le făcuse despre viața fiicei ei, asupra căreia priviseră toți cu mirare: auzea, parcă, gurile rele și vedea privirile disprețuitoare ale celor pizmătareți; resimțea suferințele de tot felul care o așteptau pe nenorocita ei fiică; era, cu toate acestea, împăcată și din ce în ce mai înfiptă în gândul că altfel nu se putea, că așa trebuia să fie, ba adeseori era parcă mândră de fiica ei, căci nu e nimic mai frumos decât ca femeia să se dea întregă bărbatului pe care-l iubește și să ieie asupra ei, cu ochii închiși, sarcina vieții grele.

Nu-i vorba, plângea Mara, mereu plângea, atât acasă, când se afla singură, cât și umblând în treburile ei, când scăpa de privirile altora, plângea și umbla

23 *Ibidem*, p. 274.

24 *Ibidem*, pp. 7-8.

25 *Ibidem*, p. 242.

răzleață prin lumea acum pustie, dar ea-și ștergea lacrămile și nu se plângea, nu-și învinovăța fata și nu se mânia, nici nu se turbura măcar când trecătorii se uitau cu milă după dânsa ori vreun nesocotit o întreba unde-i este fata”²⁶. Jolka este, asemenea Marei, o fire dacă nu introvertită, cel puțin nedispusă să-și afișeze trăirile în fața comunității: „se obișnuise demult să poarte într-însa toate grijile și necazurile”²⁷.

Mara este, prin urmare, un roman al condiției femeii transilvane și un roman al familiei, dar în același timp un roman despre putere și al accederii femeii la putere prin mijlocirea banilor. „Frustrată de orice rang social capabil să domine, Mara Bîrzovanu trăiește certitudinea substituției acestuia prin bani ... nu mai contează prestigiul moștenit, ci cel dobândit”²⁸. În societatea ardeleană de la sfârșitul secolului al XIX-lea, o societate aflată între faza preindustrială și cea industrială (în terminologia propusă de Mendas)²⁹ sau tradițională și modernă (în exprimarea lui Vedinaș), una din valorile fundamentale a fost reprezentată de instituția Familiei. „Tot n-are nimeni copii ca mine! Își zice ea, și nimeni nu poate s-o știe aceasta mai bine decât dânsa, care ziua vede mereu copii și oameni și nu poate să vadă ființă omenească fără ca s-o pună alături de copii ei. Mult sunt sănătoși și rumeni, voinici și plini de viață, deștepți și frumoși, răi sunt, mare minune, și e lucru știut că oameni de dai Doamne numai din copii răi se fac. Mai sunt și zdrențăroși și desculți și nepeptănași și nespălați și obraznici, sărăcuții mamei; dar tot cam așa e și mama lor ea însăși; cum altfel ar putea să fie o văduvă săracă? Cum ar putea să fie copiii săraci, care își petrec viața în târg, printre picioarele oamenilor”³⁰.

Putem chiar să vorbim de un cult sau un mit al familiei. Afacerile și meșteșugurile sunt legate fundamental de familie: exemple pertinente sunt oferite de Hubăr – tatăl și fiul – sau Bocioacă și viitorul ginere, Trică. În același mod, Marci, fiul eroinei scriitorului maghiar deprinde meșteșugul plutăritului tocmai pentru a putea prelua, mai apoi, afacerea mamei; bătrâna vrăjitoare pune la cale căsătoria nepoatei sale preferate cu unul din partenerii de afaceri nu doar fiindcă bărbatul iubește fata, ci și din considerente economice.

Dacă Mara se emancipează, în acest fel, în rolurile ei sociale, ca mamă ea întruchipează tipul de mamă autoritară: „după ce și-a câștigat încrederea în propriile forțe, autoritatea Marei se extinde, ia proporții. Simțind în ea germele puterii, ea simte și nevoia de a-l verifica; a întrezărit calea, a aflat scopul, a găsit mijloacele, mai rămâne să-și ducă la capăt întreprinderea, fiindcă simpla revelație n-o convinge. Din această clipă, mânia lui Dumnezeu înseamnă

26 *Ibidem*, p. 173.

27 Kemény János, *Vrăjitoarea apelor*, București, Kriterion, 1970, p. 11.

28 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 274.

29 A. Mendas, *La fin des paysans, suivi d'une reflexion sur la fin des paysans vingt ans après*, Paris, 1964 apud Traian Vedinaș, *Introducere în sociologia rurală*, Iași, Polirom, 2001.

30 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 7.

și rușinea ei, iar abaterile față de divinitate au același sens cu abdicarea de la propria-i voință³¹. Primele victime ale autorității sale sunt Trică și Persida. Ambițiile Marei merg atât de departe, încât își arogă chiar puteri premonitorii, aspirând la o orgolioasă identificare cu destinul³². „*Lor nu li se putea întâmpla nimic: ea ar fi avut altfel visuri rele și presimțiri urâte*”³³. Persidei i se inculcă sentimentul de vinovăție, Mara dă dovadă de o abilitate rară în a-și impune planul. Scena în care Mara refuză categoric ideea relației Persidei cu Națl, invocând tradiția: „*să-i spui că nu vreau să știu că mi-e fată câtă vreme trăiește cu dânsul: ori eu, ori el!*”

Persida era greu lovită. Nu, mai aspru nu putea să fie pedepsită; dar așa trebuia să fie, pedeapsa era dreaptă și ea se simțea înălțată de gândul că muma ei este o femeie care nu vrea să-și ierte fata, pe care o știe trăind în căsnicie nebinecuvântată”³⁴.

Declarațiile clamoroase ale Marei o copleșesc pe Persida, în sufletul ei crește conștiința vinovăției, ba mai mult, a păcatului, singura atitudine posibilă în fața mamei fiind penitența. „*Iartă-mă mamă, mama mea cea dragă și scumpă, și bună, iartă-mă ... și spune-mi tu ce să fac*”³⁵, izbucnește Persida, calchiind o lamentație sau o rugăciune religioasă. „Prin acest respect aproape mistic pe care i-l însuflă Persidei, Mara își verifică încă o dată puterea sa diriguitoare, supraordonatoare, iluzia autorității sale invincibile”³⁶. Deși intuiește un păcat în abdicarea de la voința Marei, Persida e fata mamei și simte aceeași nevoie de independență și eliberare, și fuge cu Națl, se căsătorește în secret cu el. Încalcând legea mamei dar și cea divină, Persida va porni în propria ei călătorie inițiativă, pornește pe propriul său drum spre maturitate/maturizare. Persida devine replica Marei în momentul în care se revoltă și face tocmai ce nimeni nu se aștepta să facă. Rănită în orgoliul puterii, Mara nu se va prăbuși, ci reformulează discursul despre planurile ei. Fata ei nu i-a înșelat așteptările, ci a confirmat hotărârile destinului. Mara nu suferă un eșec, caracterul ei adaptabil și mobil putând cu ușurință converti orice întâmplare nefericită într-o stare sau un fapt perfect justificat. „*Ca totdeauna când nu mai știa ce să facă. Și acum simțământul ei covârșitor era că toate au să iasă în cele din urmă după gândul ei și că copiii ei pot să dea în gropi, pot să sufără, dar nu pot să piară și tot la ea au în cele din urmă să se întoarcă*”³⁷.

Mara face o figură aparte în galeria avarilor analizați de către Dim Păcurariu în *Teme, motive, mituri și metamorfoza lor*. Femeia din Radna se deosebește de eroii lui Moliere, Christopher Marlowe, Balzac sau Dostoevski. „Rămasă

31 *Idem*, p. 275.

32 *Ibidem*, p. 275.

33 *Ibidem*, p. 14.

34 *Ibidem*, p. 186.

35 *Ibidem*, p. 276.

36 *Ibidem*, p. 276.

37 *Ibidem*, p. 245.

de tânără văduvă, cu doi copii, Mara, femeie sănătoasă și energică, trebuie să muncească din greu, ca precupeață și podăriță, să strângă cu strășnicie banii câștigați, spre a-și crește copiii și a-i căpătui. E și zgârcenie aici, desigur, în limite rezonabile însă, și e, mai ales, prevedere și spirit de economie. Banul o obsedează, îl strânge creițar cu creițar și-l cheltuiește anevoie, după mari chibzuințe, dar el nu-i întunecă judecata, nu-i impune privațiuni, nici la mâncare, nici la îmbrăcăminte, nu-i micșorează dragostea, foarte puternică, pentru copii³⁸. Dim. Păcurariu vede aici instinct prevăzător și economie severă, prin care reușește, de exemplu, să obțină reducere, apoi scutire completă pentru a o ține pe Persida la mănăstire.

Nu suntem de acord cu opinia Sultanei Craia, potrivit căreia Mara ar fi „zgârcită când e vorba de bani, este în schimb generoasă moral cu copiii ei. Orice s-ar întâmpla, ea cedează și îi iartă, trecând peste orgoliul personal, peste ambiții. În simplitatea ei, Mara este mama absolută, care nu șovăie să alerge în ajutorul copiilor ei, să ierte, să caute, să înțeleagă, care nu-i poate pedepsi și nu-i poate refuza”³⁹. Dimpotrivă, există numeroase situații în care Mara e pusă să aleagă între copii și bani, între a sta cu ei sau a merge înapoi la tarabă sau la pod, iar Mara alege să-și lase copiii să se descurce: „*da! noaptea e, așa zicea și dânsa, mai plăcută: ea noaptea și-a născut copiii. Dar ziua e și ea binecuvântată: ea ziua și-a agonisit puțintică avere*”⁴⁰.

La scena când copiii scapă din luntrea pornită pe râu în jos, Mara e nevoită să piardă vremea deslușind împrejurările în care cei doi copii au ajuns acolo: „*îi mai trecea apoi, parcă, și un fier roșu prin trup când vedea cum trec peste pod oamenii, ba până chiar și care, fără ca să plătească creițarii cuveniți*”⁴¹. Când stă pe gânduri despre a-l duce pe Trică la școală la Arad sau nu, Mara își pune întrebări retorice, care-i vor justifica decizia de a cheltui cât mai puțin posibil. *Cum să dea dânsa atât amar de bani pentru un lucru care nu se vede ... mai presus de bani nu e nimic decât sănătatea și voia bună*. Cum să dai banul pe care-l ai în mâna ta, când nu capeți pentru el ceva hotărât, pipăit, neîndoios, ci numai o părere, o nădejde, *un gând, care poate să te învezească acum, dar nu știi dacă se va împlini ori nu*”⁴². E adevărat, nu adună banii pentru sine, aproape că nu consumă nimic, dar nici nu se încumetă să-i dea zestrea Persidei sau să-i plătească răscumpărarea lui Trică. Bucuria de a aduna bani, aceea de a avea, voluptatea puterii care decurge din posesiunea banului, sunt elemente fundamentale ale structurii ei sufletești. „*Nu-i vorba, tot Mara cea veche era, tot soioasă, tot nepeptănată, și nici că i-ar fi șezut bine altfel. Vorbea însă mai*

38 Dim. Păcurariu, *Teme, motive, mituri și metamorfoza lor*, București, Albatros, 1990, p. 115.

39 Sultana Craia, *Îngeri, demoni și muieri. O istorie a personajului feminin în literatura română*, București, Univers Enciclopedic, 1999, p. 40.

40 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 111.

41 *Idem*, p. 16.

42 *Ibidem*, p.19.

*apăsat, se certa mai puțin, călca mai rar și se ținea mai drept decât odinioară. Se simte omul care are și-l vezi cât de colo pe cel ce se simte*⁴³.

O altă scenă grăitoare este aceea din târg, când Mara nu vrea s-o ia pe Persida în căruță: *Nu se poate! cum să vii tu în căruță cu mine?!... și totuși nu putea să plece cu fata ei. Nu s-a mai pomenit ca ea să plece înaintea de spartul târgului: aici o știe lumea; aici o caută cine voia s-o găsească... du-te la Trică – zise ea – și spune-i să meargă cu tine*⁴⁴, sau aceea din casa Persidei aflată în chinurile facerii: *„-vai de mine! Ușile casei au rămas deschise, și tainița din perete nu-i acoperită! strigă ea și ieși ca dusă de frica morții.*

Și cum, Doamne, să nu fugă, când atâta îi mai rămăsese și ei?!⁴⁵.

Comparatistul clujean Vasile Voia percepe avariția și atitudinile Marei drept niște reacții firești pentru o femeie de condiția ei. „Încă de la primele pagini Mara se anunță un spirit realist și practic, foarte abilă în afaceri, situație izvorâtă și din starea ei de femeie săracă, rămasă văduvă cu doi copii”⁴⁶. Își iubeste copiii cu dragostea lui Goriot și cu zgârcenia lui Grandet, afirmă criticul. Procesul primitiv de teaurizare nu o definește pe Mara, dar o lasă pe Persida în durerile facerii, fiindcă acasă uitase ușa deschisă și tainița din perete neacoperită, sau pe Trică îl sfătuiește să profite de slăbiciunea Martei Bocioacă. Mara nu e dezumanizată, banii intră în viața ei intimă, despărțirea de ei e dureroasă. Averea Marei e un mister pentru cei din jur, ca la Grandet. *Mara* are un final optimist, fericit, botezul aduce concordia. „Mara s-a supus eticii banului. În lupta cu viața a câștigat competiția, ca și Grandet sau Goriot, dar și-a alterat puritatea originară”⁴⁷. Trebuie însă să adăugăm faptul că atitudinea Marei vizavi de bani nu este una de domeniul patologicului, cum este în cazul Jolkăi, care ajunge să prețuiască bunurile materiale mai mult decât viețile plutașilor: *„ce pagubă, ce nenorocire! în câteva minute, două plute distruse ... și oamenii?”*⁴⁸.

Mara este, într-o mare măsură, și romanul Persidei, eventual al Marei în tinerețe, sau al unei alte Mare în devenire. În acest sens, George Călinescu semnalează rotația caracterelor în familie⁴⁹. Persida e fata mamei: educația din mănăstirea catolică o face o tânără curată, ordonată, care știe că lumea e un univers al datoriei, nu al poftelor inimii. Pentru ea, păcatul înseamnă o încălcare a moralei catolice. Va crește însă nu într-o adolescentă angelică, ci într-o șerpoaică frumoasă, cu sentimente violente și contradictorii. Inteligentă, ea anticipează complicațiile unei căsătorii interzise, dar va răspunde chemărilor inimii așa cum răspunde și datoriei. „Asprimile vieții, slăbiciunea unui soț care nu face față crizei din familie, nevoia de a prelua afacerile, faptul că devine cârciumă-

43 *Ibidem*, p. 21.

44 *Ibidem*, p. 68.

45 *Ibidem*, p. 208.

46 Vasile Voia, *Aspecte ale comparatismului românesc*, Cluj, Dacia, 2002, p. 144.

47 *Idem*, p. 145.

48 Kemény János, *op. cit.*, 1970, p. 215.

49 G. Călinescu, *op. cit.*, p. 512.

reasă o transformă treptat pe fecioara văpaie într-o muiere lată, cu călcătura grea, cu frumusețea ofilită”⁵⁰. „*Femeie greu muncită, se perduse încetul cu încetul înfățișarea ei aleasă și gingașe; ridicând ciuberele de apă și oalele de la foc, mutând mesele de la loc la altul, punând mâna la toate, ea se făcuse nodoroasă oarecum, ca copacul încă tânăr, dar mult bătut de vânturi. Astfel, nici mișcările ei nu mai erau cele de mai-nainte; călca mai iute, mai lat și mai apăsător, prindea cu mâna întreașă când lua ceva și se-nvârtea în călcâie când se întorcea dintr-o parte într-alta. Un singur lucru îi rămăsese: se ținea și acum dreaptă ca un grenadir... ea perduse încetul cu încetul și gingășia sufletului... nu putea însă să se vadă decât cu ochii ei de acum, și așa cum era se simțea mai bine decât odinioară, mai potrivită cu lumea în care trăia, mai croită pentru nevoile vieții*”⁵¹.

Tema Familiei e fundamentală la Slavici. Romancierul prezintă două tipuri familiale esențiale, care anticipează, într-un fel, schimbările care vor avea loc în secolul următor. Familia Marei proiectează, simbolic, familia monoparentală a secolului XX, centrată în jurul figurii mamei-cap al familiei. Rolurile care țin de funcția maternală sunt puternic alterate de un nou rol: cel al aducătorului de venituri. Familia Marei evocă, prin urmare, nașterea unei lumi noi, în timp ce familia lui Hubăr simbolizează vechea familie patriarhală, surprinsă în plin proces de dezarticulare. La Slavici avem de-a face cu o lume a femeilor puternice, unde tații mor prea devreme sau intră într-un regim de uzură, femeile păstrează ceea ce se cuvine de păstrat. „Dar nu-și ratează ele, astfel, menirea?”⁵², se întreabă Cornel Ungureanu, și nu putem să nu fim de acord cu el.

Pentru a susține afirmația de mai sus, trebuie să observăm că Mara este, probabil, primul personaj feminin care este identificat, inclusiv la nivel denominativ, nu prin funcție sau referire la bărbatul ei: niciodată în roman Mara nu e numită, Mara (lui) Bîrzovanu, ci pur și simplu Mara. Principala modalitate de autodefinire a ei este una neobișnuită femeii secolului al XIX-lea: „*ei bine! sunt și eu singură destul om!*”⁵³. Femeia există și reușește, în acest roman ardelean de secol XX *avant la lettre*, independentă de partenerul masculin. „În felul ei Mara ar vrea să-i ocrotească. Secretul său e tezaurul – banii care îi vor proteja în absența Tatălui. În absența Tatălui, copiii vor trăi alt tip de relație cu lumea. Persida e frumoasă, beneficiază de o educație temeinică, dar prezența bărbatului o umple de spaimă. Ratează relația cu Codreanu, pe urmă se teme de Națl”⁵⁴.

Copiii Marei au o altă relație cu lumea, una mai dificilă, care nu le facilitează comunicarea cu alții. De altfel dificultățile de comunicare, eșecul comunicării sau situațiile conflictuale ce decurg din acest eșec sunt surprinse mai ales la generația copiilor. „*Stătuse și ea ani de zile de-a rândul pe aceeași*

50 Sultana Craia, *op. cit.*, 1999, p. 43.

51 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 193.

52 Cornel Ungureanu, *op. cit.*, 2002, p. 165.

53 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 204.

54 Cornel Ungureanu, *op. cit.*, 2002, p. 165.

bancă cu alte fete, dar n-a ajuns niciodată să stea o jumătate de ceas singură cu vreuna din ele și nu era nici una căreia ar fi putut să-i împărtășească tainele vieții sale"⁵⁵. Mircea Zăciu pare să aibă aceeași opinie, atunci când îl consideră pe Slavici „unul din marii noștri prozatori cu o dramatică vocație a eșecului”⁵⁶. În familia monoparentală a Marei, dar și a Jolkăi, copiii se socializează într-un mod specific, și vor reproduce modelul pe care l-au învățat. Cea mai mare dificultate pe care familia monoparentală o pune este reprezentarea rolurilor feminine și masculine cu care copiii vin în contact, imagini și reprezentări care pot fi distorsionate într-un sens negativ. Acest tip de familie poate fi lacunară în privința modelelor care funcționează în interiorul ei, pentru că se pot transmite cunoștințe, reprezentări, modele distorsionate legate de rolurile în familie și în societate, ceea ce poate duce la disfuncțiuni în viața de adult⁵⁷.

Persida va avea, și ea, numeroase conflicte în viața maritală. În interiorul tânărilor cuplu prezența diferenței nu este exploatată în sens constructiv, ci mai ales distructiv. Neînțelegerea este percepută ca o insultă. Destinul Persidei repetă, într-un fel, posibilă evoluție a Marei, în text există numeroase trimiteri la asemănarea dintre mamă și fiică. Oamenii o recunosc pe tânără pentru că „*e leit mamă-sa*”⁵⁸. Persida pare o Mara tânără, iar cu trecerea anilor se transformă tot mai mult într-o altă Mară.

Fiica podăriței românce Mara se îndrăgostește de fiul măcelarului german Hubăr. Barierele dintre cei doi tineri sunt de natură etnică, religioasă și de statut social. Ei vor desconsidera aceste bariere, așa cum vor desconsidera și propriile conflicte și neliniști interioare și se vor căsători în secret. Rolurile în interiorul cuplului căsătorit se vor inversa și ele, Persida devenind capul familiei, iar Națl dovedindu-se slab și imatur, aruncând toată responsabilitatea alegerilor făcute și toate frustrările și fluctuațiile sentimentale asupra femeii. După ce se întorc de la Viena în sânul comunității care-i respinge, pentru că-i crede necăsătoriți – prin urmare – nelegiuți, Națl se schimbă și mai mult, se afundă în patima băuturii și a jocurilor de noroc. Persida se masculinizează pe măsură ce se vede nevoită tot mai mult să-și asume rolul de cap al familiei. Națl „*nu mai știa nici el ce vrea și ce are să facă; ar fi voit ca cineva să-l siluiască, să-l despartă de Persida, care îi părea prea multă femeie pentru dânsul, prea stăpână pe sine și pe voința lui. Și era, în adevăr stăpână Persida. Încă din noaptea în care el îi sărutase mâna, ea îl socotea om slab, pe care poate să-l poarte după bunul ei plac, și totodată om de o rară bunătate de inimă, care ține mult la dânsa. Îi intrase încetul cu încetul în minte gândul că el nu poate să trăiască fără de dânsa, și o dulce mângâiere sufletească o cuprindea când își dădea seama cât de fericit poate să-l facă, fără ca să-și dea măcar silința. De aceea știa că el are să vie și iarăși, și iarăși ... și aștepta în liniște*

55 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 107.

56 Ioan Slavici, *Evaluări critice*, 1977, p. 10.

57 Virginia Satir, *op. cit.*, p. 153.

58 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 29.

*cum aștepți răsărirea soarelui și coacerea fructelor bătute de razele lui*⁵⁹. Sau al-teori „atât îi părea de frumoasă și de ademenitoare, inimii lui atât de dorită, încât se-nțepenise-n mintea lui gândul că nu e pentru dânsul cu puțină repaosul sufletec decât în apropierea ei, și știind că nu poate să fie mereu aproape de dânsa, că trebuie să-și rupă gândul de la dânsa, s-a siluit pe sine și s-a dus departe, ca să n-o mai vadă, să să piardă prin lumea cea mare și s-o uite ... n-a fost el născut să fie măcelar. Și nici n-ar avea, dacă e vorba, nevoie să fie. Are el și altfel din ce să trăiască. Mare nedreptate i-au făcut când l-au luat de la școală: ce ar fi el acum”⁶⁰.

Sultana Craia semnaleză un aspect foarte important, și anume că personajele feminine ale lui Slavici (alături de multe alte personaje din literatura română), nu sunt legate de confesori, de biserică. Nici Mara, nici Persida nu-și confesează păcatul. Personajul lui Slavici „este fie foarte puternic, fie foarte singur, de vreme ce nu caută refugiu și ajutor în credință. Este o deprobematizare din perspectiva religiozității și o absență a sentimentului religios aproape deconcertantă ... Femeile din literatura română au o libertate morală surprinzătoare”⁶¹. Credința Marei este una deja secularizată, invocațiile ei de tipul *Sfinte arhanghele, Sfântă Marie, Maica Preacurată* sunt, de fapt, stereotipii de limbaj, ticuri verbale vidate de religiozitate. „Este la mijloc un fel de pact cu Dumnezeu, adică o subiectivizare a religiei. Ca un sentiment de caritate impersonală. A cumulat și rolul tatălui, dar și pe cel al divinității, manifestându-se față de copii ca un ocrotitor abstract. *Mara este*, în fond, *un pater familias* care veghează la viața odraselor, o autoritate din al cărei cuvânt nu trebuie să iasă nimeni”⁶². Gîndul Marei este să-l însoare pe Trică cu fata lui Bocioacă, dar pentru că feciorul e asaltat și de nevasta meșterului-cojocar, Mara îl sfătuiește cu o seninătate deconcertantă, să profite de slăbiciunea Martei, să mimeze o relație cu ea până ce se va putea căsători cu fata meșterului și a Martei, apoi să se debaraseze de amanta devenită soacră.

Etica familiei este foarte puternică, iar maternitatea validează această etică. Responsabilitatea primară a indivizilor este față de familie. Nou-născutul reușește chiar să-și maturizeze, într-o oarecare măsură, tatăl. Nașl și tânăra familie se vor reintegra comunității atunci când statutul lor de căsătoriți devine public. A fi căsătorit este încă un atribut al legitimării sociale. Valorile supreme pentru Slavici sunt Familia, Datoria și Tradiția: „*cununia se face nu pentru Dumnezeu, care toate le știe, și pentru lume și-n fața lumii, - strigă ea disprețuită de sine -, și eu nu soția lui am fost, ci femeia, care i s-a dat cu ochii închiși!*

Cuprinsă apoi de fiori spasmodici, ea începu să tremure și-și acoperi fața cu mînilor: vedea în fața ei pe Reghina”⁶³.

59 *Idem*, p. 54.

60 *Ibidem*, p. 59.

61 Sultana Craia, *op. cit.*, 1999, p. 49-50.

62 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 276.

63 *Idem*, p. 199.

Cei care nesocotesc aceste valori sunt pedepsiți: Hubăr este ucis de către Bandi, fiul său nelegitim și nerecunoscut tocmai când tatăl-absent încearcă să-și asume vina și responsabilitatea; Reghina, femeia căzută înnebunește și moare, Bandi, copilul din flori pare un individ tarat. Când Națl are presimțirea înrudirii sale cu Bandi, se revoltă „Nu ... cu mine nu seamănă. O fi semănând cu tata.

Era urât gândul acesta, dar nu mai putea să scape de el. I se răscolise deodată sufletul și-și aducea acum aminte și de Reghina. O știa din copilăria lui; o vedea și pe dânsa ca-n aievea cum fusese atunci când venea cu coșul după carne și stetea voioasă și râzând în ușa măcelăriei ... sărac de tine, tată! zise el în cele din urmă înduioșat și plin de căință.

Era peste puțință ca el să nu le fi știut toate, și fiul era cuprins de fiori reci când își închipuia suferințele prin care a trecut tatăl său văzând pe acea femeie atât de nenorocită și știindu-și copilul de pripas. Și toate pentru mine și pentru mama mea, zise el; toate pentru liniștea casei sale, toate din simțământul de datorie; înspăimântătoare pedeapsă pentru o clipă de slăbiciune! nemiloasă lege de viețuire”⁶⁴.

3.1.2. Vrăjitoarea apelor

Gavril Scridon semnalează înrudirea personajului lui Slavici cu personajul lui Kemény János, fără însă a intra în detaliile acestui paralelism. „Jolka are inițiativă și o energie descătușată, bărbătească. Își creează o stare materială bună, cumpără pământ, păduri, case, devenind o victimă a diavolului îmbogățirii; e, până la un punct, un fel de Mara a lui Slavici”⁶⁵. Acțiunea romanului *Vrăjitoarea apelor* se petrece între 1834-1914, în jurul munților din Maramureș și de-a lungul râului Tisa, într-o societate ardeleană aflată undeva între societatea tradițională/preindustrială și cea modernă/industrială. Personajul principal al romanului, „Mara” sau femeia care sparge tiparele din romanul lui Kemény se numește Jolka, e fiica unui pădurar din munții singuratici ai Maramureșului: „aici sus, în munți, copiii creșteau asemenea jivinelor pădurii și păsărilor văzduhului ... nu prea învățau să scrie și să citească, dar dobândeau o mulțime de cunoștințe folositoare ... Însă fata pădurarului a învățat și să scrie, și să citească”⁶⁶.

Jolka se îndrăgostește de braconierul Manoilă, care trăiește undeva în jurul Pietrei Corbului. Asemeni Persidei, iubirea pentru Manoilă se declanșează instantaneu, fără ca protagoniștii să se cunoască de-aproape. Când află, de la tatăl său, că urmează să se organizeze o ambuscadă pentru prinderea braconierului, Jolka pornește spre vârful muntelui, urcă pe poteci neumblate, spre Piatra Corbului, și-l anunță pe Manoilă de primejdie. Braconierul scapă, dar nu și Jolka de furia tatălui, care o va bate fără milă, și o alungă de acasă. Jolka fuge la stâna

64 *Ibidem*, p. 211.

65 Gavril Scridon, *op. cit.*, 1996, p. 144.

66 Kemény János, *op. cit.*, 1970, pp. 7-8.

bătrânului baci Ilie, care-i oferă găzduire până când oile trebuie să coboare din munți la iernat, în văi. Atunci, Jolka, îmbrăcată în haine românești, coboară și ea, ajutată de Ilie și de ceilalți păstori. Fata va călători cu pluta pe Râul Mare (Tisa), până ce ajunge la șes, în portul Vadu Mare. Aici se angajează la hanul condus de administratorul portului, domnul Szénási, cu care mai târziu se va căsători.

Jolka își schimbă nu doar domiciliul, ceva mult mai profund se petrece în sufletul ei. Vara petrecută la stîna o schimbă: „*pe zi ce trecea, se recunoștea cu tot mai mare greutate pe sine însăși, pe Jolka așa cum fusese înainte ... sentimentul ei de recunoștință sinceră se împletea cu socoteli bine cumpănite*”⁶⁷ sau „*de-acum înainte va trebui să chibzuiesc totul în așa fel, încât să fie în favoarea mea, în orice împrejurare, în dragoste, în iubire, în toate! Nu vreau să mai pățesc odată ce-am pățit. Și nu vreau să fiu nevoită să primesc de pomană, oricât de buni la inimă ar fi oamenii care mi-ar da de pomană*”⁶⁸. Jolka alege să se mărite cu văduvul de patruzeci de ani, atunci când descoperă că e însărcinată, și când se vede pusă în situația de a scăpa de rușine și de oprobriul public: „*azi simte că sunt mai importante lucrurile simple: să-și rostuiască într-un fel sau altul un cămin ... acest domn Szénási Józsi e văduv, cu douăzeci de ani mai în vârstă, dar Jolka știe că, pe furiș, o urmărește și o mănâncă din ochi ... pe Jolka n-ar costa-o decât câteva gesturi, două-trei vorbe și i-ar deveni de îndată ibovnică. Însă ea nu dorește asemenea lucruri ... Căsătoria, pentru o viață întregă, ar fi altceva*”⁶⁹.

Asemeni Marei și Persidei, Jolka nu poate concepe să nască un copil nelegitim. „*Un copil! într-un chip atât de rușinos! ca ultima otreapă, ca o târfă strânsă de pe drumuri! O asemenea rușine nu se poate suporta! nici rușinea de care ar avea parte ea, și nici aceea de care ar avea parte un asemenea copil, un copil din flori!*”⁷⁰. Ea calcă peste propriile resentimente pentru a scăpa de rușine: „*dar voința și calculul se dovediră mai puternice decât scârba*”⁷¹. Minciuna și duplicitatea fac parte și ele din această strategie: „*se gândea la copilul care urma să se nască și mințea ca pe apă*”⁷².

Cei doi vor avea șase copii, din care Jolka iubește cu adevărat doar pe primii doi, dar nu-și iubește niciodată soțul. Szénási, nefericit în mariajul cu Jolka, se încurcă cu „*un demon cu părul de culoarea canarului*”⁷³, și, pus în fața mărturisirii Jolkăi, realizând astfel că nu este iubit, devine un om brutal. Vrea să o lovească la fel de dur, cum o bătuse și tatăl ei cu câțiva ani mai devreme. Jolka își ia copiii, banii economisiți și fuge înapoi în munți, în Valea Lupului, unde se mută, mai întâi, la baciul Ilie. Aici, în munți, Jolka se va apuca de treabă,

67 *Idem*, p. 52.

68 *Ibidem*, p. 34.

69 *Ibidem*, p. 55.

70 *Ibidem*, p. 72.

71 *Ibidem*, p. 77.

72 *Ibidem*, p. 78.

73 *Ibidem*, p. 100.

cere autorizație de tăiat lemne, arendează o vale îndepărtată dar plină de brazi seculari, și reușește să organizeze cea mai prosperă afacere de tăiat și transportat lemne. Aidoma Marei care umple ciorapii cu florini pentru copiii ei, ea umple câte o lădiță cu bani pentru fiecare copil. Adună o avere impresionantă, dând dovadă de putere de muncă și un spirit de afaceri neobișnuit pentru o femeie a timpului ei. Încet, devine tot mai puțin preocupată de familie, și tot mai îndrăgostită de bani, dar mai ales de puterea care derivă din avere. Relațiile cu copiii vor fi tot mai reci, cu excepția primilor doi născuți, Marci și Jolka cea mică, ea dovedindu-se o mamă autoritară și o femeie care refuză complicațiile sentimentale. „*Grija față de odrasle nu mai era cea veche, nu mai era lupta unei mame cu mulți copii, obligată să se bizuie doar pe ea însăși. Nu mai era vulturul care-și teme puii, care-și varsă sângele, dacă trebuie, ca să apere siguranța și liniștea cuibului clădit pe vârful de stâncă. Începuse să-i îndoape cu mâncăruri scumpe, să-i procopsească cu veșminte și jucării aduse de prin țări îndepărtate, apoi, pe măsură ce creșteau, cu bani de buzunar... și se bucura ca fiii ei, ajungând la colegiu, caută prietenia celor mai distinse familii de burghezi – toate acestea vedeau o nouă trăsătură a patimii ei de a agonisi: fuga după poziție socială*”⁷⁴.

După un scurt intermezzo amoros cu Manoilă, relație neasumată public, Jolka se însingurează definitiv după moartea acestuia. „*După reîntoarcerea lui Manoilă mai avu, vreme de câțiva ani, pe lângă iubirea pentru Marci și Jolka, încă un colțisor ascuns de suflet în care știu să se păstreze Om și Femeie*”⁷⁵. La aflarea veștii despre moartea năpraznică a lui Manoilă, „*Jolka simți că se învârte pământul cu ea ... nu se mai gândea că l-au omorât pe Manoilă, iubitul ei, singurul bărbat pe care putuse să-l iubească ... ci la umilița că pe lângă ea braconierul mai avusese și o altă ibovnică ... Dacă nu l-ar fi culcat gloanțele jandarmilor... ar ridica și ea arma asupra lui*”⁷⁶.

Jolka e receptivă la semnele vremurilor în schimbare, și se reorientează din timp, renunță la plutărit și construiește un gater. După moartea fiului său, femeia se dedică și mai intens afacerilor și face aranjamentele care trebuie făcute. Pornește într-o ultimă călătorie spre Piatra Corbului, unde aruncă o mare parte a banilor și bijuteriilor, lăsându-și rudele fără moștenirea fabuloasă la care se așteptau. Jolka moare în data de 23 iunie 1914, ziua care anunță marea război. Lungul secol XIX se termină în acea zi. Romanul lui Kemény este romanul unui fals succes. Jolka se îmbogățește, asemeni Marei, și dobândește putere, pentru care, ca și eroina lui Slavici, are un apetit special. Viața ei personală este, în schimb, marcată de un lung șir de ratări: este alungată de acasă și renegată de propriul tată, abandonată, într-un fel, de mamă, e nefericită în mariaj, nefericită și trădată în unica poveste de iubire a vieții ei. Moartea fiului și eșecul interacțiunii ei cu ceilalți copii sporesc drama. Jolka începe prin a fi o altă Mara, dar

74 *Ibidem*, p. 186.

75 *Ibidem*, p. 186.

76 *Ibidem*, p. 187.

sfârșește ca Iosif Rodean, proprietarul minelor de aur, robit de propria-i bogăție din romanul lui Ion Agârbiceanu, *Arhanghelii*.

Cu toate că Familia și Căsătoria sunt valori fundamentale ale societății ficțiunii lui Slavici și a lui Kemény, elementele care vor structura modelele și funcțiile familiale ale secolului XX, simptomele decăderii sau alterării modelului tradițional patriarhal sunt deja prezente (copiii nelegitimi, adulterul, strategiile maritale, rolurile inversate, familia monoparentală, femeia cu identitate masculinizată, femeia care își întreține familia, femeia-întreprinzător, tatăl absent etc.).

În opinia Magdalenei Popescu, Slavici nu doar că inovează convenții literare și estetice, dar schimbă fundamental și ireversibil modul convențional în care Tradiția și Familia sunt percepute. El descoperă noi modalități de (auto)afirmare și împlinire a individului. Mara, Persida și Jolka anunță Femeia – independentă financiar și emoțional – din secolul XX, femeia de succes, femeia de carieră pentru care maternitatea este încă importantă, dar e cufundată deja într-un implacabil proces de înstrăinare și însingurare. Mara își stăpânește perfect deciziile economice, Persida pe cele afective, iar Jolka pe amândouă. Atât eroinele lui Slavici, cât și cea a lui Kemény au curajul să meargă împotriva curentului și să afișeze comportamente și atitudini neobișnuite timpului lor. Ele ocolesc toate opțiunile de carieră disponibile femeilor secolului al XIX-lea, și devin afaceriste, anunțând, într-un fel destul de pregnant, foarte actuala dilemă carieră versus familie.

În literatura secolului al XIX-lea, personajele masculine ocupau pozițiile centrale, femeile fiind surprinse în special în contextul spațiului privat, al căminului sau al gospodăriei. Cu Mara și cu Jolka femeile părăsesc acest spațiu privat, și pășesc în cel public, rezervat bărbaților. Romanele lui Slavici sau Kemény prefigurează aspecte ale familiei și căsătoriei moderne, printre care legăturile extramaritale, divorțul sau separarea partenerilor, fenomenul mamelor singure, libertatea de a alege partenerul dar și libertatea de a pune capăt uniunii.

Căsătoria încă este un puternic factor de legitimare socială: „*nu! Omul nu trebuie să fie niciodată singur*”⁷⁷, spune Mara, și se resping formele non-familiale (Mara nici nu se gândește că Persida ar putea să se călugărească). Instabilitatea conjugală produce dinamici particulare în interiorul nucleelor familiale, dar atrage după sine și schimbări sociale traduse prin apariția a noi tipuri de familie (familia monoparentală). Mara, Persida și Jolka sunt printre primele personaje feminine care-și asumă, dincolo de tradiționalul rol matern, un alt rol, public, de cap al familiei și de aducător de câștiguri. „*Nu, n-are voie să se lase purtată de visuri, să aștepte ajutor din partea unor forțe miraculoase! Trebuie să o ia de la capăt, cu dârzenie, cu o voință fermă, pregătită să înfrunte toate greutățile*”⁷⁸, își repetă Jolka în momente de greutate.

Cu cât societatea evolua de la forme preindustriale, tradiționale la forme industriale, moderne, cu atât rolul și prestigiul afaceriștilor creștea: „pe măsură

77 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 66.

78 Kemény János, *op. cit.*, 1970, p. 115.

ce societățile europene ... deveneau din agricole industriale, prestigiul întreprinzătorului și al omului de afaceri creștea. Ei au pătruns în rândurile elitei sociale și politice”⁷⁹. Astfel, banii devin mijlocul cel mai puternic de legitimitate și de pătrundere în rândul elitelor locale, lumea ficțională a lui Slavici și Kemény rezonând, din acest punct de vedere, cu realitățile vremii.

În general, secolul al XIX-lea afișa un pronunțat cult al familiei și al spațiului privat, o fascinație a idealului vieții în familie, percepută ca un spațiu securizant. „Familia trebuia să fie un spațiu închis, un soi de *hortus clausus*, unde adevăratele virtuți ale omului erau stimulate și ocrotite, pentru a nu fi atinse de violența și pericolele lumii exterioare. Centrul de greutate al familiei era femeia, care își îngrijea cu dragoste și altruism copiii și soțul, lăsându-și propriile interese în planul secundar”⁸⁰. „Stilul de viață burghez, care în secolul al XIX-lea s-a extins și s-a dezvoltat până când a devenit o adevărată regulă, era de neconceput fără familia burgheză, cu a sa clară diviziune a muncii între bărbat, care primea un salariu, și femeie, care vedea de treburile casei, diviziune care avea, de altfel, un corespondent în sfera mentalităților și se repercuta asupra repartizării rolurilor chiar și dincolo de granițele sferei lucrative”⁸¹. În spațiul rural central european sferile lucrative erau riguros delimitate. Frevert și Haupt vorbesc însă de o anumită independență financiară a femeilor din Austria, spre exemplu, ele având libertatea de a face bani prin vânzarea de diferite produse și de a administra acele sume conform propriilor opțiuni⁸². Demersul similar al Marei și al Jolkăi nu sunt deci complet nefamiliale societății Imperiului. Ambele femei folosesc, în fond, vechea etică țărănească a supraviețuirii. Ceea ce ele aduc nou nu e faptul că vor să aibă acces și până la urmă au acces la bani și la putere, ci faptul că restructurează sau cel puțin anunță restructurarea feminității, a rolurilor feminine și a modelului familial. Canonul catolic al mamei și al soției exemplare sau idealul femeii burgheze ca mamă, soție și înger al casei nu sunt validate în cele două texte.

Iată cum conștiința averii rezonează în comportamentul Marei: „*atât voia Mara ca lumea să știe. Și de aceea nu se mai putea stăpâni, trebuia neapărat să le spună tuturor, fiecăruia în taină, că n-are nimeni ginere ca al ei, care n-a voit să primească opt mii de florini, o parte din zestrea soției.*

*Nici că se uitau însă oamenii ca mai înainte la dânsa. Las că banul te ridică și în sufletul tău, și în gândul altora, dar banul agonisit e dovadă de vrednicie, și mesenii toți înțelegeau de ce Mara șade în scaun ca pusă într-un jeț și vorbește rar și apăsător. Până chiar și Hubăr, care adunase și el destul, se uita cu un fel de mirare la dânsa, căci era femeie neajutorată”*⁸³.

79 Ute Frevert–Heinz-Gerhard Haupt, *op. cit.*, p. 9.

80 *Idem*, p. 11.

81 *Ibidem*, p. 11.

82 *Ibidem*, pp. 307-308.

83 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 262.

Situația se prezintă cam la fel și în comportamentul Jolkăi: „nici bucuria reîntoarcerii, nici dorul duios de iubitul trecutului său nu-i slăbiră câtuși de puțin hotărârea de a-și așeza temelie solidă viitorului, de a le asigura copiilor ei o viață lipsită de griji. Ca atunci când vor crește mari, acești șase copii să nu slugărească pe la casa nimănui. Să nu cunoască pribegia și pâinea milei. Să nu afle niciodată cât de umilit poți fi când, de dragul unui trai îmbelșugat și sigur, trebuie să te supui capriciilor aceleuia – bărbat ori femeie – care te întreține. Da, vrea să dobândească avere și respect”⁸⁴.

3.1.3. Modele familiale în schimbare

În paradigma patriarhală femeile ocupă o poziție secundară, accesul la resurse are loc prin intermedierea bărbaților-capi ai familiei. În universul ficțional al lui Slavici și în cel al lui Kemény, situația începe să se schimbe, și femeile/mamele devin factorii care întrețin și asigură siguranța materială a familiei. „În modul de manifestare a autorității, față de maniera tradițională în care autoritatea putea fi deținută de bărbatul cel mai în vârstă sau de soț (în patriarhat), de femeia cea mai în vârstă sau de soție (în matriarhat), în cazul familiei monoparentale, autoritatea este exercitată de părintele unic, susținător al familiei. Din acest punct de vedere, familia monoparentală se apropie de modelul de autoritate *specific pentru secolul XX*, când aceasta era deținută de persoana care aducea venit”⁸⁵.

Cum familia este principalul context de socializare al copiilor, femeile care cresc într-un mediu familial patriarhal, vor tinde să aplice acest model ulterior, în viața maritală. „Dacă familia monoparentală reproduce relațiile de tip patriarhal, atunci se poate anticipa că părintele își asumă rolul dominator, de autoritate ... Atunci când femeile au fost socializate într-un astfel de model, tind să-l reproducă în propria familie. Starea de monoparentitate este adesea receptată ca o situație de criză, presupunând măsuri speciale și, ca atare, este înregistrată o retragere pe codurile cele mai tari. În cazul de față *femeile* tind să restabilească ordinea pierdută prin dispariția partenerului fie prin înlocuirea acestuia, fie *asumându-și ele rolul de pater familias*. Relațiile lor cu copiii sunt dificile, dată fiind intersecția de roluri pe care le asumă”⁸⁶. Aceasta ar putea fi cauza pentru care Jolka devine o replică a tatălui nemilos, iar Persida, în viața adultă, se transformă într-o copie a autorității Mara.

Așa cum spune Béla Tomka, la începutul secolului XX rata divorțurilor în Imperiu era deja foarte ridicată. În privința numărului copiilor ilegitali, născuți în afara căsătoriei, numărul acestora era mai ridicat aici decât în Europa

84 Kemény János, *op. cit.*, 1970, p. 129.

85 Cristina Ștefan, *Familia monoparentală*, Iași, Polirom, 2006, p. 45.

86 *Idem*, pp. 133-134.

vestică⁸⁷. Situația trebuia să fi fost similară în Ardealul sfârșitului de secol XIX, iar demersul Jolkăi de a-și părăsi soțul trebuie să fi fost un fenomen cunoscut. Dar faptul că ea nu se încumetă să se întoarcă în comunitatea de la Vadu Mare doar atunci, când domnul Szénási părăsește localitatea, iar ea devine o femeie de succes, nu este lipsit de importanță. Cenzura comunității explică foarte multe gesturi ale personajelor.

Sorina Bolovan subliniază statutul inferior al femeii din societatea ardeleană a timpului, dar și existența mai multor forme familiale⁸⁸. Simptomatologia schimbărilor care au afectat familia europeană desfășoară o rețea vastă de fenomene, printre care amintim scăderea fertilității, creșterea numărului divorțurilor, creșterea popularității opțiunilor nonmaritale sau a formelor familiale alternative, a coabitării, scăderea numărului familiilor mari, cu mulți copii și creșterea numărului familiilor cu o singură persoană, apariția și extinderea familiilor monoparentale, relativizarea rolurilor, angrenarea femeilor în activități remunerate⁸⁹ etc. Pluralizarea formelor vieții familiale implică și creșterea numărului de nașteri în afara căsătoriei. De altfel, între 1750-1850 are loc o creștere a ratei nașterilor nelegitime pe tot teritoriul Europei⁹⁰. Iată că figura bastarților, a copiilor nelegitimi apare în ambele romane (Bandi la Slavici, domnul Szénási la Kemény János, în gospodăria pădurarului mai trăia o fetiță orfană, neîntregă la minte – asemeni lui Bandi aciuat la crâșma Persidei). În lumea morală a lui Slavici însă căderea în păcat și nașterile în afara Legii (familiei și căsătoriei) se pedepsesc: „*maicile o știau pe Reghina, care fusese servitoare la Radna, femeie voinică, frumoasă și în toată firea. Când a născut însă pe Bandi, ea a rămas paralizată de o mână și de un picior, strâmbă de gură și cam smintită, încât abia te mai puteai înțelege cu dânsa. Degeaba ai fi întrebat-o cine e tatăl lui Bandi, căci zicea totdeauna că nu știe, și totuși își iubea copilul atât de mult, încât îl ținea, chiar și băiat de șapte ani, în brațe*”⁹¹.

Familia înseamnă, în termenii propuși de cei doi autori ardeleni, o puternică propensiune spre *păstrarea tradiției* și respectarea legii, dar și *încălcarea unor tabuuri* și interdicții. Bastardul, originea incertă, patricidul, tatăl absent sau mama masculinizată – toate aceste motive anunță destructurarea Familiei

87 Tomka Béla, *Családfejlődés a 20 századi Magyarországon és Nyugat Európában*, Budapest, Osiris, 2000, p. 89.

88 Sorina Bolovan, “Aspects of the Family Life in North-Western mid 19th Century Transylvanian Villages”, in *Transylvanian Review*, vol III, no. 1, 1994, pp. 101-107. *Despite all the negative side effects, divorce and concubinage offered the institution of marriage numerous variants of family organization, and led to a readjustment of matrimonial relation according to the ideals and the needs of the community members... the obvious differences from other geographical areas emphasize the existence of different mental structures, which gave family life in Transylvanian villages specific characteristics. Marriage and family life were not just a personal matter. They involved the community.*

89 Tomka Béla, *op. cit.*, p. 89.

90 Jack Goody, *Familia europeană. O încercare de antropologie istorică*, Iași, Polirom, 2003, p. 182.

91 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, pp. 142-143.

tradiționale. Chiar dacă procesul fracturării familiei este facilitat de numeroși factori externi, sursa intimă a declinului se află în interiorul celulei familiale, în continua alternanță și schimbare de roluri. Toate aceste fenomene surprinse în *Mara* și în *Vrăjitoarea apelor* anunță criza care va afecta familia și religia după cel de-al Doilea Război Mondial.

Principalele variabile ale devenirii familiei europene sunt, în opinia lui Jack Goody, factorul economic și cel religios. Aceste variabile operează la scară paneuropeană⁹². Ambele variabile suferă schimbări radicale în cele două texte ficționale în discuție. Femeile câștigă o independență financiară care le face să nu recurgă nici la ajutorul bărbaților, nici la religie în lupta pentru supraviețuire. Chiar dacă tradiția este încă deosebit de importantă, căsătoria este încă privită ca un spațiu securizant și formele nonfamiliare nu sunt prima opțiune, adulterul sau relațiile extraconjugale nu sunt acceptate sau public asumate, trădarea afectivă este pedepsită sau cel puțin considerată rușinoasă, creșterea copiilor este încă aproape exclusiv responsabilitatea mamei, dar aceasta e concurată tot mai puternic de dorința sau de necesitatea de a munci și/sau a face bani, iar mitul familiei nucleare fericite începe să se fisureze. În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea munca femeii se află, pentru prima oară, în conflict cu îndatoririle sale domestice⁹³. În aceste romane, îndatoririle domestice se află în conflict cu dorința și apetitul de a câștiga bani. Când Trică îi cere Marei bani de răscumpărare pentru a scăpa de datoria față de Marta, aceasta refuză: „Nu dau nici un ban „*răspunse Mara îndărătnică. Dacă te vei încurca, atâta pagubă. Ce perzi? Nu e rușinea mea, nici a ta, ci a ei! Vorba e să nu-ți umble gura*”⁹⁴.

Când află că Trică s-a dat la Verbonc, Mara rămâne trăsniță: „*cum ar fi putut ea să creadă că tocmai acum i se strică toate planurile? A început să râdă cu hohot când a văzut spaima Persidei, care înțelese numaidecât hotărârea fratelui său ... ea răsese din nou când Persida – spuse că Trică are să capete banii înapoi. O treceau florii când se gândea că feciorul ei o să primească deodată atâta sumă de bani: dar nu credea că împărăția o să fie atât de proastă ca să-i dea banii după ce-i are o dată*”⁹⁵. După ce află că i se vor returna banii, nu-i mai pare rău că Trică merge în armată, și i se pare deja că șapca militară îi stă deja bine: „*tot n-avea nimeni fecior ca dânsa! și porni alaiul înainte, ea mergea în frunte alătura cu feciorul ei, sărind mereu ca în joc, chiuind din răspuțeri și bătând din palme*”⁹⁶. Observăm o oarecare erotizare a banului. La Mara expresii ca *fu cuprinsă de flori* se referă la bani, în cazul Persidei, la bărbat. Într-un mod similar, plăcerea e dată, în cazul vrăjitoarei Jolka, nu de fericirea domesti-

92 Jack Goody, *op. cit.*, p. 25.

93 *Idem*, p. 187.

94 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 230.

95 *Idem*, p. 240.

96 *Ibidem*, p. 240.

că, ci de luptă, continua luptă pentru bani și implicit, pentru putere: „*e bine să trăiești! E o plăcere nespusă să lupți cu curentul!*”⁹⁷.

Tot în perioada industrializării apare fenomenul marginalizării bărbaților și al iresponsabilității taților⁹⁸, crede Jack Goody. Prezența paternă în îngrijirea copiilor este, în general, importantă pentru că furnizează un model ce se raportează specific la identitatea masculină. În cele două romane însă, tații încep să fie absenți și nu mai servesc ca model pentru socializarea copiilor. Națl se sperie de responsabilitățile impuse de căsătorie. „*Avea ceva pe sufletul lui: era dus mereu pe gânduri, nu mai venea la ora obicinuită acasă, ba a ajuns în cele din urmă s-o lase serile singură acasă. El, care nu de mult o temea fără de nici un cuvânt, umbla acum parcă dinadins s-o alunge de la sine, s-o înstrăineze, să scape de ea*”⁹⁹. La gândul că ar putea deveni tată, „*foarte în curând, el și-a dat seama despre sarcinile ce cădeau asupra lui. Om acum, care nu se simțea legat prin nimic și făcea tot ceea ce îi plăcea lui, el vedea în norocul ce-l aștepta o grea nenorocire, prin care ajungea să fie legat de mâini și de picioare toată viața*”¹⁰⁰.

În capitalism se modifică radical teoriile asupra familiei. În locul familiei nucleare, restrânse și izolate avem de-a face cu o familie mai mică, dispersată și fragmentată¹⁰¹. Viața de familie s-a schimbat odată cu revoluția industrială datorită modificărilor importante în felul în care bărbații și femeile își câștigau mijloacele de subzistență¹⁰². În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea se creionează, cum am menționat mai sus, conflictul dintre îndatoririle domestice și cele maternale. Toate aceste aspecte sunt prezente în cele două texte. Avem de-a face cu două tipuri familiale fundamentale: familia Marei anunță nașterea noii ordini, familia lui Hubăr evocă dezagregarea vechii ordini. „*Deși împlinise patruzeci și șase de ani și era om cu multă chibzuială, Hubăr nu părea deloc a om care poate să-i fie tată lui Națl. Lasă că era om bălan, cam slab și cu obraji roșii, după înfățișare prea tânăr. Dar era în tot felul lui de a fi ceva ușuratec, aproape ștregăresc. Gura îi era croită pe răs, ochii îi jucau mereu în cap, și lucruri pentru alții mari îi păreau adeseori nimicuri. Deși ținea mult să aibă prietenie cu popa, cu beamterii și cu ofițerii, se pomenea adeseori la chefuri și cu oameni mai fără trecere, pînă chiar și cu calfele lui, un lucru pe care fecioru-său n-ar fi fost în stare să îl facă. Și mai ales asta l-a făcut să nu aibă trai prea bun cu nevastă-sa, care era așezată, cam țâfnoasă și neîngăduitoare*”¹⁰³.

Familia monoparentală a podăriței este familia secolului XX, în care mama devine capul familiei, încercând să suplinească rolul tatălui absent, iar clanul Hubărilor ilustrează destructurarea vechii familii patriarhale: „*cum, doamne,*

97 Kemény János, *op. cit.*, 1970, p. 213.

98 Jack Goody, *op. cit.*, p. 163.

99 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 185.

100 *Idem*, p. 191.

101 Jack Goody, *op. cit.*, p. 200.

102 *Idem*, p. 202.

103 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 35.

să nu plângă, când își vedea copiii mari, atât de frumoși, atât de spelcuiți, atât de cumsecade, Bîrzovanu, fie iertat, era în pământ și nu putea să-i vadă și el, căci și ai lui erau.

– Săracul! – zise ea ștergându-și lacrimile – mult a fost bun și vrednic! Azi nu mai trăiesc oameni ca dânsul. Nu era lumea asta pentru el”¹⁰⁴. Hubăr/Tatăl trăiește sentimentul finalului – un sentiment „pe care-l trăiește fiecare personaj exponențial al Imperiului, de la ultimul Trotta la Kikeritz, protagonist în *Lecția de limbă moartă*. Deși feciorul pare din altă spiță, el nu face decât să continue risipa”¹⁰⁵. Același sentiment de *fin de siècle* răsună în scena înmormântării eroinei lui Kemény: „un fel de reînviere a unei vechi ceremonii de îngropăciune, un dans macabru prin care o lume sortită pieirii își întâmpină implacabilul sfârșit”¹⁰⁶. Relația Hubăr-Națl adică tată/fiu e dificilă, obturată de continua insatisfacție a tatălui vizavi de odrasla lui: „lasă că atâta om avea și ea (Hubăroaia n.n.) pe lumea aceasta și viața îi era numai o tânjire fără de dânsul, dar vedea cu ochii că i s-a stricat băiatul de când umbla răzleț prin lume ... gaură-n cer nu se făcea dacă Bocioacă, starostele, închidea un ochi și nu băga de seamă că mai lipsesc vreo șase luni din cei doi ani de călătorie... era destul o vorbă pusă de Hubăr, pentru ca dorința ei să se împlinească; Hubăr însă nu voia să pună vorba aceasta.

Nu-i ședea lui bine și nu-l ierta firea să se umilească cerând de la Bocioacă un lucru pe care acesta era dator să nu-l facă. Apoi el nu putea să se uite cu ochi buni la feciorul său. Nu-l mulțumea deloc, ba îi era adeseori rușine că are asemenea fecior”¹⁰⁷. Nici fiul/Nățl nu e mulțumit de ce tată i-a fost hărăzit; „avea cuvinte de a se plânge de tatăl său. E însă în firea omului să treacă cu vederea păcatele părinților săi ... de aceea își făcea muștrări totdeauna când scăpa vreo vorbă mai aspră despre tatăl său. Și nu e într-adevăr lucru mai dureros decât să nu poți avea o bună părere despre părinții tăi ... lasă că tatăl său era, în gândul lui, vinovat de toate”¹⁰⁸.

Pare-se că singurele personaje de succes din cele două romane se dovedesc a fi femeile. Cu toate acestea, nici Mara, nici Jolka nu sunt copleșite de fericire. Ele nu funcționează ca femei, ci mai degrabă ca niște moderne *working single mothers*. Mara este satisfăcută de rezultatele muncii ei de-o viață, dar este de multe ori cuprinsă de singurătate, iar singurele momente de fericire autentică pentru Jolka sunt cele când reușește să redevină femeia care fusese cândva, și nu bărbatul în care s-a transformat. Cele două nu sunt surprinse în mariaje sau relații funcționale, Mara nu este nici măcar pentru o clipă Mara Bîrzovanu, numeroase elemente sugerând că relația cu defunctul cizmar fusese mai degrabă

104 *Idem*, p. 43.

105 Cornel Ungureanu, *op. cit.*, 2002, p. 52.

106 Kemény János, *op. cit.*, 1970, p. 283.

107 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 114.

108 *Idem*, p. 126.

mediocră. Soțul Marei trebuie să dispară pentru ca Mara să se poată transforma. Căsătoria Jolkăi este de asemenea una eșuată, iar singura ei relație afectivă nu este niciodată asumată public și sfârșește nefericit. Ele reușesc ca *bărbați*¹⁰⁹, dar eșuează ca femei¹¹⁰.

3.1.4. Tipuri și roluri feminine

Dacă ar fi să supunem comportamentul matern al celor două femei unor interpretări moderne, am putea conchide, că ele întruchipează tipul de părinte autoritar. Ele sunt mame și devin substitut de tată în același timp, peste cuvântul cărora nu se poate trece. „*Nu, fata mea, zise Mara liniștită. Așa vin lucrurile în lumea aceasta: pleci în neștiute și te miri unde ajungi: te-apucă – așa din senin – câteodată ceva, și te miri la ce te duce. Omul are datoria lui, și nici în bine, nici în rău nu poate să scape de ea; ce ți-e scris are neapărat să ți se întâmple; voința lui Dumnezeu nimeni nu poate s-o schimbe ... Dumnezeu a vrut să te lase așa cum ești, și dacă nu te-a făcut Dumnezeu pentru dânsul, e nenorocirea lui, dar nu și a ta! ... Dumnezeu știe cât m-am gândit eu la voi, cât am ostenit pentru voi, cu câtă inimă v-am purtat de grijă, și nu poate să mă pedespească atât de aspru. Dacă te-aș vedea moartă, ar fi pierdută toată bucuria vieții mele, dar aș zice c-au mai pățit-o și alte mame ca mine și m-aș mângâia în cele din urmă. Neam de neamul meu nu și-a spurcat însă sângele! strigă ea cu ochii plini de lacrimi. Și mie mi-e milă de el și de mama lui, dar îmi ești dragă tu și nu se poate*”¹¹¹.

Conform opiniei lui J. E. Williams, există un set de stereotipii de gen panculturale, detectabile în toate culturile, cu diferențe ce țin de influențe culturale specifice¹¹². Aplicând acest set de trăsături masculine și feminine asupra personajelor literare în discuție, se vede clar, că atât Mara cât și Jolka prezintă numeroase trăsături tradițional asociate masculinității (activ, autocratic, curajos, îndrăzneț, dominant, întreprinzător, independent, inventiv), dar foarte puține trăsături percepute ca atribute ale feminității (Mara este plângăreată, curiosă, sau autocompătitoare, iar Jolka este, în tinerețe, feminină). Am-

109 Înțelegem aici funcția de aducător de venit, de șef și susținător al familiei, de autoritate supremă a acesteia, cu alte cuvinte înțelegem principiul puterii.

110 Agent al stabilității emoționale, creator și aducător de frumos și armonie, principiul afectivității și al armoniei.

111 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 73.

112 Williams, J. E., “An overview of findings from adult sex stereotype structures in 25 countries”, in R. Rath, H.S. Asthana, D. Sinha and J.B. Sinha (eds), *Diversity and Unity in Cross-cultural Psychology*, p. 259-260 apud Brigham, John Carl, *Social Psychology*, Boston-Toronto, Little, Brown and Company, 1986, p. 327. ... associated with men: active, adventurous, aggressive, autocratic, coarse, courageous, daring, dominant, enterprising, forceful, independent, inventive, masculine, progressive, robust, rude, severe, stern, strong, tough; associated with women: affected, affectionate, anxious, attractive, complaining, curious, dependent, dreamy, emotional, fearful, feminine, gentle, mild, prudish, self-pitying, sensitive, sentimental, sexy, soft-hearted, submissive, superstitious, weak, whiny.

bele femei afișează trăsături masculinizate, și nu se integrează în mod evident normelor sociale ale timpului lor – norme ale comportamentului femeilor societății transilvane din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Acest fapt poate sugera o slăbire a stereotipiilor de gen, a distribuirii indivizilor în roluri sociale. Rolurile devin tot mai puțin distincte și tot mai flexibile, anumițe norme comportamentale sunt în schimbare. „Nu mai era Mara podărița, nici precupeța, nici mai ales văduva rămasă cu doi copii săraci: gătită de nuntă, ea se ținea drept, vorbea rar și chibzuit, ba, pentru ca lumea să afle, mai scăpa și câte-o vorbă despre supărările pe care ți le fac datornicii”¹¹³.

După 1880 apare categoria oamenilor de afaceri prosperi, care erau „aproape exclusiv bărbați”¹¹⁴. Femeile puteau moșteni averi, dar nu se implicau în administrarea lor. Personajele celor două romane anunță deja o schimbare de paradigmă. Prototipul marianic propus de biserică, idealul femeii burgheze de mamă, soție și înger al casei nu se aplică celor două eroine. Cele două nu oferă, prin urmare, modele de socializare pentru copiii lor, tocmai din acest motiv Persida va sfârși prin a deveni replica mamei sale masculine, iar fiii Jolkăi devin, cu excepția lui Marci, figuri șterse, dirijate de soțiile lor autoritare. Mara o trimite înapoi pe Persida la maica Aedgidia, fiindcă „se cuvine. Ea e cea dintâi: te iubeste și ți-a făcut mult bine ... și să ascuți de ea ... eu – zise Mara umilită în ea – sunt femeie proastă și nu știu ce să-ți fac, nici cum să te povățuiesc. Am făcut ce am putut și după cum mi-a fost priceperea; acum însă mi-a venit rândul să mă uit în gura ta. Am și eu gândurile mele: dar tu n-ai să cauți mulțumirea mea, ci fericirea ta, care mie-mi este mai dorită”¹¹⁵.

Cornel Ungureanu semnaleză că plecarea de acasă e o temă fundamentală la Slavici, personajul slavician „pleacă mereu într-o altă lume în care învinge sau se autodistrug”¹¹⁶. Un alt element structurant al acestui personaj este încălcarea regulii. „Slavici a putut să presimtă demonii care vor anima literatura Imperiului, de la Ilse Aichinger la Doderer... Firește, Slavici este un erou al Eșecului. Toți bărbații prozelor sale importante sunt eroi al eșecurilor, inși perdanți care vor rata. După oamenii de succes (după Popa Tanda și Budulea Taichii), lumea slaviciană se întunecă: personajele ei majore se afirmă sub semnul autodistrugerii ... paradoxal, nu Popa Tanda numește geniul slavician, ci cărțile în care energiile sunt puse în cumpănă de vocația autodistrugerii. În care preotul rămâne la distanță, iar până la biserică mai e drum. Sunt cărțile Europei Centrale în care demonii înving”¹¹⁷. Bătrâna din *Moara cu noroc* e o figură arhetipală: pentru ea lumea este a lui Dumnezeu, ea supraviețuiește aceluși timp în care fericirea era legată de acasă. Pentru Mara, în schimb, casa e

113 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 48.

114 Ute Frevert–Heinz-Gerhard Haupt, *op. cit.*, p. 36.

115 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 69.

116 Cornel Ungureanu, *op. cit.*, 2002, p. 10.

117 *Idem*, pp. 40-57.

mai degrabă un loc de popas, nu e cămin. Situația eroinei lui Kemény nu este deloc diferită. Dan Mănuacă sesizează noutatea ficțiunii slaviciene, spunând că Slavici realizează o diversificare a figurilor umane prin divizarea personajelor după alte criterii decât cele care funcționaseră anterior în proza românească. Bărbații tineri ai lui Slavici dau dovadă de indecizie, amestec de năuceală și de calcul rece¹¹⁸. „*Națl ... din zi în zi tot mai mult era stăpânit de gândul că Persida e o grea sarcină pentru dânsul... dacă însă ea ar fi voit să-l părăsească, el n-ar mai fi făcut nimic ca s-o oprească, ba acum, când mumă-sa și Oancea îl strâmtorau, el era ispitit de gândul de a se purta cu ea astfel ca dânsa să fie în cele din urmă nevoită a-l părăsi*”¹¹⁹.

Personajele sale cele mai interesante sunt femeile, crede Manolescu, „Slavici cel didactic și naiv este unul dintre cei mai buni cunoscători ai psihologiei feminine ... acest lucru devine și mai evident în *Mara*, ca de altfel toate însușirile prozei lui Slavici, de la felul inconfundabil de a nara la observarea sociologică a unei lumi care e tot mai puțin țărănească, dacă o raportăm la satul românesc de la sud de munți, și tot mai aproape de târgul central-european, burghez și cosmopolit”¹²⁰. Mara e un personaj exemplar, care știe ce vrea și știe și cum să obțină ceea ce vrea. Reghina e femeia căzută. Boala mintală nu e în-născută, ci se declanșează după ce ea cade, încalcă regula: „ea încalcă un tabu și încălcarea legii lasă urme. Trupul receptează dureros încălcarea legii”¹²¹.

Mara este „romanul extraordinarei femei cu acest nume, prima și ultima din categoria ei morală în toată literatura română care e privită cu simpatie, fără prejudecata că banul înjosește pe om ori că tezaurizarea înseamnă avariție patologică. E curios cum nu s-a remarcat că îndeobște beștelitul pentru ispите moralizatoare Slavici este singurul scriitor român care consideră capitalismul în latura pozitivă. Educația lui într-un Ardeal aparținând de Mitteleuropa nu e fără legătură cu această filosofie socială pe care n-o găsim la niciun alt scriitor român, nici chiar la Rebreanu ori Agârbiceanu, proveniți din notabilitățile rurale ale aceleiași provincii central-europene ca și Ion Slavici”¹²².

3.1.5. Relații și interacțiuni în cadrul familiei

În literatura secolului al XIX-lea personajele feminine ilustrează într-un mod destul de pregnant emanciparea, impunându-se muierile hotărâte și femeile singure¹²³. Mara are o mare poftă de câștig și un simț al afacerilor foarte bărbătesc. Podăriță, tarabagioaică, cămătăreasă, „sub aparența protectoare a unei

118 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 447.

119 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, pp. 187-188.

120 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 450.

121 Cornel Ungureanu, *op. cit.*, 2002, p. 52.

122 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 452.

123 Sultana Craia, *op. cit.*, 1999, p. 38.

sărăcii ostentative, face avere pentru ea și copiii ei”¹²⁴. „*Se plângea Mara că-i merg treburile rău de tot. Ar fi fost în stare să jure că pierde cu pădurea și ar ajunge în sapă de lemn dacă nu s-ar ajuta cu plutele, pe care le vinde cu preț bun după ce descarcă stânenii.*

– *Numai eu știu, dragul mamii – zicea dânsa suspinând, cât mă frământ ca s-o scot la capăt. Mi-au scos vorba că am adunat bani mulți și toți mă fură, toți umblă să mă înșele*”¹²⁵.

Comportamentul Marei diferă, în această privință, de cel al Jolkăi, aceasta din urmă afișând ostentativ semnele bogăției prin vestimentație, limbaj, gesturi. În privința strategiilor de alegere a partenerilor sau a tovarășilor de muncă, cele două procedează la fel. „Într-o lume pe jumătate rurală, pe jumătate urbană, prin care văduvele trec cernite ori se pun sub protecția unei rude de sex masculin, Mara își găsește parteneri de afaceri de care poate fi sigură, dar pe care nu-i scapă din ochi... Casa Marei, murdară și neînvestită, asigură lumea de starea sărmanei văduve, dar tainița din perete e plină. Puternică, disimulată uneori, Mara învață repede și înțelege ușor ... Mara e o parvenită care se chibzuiește ardelenește, cu model german, fără tentația risipei”¹²⁶. Ambele femei preferă activismul pragmatic și devin *self-made women* în sensul în care secolul XX lansa și utiliza termenul.

Conform opiniei Sorinei Bolovan, destinul văduvelor sau a mamelor singure din perioada amintită a fost strict controlat și cenzurat de către comunitate¹²⁷. Statutul văduvelor a fost unul dificil, de ființă marginalizată, izolată, lipsită de inițiativă. Conform convențiilor timpului, ambele femei ar fi trebuit să ducă o existență ștearsă, izolată, împovărată de lipsuri materiale. Maternitatea ca stare de parentitate în singurătate a fost, în general, favorabilă victimizării sociale. Aceste fenomene însă nu se verifică în cazul celor două personaje literare, nici una însă nu se izolează, nu devine victimă marginalizată, ci se dovedesc pragmatice, puternice, uneori disimulative, și reușesc în viață. „*Se mai întâmplase și înainte ca, din când în când, vreo văduvă mai energică, hotărându-se să-și ridice casă nouă, să supravegheze personal alegerea copiilor, doborârea, legatul plutei și apoi, ghemuindu-se pe una dintre ele, să călătorească împreună cu comoara-i temută cale de șaizeci, optzeci uneori o*

124 *Idem*, p. 39.

125 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 91.

126 Sultana Craia, *op. cit.*, 1999, p. 39.

127 Sorina Paula Bolovan, “Aspects Regarding the Status of the Woman in the Transylvanian Romanian Village during the Modern Times”, in *Transylvanian Review*, vol. X, no. 3, 2001, pp. 3-11. ... *the written and the unwritten laws, the legislators and the moralists reserved for the woman or the widow a much harsher, unforgiving and closely controlled status...In the Transylvanian rural communities during the modern times, the woman's right to life was buried with the deceased husband... the widowed woman remained isolated, marginalized by the community, harshly sanctioned if she did not live in mourning for the departed one, suspected that she wanted to waste the wealth gathered by her late husband and his family.*

*sută de leghe de apă – dar cine a mai auzit ca o femeie să conducă exploatarea și plutăritul unui întreg transport, ba mai mult, să ducă tot ea la bun sfârșit și vânzarea materialului ... cine-a mai auzit ca o muiere să se facă negustorasă de cherestea? Dacă e adevărată știrea asta, atunci e adevărat și că lumea s-a întors cu susu-n jos*¹²⁸.

Mara, Jolka dar și Persida sunt deja femei de succes tipice secolului XX. Religia nu joacă nici un rol în viața lor, sau cel mult unul minor. Ruperea căsătoriei înseamnă dispariția sancțiunilor religioase, secularizarea familiei. Cristina Ștefan observă că „experiența parentității în singurătate poate determina femeile să se masculinizeze, să devină mai ferme în deciziile pe care le iau”¹²⁹. Atunci când mamele singure încearcă să restabilească ordinea lumii, bulversată prin dispariția din cadru a figurii Tatălui, ele devin niște *pater familias*, care cumulează roluri multiple: rolul mamei, al tatălui și al divinității. Radu G. Țeposu arată tocmai acest lucru când scrie, în postfața ediției din 1985 a romanului că Mara „a cumulat și rolul tatălui, dar și pe cel al divinității, manifestându-se față de copii ca un ocrotitor abstract. Mara este, în fond, un *pater familias* ... o autoritate din al cărei cuvânt nu trebuie să iasă nimeni”¹³⁰. „*Era de sine înțeles că nimic nu e mai presus de dorința părinților, mai ales când ei trăiesc, ca Mara, numai pentru copiii lor*”¹³¹. Într-un mod similar, Jolka devine, după o vreme, doar un tată distant pentru copiii ei.

În Europa Centrală satul tradițional și modelul familial tradițional au persistat pentru mai multă vreme¹³². A doua jumătate a secolului XIX aduce însă fenomene ca urbanizarea, industrializarea, rețeaua de cale ferată etc. Schimbările care au marcat Europa Centrală, au funcționat și în societatea ardeleană a timpului; în special în cea de-a doua jumătate a secolului, fenomenul de relativizare a vechilor credințe, norme și valori se intensifică. Notăm câteva aspecte ale acestei societăți în schimbare, detectabile și în cele două romane. În societatea transilvană a timpului predomina, scrie Egyed Ákos, mai ales tipul de familie nucleară¹³³. Egyed enumeră mai multe caracteristici ale societății ardelenice care dezvoltă, treptat, relații de tip capitalist. Astfel, crede el, gospodăria țărănească devine capitalistă în momentul în care munca prestată de forța de muncă plătită excede volumul de muncă prestat de membrii familiei. Trebuie notat că la un moment dat Jolka are în jur de 240 angajați. Un alt fenomen caracteristic societății care dezvoltă relații capitaliste este fenomenul mersului la târg. Mara se definește prin existența ei în perimetrul pieței și al târgurilor. De remarcat însă că pentru Egyed literatura transilvană face apologia unui stan-

128 Kemény János, *op. cit.*, 1970, p. 151.

129 Cristina Ștefan, *op. cit.*, p. 48.

130 Ioan Slavici, *op. cit.*, 1985, p. 276.

131 *Idem*, p. 82.

132 Egyed Ákos, *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914*, București, Kriterion, 1981, p. 249.

133 *Idem*, p. 262.

dard și stil de viață caracterizat prin sintagma *sărăcie cinstită*¹³⁴, dar cele două romane analizate de noi nu fac acest lucru.

Traian Vedinaș amintește de clasificarea făcută de Henri Mendas (*Le fin des paysans*, 1964). Acesta vorbește de trei tipuri fundamentale de societate – pre-industrială, industrială, postindustrială. Societatea preindustrială se caracteriza prin nediferențierea dintre familie și întreprindere, nu există capital în definiția industrială, în modul de gospodărire a bunurilor nu există calcul economic, ci o axiologie bazată pe valori tradiționale. În societatea industrială întreprinderea e separată de familie, există acumulare de capital, obiectivul structural fiind creșterea capitalului, care se realizează prin calcul economic. Vedinaș schimbă puțin terminologia, vorbind de societate tradițională în locul celei preindustriale și de societate modernă pentru cea industrială¹³⁵. Societatea din cele două romane și demersurile personajelor se situează undeva *între*¹³⁶: e Transilvania aflată între tradițional și modern. Demersul celor două femei se situează undeva între tradițional și modern, ele văzându-se frecvent în situația de a face alegeri între familie și valori conexe, pe de o parte, respectiv bani, capital, muncă pe de altă parte.

„Proza lui Slavici a fost privită mai mult în cadrele istoriei literare românești, incidental numai s-au semnalat unele izbitoare afinități cu realismul clasic european, în sfera căruia se circumscrie. Scriitorul ardelean cultiva un realism obiectiv de tip balzacian... Slavici manifestă vocația studiului social și de moravuri, analizează comportamentul personajelor, dar caută să moralizeze. Surprinzând fenomenele cruciale ale vieții din jur și arătând consecințele puterii banului, poate fi apropiat de romanul realist european”¹³⁷. Slavici începe să scrie în perioada răspândirii relațiilor capitaliste, criteriul de apreciere e banul. Nu întâmplător Mara ajunge cineva în Valea Mureșului în momentul în care face avere și acest lucru devine cunoscut (botezul copilului). Între texte și contexte (al emiterii și al receptării deopotrivă) există numeroase și complexe interrelaționări. Textele pot explica alte texte prin subtile mecanisme intertextuale, dar ele explică, de asemenea, realitatea care le-a generat. Există, firește, numeroase diferențe între cele două scrieri. Cel mai puternic argument împotriva înrudirii ar putea veni din partea unei abordări istorice, cronologice a literaturii. Nu trebuie uitat faptul că romanul lui Kemény a apărut în 1965, fiind scris probabil cu ceva timp înaintea anului publicării. Scriitorul maghiar avea deci, în comparație cu Slavici, experiența a mai mult de jumătate din secolul XX, fenomenele surprinse de el în roman (aparitia femeii în lumea afacerilor, schimbarea rolurilor etc.) putând fi deja fapte consumate.

O altă diferență ține de modul în care cele două femei rămân singure, modul transformării familiei nucleare, ambiparentale într-o familie fracturată, ba-

134 *Ibidem*, p. 227.

135 Traian Vedinaș, *Introducere în sociologia rurală*, Iași, Polirom, 2001, pp. 79-80.

136 Neubauer vorbește și el de acel *in-betweenness* al literaturii ardelen.

137 Vasile Voia, *op. cit.*, pp. 141-142.

zată pe un singur părinte: familia Marei devine monoparentală dintr-un motiv obiectiv (decesul tatălui), în timp ce familia Jolkăi devine monoparentală prin decizia subiectivă, arbitrară a unuia dintre părinți (separarea părinților survine în urma fugii de acasă a mamei). Actul eroinei lui Kemény este o alegere, un act voluntar, dar în cazul romanului lui Slavici situația este diferită: văduvia nu este o opțiune, ci o întâmplare de viață. Dacă luăm în considerare această diferență, am putea analiza și chestiunile legate de diferențele dintre motivațiile celor două femei. Probabil aici se află și cheia explicării unei alte diferențe majore: faptul că Mara nu se transformă, umanitatea ei nu e alterată profund și ireversibil de bogăție, în timp ce Jolka devine o mamă indiferentă și un om egoist.

Din punct de vedere stilistic, considerăm că scriitorul maghiar poate fi comparat cu Sadoveanu. *Vrăjitoarea apelor* poate fi încadrat realismului mitic. În această ordine de idei amintim că Nagy Pál vorbește de proza lui Kemény ca fiind un tip de proză prin definiție centrată pe natură, o proză descriptivă impregnată de lirismul naturii¹³⁸. *Istoria literaturii maghiare*, editată de Miklós Szabolcsi, care este reticentă în legătură cu valoarea operei lui Kemény, recunoaște totuși că simbolul fundamental și elementul central al recuzitei de motive din romanele sale este muntele¹³⁹, romancierul fiind, asemeni lui Sadoveanu, atras de acest spațiu defensiv-sacralizat.

Totuși, similitudinile tematice dintre cele două texte supuse analizei sunt remarcabile. Ceea ce le unește este tema familiei și tipologia umană: motivul ardelenței cu inițiativă, surprinzător de modernul motiv al mamei singure devenită afaceristă. Acest lucru poate sugera modernitatea ficțiunii lui Slavici, deoarece anunță fenomene și tipuri umane specifice secolului următor, dar nu trebuie neglijată nici persistența temei decăderii familiei patriarhale până după cel de-al Doilea Război Mondial. Fără a dori să lansăm ipoteza existenței unui tip feminin specific ardelen, nu putem să nu remarcăm abundența de asemenea personaje în literaturile ardelen. Familia portretizată în universul ficțional al lui Slavici și al lui Kemény este încă profund legată de sistemul patriarhal, dar simptomele și semnele schimbării acestui model sunt deja evidente. Valorile încep să se transforme, rolurile încep să gliseze, lăsând indivizii, în special femeile, mai independente și stabile economic și financiar, dar nu neapărat mai împlinite.

138 Nagy Pál, *Visszanéző*, Târgu-Mureș, Editura Impress, 1997, pp. 108-109. *Kemény János a megnyugtató tisztaságot hozta előtérbe kifejezetten természetcentrikus prózájában... Tömény természetlira ez-leíró prózában.*

139 *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1965, p. 946.

3.2. Tema proprietății. De la sentimentul pământului la sentimentul erotic la Rebreanu și Móricz

3.2.1. Rebreanu. Influența mediului multicultural

Apariția unui scriitor român de talia lui Liviu Rebreanu se încadrează în tendințele generale ale literaturii europene. E vorba „de un spirit al epocii, care îngloba chintesența creației europene la limita schimbării celor două secole. În 20-30 de ani s-a plămădit ceea ce mai târziu avea să se numească aventura spirituală a secolului al XX-lea. Din acest fond neprețuit, constituit într-un moment în care proza europeană părea că stagnează și că nu are nici o perspectivă, au pornit direcții variate, înnoitoare, conservatoare, moderate, pe care foarte puțini în epocă le-ar fi bănuțit. Acestui spirit european i s-a integrat în primele decenii ale secolului al XX-lea și scriitorul român Liviu Rebreanu”¹⁴⁰. Rebreanu debutează într-un moment puternic marcat de sămănătorism și de poporanism, și continuă, până la un punct, moștenirea lui Slavici. Vom încerca, în acest subcapitol să surprindem unele aspecte ale înrudirii tematice dintre romanul *Ion* de Liviu Rebreanu și romanul *Sárarany/Aur din noroi* de scriitorul maghiar Móricz Zsigmond. Romanul din urmă nu este tradus în limba română, traducerea fragmentelor citate în acest text ne aparține.

Rapida consacrare de după 1920 – anul apariției romanului *Ion* – succesul remarcabil la publicul cititor nu a însemnat și o la fel de unanim pozitivă receptare critică. Putem observa însă o continuă pendulare între afirmație și negație. Credem că ar fi interesant să trecem în revistă și unele contestări venite din partea contemporanilor, cum ar fi *pe altarul lui Rebreanu jertfim toată epica română de la Filimon până la Sadoveanu*. Nu putem să nu amintim nedreapta caracterizare dată de Arghezi prin 1922, *un artist se spînzură și nu dă la tipar asemenea rezultat ... nu mai pomenim de mirosul de șoareci care te dezgustă din primele pagini, nici de gândacii pe care i-am simțit pe limbă, morți în tocătura dlui Rebreanu*. O. Botez formula astfel: *înclinație spre detaliul trivial și spre o formulă de realism brutal și rece. Ibrăileanu se dovedea și el reticent – lumea lui, așa cum este transfigurată, e ternă, e cam otova, fără reliefuri, fără accidente surprinzătoare ... prea realistă*. Nicolae Iorga îl sancționa pentru *opera aflată pe priporul absurdului, cu adesea lunecări aproape catastrofale*. Nu intrăm aici în detaliile campaniilor de presă duse împotriva lui, care au contribuit, cu siguranță, și ele, la o izolare progresivă a autorului. Notăm doar o frază din *Jurnal* „Am fost scriitorul cel mai crunt atacat. Nu mi-a fost cruțat nimic. Viața mea cea mai intimă, ca și activitatea mea publică”¹⁴¹.

Aprecierea vine însă și ea neîntârziat, Tudor Vianu scria prin 1921 că *Ion este adevărata poemă a Ardealului*. Felix Aderca vedea în el „cel mai mare

140 Stancu Ilin, *Liviu Rebreanu în atelierul de creație*, București, Minerva, 1985, p. 68.

141 Liviu Rebreanu, *Jurnal*, I, București, Minerva, 1984, p. 321.

arhitect al literaturii noastre. Iar *Ion* apare ca o ironie după falimentul literar al mișcării sămănătoriste, iar eroul, uriaș, trece (cu toate imperfecțiunile de stil și acel rudiment de compoziție) printre figurile literaturii universale. Călinescu intuia faptul că în ciuda limbii sale și a stângăciilor, d. Liviu Rebreanu este un scriitor mare, așa de mare încât picioarele sale lasă iarba nevătămată. Dar dezrădăcinează pădurile. Tânăra generație pare să îl aprecieze, prin vocea lui Camil Petrescu *el singur e mai mult decât o întreagă epocă literară* sau a lui Mircea Eliade *va fi citit generații de aici înainte, nu mă îndoiesc*.

Nici aprecierea romanului *Ion* nu este însă uniformă. Între 1925-26, după patru ediții, se nasc aprecieri contradictorii. Pentru Mihail Dragomirescu *Ion* este cel mai frumos roman românesc și unul dintre cele mai tipice opere de acest fel, în literatura universală. În ciuda rezervelor mai sus amintite, însuși Garabet Ibrăileanu recunoaște că *d. Rebreanu este un romancier remarcabil. Ion – cel atacat – marchează o dată în istoria noastră literară*. Eugen Lovinescu pare și el să aibă atitudini ușor contradictorii. Alături de remarca mai sus citată, amintim ceea ce scria în *Sburătorul* (6 oct. 1922), alăturând numele romancierului de acela al lui Eminescu sau Caragiale, scriind că nu pășim în pragul Europei numai cu posibilitatea unui suflet original și ca fond și ca formă, ci cu afirmații categorice, solide între ele, dar diferite în cromatica literaturii universale.

După o perioadă de sincopă în editarea operei sau în aprecierile critice, la mijlocul anilor 1950 acestea se reiau. Se reiau ideile exegeților interbelici, în special cele ale lui Călinescu. O recuperare și o reevaluare se produce cu noul val de critici Nicolae Manolescu, Nicolae Gheran sau Lucian Raicu. S-a scris o carte în fiecare deceniu din 1954 încoace, apreciază Mircea Zăciu în prefața la volumul *Liviu Rebreanu după un veac*. Singurătatea scriitorului, crede același critic, nu se dezmente nici postum. Nicolae Manolescu e primul care formulează problema sau experiența Liviu Rebreanu în termenii acestei izolări. „Contrar opiniei curente, influența lui Rebreanu fiind una de prestigiu, de reconfortare a vocației pentru roman, ea nu este, în deceniile care urmează apariției lui *Ion* și una eficientă, la nivelul romanelor ce se publică. Romanul românesc se sprijină pe Rebreanu, dar parcurge un drum deosebit”¹⁴².

Notăm câteva momente ale activității literare rebreniene dinaintea apariției romanului *Ion*. Rebreanu a debutat în 1908 cu schița *Codrea* (Glasul inimii) în *Luceafărul*. În 1912 scoate la Orăștie un volum de nuvele și povestiri, *Frământări*. În 1916 publică volumul *Golanii*, cu o entuziastă prefață de Mihail Dragomirescu, în care criticul român „enuța cu relevanță unele dintre trăsăturile definitorii ce se vor regăsi nu numai în comentariile ulterioare despre creația nuvelistică, ci și în analiza romanelor: verismul personajelor și situațiilor, cadrele naturaliste, predilecția pentru pasiunile puternice și sufletele simple, elementare”¹⁴³. În 1917

142 Nicolae Manolescu, *Arca lui Noe*, București, Gramar, 2007, p. 197.

143 *Liviu Rebreanu*. Antologie, prefață și aparat critic de Paul Dugneanu, București, Eminescu, 1987, p. 8.

apare *Mărturisire*, în 1919 *Răfuiala*, precum și o nuvelă autobiografică, *Calvarul*. Trebuie spus însă că volumul de debut *Frământări* este precedat de un volum de traduceri: Rebreanu traduce *Cavalerii* de Mikszáth Kálmán în 1912. Nicolae Liu vorbește într-un studiu apărut în *Steaua* în 1957, de începuturile literare ale lui Liviu Rebreanu, de proporțiile nebănuite ale activității de traducere, din limbile germană, maghiară și franceză. În 1908 apare, la Budapesta, volumul *Aventuri spirituale/Lelki kalandok*¹⁴⁴, conținând 31 de povestiri, din care Rebreanu tradusese 10.

Problema influențelor directe și indirecte în cazul scriitorului român este una extrem de greu de tranșat. „Chiar atunci când avem siguranța că citise pe cutare scriitor, cu greu putem prinde reflexul în opera propriu-zisă”¹⁴⁵. Rebreanu pare să fie tipul de scriitor la care „nu vom ști niciodată care anume carte sau autor i-au fecundat imaginația”¹⁴⁶. Influențele directe sunt extrem de dificil de demonstrat. „Orice încercare de a urmări influențe în romanele lui L. Rebreanu este descurajantă, textul scriitorului fiind filtrat de urmele oricărei lecturi străine”¹⁴⁷. De asemenea comparatiștii vorbesc de dificultatea disjunerii paralelismelor de influențe și izvoare. Ba mai mult, influențele în cazul lui Rebreanu „operează catalitic, repercutând o maximă originalitate”¹⁴⁸. Compararea operei scriitorului român cu creația altor scriitori ar fi însă un prilej de a-i sublinia originalitatea, plasându-l, în același timp, în universalitate.

În arhiva rămasă de la Rebreanu sunt reperabile numeroase locuri în care acesta vorbește de cultura străină în care s-a școlit și în care s-a format. A învățat limba maghiară cu o ușurință uimitoare, fapt care l-a determinat pe tatăl său să-l transfere la o școală germană, pentru a învăța și germana. „Chiar încercările literare, deși cu suflet românesc, le meditam în limbă străină, fie nemțește, fie ungurește ... Peste două treimi din anii de studii i-am petrecut în școli străine. Lecturile mele obișnuite le făceam în limbi străine ... trebuie să stăruiesc atât asupra acestui moment din viața mea, fiindcă anii de formație ai scriitorului sînt cruciali pentru viitorul lui și al operei sale”¹⁴⁹.

Rebreanu recunoaște că a fost influențat de cultura germană, de unde i se trage înclinația spre constructivism și spre teme sociale. Capitolul trei al cărții lui Stancu Ilin, *Liviu Rebreanu în atelierul de creație*, pornește de la o mărturisire a scriitorului conform căreia prima și cea mai serioasă cultură a sa era cea germană, și abordează tema influenței sau a urmelor lăsate de cultura germană în formația intelectuală a scriitorului. Acestui start i se adaugă lec-

144 Volumul a fost alcătuit împreună cu Színi Gyula, prietenia lui Rebreanu cu acest scriitor maghiar rămâne încă de cercetat.

145 Stancu Ilin, *op. cit.*, p. 68.

146 *Idem*, p. 62.

147 *Ibidem*, p. 66.

148 *Ibidem*, p. 68.

149 Liviu Rebreanu, „Mărturisiri”, in *Amalgam*, Cluj, Dacia, 1976, p. 37.

turile din literatura maghiară și rusă, apoi din cea franceză¹⁵⁰. Ce a însemnat școlirea în spațiul multicultural al Transilvaniei pentru scriitor? „O etică a înrădăcinării în lume, într-un anumit loc al lumii, legăturile sufletești contractate în anii de fixare ai copilăriei, trăinicia nostalgic umbrită a acestor legături în anii de maturitate cimentează caracterul de organicitate al scrierilor lui Rebreanu, fundamentul lor local, transilvan și românesc”¹⁵¹. Aceeași idee e exprimată în cartea lui Adrian Dinu Racheru, *Pe urmele lui Liviu Rebreanu*, unde criticul scrie că „nostalgia transilvană l-a însoțit în permanență pe Liviu Rebreanu. Om al muntelui ... scriitorul mărturisea că valea Someșului i se pare cel mai frumos loc de pe pământ... Dar prozatorul care căutase fericirea prin toate colțurile pământului fără a o găsi, revenea la matcă, hoinărind cu gândul sau chiar poposind de câte ori își putea oferi prilejul, contactul fiind regenerativ pentru om și scriitor”¹⁵². Maieru este, pentru el, tărâmul fericirii, revederea lui este, dincolo de nostalgiile firești ale omului Rebreanu, „o nevoie de scriitor”¹⁵³, scrie, în același registru, fiica romancierului în *Zilele care au plecat*. „Cu toată structura lor obiectivă, operele lui Rebreanu divulgă o rădăcină biografică, care, mai evidentă sau mai ascunsă, își trimite sevele în zonele creatoare”¹⁵⁴. Răspunzând la o anchetă a revistei *Ideia europeană* (1926), Rebreanu exprimă crezul său artistic fundamental; „formulările au rezonanță gravă de confesiune și ardoare calmă a unui legământ: Precum nașterea, iubirea și moartea alcătuiesc enigmaticele cele mai legate de viața omenească, tot ele preocupă mai mult și pe scriitorul care încearcă să creeze viață”¹⁵⁵.

Părerile referitoare la *background*-ul multicultural și influența culturii maghiare sunt diverse, uneori contradictorii. Ionel Popa scrie în *Scrisori despre Liviu Rebreanu*, că „Dacă ar fi rămas în Imperiu și ar fi continuat să scrie în maghiară... mai mult ca sigur că ar fi ajuns un prozator reprezentativ pentru perioada agonică a Imperiului și în cea mai fericită situație și-ar fi depășit modelele printr-un oarecare dramatism al subiectelor și al scriiturii”¹⁵⁶. Considerăm că e dificil să facem presupuneri legate de ce fel de scriitor ar fi ajuns Rebreanu dacă ar fi continuat să scrie în limba maghiară. Dar o cât de sumară lectură a schițelor elaborate în această limbă arată că romancierul nu doar că vorbea impecabil limba maghiară, dar se arăta interesat și în a-și șlefui tot timpul stilul. Probabil că ar fi ajuns un creator la fel de muncitor, scriind și rescriind tot timpul tot, dar ce anume și cum ar fi scris, e greu de presupus.

150 Lucian Raicu, *Liviu Rebreanu*, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 41.

151 *Idem*, p. 36.

152 Adrian Dinu Racheru, *Pe urmele lui Liviu Rebreanu*, București, Editura Sport Turism, 1986, p. 117.

153 Puia Florica Rebreanu, *Zilele care au plecat*, București, Editura pentru Literatură, 1969, p. 66.

154 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 55.

155 *Idem*, p. 62.

156 Ionel Popa, *Scrisori despre Liviu Rebreanu*, Târgu-Mureș, Editura Ardealul, 2006, p. 6.

Criticul clujean Mircea Muthu face o prezentare a lucrării *Rebreanu dincolo de realism* a lui Ion Simuț, în care acesta face, printre altele și radiografia drumului către sine și a așa-numitelor *metamorfoze ale Juventuții scriitorului*. „Sprijinindu-se pe deshumările documentaristice ale lui Nicolae Gheran sau Nicolae Liu autorul susține ideea unui Liviu Rebreanu – scriitor maghiar la începuturile sale artistice în temeiul afirmației că *definirea de sine înseamnă o aventură în căutarea identității*, motiv pentru care – se susține iarăși – creația literară va fi un mod de culpabilizare sau o formă de revanșă paradoxală”¹⁵⁷, or, continuă Muthu, redactarea, inițial în limba maghiară, apoi în română a unui fragment dramatic (piesa Ghighi din 1908) este interesantă mai degrabă din perspectiva poieticii operei viitoare.

Rebreanu trebuie considerat și într-un punct important, considerăm noi, al devenirii sale literare: momentul debutului, altul însă decât cel amintit în manuale – debutul prin nuvele. „Primele notații datează din 30 ianuarie 1907, într-un caiet cu dialoguri redactate în maghiară, sub pseudonimul literar Remy: amintiri din Maieru, impresii de lectură, bucăți literare configurând preconizatul ciclu *Scara măgarilor*”¹⁵⁸.

Nicolae Gheran publica în 1974 *Caietele* lui Liviu Rebreanu, în care se creionează un altfel de Rebreanu, cel al începuturilor absolute, care oscila între a deveni ofițer sau scriitor, pe de o parte, respectiv scriitor de limba maghiară sau română, pe de altă parte. *Journal*-ul lui Rebreanu, un caiet redactat în limbile maghiară, franceză, germană și română, între 14 decembrie 1904 și 12 februarie 1908, trădează proiectele literare maghiare ale celui care avea să devină unul din cei mai de seamă romancieri români – un șir de proiecte printre care se numără un fragment de roman *Cazarma*, piesele *Locotenentul Valkó*, *Rivalii (A vetélytársak)*, *Vâltoarea (Örvény)*, *Gigi*, prozele *Sublocotenentul (A hadnagy)*, *Domnul locotenent (A főhadnagy úr)* și *Maiorul (Az őrnagy)*, ciclul de povestiri *Scara măgarilor (Szamárlétra)*. Rebreanu are chiar mai multe pseudonime, Olly Oliver, Remy, Rebran Oliver sau Rebro Oliver. Nicolae Gheran identifică, la nivelul acestor proiecte literare influența lui Alexander Bernat (filosof, estetician și critic dramatic de la Pesta). Domokos Sámuel vorbește despre influența scriitorului maghiar Mikszáth Kálmán asupra lui Rebreanu.

Într-un eseu din volumul alcătuit de Mircea Zaciuc *Liviu Rebreanu după un veac*, Domokos abordează scrierile în limba maghiară ale lui Rebreanu și citează dintr-o scrisoare a poetului Franyó Zoltán, fost coleg cu Rebreanu la Academia Militară de la Pesta: „Am fost colegi de clasă cu Liviu Rebreanu la Academia Militară Ludovica din Budapesta, între anii 1904-1906. El a fost elev eminent, dar n-am știut că are apucături scriitoricești. În 1906, publicând o poezie într-un ziar maghiar din Budapesta, am fost amenințat că o să fiu elimi-

157 Mircea Muthu, *Liviu Rebreanu sau paradoxul organicului*, Cluj-Napoca, Dacia, 1998, p. 94.

158 Adrian Dinu Racheru, *op. cit.*, p. 42.

nat de la academie dacă mai comit astfel de lucruri nepermise pentru un ofițer maghiar. Această chestiune s-a desfășurat la ordinul de raport, în fața celorlalți colegi de clasă. După acest eveniment, într-o pauză, Liviu Rebreanu a venit la mine și mi-a spus că și el e scriitor și că a publicat sub pseudonimul Rebro Oliver o nuvelă cu titlul *Ezredes úr (Domnul colonel)* în revista *Új Idők* a lui Herczeg Ferenc¹⁵⁹.

Legătura dintre Rebreanu și fostul coleg Franyó Zoltán s-a întrerupt, s-a reluat abia prin 1923. În nr 4(13)/1973 al revistei *Manuscriptum*, într-un interviu cu Franyó Zoltán se reproduce scrisoarea lui Rebreanu către Franyó din 5 februarie 1923:

„*Dragă Franyó,*

În grabă, deocamdată atât: îți poți închipui ce bucurie m-a cuprins când am auzit că Franyó nu numai că trăiește, dar chiar e unul dintre cei mai buni tineri poeți maghiari. Căci eu, ce să-i faci, mai bine de vreo 15 ani de-acum, n-am prea văzut carte unguirească, deși cândva mă prăpădeam după ea. Totuși, pe ici pe colo, am mai dat, mai ales în cotidiene, de Franyó Zoltán, dar trebuie să mărturisesc, n-am putut crede că era vorba despre vechiul meu coleg de școală. Acum însă, am început să fiu curios și să vreau să cunosc mai de aproape activitatea ta literară și aștept să-mi trimiți din lucrările tale. Trece cu vederea cât de prost scriu acum ungurește și crede-mă că știu să savurez și azi, încă, ca cititor, frumusețile ungurești...

Cu altă ocazie mai mult și mai detaliat.

Cu vechile străngeri de mână colegiale,

*Liviu Rebreanu*¹⁶⁰.

„S-a scris puțin despre primele scrieri în limba maghiară ale lui Rebreanu. Desigur, încercările oricărui începător nu pot fi capodopere, nici acelea ale lui Rebreanu nu pot fi comparate cu creațiile din anii maturității. Totuși, aceste prime scrieri au o importanță mai mare decât li s-a acordat până acum. Ele arată în primul rând modelele literare și problematice ce l-au influențat în anii uceniciei. Între modele, e amintit pe bună dreptate Mikszáth Kálmán, cel mai renumit prozator de după moartea lui Jókai¹⁶¹. Cercetătorul semnalează câteva

159 Sámuel Domokos, „Scrierile în limba maghiară ale lui Liviu Rebreanu”, in *Liviu Rebreanu după un veac*, Cluj-Napoca, Dacia, 1985, pp. 390-391.

160 *Manuscriptum*, nr 4(13)/1973, anul IV, p. 166, *Kedves Franyó, hamarjában csak ennyit: elképzelhető milyen öröm volt mikor hallottam hogy Franyó nemcsak él, de egyike a legjobb fiatal magyar poétáknak. Mert én bizony több mint 15 éve magyar könyvet nem igen láttam, ámbar valamikor rajongtam utánuk. Mégis, itt-ott, különösen napilapokban, rábukkantam Franyó Zoltánra, de, meg kell vallanom, nem hittem hogy régi kedves iskolatársamról volna szó. Most azonban kíváncsi lettem és közelebből is akarom ismerni irodalmi működésedet és elvárom hogy elküldöd nekem is könyveidet. Ne nézd milyen rosszul írok most magyarul és hidd el hogy képes vagyok még ma is élvezni, olvasásban, a magyar szépséget...Más alkalommal többet és részletesebben. Régi kollegiális kézzsoritással, L. R.*

161 Sámuel Domokos, *op. cit.*, p. 391.

titluri din opera romancierului maghiar, opere pe care Rebreanu le-a tradus. E vorba de *Cavalerii (A gavalérok)*, *Fusta reginei (A királyné szoknyája)*, *Umbrela sfântului Petru (Szent Péter esernyője)*, precum și nuvela *Omul cu coasa (A kaszát vásárló paraszt)*.

Domokos Sámuel pune problema influenței lui Mikszáth asupra romanțierului, el considerând că această posibilă influență se traduce prin modul în care Rebreanu percepe și descrie petrecerile ofițerești în nuvelele ciclului *Scara măgarilor*, în nuvele ca *Domnul locotenent (A főhadnagy úr)*, *Maiorul (Az őrnagy)*, *Locotenentul Valko (Valkó hadnagy)*. În afara acestei contaminări a viziunii și a percepției, o altă posibilă urmă a scriiturii lui Mikszáth în stilul acestor prime scrieri în limba maghiară este stilul ușor și anecdotic, atât de specific romancierului maghiar. Cu toate acestea, sensibilitatea lui Rebreanu la problemele sociale, interesul său față de personajele simple, ca de exemplu soldații de rând, fii de țărani ajunși în armată, nu este influența lui Mikszáth, ci o trăsătură de caracter nativă.

În ciuda acestui debut în limba maghiară, scriitorul își face însă alte planuri: „dar mai cu seamă a trebuit să înțeleg că scriitor român nu voi putea fi cât timp voi fi obligat să trăiesc într-un mediu străin, să vorbesc și să gândesc în limbi străine... lecturile obișnuite le făceam în limbi străine. Cărți românești îmi cădeau în mână numai întâmplător și mai întotdeauna de calitate inferioară”¹⁶².

3.2.2. Protogeneza romanului Ion

Fără să dorim o abordare genetică a romanului lui Rebreanu, credem că ar fi util să urmărim cronologia devenirii romanului, pentru a clarifica dacă asemănările tematice și de motive dintre romanele de debut ale lui Liviu Rebreanu respectiv Móricz Zsigmond sunt datorate unui mecanism intertextual cât se poate de firesc, sau unei contaminări survenite în urma lecturii.

Rebreanu lucra la *Ion* încă cu trei ani înainte de război¹⁶³. Documentul *Schițe* (din arh. L. R., I, ms. 20), un caiet început în martie 1908, oferă câteva proiecte. „La început *Ion* a fost *Zestrea*, iar *Zestrea* a fost *Temerea*, iar *Temerea* o poveste: povestea lui Ion cu Rodovica”¹⁶⁴. Tot din protogeneza romanului *Ion* trebuie să amintim proiectele de schițe din acest manuscris, intitulate *O femeie și doi bărbați*, *Temerea (Zestrea)*, *Badea Dumitru*, *Rușinea*, *Soarta*, *Femeia*, *Moartea*. Însemnările din Arh. L. R., II, ms. 1, aparținând perioadei 1912-1916 „reliefează preocuparea scriitorului (în jurul anului 1915) față de soarta romanului *Ion* (la 14 august 1917 va termina prima versiune a cărții)”¹⁶⁵.

162 Liviu Rebreanu, 1976, p. 37.

163 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 39.

164 Liviu Rebreanu, *Caiete*, Cluj-Napoca, Dacia, 1974, p. 98.

165 *Idem*, p. 280.

Titlul primei variante al lui *Ion* este *Zestrea*. Mitul supremei posesiuni se va închea și pe imaginea surprinsă de adolescentul Rebreanu, a țaranului sărutând glia, pe întâmplarea Rodovicăi din Prislop care va deveni subiectul nuvelei *Rușinea* și pe o convorbire cu un vecin numit Ion Pop, care se plânge de lipsa pământului. În *Mărturisirile* din 1932 (publicate în volumul *Amalgam* din 1976) Rebreanu însuși ne oferă amănunte legate de protogeneza romanului *Ion*:

„Ei bine, Ion își trage originea dintr-o scenă pe care am văzut-o acum vreo trei decenii. Era o zi de început de primăvară. Pământul jilav, lipicios. Ieșisem cu o pușcă la porumbei sălbatici. Hoinărind pe coastele dimprejurul satului, am zărit un țaran, îmbrăcat în straie de sărbătoare. El nu mă vedea ... Deodată s-a aplecat și a sărutat pământul. L-a sărutat ca pe o ibovnică ... scena m-a uimit și mi s-a întipărit în minte, dar fără vreun scop deosebit, ci numai ca o simplă observație. Nici măcar n-am fost curios să aflu pentru ce a sărutat omul glia ... m-a interesat numai ca o bizarerie, ca o ciudățenie țărăneasă”¹⁶⁶.

Rebreanu continuă tot acolo astfel: „la vreo săptămână după întâmplarea cu țaranul care sărutase pământul, iată alt eveniment în satul nostru: un țaran văduv, dintre cei mai bogați, și-a bătut unica fiică într-un hal îngrozitor ... Biata Rodovica dealtfel mânca destul de des bătaie în ultimul timp, fiindcă i se întâmplase să greșească și să rămână însărcinată ... întâmplarea, așa caldă cum am primit-o, m-am apucat s-o transform într-o nuvelă, în care Rodovica devenea negreșit o victimă a iubirii ... o intitulam *Rușinea*”¹⁶⁷.

Un alt element biografic care ar fi putut inspira evoluția ulterioară a romanului e episodul următor: „tot în zilelele acelea, am stat mai mult de vorbă cu un flăcău din vecini, voinic, harnic, muncitor și foarte sărac. Îl chema Ion Pop al Glanetașului”¹⁶⁸.

Și iată ce a urmat: „Uite un schelet de roman – mi-am zis atunci. Și în zilele următoare, obsedat mereu de gândul romanului, mi-am făcut un caiet anume, în care am notat subiectul pe câteva pagini, dezvoltând unele părți. Pe copertă am scris un titlu: *Zestrea*, pe urmă aproape zilnic, vreo două luni, am însemnat mici scene, gesturi, crâmpie de convorbiri, urme de oameni și de locuri ce mi se păreau caracteristice, în sfârșit, lucruri care să-mi înlesnească elaborarea romanului”¹⁶⁹.

Deși în *Jurnal* Rebreanu scrie că titlul *Ion* fusese descoperit în 1916, Niculae Gheran arată, într-o notă de subsol, că titlul apare pe verso-ul filei 12 din Arh. L. R., II ms. 1, astfel: *ION, roman, L. Rebreanu, 29.VI. 1914*, fapt ce denotă că scriitorul lucrase sau cel puțin era preocupat de acest proiect literar. „Nucleul cel mai îndepărtat în timp și cel mai nebulos al romanului *Ion* datează din epoca premergătoare trecerii în vechiul regat: note luate la fața locului ...

166 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1976, pp. 35-36.

167 *Idem*, pp. 38-39.

168 *Ibidem*, p. 39.

169 *Ibidem*, p. 40.

Prin 1913, cartea se întrupează într-o variantă urmând îndeaproape scrupuloasele însemnări și ulterior neglijată. Începutul formei ultime datează din 1916. În 1919, scriitorul trece la transcrierea romanului în înfățișarea cunoscută la apariție, în 1920¹⁷⁰. Asiduul cercetător al manuscriselor lui Rebreanu, Niculae Gheran susține că Ion a avut gestația cea mai lungă. Datarea furnizată de Rebreanu (martie 1913-iulie 1920) nu spune nimic, fiindcă „ea nu exprimă nici începutul tatonărilor din Prislop, cu repere în lumea eroilor și în fabulația viitoarelor opere, nici al planurilor (cel mai vechi datat 11 august 1910, iar apoi revăzut la 22 august 1912 și, cu atât mai puțin, al primei redactări, pornită la 27 august 1916”¹⁷¹. Gheran crede că scriitorul a zăbovit îndelung asupra proiectelor, dar a terminat în 123 zile/noți prima versiune, și a rescris versiunea finală în două săptămâni.

Fratele romancierului, Tiberiu Rebreanu publică în *Steaua* (nr. 12, anul XI, 1960) articolul *Prototipuri de personaje din romanul Ion*, în care dezvoltă problema protogenezei romanului: „În caietele de creație ale fratelui meu aflate în păstrarea Bibliotecii Academiei R.P.R. la cota nr 2539, la pag. 17b a manuscrisului se află prima încercare, prima schiță a romanului care mai târziu primi numele de Ion al Glanetașului. Documentul poartă data de 11. VIII. 1910 și semnătura lui Liviu Rebreanu ... după schița inițială ... scriitorul a întocmit alte proiecte mai dezvoltate ... Drept urmare a acestei prime creionări, Liviu Rebreanu a scris atunci un capitol intitulat *Rușinea*, al cărui original e cuprins în caetul amintit la pagina 35. autorul a notat cu creionul roșu alături: „la Zestreă”, adică la romanul proiectat sub această denumire”¹⁷². Tiberiu Rebreanu furnizează și alte date referitoare la scrierea romanului. „În 1913, Liviu schiță o nouă încercare, a romanului, dar eșuă repede. Încă nu ajunsese la reliefaarea caracterelor, nu putea înlănțui episoadele, nu delimitase dimensiunile operei. Oscila. Evoca pe rând oameni și întâmplări din Prislop, când din Maieru, Beclean ori Năsăud. Rătăcea apoi prin Măgura, prin Ilva, Chiuza și Feleac, prin Gyula și Budapesta, Bistrița și Șoproon. Peste tot văzuse și auzise câte ceva, adunase și reținuse figuri și întâmplări, oameni și locuri”¹⁷³.

Una din întrebările la care încercăm să găsim un răspuns este dacă literatura maghiară în general și romanul *Aur din noroi* în special au jucat vreun rol în conceperea și scrierea romanului *Ion*. Deși în 1909 Rebreanu părăsește Ardealul, contactul cu literatura maghiară fiind întrerupt, în 1910 el este obligat să revină pentru o vreme: între 15 februarie și 16 august 1910 este încarcerat la Gyula, iar după eliberarea din închisoare, petrece un timp acasă, la Prislop. La 31 august 1919 el trece frontiera înapoi spre București¹⁷⁴. În addenda la *Jurnal*

170 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 75.

171 Niculae Gheran, *Rebreanu. Amiaza unei vieți*, București, Albatros, 1989, p. 89.

172 *Steaua*, nr. 12, anul XI, 1960, pp. 74-75.

173 *Idem*, p. 77.

174 Adrian Dinu Racheru, *op. cit.*, pp. 76-78.

apare o scrisoare scrisă în închisoarea de la Gyula la 1 august 1910 lui Mihail Dragomirescu, în care Rebreanu descrie rutina sa zilnică: „am voie să scriu, să citesc orice vreau, în afară de ziare. Astfel deci mi-am împărțit vremea în ore de lectură și de scris, dimineța pînă la 12 lucrez la bucăți originale, după-amiazi traduc... Mi-am pus în gând să fac în timpul cât o să stau aici vreo trei traduceri, două din ungurește și una din rusește... apoi mai am niște bucăți de doi scriitori unguri: unul Mikszáth, pe care îl veți cunoaște, și celălalt Szini, un prieten de-al meu cu care am scris multe bucăți împreună pe când eram la Pesta”¹⁷⁵.

Întrebarea care se pune este dacă, în acest răgaz de câteva luni, în închisoarea de la Gyula sau în perioada de la Prislop dinaintea plecării la București, Rebreanu a avut sau nu acces la revista *Nyugat* (numerele din cea de-a doua jumătate a anului 1909 și prima jumătate a anului 1910), unde ar fi putut citi, în foileton, romanul lui Móricz, *Aur din noroi*. La fel de bine, Rebreanu ar fi putut citi proza scurtă publicată de Móricz în *Nyugat* în prima parte a anului 1909 (prozele scurte *A cica meg a macska*, *Cziróka-maróka*, *A hiba*), în care tematica din romanul *Aur din noroi* și motivele principale din această scriere sunt deja prezente. Mai ales că, aflăm de la Gheran, în ianuarie-februarie 1913 publică în *Universul literar* câteva adaptări după Móricz Zsigmond, iar în martie 1913 porcede la elaborarea romanului *Ion*. Cercetând numerele menționate mai sus, semnalate de Niculae Gheran, am constatat că în numerele din ianuarie-februarie 1913 apare un singur text semnat de Liviu Rebreanu, și anume *Zevzecu*¹⁷⁶. Nu apare niciun alt text semnat de scriitor, cu atât mai puțin o adaptare după Móricz. În numerele următoare sunt publicate prozele scurte: *Sentinela* (*Universul literar* nr. 29 din 21 iulie 1913), *Sfârșitul* (*Universul literar* nr. 45 din 10 noiembrie 1913)¹⁷⁷. Conchidem deci, că în momentul de față, nu se poate demonstra faptul că Rebreanu ar fi citit romanul lui Móricz și mai ales că această lectură ar fi jucat vreun rol în geneza lui *Ion*. Știm cu siguranță că Rebreanu îl citise pe Móricz și că a fost influențat de spiritul literaturii de la *Nyugat*, dar nu putem ști dacă romanul *Aur din noroi* a avut un rol anume în conceperea romanului de debut a scriitorului român. „Nu trebuie să uităm însă că Liviu Rebreanu a fost contemporan cu scriitori ca Thomas Mann – scriitor care înnoindu-și mereu teme, și-a înnoit constructiv stilul, ... Hermann Hesse, – care a dat romanului metafizic-social străluciri și gravitate deosebite, Robert Musil și Joseph Roth, care au răsfrânt împărăția austro-ungară într-o profundă problematică fie ironică, fie sentimentală, Roger Martin du Gard, care a împins la marea artă romanul războiului – cum nu putem ignora evoluția romanului rural de la Restif de la Bretonne la Balzac și Zola, de la Thomas Hardy și Reymont la

175 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 336.

176 În *Universul literar*, no. 8 din 24 februarie 1913, p. 4, text apărut pentru prima oară sub titlul *Ordonanța D-lui colonel (Din însemnările unui sublocotenent)* în *Ramuri VII* (1912) nr. 2 din 15 ianuarie.

177 Cf. Liviu Rebreanu, *Opere alese*, vol. I, p. 402.

Móricz Zsigmond, la Knut Hamsun, după cum nu trebuie să trecem cu vederea împrejurarea că în literatura română dedicată ruralului ... există Slavici, Agârbiceanu, Sadoveanu, Victor Papilian și Pavel Dan¹⁷⁸.

3.2.3. Paralelismul Ion/Dani

Vom schița, în cele ce urmează, o abordare comparatistă a romanului lui Móricz Zsigmond *Sárarany/Aur din noroi*¹⁷⁹ și a romanului lui Rebreanu, *Ion* (1920) – ambele romane de debut și ambele romanele dedicate căpătuirii unor bărbați săraci prin căsătoria cu femei mai bogate, măcinați de eterna căutare a himericeii fericiri. Cei doi autori – care e posibil să se fi cunoscut, conform afirmației lui Kántor Lajos¹⁸⁰ – prezintă unele similitudini de viziune remarcabile. Comună le este *viziunea despre problema satului* și construcția figurii de *țáran*.

Amândoi au intuiția stratificării societății rurale. Al. Piru scrie în monografia *Liviu Rebreanu* că „meritul lui Rebreanu stă tocmai în a fi arătat, respectând adevărul realității, că țărănimea e scindată în pături antagonice”¹⁸¹, și suntem perfect de acord cu el. În mod similar, Móricz are intuiția genială a stratificării sociale nu doar în categoriile clasice. Stratificarea, sau mai bine spus substratificarea populației satelor sau a târgurilor, creează conflicte imense și între locuitori de o condiție aparent similară. Comunicarea dintre microcaste nu este posibilă, de aici izvorește tragedia. Ca și Móricz, „Liviu Rebreanu se arată de la început un prozator de forță, la care personajele sunt consumate obscur de fierberi violente, ce izbucnesc în impulsuri rezolvate dramatic”¹⁸². Descărcarea va fi brutală, aidoma forței șocului suferit.

Știm și dintr-un text publicat în *Viața literară* în 1936, că Liviu Rebreanu lucrase la *Ion* încă dinaintea războiului. În total asta ar însemna cam zece ani de muncă. Ceea ce trebuie remarcat este nu atât gestația atât de îndelungată a romanului, ci majora schimbare de paradigmă care se produce odată cu apariția romanului *Ion*. Vorbim din 1920 încoace de un alt tip de țáran. Setea de pământ a acestuia nu e un fenomen izolat, ci este aceeași sete, dorința de înavuțire, crede Mihail Dragomirescu, resimțită și detectabilă la toți țáranii începutului de secol XX în toată Europa Centrală. Dar în timp ce la Zola eroii sunt mânați de instincte, la Rebreanu primează *drama umană*. Eroul are și cultul muncii, nu doar cel al îmbogățirii. Țáranul nu mai este o prezență, o simplă figurație într-un decor, ci o personalitate contradictorie, care simte, gândește, visează, iubește, suferă, un personaj care e privit în contextul evoluției sale afective și sociale. „Romanul lui Rebreanu *Ion* își are sorgintea în acel univers țáranesc

178 Ion Negoșescu, *op. cit.*, p. 213.

179 *Aur din noroi* apare în 1909-1910, mai întâi în foileton în revista *Nyugat*, în 1910 apare în volum, fiind scoase patru ediții doar în primul an.

180 În *Móricz Zsigmond közöttünk*, București, Kriterion, 1979, p. 11.

181 Al. Piru, *Liviu Rebreanu*, București, Editura Tineretului, 1965, p. 49.

182 Sultana Craia, *Orizontul rustic în literatura română*, București, Eminescu, 1985, p. 127.

care este și al lui Slavici, și în care dimensiunea socială a personajelor este determinată de proprietate”¹⁸³.

Într-un mod similar, înainte de Móricz, țăranul apărea în literatura maghiară ca un ins simplu, tipizat, fără complicații. Romancierul inaugurează figura țăranului ca individ complex, complicat, alcătuit dintr-o multitudine de nuanțe ale sentimentului, impulsului, pasiunii și interesului¹⁸⁴. Ideea apare și la Szerb Antal, care scrie că romanul lui Móricz – școlit la *Nyugat* – sparge tiparele modului tradițional, idilic de reprezentare literară a figurii țăranului, deoarece introduce elementul pasional, motivul patimii și al obsesiei care poate domina psihicul țăranesc¹⁸⁵. Același lucru se poate afirma, la fel de îndreptățit, și despre Rebreanu, care creează un *alt fel* de țăran în literatura română. Primul care intuiește esența tragică a protagonistului din *Ion* este Eugen Lovinescu, care consideră că personajul principal din *Ion* depășește realitatea: e un țăran conceput mai mare ca natura, expresia tipică a ceea ce numește Nietzsche putere de voință a instinctului de dominație¹⁸⁶. Cu Rebreanu, etnograficul prezent la Slavici și la Agârbiceanu dispăre. Intervine însă problema națională și cea socială a proprietății. La Móricz aceeași problematică apare în termenii opoziției țăran maghiar-șvab sau catolic versus calvinist.

3.2.4. *Ion*

„Cu romanul *Ion* (1920) universul țăranesc transilvănean intră într-o nouă vârstă. Societatea rustică, bine ierarhizată, solemnă, prosperă, cu modul ei specific de a trăi ca civilizație de obște nu mai este numai descrisă, ci investigată ... Luciditatea analitică a lui Liviu Rebreanu este primul mare câștig al literaturii ruralului în epoca interbelică. Sub privirea sa, care surprinde cu finețe fiecare semnificație, se descoperă raporturi sociale și individuale de o complexitate fără precedent”¹⁸⁷. Începutul romanului e realizat prin apropiere plan cu plan (modalitate cinematografică) de la o imagine panoramică se trece la detalii. Finalul e realizat printr-o mișcare inversă, de îndepărtare. La început, satul din *Ion* e parcă mort și același sat pustiu ne întâmpină în ficțiunea lui Móricz¹⁸⁸.

183 *Idem*, p. 137.

184 Vargha Kálmán, *Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében*, Budapesta, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971, p. 73.

185 Szerb Antal, *op. cit.*, p. 472, *Irodalomtörténeti összefüggésben tekintve a Sárarany első-sorban gáttörő reakció a hagyományos népábrázolás ellen. Fel akarta mutatni a dűlő, mindent elsőprő szenvedélyeket, melyek a parasztlélek mélyén szunnyadnak, és amelyekről hallgatott az eddigi idillikus irodalom.*

186 Eugen Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, București, Minerva, 1989, pp. 190-193.

187 Sultana Craia, *op. cit.*, 1985, p. 129.

188 Móricz Zsigmond, *Sárarany*, Budapesta, Állami és Művészeti Kiadó, 1955, p. 7. *Égető meleg nyár van.*

Firul epic din *Ion* este binecunoscut. Romanul prezintă drama unui flăcău sărac din satul Pripas, Ion Pop al Glanetașului. Chipeșul și inteligentul flăcău este sărac lipit și o iubește pe frumoasa Florica, săracă și ea. Decis să găsească o cale de a scăpa de sărăcie, Ion o seduce pe Ana, fiica urâtică și slăbănoagă a lui Vasile Baci, cu scopul de a-l obliga pe acesta să i-o dea pe Ana de nevastă, și mai ales, să-i dea zestrea care l-ar scoate pe Ion din nesuferita stare de mizerie materială. Vasile Baci, care și-l dorea ca ginere pe George Bulbuc, se supără enorm la aflarea veștii, dar până la urmă se vede nevoit să-și dea acordul. Bătută pe rând de tată și de bărbat, Ana se spânzură într-un final, după ce aduce pe lume un copil plâpând, care va muri și el. Ion începe să asculte tot mai intens de glasul iubirii, și începe să o curteze tot mai intens pe Florica, devenită între timp soția lui George Bulbuc. Acesta află de adulter, și pune la cale planul uciderii lui Ion. Feciorul Glanetașului e ucis cu sapa de către George, care e luat apoi la ocnă. Pământurile pentru care Ion se zbătuse atât, devin proprietatea bisericii. Romanul se împarte în două părți: *Glasul pământului* și *Glasul iubirii*. Un fir narativ paralel urmărește viața și existența intelighenției rurale, familia învâțătorului Herdelea și a preotului Belciug, în detaliile cărora nu intrăm aici.

3.2.5. *Aur din noroi/Sárarany*

În privința romanului lui Móricz, notăm și aici renunțarea la idilizarea vieții de la țară, scriitorul maghiar prezentând destine umane frânte, marcate de mizerie sau de neputință. El surprinde momentul în care în viața comunității rurale pătrunde morbul schimbării și civilizația. Oamenii se opun sau se supun. Avem de-a face cu o lume închisă, hierarhizată, în care comunicarea dintre diversele straturi nu este posibilă. Din cauză că structura mortificată a satului nu permite deplasările, mișcările sociale (decât în jos), toate impulsurile, dorințele și tendințele de schimbare se manifestă nu atât la nivel social, cât mai ales instinctual. *Aur din noroi* apare în 1909-1910, mai întâi în foileton în revista *Nyugat*, în 1911 apare în volum, fiind scoase patru ediții doar în primul an. Până în 1919 romanul cunoaște șapte editări¹⁸⁹.

„În povestea lui Turi Dani există ceva din epopeea populară: în gospodarul din Kiskara cresc energii care deschid toate ușile ... dar puterea sa masculină e doar un mijloc spre ascensiunea socială, spre căpătuire. Aparent, căderea sa se datorează impulsurilor necontrolate”¹⁹⁰ (t.n.). Adevăratul motiv al căderii este, în opinia lui Kántor Lajos, incompatibilitatea dintre voință și puțință, dintre

189 Vargha Kálmán, *Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapesta, 1971, p. 70.

190 Kántor Lajos, *Vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidéken*, Kisonográfia. București, Ifjúsági Könyvkiadó, 1968, p. 62. *Turi Dani történetében valóban van valami a népeposzból: a kiskarai parasztgazdában olyan energiák feszülnek, melyek minden ajtót megnyitnak előtte...de férjüi hatalma csupán eszköz számára a társadalmi feltörekvéshez, a mind több vagyon gyűjtéséhez. Bukását látszólag a féktelen indulat okozza.*

ceea ce Turi Dani vrea să aibă și ceea ce poate avea în societatea rurală a timpului. Acțiunea romanului se petrece într-un sat mic (chiar numele Kiskara sugerează micimea spațiului), pe fundalul unor conflicte sociale mocnite. Lumea satului e una a nemișcării, a imobilității. Viața se desfășoară după tipare vechi. În această lume stătută își face apariția Turi Dani, cel care vrea să schimbe lumea, sau măcar lumea cea mică, a satului și a căminului, propriul microunivers. Romanul e divizat în două părți, cu câte 21 de capitole, părțile fiind legate de cele două anotimpuri – vara și iarna. În primele pagini, în scena dintre Dani și Erzsi conflictul fundamental al romanului e deja schițat.

Din punct de vedere al construcției narative, *Aur din noroi* se compune, asemeni lui *Ion* din două părți mari, acțiunea primei părți se petrece vara și cuprinde aproximativ durata a două zile, la care se adaugă *flashback*-urile temporale. Cea de-a doua parte se petrece iarna și cuprinde evenimentele unei zile. Criticul maghiar Sötér István propune un set de șapte segmente compoziționale pentru prima parte, și un alt set de unsprezece segmente pentru cea de-a doua parte, fragmentarea criticului nesupunându-se fragmentării făcute de autor în capitole. Capitolele nu au titlu, sunt doar numerotate, așa cum voise inițial și Rebreanu să elaboreze *Ion*.

În prima parte accentul cade pe viața socială și familială a eroului central. Turi Dani fusese cândva un flăcău sărac, care s-a căpătuit prin căsătoria cu Erzsi, fiica bogătanului Takács. Prin muncă și prin inteligență Turi Dani își sporește averea, introducând noi culturi în locul celor tradiționale. Soții se iubesc, dar se ceartă foarte mult din cauza temperamentelor foarte diferite. El e un Don Juan al satului, ea o familistă convinsă. Dinamica spațiului trebuie de asemenea menționată, respectiv relația personajelor cu spațiul și timpul. Erzsi se simte în largul ei în casă, în ogradă, în spațiile închise. Tendința și dorința ei e să-l închidă și pe Dani în acest spațiu limita(n)t, securizându-și astfel spațiul și căsnicia. Temporalitatea ei se înscrie în dinamica întoarcerii spre trecut, a conservării unui statu-quo cvasiarhaic, ratând astfel mai tot timpul clipa prezentă. Dani se simte clausturat și sufocat în casă, preferând spațiile deschise, strada, câmpul, holdele, și trăiește în prezent, privind spre viitor.

Dani vrea să ia în arendă o parte din domeniile contelui de Kara, știind bine că pentru a avea succes garantat, trebuie să meargă și să se adreseze contesei. În partea a doua – iarna – sufletul lui Dani e înghețat, aidoma lumii din jur. În urma unei partide de cărți din casa învățătorului, Dani câștigă toată averea rivalului său, Gyuri Takács. Baniii îi dăruiește copiilor învățătorului, iar pământurile lui Gyuri le trece pe numele lui Bora, o țărancă tânără care-i va deveni amantă, deși e curtată de Takács. În final, Dani, dezgustat de impasul sufletesc și emoțional în care a ajuns, îl ucide pe contele care îl umilise, și îl împușcă pe Gyuri, care-l pândise toată ziua și asistase astfel la crimă. Merge acasă, se spală de sânge, și este dus apoi la închisoare, lăsând-o pe Erzsi la căpătâiul copilului lor bolnav.

3.2.6. Problema naturalismului

Romanul *Aur din noroi*, privit dintr-o perspectivă sociologică, impresionează prin complexitatea reprezentării sociale. O abordare psihanalitică evidențiază rolul impulsurilor¹⁹¹. Un aspect foarte mult dezbătut este așa-numitul naturalism al romanului.

Credem că influențe naturaliste există, dar în timp ce scrierile de sorginte zolist-naturaliste sunt suprasaturate de chin și mizerie, în scrierile lui Móricz, ca și în cele ale lui Rebreanu, săracii cunosc, din când în când, momente de fericire (când se naște un copil, la o petrecere etc.).

Pentru individul de tipul lui Turi Dani ascensiunea socială înseamnă îmbogățire, dar el vrea mai mult: vrea să posede dincolo de pământ și avere și vrea să supună toate femeile satului. Primul eșec intervine tocmai în propriul cămin, pentru că nu-și poate supune propria consoartă. În momentul în care Dani cade, împreună cu el se prăbușește un întreg univers. Sötér vede tragismul ambiției nemărginite a personajului în faptul că această imensă ambiție se vede silită să se manifeste într-un orizont limitat, într-un spațiu obturant, care nu trece dincolo de castelul de lângă sat¹⁹². Nemărginirea întârnește propria mărginire, de aici tragedia. Ascendența eroului este de asemenea ciudată: asemănarea izbitoare a lui Dani cu contele László sugerează că dorința de mărire, dorul de a se integra tagmei domnilor își poate afla cauza în genealogia misterioasă a lui Dani, în multele relații pasagere ale fiilor de domni cu țărăncile satului. Sötér propune o lectură din perspectiva luptei de clasă, explicând gestul lui Dani din final (uciderea contelui) prin străvechea luptă de clasă dintre cei bogați și săraci. „Turi Dani vrea să spargă încremenirea satului arhaic ... cu cât Dani reușește să revoluționeze satul, împingându-l spre relații capitaliste, cu cât se îndepărtează mai mult de metodele agriculturii arhaice, cu atât îi va fi mai greu să suporte izolarea la care-l silește statutul de țăran supus¹⁹³.”

Există o serie întreagă de conflicte între Dani și mediul său, dar sursa principală de conflict este relația cu soția. Erzsi este o femeie bogată, cu un caracter puternic, care nu concepe ca viața și fericirea familială să fie pătate de frecventele escapade extraconjugale ale soțului. Cei doi se zbat între dragoste și ură, într-o capcană sentimentală din care nu reușesc să scape. Dani nu se poate supune cerințelor de monogamie impuse de Erzsi, iar femeia nu poate înțelege ambițiile soțului. Cu cât încearcă să salveze căsnicia făcând concesii, cu atât sunt mai nefericiți, deși amândoi sunt conștienți că nu există fericire fără celălalt. Viața familială a lui Turi Dani este nefericită, pentru că fiecare dintre parte-

191 *Idem*, p. 63.

192 Sötér István, *op. cit.*, p. 77.

193 *Idem*, p. 78. *Az archaikus falu mozdulatlanságát akarja áttörni Turi Dani... Minél inkább sikerül azonban Turi Daninak a falu kapitalista forradalmasítása, s minél inkább elszakad az archaikus gazdálkodási módszerektől, annál nehezebben tudja majd a parasztság elnyomott helyzetébe való bezártságot elviselni.*

neri vrea să-și impună propriile canoane și propriul stil de viață. Religia femeii e familia și copiii, ea se supune canonului catolic al supremației vieții familiale. Bărbatul e un protestant cu spirit libertin, aventurier, contestatar. „Există între ei o ruptură tragică și o uniune incontestabilă”¹⁹⁴.

Eterna luptă maritală îi consumă; femeia vrea să-l tempereze pe Turi Dani pentru că nu înțelege resorturile interne ale ambiției bărbatului. Apetitul lui pentru putere și dorința de mărire sunt în contradicție cu înclinația femeii spre religiozitate și credința în puterea divină. Turi Dani nu mai suportă cadrul restrictiv al satului, experiențele satului și ale dragostei țărănești nu-l mai satisfac. Pe ultima sa amantă țărăncă, Bora, o respinge cu silă după întâia noapte de dragoste. Următorul nivel la care vrea să acceadă, amorul unei contese și accesul în lumea domnilor, nu mai poate fi atins fără pedeapsă. După dubla crimă pe care o comite, după ce îl omoară pe conte și pe rivalul său, Gyuri, Turi Dani se întoarce acasă, sperând să găsească acolo liniște și împăcare; după ce este arestat și luat de acolo, singura revelație cu care romanul se sfârșește este că nu există mântuire și scăpare, pentru că omul este precum aurul, dar acest aur zace în noroi.

Nemeskürty István consideră că Móricz inovează în proza maghiară, în primul rând, printr-un ochi extrem de sensibil la teme literare¹⁹⁵. El abordează tematica rurală și figura țăranului diferit față de cum fuseseră tratate aceste teme de către Mikszáth sau Gárdonyi. El se apropie de eroul său nu de sus, ci de jos, luând parcă premier-planuri cu o cameră joasă. Până la apariția lui Móricz satul și micul târg în literatură erau locuri ale liniștii și păcii sufletești. În opinia istoricului literar Pintér Jenő, Turi Dani este personificarea impulsurilor bolnave, păcătoase ale țăranilor din pusta maghiară¹⁹⁶. El este caracterizat prin erotism, calcul rece și avariție maladivă. „Posedat de setea de pământ el face planuri mari, vrea să devină om bogat, se luptă aprig împotriva tuturor. Sufletul său este cotropit de impulsuri sălbatice, nu se preocupă de soția sa, și se iubește fără rușine cu mai toate femeile satului”¹⁹⁷. Întrebarea fundamentală a cărții este: care este destinul aurului căzut în noroi, al sufletelor mari forțate să trăiască în spații mici?¹⁹⁸ Tema răzvrătirii, precum și motivul soției fidele și al amantei atractive vor reveni frecvent în proza romancierului maghiar, *Aur din noroi* fiind o cheie a artei și concepției lui Móricz.

Tema țăranului talentat care eșuează într-un mediu ostil este o temă frecventă a literaturilor est-europene¹⁹⁹. Satul din roman se numește Kiskara, numele e simbolic: aparține conților Kara, ei fac regulile aici, imensa majoritate

194 Féja Géza, *Móricz Zsigmond*, Cluj, Polis, 2005, p. 48. *Tragikus hasadás van közöttük és megfellebbezhetetlen összetartozás.*

195 Nemeskürty István, *Diák, írj magyar éneket*, Budapesta, Gondolat, 1985, p. 755.

196 Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténete*, Budapesta, Franklin Társulat, 1941, p. 751.

197 *Idem*, p. 751.

198 *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, szerk. Szabolcsi Miklós, Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1965, p. 165.

199 *Idem*, p. 165.

a pământurilor le aparține. Țăranii trăiesc o existență ritualizată, neschimbată de vreo două sute de ani. Totuși, imaginea satului nu e idilică, nu e naivă. Sfârșitul este catalizat de instinctualitate, dar e provocat de mediu. Țăranul lui Móricz nu se mulțumește cu sărăcia, nu se mulțumește cu umila acceptare a ceea ce are, ci vrea mai mult. Sötér consideră că marea operă a lui Móricz, dar și *Sárarany* se concentrează în jurul a două probleme fundamentale: stagnarea și înapoierea societății rurale maghiare și destinul omului care încearcă să se răzvrătească împotriva acestei stări de stagnare. *Aur din noroi* este tragedia omului care încearcă să schimbe ceva, e tragedia omului care se răzvrățește împotriva destinului, trama narativă se bazează pe contradicția dintre un om la urma urmei creativ, inventiv, talentat și inteligent și o societate sătească care nu favorizează răzvrățiții și rebeliunea.

Czine Mihály nu-l consideră pe Móricz un naturalist. E drept, contemporanii l-au etichetat astfel din cauza temei sexualității, a instinctualității, a determinismului mediului, a pesimismului și a stilului. Czine scrie, pe bună dreptate: „cu toate acestea, în ciuda multiplelor contacte cu naturalismul, arta lui a fost de la bun început realistă. Cu un simț remarcabil, el a preluat din naturalism numai ceea ce constituia un adaos ca viziune, sensibilitate, tematică ... ochiul puternic, sensibilitatea socială, tematica, severa critică socială, desenul instinctelor. Din tema și viziunea patologicului nu preia nimic. Nu explică mai mult cu ajutorul fiziologiei și al instinctului, decât ar fi posibil de explicat relativ la acțiunea omului social și biologic ... în lumea lui Móricz nu există fatalitate biologică, nu există ereditate ... atmosfera erotică din *Aur din noroi* se transformă treptat în imaginea confruntării tragice dintre bărbat și femeie ... operele naturaliștilor contemporani sunt inundate de plânset și mizerie, în lumea lui (Móricz) săracii știu și să se bucure și să rădă”²⁰⁰. Móricz devine, crede Nagy Péter, odată cu publicarea romanului *Aur din noroi*, scriitorul aclamat dar și contestat al naturalismului maghiar²⁰¹, naturalismul lui Móricz se deduce din erotismul excesiv, hiperbolizarea ideii de păcat și de defecte umane, din motivația biologică a actelor.

Aceeași discuție asupra naturalismului romanului lui Rebreanu are loc și în lumea literară românească. Lumea rurală a lui Rebreanu are o problemă esențială; cea a *proprietății*. Pe un palier social, proprietatea este un criteriu de apreciere în comunitate. În societatea sătească ardeleană, atât de stratificată, lipsa pământ-

200 *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, pp. 168-169. *S mégis, a naturalizmussal való sokszori és sokszoros érintkezés ellenére művésze kezdetől realista jellegű. A naturalizmusból szerencsés érzéssel ... csak azt fogadja el, ami látásban, érzésben, témában pluszt jelent... a kemény látást, a szociális érzést és tematikát, a szigorú társadalomkritikát s az ösztönök rajzát. A patológikus témából és szemléletből nem vesz át semmit. A fiziológiával és ösztönökkel ritkán magyaráz többet, mint ami az élő testtel, szervezettel bíró társadalmi ember cselekvésében valóban lehetséges... Móricz világában nincs biológiai végzet, nincs átöröklés.... a Sárarany erotikus légköre lassan a férfi és nő tragikus viaskodásának rajzává tisztul.... a kortárs naturalisták műveit előnti a panasz és a nyomoruság, az ő világában örülni és nevetni is tudnak a szegények.*

201 Nagy Péter, *Móricz Sigmund*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962, p. 106.

tului generează un acut complex social. Ion e cu atât mai frustat, din acest punct de vedere, cu cât familia lui avusese avere, dar ea a fost topită de un tată leneș. Parvenirea plănuită de Ion trebuie să se facă prin pământ, nu prin învățătură.

Există în ambele romane două scene în care personajele principale trăiesc regretul de a nu fi parvenit prin învățătură sau acela de a nu fi intrat în tagma domnilor. E vorba de scena în care Ion privește, prin ușa din dos, balul domnilor de la Armadia, iar în cazul lui Turi Dani, scena când acesta asistă la sărutul dintre avocatul evreu la care merge la sfat și soția acestuia. „În dosul ușii dinspre grădină, Ion, cotoșmănit în suman, nu simțea nici frig, nici somn privind petrecerea domnilor. Mesele încărcate, muzica, frumusețea domnișoarelor, râsetele, chiar și sudorile dansatorilor îl mângâiau și-l întăritau. Văzând fețele vesele i se părea că toți oamenii aceștia duc o viață fără nici o grijă, fără necazuri și fără supărări. Îi pizmuia amintindu-și zbuciumările și chinurile lui.

– Bine le mai merge domnilor! Își zicea cu o părere de rău dureroasă.

Dacă ar fi învățat carte, poate că ar fi și el printre dansatori, vesel, fără gânduri rele, fără trudă în oase? Dacă ar fi ascultat pe Herdelea ... Apoi toată dragostea lui zbura iar acasă, alintând pământurile fără de care viața lui întregă n-ar mai avea nici un rost.

– Toate astea nu plătesc cât o ceapă degerată - se gândi dânsul în cele din urmă, cu ochii mari răsfrângând mereu petrecerea domnească, dar văzând de-acuma numai pământul aspru și totuși ademenitor, ca o țărancă voinică și frumoasă a cărei îmbrățișare îți zdrobește oasele”²⁰².

În complexul proprietății parvenirea socială este un element esențial, dar proprietatea înseamnă mai mult decât atât. „Pentru Ion însă proprietatea asupra pământului înseamnă și o posesiune, nu atât funciară, cât o împlinire de ordin biologic și psihologic”²⁰³. Atât la Rebreanu cât și la Móríciz problema proprietății se conjugă cu aceea a *posesiunii erotice*. Pământul se erotizează, altfel spus, și acest lucru nu e trecut cu vederea de către exegeți. De aici, s-a pus, în cazul ambelor romane, întrebarea referitoare la influența naturalistă. Natura erotizată se desfășoară din plin în romanul lui Rebreanu prin sintagme precum *mirosul aspru, îmbătător și înviorător de glie*²⁰⁴, *hotarul era amorțit sub sărutarea pătimașă a soarelui*²⁰⁵, *privea ... locul ca o fată frumoasă care și-ar fi lepădat cămașa arătându-și corpul gol, ispititor*²⁰⁶ și același erotism primordial, același suflu erotic al gliei răsună în textul scriitorului maghiar prin sintagme ca *mirosul fertil al holdei/a búzatábla termékeny szaga*²⁰⁷, *aerul destrăbălat/a buja levegő*²⁰⁸ etc.

202 Liviu Rebreanu, *Ion*, București, Editura Liviu Rebreanu, 2006, pp. 128-129.

203 Sultana Craia, *op. cit.*, 1985, p. 136.

204 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 214.

205 *Idem*, p. 244.

206 *Ibidem*, p. 281.

207 Móríciz Zsigmond, *op. cit.*, 1955, p. 99.

208 *Idem*, p. 99.

Ion urmează glasurile cu o pasiune exacerbată, acestea îl duc la victorii care însă sunt preludiul sfârșitului. „Indiscutabil că în hotărârea îndărătnică de a-și schimba soarta, de a sfida lipsa de noroc, este și un act de revoltă, dar unul prin care, fatal, se automutilează”²⁰⁹. Ionel Popa remarcă importanța motivului instinctelor, romancierul introduce în caracterul eroului și în trama romanelor instinctele²¹⁰. „Energia vitală nativă și trăirea excesivă nu trebuie confundate simplist cu elementaritatea instinctuală. Voința teribilă care îi duce acțiunile îl scot undeva între bine și rău. Prin tot ceea ce este și prin tot ceea ce face, Ion este mai mult ființă păgână decât creștină”²¹¹, consideră Ionel Popa.

Rebreanu nu se considera un naturalist și se pronunța împotriva celor care au lansat un asalt împotriva iubirii în literatură. „Romanul, dintre toate genurile, e cel mai apt pentru a cuprinde toate problemele iubirii. Romanul nostru, ca creație și producție statornică, nu întâmplătoare, s-a realizat în cursul acestor ultimi douăzeci de ani. Generația mai nouă de scriitori, frământată de sexologie, s-a năpustit asupra romanului cu o ardoare vrednică de entuziasmul tine-reții. Și astfel, romanul românesc actual, în plină înflorire, prezintă tot mai insistent ultima etapă a problemei iubirii sub înfățișarea ei sexologică, firește”²¹².

Nicolae Balotă interpretează romanul în termenii obsesiei posesiunii, nu departe, deci, de influențe naturaliste. Balotă remarcă erotizarea instinctului de posesiune a pământului în cazul lui Ion. Dorința de a se îmbogăți și iubirea de pământ au o puternică tentă erotică. „Ion a triumfat. Prin calcul șiret, lipsit de scrupule, apoi mai ales prin perseverență, prin așteptarea inflexibilă, pătimașă, a dobândit pământurile râvnite. Așteptase zilele dezghețului, retragerea iernii, căci *stăpân al tuturor pământurilor, râvnea să le vadă și să le mângâie ca pe niște ibovnice credincioase*. Fondul senzual al insului se trădează în acest jind cvasierotic de a mângâia, de a poseda fizic pământul”²¹³.

În opinia lui Nicolae Balotă, Ion este un *posedat al posesiunii*²¹⁴, pentru care verbul fundamental nu este *a fi*, ci *a avea*. Acest univers al posesivității nu trebuie însă privit doar dintr-o perspectivă sociologică. „Tripla concupiscentă – cum ar spune medievalii – îl posedă pe tânărul țaran din Pripas: pofta ochiului, pofta trupului și trufia vieții”²¹⁵. Criticul continuă în același loc: „așadar, nevoia primordială a posesiunii se asociază cu o obsesie a elementarului, a pământului ca stihie de care depinde viața. Ion este un posedat al pământului. Demonul care a pus stăpânire pe el este tocmai acela al posesiunii. Nu vrem să facem un joc de cuvinte definind eroul lui Rebreanu drept un posedat al pose-

209 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 86.

210 Ionel Popa, *op. cit.*, p. 97.

211 *Idem*, p. 104.

212 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1976, p. 158.

213 Nicolae Balotă, *De la Ion la Ioanide*. Prozatori români ai secolului XX, București, Eminescu, 1974, p. 7.

214 *Idem*, p. 9.

215 *Ibidem*, p. 7.

siunii. Drama țăranului, așa cum apare ea în *Ion* ... este aceea a condiției umane care nu poate fi cu adevărat pentru că, în anumite împrejurări sociale, nu are. Setea de pământ este, în fond, un complex în care converg arhaice apetente organice-naturale, stringente nevoi economice și, mai presus de orice, un Nisus prea uman spre posesiune, exacerbat la cel trăind într-o lume a proprietății, el însuși fiind întru totul lipsit”²¹⁶.

Nicolae Manolescu observă, în primul rând, că ideea modernității lui Rebreanu a fost unanim acceptată și asumată de critică, dar nu și explicată, apoi că *Ion* e unul din primele romane obiectiv-realiste, anticipat doar de *Mara* lui Slavici, un roman modern dar paradoxal tradițional în același timp. Romanul debutează cu descrierea drumului, cu imagini ale nemișcării, care sunt o remarcabilă intuiție artistică a romancierului: „ele sunt ca o pauză, în marele spectacol al lumii, care permite instaurarea unei durate imaginare. În romanul doric, ce pare a continua în chip direct viața, astfel de pauze sunt absolut necesare, deși ele rămân în genere insesizabile urechii comune. Câteva clipe timpul vieții e suspendat: începe timpul ficțiunii”²¹⁷. Tot acolo Manolescu notează că „*Ion* rămâne paradigmatic pentru naturalismul nostru rural, cu personaje capabile de mari pasiuni, biologic motivate și trăind într-un regim de fatalități din puterea cărora niciunul nu are scăpare”²¹⁸.

Eugen Lovinescu scrie că, „din linia țăranilor lui Balzac, dar, mai ales, ai lui Zola, *Ion* e expresia instinctului de posesie a pământului în serviciul căruia pune o inteligență suplă, o cazuistică ineputabilă, o viclenie procedurală și, cu deosebire, o voință imensă”²¹⁹. În opinia lui Lovinescu, *Ion* se luptă între glasul pământului și acela al iubirii, două forțe inegale care domină succesiv, nu simultan. „La început *Ion* e lipsit, deci, de interesul unei lupte: glasul pământului îl stăpânește și în fața lui totul tace: numai la urmă i s-a adăugat și glasul iubirii. Ajungând la stăpânirea pământului dorit, *Ion* se umanizează devenind un om ca oricare altul care poate iubi pe Florica fără ca dragostea să contrarieze marea și unica pasiune a vieții; dacă prin succesiune s-a eludat nu numai conflictul, ci și adevăratul interes dramatic, unitatea lui sufletească îi dă proporții impunătoare: simplu, frust și masiv, el pare crescut din pământul iubit cu ferocitate”²²⁰.

Tudor Vianu afirmă, în *Scriitori români*, că „pasiunea aceasta e o senzualitate. *Ion* are o viață animalică puternică, plină de ecou. La muncă, autorul observă că: *oboseala îl întărâta ca o patimă...* fiecare senzație e un prilej de senzualitate, de posesiune. E un epicureism barbar. Apoi, astfel sprijinită de întreaga viață animalică, senzațiunile se înrădăcinează, devin repede obsesi-

216 *Ibidem*, p. 13.

217 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 600.

218 *Idem*, p. 607.

219 *Liviu Rebreanu*, 1987, p. 96.

220 *Idem*, p. 99.

ve. Sexualitatea unui asemenea temperamental e o putere tiranică, exasperată, distructivă”²²¹. Paul Dugneanu rezumă principalele probleme, aspecte, setul de concepte critice referitoare la romanele lui Rebreanu: „realismul și naturalismul textelor, obiectivitatea și imparțialitatea naratorului, fantasticul, natura internă a personajelor, aptitudinea sau inaptitudinea de a crea sub specia individualului și arta de a înfățișa reacția și psihologia maselor”²²². Exegeza rebreaniană a operat cu conceptele de *naturalism* și *realism*, pe două axe semantice – conținut și tehnică sau metodă literară. Mihail Dragomirescu scrie că *Ion* este o epopee a românismului, „cu întunericul și luminile lui, o epopee în care însă pătrundem până în adâncurile sufletului omenesc. Ion, eroul cu aviditatea lui brutală de pământ, nu e decât expresiunea primitivă a ambițiunii care roade sufletul oricărui om în general, și oricărui român în specie, pentru a se ridica deasupra mediului în care l-a sădit natura și contingențele sociale”²²³.

George Călinescu subliniază înrudirea lui *Ion* cu *Mara* ca roman al ambiției. „Ion nu e inteligent, și prin urmare nici ambițios. Ar fi putut să se smulgă din locul nașterii sale, să facă o carieră orășenească. El vrea însă pământ. Dorința lui nu e un ideal, ci o lăcomie obscură... Flăcăul e un animal plin de candoare, egoist, am zice lipsit de scrupule, dacă n-ar fi străin ... de orice noțiune de scrupul. Lăcomia lui de zestre e centrul lumii”²²⁴. Noi considerăm însă că Ion nu poate fi redus doar la ambiție și instinctualitate, așa cum nici *Mara* nu se reduce la avariție și parvenitism. Ne situăm în contradicție cu George Călinescu și în privința interpretării romanului ca o simplă dramă a căsniciei țărănești. Același istoric literar consideră romanul o expresie clară a dramei relației dintre bărbat și femeie. „În societatea țărănească, femeia reprezintă două brațe de lucru, o zestre și o producătoare de copii. Odată criza erotică trecută, ea încetează de a mai însemna ceva prin feminitate... Drama Ion-Ana este doar drama căsniciei țărănești”²²⁵.

Călinescu îl percepe pe Ion ca o ființă instinctuală, Lovinescu îl definește ca o ființă rațională, Ion Simuț îl prezintă ca un personaj tragic. Călinescu subliniază epopeicul, Lovinescu crede că Ion se înscrie în linia Balzac, Zola; Manolescu vorbește de o dimensiune tragică, de sorginte naturalistă, iar noi tindem să subscriem la opiniile celor doi din urmă.

3.2.7. Analogii, paralelisme, diferențe

Cei doi autori prezintă unele similitudini de viziune remarcabile. Comună le este *viziunea despre problema satului* și construcția figurii de *țăran*. Atât Ion, cât și Dani fac rost de avere prin căsătorie. În ambele romane se prezintă

221 *Ibidem*, p. 199.

222 *Ibidem*, p. 9.

223 *Ibidem*, p. 117.

224 *Ibidem*, p. 216.

225 G. Călinescu, *op. cit.*, 1982, p. 732.

viața țăranului sărac, a celui bogat și a învățătorului satului. În ambele opere mișcarea dintr-o pătură socială în alta e dificilă, și în orice caz, nu bruscă. Orice încercare de transgresare a propriilor limite e penalizată. Personajele sunt surprinse într-o rețea de relații care îi definesc. Ambii eroi reprezintă *Omul* care se simte, la un moment dat, *Centrul Lumii*, și își forțează limitele. Acest act de *hybris* transformă procesul de auto-creare într-un proces de autodistrugere. Ambii eroi încearcă să ia în stăpânire lumea în partea întâi, dar vor încerca să găsească o cale de ieșire din această lume în partea a doua.

Ecuția Ion-Ana/George-Florica își are paralela în Dani-Erzsi/Gyuri-Bora. Așa cum inițial Ion o iubește pe Florica și George o îndrăgește pe Ana, Gyuri o iubise cândva (și încă o iubește) pe Erzs. Ion se căsătorește cu Ana, Dani se căsătorește cu Erzs. Când George o ia pe Florica, iar Gyuri o curtează pe Bora, orgoliul masculin al lui Ion/Dani se trezește și instinctiv se apropie de Florica/Bora. De aici pînă la scena finală a tragediei nu e decât un pas. Diferențele majore nu se manifestă la nivelul și modul formării cuplurilor din cele două romane, ci la distribuția elementului afectiv. Fiecare personaj are acces la momente de fericire sau cel mult de liniște, momente, de altfel, totdeauna foarte scurte. Fiecare dintre ei ratează fericirea prin iubire. În final, în *Ion* supraviețuiește doar Florica, iar George e dus la temniță, în *Aur din noroi* supraviețuiește Erzs, Bora, iar Dani este dus și el la ocnă. A vrea totul impune alegeri în ambele romane. Personajele feminine catalizează tragicul, precipitând sfârșitul tocmai când bărbatul pare a atinge împlinirea.

Punctele comune dintre cele două romane ar fi, pe scurt, următoarele: în ambele scrieri asistăm la confruntarea dramatică dintre *glasul pământului* și *glasul iubirii*. Atât Ion, cât și Turi Dani sunt personaje puternice, inteligente, bărbați mândri care luptă cu tenacitate și stăruință pentru scopul propus și care au o voință vecină cu încăpățănarea. Dacă despre eroul lui Rebreanu aflăm că „*feciorul Glanetașului era mai deștept decât toți flăcăii din Pripas*”²²⁶, Dani din romanul maghiar are minte cât un sat întreg²²⁷. Ion și Dani se înrudesesc prin energiile imense orientate în egală măsură către *împlinirea erotică* și *căpătuire*. În niciunul din romane eroii nu pot *avea* ambii termeni ai imposibilei ecuații-avere versus iubire.

Problema zestrei și a grijii materiale e prioritară în formarea cuplurilor. Prezența *amantei*, a *triunghiului conjugal* e un alt topos comun. Ambii bărbați au *cultul muncii* și nu se feresc de efort. Niciunul, nici celălalt nu se simt în apele lor, sunt bolnavi atunci când nu muncesc. Amândoi au o relație specială cu învățătorul satului. Ambele soții recurg la *gestul suicidal* din cauza bărbatului la care țin – Ana se sinucide după ce se convinge de ireversibilul eșec al căsniciei, Erzs se aruncă în fântână – dar supraviețuiește tentativei – înainte de căsătorie, tocmai cu scopul de a smulge acordul părinților asupra căsătoriei

226 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 51.

227 Móríc Zsigmond, *op. cit.*, p. 86.

ei cu sărăntocul Dani. Ba mai mult, în varianta din 1910, publicată de către Móricz în *Nyugat*, chiar și contesa se sinucide, gest la care romancierul renunță în varianta finală a romanului.

Ion al Glanetașului este feciorul harnic al unui tată nevolnic și leneș: „*ce-ar fi trebuit să fie Glanetașu, a fost feciorul. Era iute și harnic, ca mă-sa. Unde pune-a el mâna, pune-a și Dumnezeu mila. Iar pământul îi era drag ca ochii din cap. Nici o brazdă de moșie nu s-a mai înstrăinat de când s-a făcut dânsul stâlpul casei ... simțea o plăcere atât de mare văzându-și pământul, încât îi venea să cadă în genunchi și să-l îmbrățișeze. I se părea mai frumos, pentru că era al lui ... nu se putu stăpâni. Rupse un smoc de fire și le mototoli pătimaș în palme*”²²⁸.

Tatăl lui Ion, bătrânul Glanetașu „*fusese băiat curățel și isteț, dar sărac iască și lenevitor de n-avea pereche. Fugea de munca grea ... și mai bucuros trândăvea prin ogrăzile domnilor*”²²⁹. Portretul tatălui lui Dani seamănă izbitor cu portretul creionat de Rebreanu, acesta nefiind decât un alt Glanetașu, conceput astfel de scriitor tocmai pentru a-l opune fiului: „*și totuși și-a scăpat feciorii din mână, numai el a rămas țintuit în vechea sărăcie de zilier, deși, Dumnezeu știe de unde, dar avea multe apucături domnești. Nu-i plăcea nici munca, cu atât mai mult specula, și-și cheltuia banii de care făcea rost sau pe care-i primea de la feciori pe micile lui tabieturi*”²³⁰ (t.n.).

Familia săracă a lui Dani fusese cândva și ea bogată, aidoma familiei lui Ion: „*cu toate că avea un tată sărac, Dani provenea din vechile familii înstărite din Kara ... își aducea aminte de multe ori de vorbele străbunicului său: doar și tu ai măcar atâta sânge de grof în tine cât unii dintr-ai lor ... dar niciodată n-a explicat ce vrea să zică. El știe, că familia Turi fusese cândva o familie cu stare. Numai c-au sărăcit. Dar au moștenit, în schimb, mândria și dorința de căpătuială...*

Se simte ca și când o întreagă oștire ar fi în spatele lui, așteptând o mare luptă ce va să vină. Vrea pământ cu orice preț, nu doar pentru el, ci și pentru tot satul lui de amărăți și flămânzi”²³¹ (t.n.).

Figurile celor două femei – Ana și Erzsi – se înrudesesc până la un punct, dar există și foarte multe diferențe. Ceea ce le este comun este pesimismul funciar și sentimentele ambigue pe care le trăiesc și le trezesc. Existența femeii lui

228 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 61.

229 *Idem*, p. 60.

230 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 119. *De bizony mégis kinőttek a keze alól a fiai, csak ő maradt meg a régi kapás nyomorúságban, pedig Isten tudja hol szedte, hanem nagyon úri hajlamai voltak. Nem is szeretett dolgozni, inkább spekulált, jött, ment s apró seftekre költötte, amit össze tudott keresni, vagy a faitól ki tudott préselni.*

231 *Idem*, pp. 40-41. *Dani, ha olyan szegény is az apja, a régi nagy karai családkból való... sokszor eszébe jutott néhai öregapjának egy megjegyzése: iszen benned is van annyi Karay vér, mint némelyik grófba... de sose magyarázta ki, hogy gondolta. Azt tudja, hogy valaha jómódba voltak a Turiak. Csak elszegényedtek. De a gógöt és a felkapaszzkodás vágját örökül kapták...*

Úgy érzi, mintha nagy csata előtt állana s mintha háta mögött egész sereg várna. Földet akar szerezni, hódítani, földet nemcsak magának, hanem földtelen, éhes soknépű falujának.

Ion e marcată de un profund sentiment de tristețe: „*Ana ... era o fire tăcută și oropsită, menită parcă să cunoască numai suferința în viață. A crescut singură, lipsită de o dragoste părintească mângâietoare. Mama a lăsat-o fără aripi. Își aducea aminte doar ca prin vis de ogoirile ei blânde pe care nu le-a mai întâlnit niciodată. Tatăl ei o iubea, dar cu o iubire plină de toane ... Prietenie cu alte fete nu putea lega. Sufletul ei căuta o dragoste sfioasă și adâncă. Zburdălnicia o întrista. Chiar peste veselia ei plutea totdeauna o umbră de melancolie. ... În Ion al Glanetașului apoi descoperise deodată tot ceea ce-i dorea inima ... Nu mărturisea dar nici nu ascundea tatălui ei iubirea ce-o cuprinsese și de care nu putea să se despartă nici moartă. Sudălmile și amenințările lui, ca și revenirea lui George n-o speriau deloc și nici nu-i clinteau hotărârea*”²³².

Imaginea lui Erzsi cea tăcută și trasă la față ca o stafie se înrudește cu imaginea Anei cea veșnic bosumflată ca o prevestire de rău²³³. „*O jignea fața luminoasă a bărbatului ei, în timp ce sufletul ei era copleșit de fiorul morții*”²³⁴ (t.n.). Ambele femei parcurg, la un moment dat, drumul invers, fugind din casa soțului înapoi în casa părintească, unde însă nu mai au acces. E un drum simbolic și imposibil, înapoi în copilărie, în trecut.

Eroii care reprezintă *intelectualitatea satului* ardelean ocupă un loc semnificativ în structura cărții lui Rebreanu, cu viața cotidiană, preocupările, tabieturile, mizeriile și neajunsurile aferente. Aceștia „suferă „o dublă frustrare – sărăcia și demnitatea, ambele ultragiate”²³⁵. Zaharia Herdelea duce povara unei familii numeroase și trăiește cu teama că își va pierde slujba. Învățătorul din Kiskara are și el grija unei familii extrem de numeroase, se află în relații aproape prietenești cu Dani. Diferența dintre cele două figuri e că la Rebreanu învățătorul are un statut special, nu e prieten cu țăranii și ține la aparențe, în romanul lui Móricz învățătorului nu-i mai pasă de aparențe, și-și transformă casa într-un fel de loc al pierzaniei, unde se organizează jocuri de noroc și se consumă alcool. Locul problemei naționale e luat, în cazul învățătorului din Kiskara, de problema religioasă. „*Nu era nebun învățătorul, și râsetele zgomotoase, stilul lui boem și agitat, prietenia lui insistentă acopereau toate o existență mizeră*”²³⁶. Ca și Herdelea, acesta mai face un ban din întocmirea de petiții pentru țărani, printre care și petiția lui Dani către contesă.

În romanul lui Rebreanu *proprietatea* are sensuri multiple, unul dintre acestea fiind acela de criteriu de apreciere în cadrul comunității. Ion aspiră la statutul de fruntaș în sat, statut pe care l-ar merita prin capacitate de muncă și

232 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 108.

233 *Idem*, p. 291.

234 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 55. *Bántotta, hogy az urának ilyen ragyogó az arca, mikor az ő lelke a halál szomorúságával van tele.*

235 Niculae Gheran, *op. cit.*, 1989, p. 201.

236 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 150. *Nem volt bolond a tanító, s nagy hahotái, szórakozott, kapkodó modora, eröltetett közvetlensége mind csak csinált takarói voltak rettenetes életnyomorának.*

prin spiritul gospodăresc. El e recunoscut ca o autoritate nu din cauza averii, ci din cauza temperamentului bătaș dar harnic. Turi Dani se bucură de aceeași apreciere datorită farmecului masculin și puterii de seducție. Lipsa pământului e sursa complexului social. Notația de comportament implică nuanțe de psihologie țărănească la amândoi. La Rebreanu notabile sunt în acest sens scenele de la horă, figurația rurală din scenele colective. La Móricz, unde lipsesc aceste scene colective (cu excepția celor legate de seceriș), poziția caselor din sat sugerează poziția socială, de exemplu situarea casei sărăntocului tată al lui Turi Dani în capătul unei fundături sugerează sărăcia fără ieșire în care acesta trăiește. „Vitalitatea personajelor provine din caracterul lor contradictoriu, din motivațiile comportamentului, din realismul unei viziuni artistice care nu idealizează”²³⁷. Țăranul lui Rebreanu nu e nici prea rău, nici prea bun, nici brutal, nici rezervat. Natura este o prezență în sine, ea trăiește, freamătă. Peisajul nu e niciodată pur și simplu un decor.

Înstrăinarea, ambiguitatea sentimentală, sentimentele ambivalente fac parte din recuzita emoțional-afectivă a celor două scrieri. Ion nu o iubește pe Ana și o simte străină sufletului său chiar și după căsătorie. „*I se părea străină ... o privea și se mira cum a putut el săruta și îmbrățișa pe fata aceasta uscată*”²³⁸. Dacă pe Ana Ion „*o privea și, fără să vrea, se gândea:*

– *Cât de slăbuță și de urâtică! Cum să-ți fie dragă ... Rămase cu ochii pe urmele ei până ce dispăru la o cotitură. Și văzând-o cum se legăna în mers, ca o trestie bolnăvicioasă, fără vlagă, slăbănoagă, avu o tresărire și o părere de rău:*

– *Uite pentru cine rabd ocări și sudălmi!*”²³⁹, în fața Floricăi „*Flăcăul tăcu. Apoi oftă. Clocotea. Fără să mai scoată o vorbă, o luă în brațe, o strânse s-o înăbușe și o sărută pe gură cu o patimă sălbatecă*”²⁴⁰. Când însă realizează că ar putea pierde totul dacă Ana l-ar părăsi, bărbatul își schimbă comportamentul, dar nu și sentimentele. „*Jar când Herdelea îi spuse c-ar fi rău dacă Ana s-ar despărți de dânsul, își schimbă purtarea față de ea, trecând deodată de la bătăi la mângâieri și răsfături ... Pe Ana însă dragostea lui n-o mai putea încălzi. Între dâșii parcă se ridicase un zid de piatră așa de înalt că nici o mână omenească nu l-ar mai fi putut dărâma. Acuma era pătrunsă până în măduva oaselor că ea nu e decât o unealtă în mâinile bărbatului în care-și pusese toată iubirea și chiar viața*”²⁴¹.

Sentimentele ambivalente ale femeii și ale bărbatului structurează trăirile eroilor lui Móricz. Aceștia se iubesc și se urăsc cu aceeași intensitate: „*femeia îl măsură cu ură pe omul pentru care cândva se aruncase în fântână*”²⁴² (t.n.).

237 Sultana Craia, *op. cit.*, 1985, p. 133.

238 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 203.

239 *Idem*, p. 64.

240 *Ibidem*, p. 65.

241 *Ibidem*, p. 260.

242 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 11. ... *az asszony gyűlölettel nézte ezt az embert, akiért valaha a kútba ugrott.*

Dani se simte uneori strivit, alteori salvat în relația cu Erzsi. Uneori o urăște: „bărbatul se uita cu sentimente ciudate, neclare la ochii ei negri ca smoala, care-l fixau de sub sprâncenele groase, la fruntea frumoasă și albă, la oasele proeminente ale feței ei cu nasul ascuțit și gura subțire, strânsă flegmatic ... însă nimic nu-l putea impresiona. Înțelegea acum de ce de o bună bucată de vreme fusese rece cu femeia lui ... e urâtă, urâtă rău de tot”²⁴³ (t.n.). Alteori însă se topește de dorul ei: „o iubea pe femeia asta nespus de mult, nu putea trăi fără ea. Dânsa era acel sol sufletesc puternic, sănătos, pe care el stătea, de unde-și trăgea puterea în fiecare zi”²⁴⁴ (t.n.).

Există în ambele romane momente în care singura opțiune, singura soluție viabilă pentru a se salva pare a fi moartea sau dispariția din cadru a femeii. În romanul lui Rebreanu, Ion reacționează nemilos la tânguiriile Anei: „da’ omoară-te dracului că poate așa am să scap de tine! Mormăi apoi nepăsător, scofând pe gură și pe nas fuioare albe de aburi, ca un balaur întăritat”²⁴⁵. Dani are și el gânduri care sugerează că moartea femeii ar putea fi soluția salvatoare: „dar să trăiești astfel, cu un cadavru alături, e peste puterile unui bărbat. Pe Dani îl apucă frigurile ori de câte ori se uită sau se gândește la femeia lui... pare că moare. Să moară ... dar să ducă cu ea în mormânt puterea și bucuria bărbatului ei puternic și plin de viață, e teribil. Dacă vara trecută ar fi murit de inimă rea, ar fi jelit-o cum se cuvine, și-ar fi uitat-o. Până acum și-ar fi revenit. Ar căuta o altă mamă pentru copii ... și-i răsări în minte Bora”²⁴⁶ (t.n.).

Căsătoria este percepută ca un iad și de către Ion: odată pământurile dobândite, glasul pământului pierde din intensitate și chemarea iubirii – personificată în figura Floricăi – face ravagii în sufletul bărbatului, dar și al Anei. „Văzând-o plecată și supusă, Ion se mira cum poate fi așa și-i era parcă mai urâtă ca înainte. Noaptea în pat, simțea o răceală alături de ea, iar șoaptele ei drăgostoase îl supărau ca și respirația ei obosită de femeie însărcinată. O răbda totuși și nici n-o bruftulua, dându-și seama că numai printr-însa s-a ridicat din sărăcie. În inimă îi răsărea însă deseori Florica, înnebunindu-i sân-

243 *Idem*, pp. 11-12. ... a férfi olyan furcsán, olyan kétes érzéssel nézte az erős ívű fekete szemöldök alól, a szép alakú hófehér homlok alól, a keményen kiszögellő arccsontok, éles vékony orr, epés metszésű száj keretéből kinéző nagy sötét szemek poklát, amely mégsem tudott igazi hatást tenni rá... Most már értette, miért volt ő hívős ehhez az asszonyhoz már elég régi idő óta... Csúf ez az asszony, csúf.

244 *Ibidem*, p. 56. Mert úgy szerette ezt az asszonyt, nem tudott nélküle élni... Ő volt neki az az egészséges, erős lelki talaj, amelyben bízott, amelyen állott, amelytől az erejének mindennapi fölfriessülését kapta.

245 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 287.

246 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 121. *de így, együtt élni egy tetemmel, ez több, mint amit egy férfi el bír viselni. Daninak a hideg fut végig a hátán, ahányszor a feleségére pillant s ha rágondol... Hát meghal. Haljon meg.. így, hogy magával viszi a sírba az eleven, erős urának az erejét és kedvét, ez borzasztó. Ez a borzasztó. Ha kétségbeesésében a nyáron elemészti magát s kibúvik ebből a világból, azóta elsiratták, elfelejtették volna. Rendben volna. A gyermekeknek új anyát keresne... s eszébe ötlük Bora.*

gele...²⁴⁷. Căsnicia lui Dani cu Erzsí este, la fel, o închisoare din care nu există scăpare: „de-acum încolo, trăia ca-ntr-un coșmar. Îl durea tot, ca și când ar fi avut o rană deschisă. Și se simțea ca-ntr-o închisoare, de unde nu există ieșire, nici măcar la spânzurătoare, că și moartea ar fi fost o scăpare. Se uita în jur ca un câine hăituit, părăsit de stăpân, căutând o gaură pe-unde să iasă”²⁴⁸ (t.n.).

Malraux scria undeva că nu atât felul de a iubi transformă iubirea, cât felul de a vorbi despre ea. În acest sens Manolescu vorbește de o desacralizare a limbajului trupului în romanul lui Rebreanu: „deja modul constituie un simptom: de la Slavici la Rebreanu, în toată proza noastră, iubirea, chiar cea mai puțin ideală omite să ne arate corpul femeii ... Misterul însuși se secularizează: nu mai ține de sacrele sentimente, ci de păgânul trup. Iar mijlocul principal de a elucida acest mister al trupului rămâne privirea”²⁴⁹. Sanda Radian nuanțează ideea lui Manolescu și consideră că Rebreanu își construiește altfel scenele de iubire decât rezervatul Slavici – prezența trupeză e mai pregnantă la primul. „La Slavici, îndrăgostiții nu țin seama de barierele sociale sau naționale, și iubirea în proza lui triumfă asupra obstacolelor, într-un conflict cu încă puternic spirit romantic. La Rebreanu chemarea trupului de dezaureolizează de idilic și se manifestă antirațional”²⁵⁰.

În textul *Literatura și iubirea* din volumul *Amalgam*, Rebreanu pune problema temei sexualității în literatură, el fiind printre primii, dacă nu chiar primul, asemeni lui Móricz în literatura maghiară, care dezvoltă tema iubirii trupeză în literatură²⁵¹. Amândoi demolează tabuuri, prin introducerea, în trama narativă, a unor motive precum noaptea nunții, actul sexual (vezi scena dintre Ion și Florica sub măruș pădureț), nașterea și trupul femeii. Tudor Vianu vorbește de locul mare ocupat de senzația organică în romanele lui Rebreanu: „suda, setea, frigul, zecile de fiori care zgâlțâie trupul omului, toate acompaniamentele organice ale emoțiilor, reapar în nenumărate descrieri pe care scriitorul le dorește puternice, directe, zguduitoare”²⁵².

Ca și la Móricz, simbolistica legată de trup este foarte bogată în romanul lui Rebreanu. Se remarcă în special frecvența sintagmelor care conțin simbolul *ochilor* (*Tăcură fără să se privească; își aruncă ochii, fără să vrea, spre Florica; o scă-*

247 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 214.

248 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 72. *Ettől kezdve szakadatlanul, szinte önkívületben volt. Minden kínozta, mint az eleven sebet. S úgy érezte, mintha börtönben volna, ahonnan többé nincs menekülés, még a bitóra sem, bár még az is megkönnyebülés volna már neki.. úgy nézett körül, mint az elkínzott kuvasz, ha az őrzője elmegy. Nincs-e rés, ahol kirághassa magát.*

249 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2007, p. 116.

250 Sanda Radian, *Portrete feminine în romanul românesc interbelic*, București, Minerva, 1986, p. 145.

251 Szerb Antal, *op. cit.*, p. 573. ... *a Nyugat nemzedék felszabadította az erotikumot a fehér XIX század gátlásai alól/generația de la Nyugat a eliberat erotismul de timorarea imaculatului secol XIX.*

252 Tudor Vianu, *Arta prozatorilor români*, București, Minerva, 1981, p. 285.

părare furioasă îi fâșni din ochii negri; George privea disprețuitor și mulțumit; în ochii lui ardea atâta mânie; George nu mă sufere ca sarea-n ochi; rămase cu ochii pe urmele ei; îmbrățișarea celor doi i se părea nesfârșită, îi sorbea toată lumina ochilor; umbla pe uliță cu ochii în jos și parcă nu mai îndrăzne să se uite în fața oamenilor; îl ocolea ca să nu dea ochii cu dânsul. I se părea că George are o bucurie ascunsă în privire, pentru că din pricina lui a fost umilit; când trecea Ana pe uliță, nenumărate perechi de ochi o pândeau; îi făcea cu ochiul spre a-i arăta că știe și că nu-i supărat; umbla cu ochii în pământ; numai cu coada ochiului se uită; se uită drept în ochii lui Baci; sorbind cu ochii deznădejdea Anei; Zenobia cu ochi de vulpe; Ana se uită cu o dragoste de câine huiduit și ochii i se umplură de lacrimi; se uită la Ana cu ochii goi și reci; îi ocolea privirea de frică să nu vadă într-înșa ochii din noaptea ospățului, cei ce-au pătruns ca niște săgeți aprinse în carnea celelalte femei; Ana ... cu ochii încremeniți de spaimă etc.).

În ambele romane ochiul/privirea e un motiv central, care nu simbolizează doar cunoașterea, și/sau comunicarea sentimentelor, ci este și un mijloc de supunere, de comunicare erotică între parteneri. Privirea este poarta sufletului, deschiderea ochilor este egală cu deschiderea sufletului, o deschidere a sinelui spre sine și spre lume: „rotindu-și însă privirea la oaspeții prea cinștiți, întâlnește deodată ochii lui Ion Glanetașu înfipți ca niște lipitori în Florica. Ochii aceștia dârji, aprinși și tulburi îl spăimântară și parcă spuseră că dintr-înșii pornește primejdia... Și Ion nu-și lua ochii de la mireasă, ca și când i s-ar fi lipit de ea într-o sărutare atât de pătimașă că nici o putere din lume să nu-i mai poată despărți”²⁵³.

Privirile obsedante domină scene ca cea dintre Dani, contesă și conte sau cele dintre Dani și Bora. Contesa nu îl poate domina pe Dani din priviri, în ciuda inferiorității sociale a acestuia, fiindcă ochiul bărbatului are puterea de a o supune: „E femeie. Șireată. Vrea să lovească și să alinte în același timp. Să umilească și să ajute. Să supună și să ridice ... toate acestea le adună într-o privire și se uită la bărbat. Întilnește doi ochi cu o siguranță de oțel, reci și puternici și curajoși, tăioși ca sabia și care te surprind printr-un aer de superioritate ... apoi intră contele László, cu obrajii aprinși, cu ochii bulbucăți, abia stăpânindu-și nervii”²⁵⁴ (t.n.). În altă scenă Bora „se uita la el cu aceiași ochi visători, cu care se uita de obicei la Dani, cu o privire în care-și punea tot sufletul”²⁵⁵(t.n.).

Un alt simbol trupesc important este cel al mâinii (*m-am mirat cum ai putut sta așa, cu mâinile în sân; Ion, aprins ca un balaur, încleștând pumnii și cutre-*

253 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 286.

254 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 87. Asszony. Ravaszkodik. Sújtani és becézni akar. Megalázni és megtartani. Térdre roskasztani és ezzel felemelni... végre egyetlen pillantásba csoportosítja mindezt s ránéz az emberre. Egy pár acélos szem pillantásával találkozik, amely nincs megzavarodva, hideg és erős és bátor, biztos, mint a vívókard s a maga fölényességével meghökkent...

S belép László gróf, kikelt arccal, kidüledt szemmel, dühét alig bírva palástolni.

255 *Idem*, p. 124. ábrándosan bámult felé, ahogy meg szokta tenni mindig, ha Danit meglátta, egész lelke mintha bele lett volna téve ebbe a nézésbe.

murându-se; pe urmă când el nu se urni, se înfricoșă, își frânse mâinile; îl luă de mână și-l duse în casă; fata îi strânse mâna cu desperare; se simțea ca o jucărie în mâinile lui; eu pot să pun mâna pe cruce; în gândurile lui răsări Ion al Glanetașului, cu o înfățișare disprețuitoare și triumfătoare, arătând cu mâna pânțele Anei; își înfipse mâna în părul ei; spre amiazi luă de mână pe Ana și-i vorbi liniștit, dar cu aceeași lucire rece și ciudată în ochi; îi iuțea mersul groaza privirii ciudate a bătrânului; mi-ai pus mâna în beregată; ridică mâna și o trăzni peste obraz ... și peste ochii ce-l priveau cu spaimă; preotul simțea mâna Cerului etc.). Simbolistica mâinii este și ea deosebit de bogată. Semnificațiile trecute în revistă de Jean Chevalier și Alain Gheerbrant în *Dicționarul de simboluri* se verifică în cazul celor două scrieri. La Rebreanu și la Móricz mâna exprimă ideea de putere și de dominație. Surplusul semantic din romanul maghiar se referă la conotația erotizată a mâinii. Dacă în *Ion* mâna este un instrument de comunicare (salut) sau de supunere, umilire a celuilalt, în *Aur din noroi* obsesia lui Dani de a avea măcar pentru o oră mâna subțire, albă, domnească a avocatului evreu, precum și fixația contesei pentru propriile mâini au un profund substrat erotic. Obsesia mâinilor este puternică la două dintre personaje, Dani și contesa – figurile cel mai puternic dominate de dorința-pasiune. „*Contesa își admira mâna, superba-i mână. Ce păcat că începe să se-ngrașe ... o durea inima pentru mîinile ei frumoase*”²⁵⁶ (t.n.).

Îngemănarea celor două simboluri este cu atât mai interesantă, cu cât „mâna este uneori comparată cu ochiul: mâna vede. Psihanaliza a reținut această interpretare, considerând că mâna care apare în vise este echivalentă cu ochiul”²⁵⁷. Ochiul și mâna pot fi considerate, atât în romanul lui Rebreanu cât și în romanul lui Móricz simbolurile posedării, ale luării în posesie.

În universul masculin al lui Rebreanu femeile mânate de pasiuni sau patimi împotriva rațiunilor sociale, cad și sfârșesc prin sinucidere. Am arătat mai sus cum actul suicidal e prezent în cazul eroinelor din ambele romane. Însuși actul prin care Bora-amanta își asumă vina pentru crimele comise de Dani, e un fel de suicid. Ideea directoare a ambelor romane este vechea și sănătoasa credință potrivit căreia viața familială ordonată și copiii ar trebui să fie preocuparea principală a tinerilor căsătoriți. Nici Ion, nici Turi Dani nu procedează în acest mod, și amândoi vor fi sancționați.

Liviu Malița îl citează pe Mircea Muthu care vorbește de așa-numitele *bucle existențiale*²⁵⁸ care survin la un moment dat în destinul personajului rebreanian, mișcări de întoarcere, de recuperare sau schimbare a unor opțiuni trecute (Ion se întoarce la iubire, Bologa la credința în Dumnezeu), însă moartea le reteză sec această aspirație. O astfel de *buclă existențială* ar putea fi și regretele

256 *Ibidem*, p. 78. *A grófnő gyönyörködött kezében, a felséges kezében. Milyen kár, hogy ez is párnásodni kezd... fájt a szíve a szép kezéért.*

257 Jean Chevalier-Alain Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, culori, numere*, București, Artemis, 1994, p. 312.

258 Liviu Malița, *Alt Rebreanu*, Cluj, Cartimpex, 2000, p. 267.

târzii ale lui Dani și hotărârea de a se întoarce la fericirea casnică și la Erzsi, hotărâre clar sortită eșecului, fiindcă ea survine după comiterea celor două crime care implică condamnarea/moartea personajului.

Evident, diferențele sunt numeroase și fundamentale. Dacă la Rebreanu e vorba de glasul pământului *versus* glasul iubirii, în *Aur din noroi/Sárarany* e vorba de glasul pământului și glasul iubirii. În *Ion* soții nu se iubesc, în *Sárarany* aceștia se iubesc. Atât prezența cât și absența iubirii conduce la dramă. Ana e o femeie slabă, e tipul de soție-victimă, în timp ce Erzsi e puternică, încăpățanată, orgolioasă și de o religiozitate dusă la extrem. Ion și Ana au un copil, care va muri. Dani și Erzsi au doi copii care supraviețuiesc tragediei, dar unul dintre ei se îmbolnăvește. Ana moare și ea, Erzsi rămâne să-și aștepte soțul. Ion însuși moare răpus de George Bulbuc, Dani ucide și este întemnițat.

Felul în care opoziția domn/țăran e tratată, îi diferențiază pe cei doi autori. „Distincția dintre domni și țărani este accentuată de unii ca și de ceilalți, prin comportamentul rezervat. Practic, distanța nu este mare pentru că mama bătrânului Herdelea este o țărăncă, iar doamna Herdelea, foarte distantă cu prostimea este totuși fiică de țărani, doar cu oarecare pretenții ... la Rebreanu, familia învățătorului Hedelea este direct implicată în viața satului, prin curiozitate și interese mărunte”²⁵⁹. Țăranii lui Rebreanu nu sunt nici răi, nici buni, crede Sultana Craia, parcă la unison cu Sötér István, care afirmă același lucru despre eroul romanțierului maghiar: „Móricz a conceput acest caracter un amestec de bunătate și răutate”²⁶⁰. La Móricz, în schimb, găsim un univers paralel care există concomitent cu universul sătesc, un spațiu delimitat de zidurile castelului: un univers al domnilor, în care țăranii nu pot pătrunde. Singurul contact posibil, singura dinamică este aceea descendentă: Dani încearcă o mișcare în sens invers și cade.

Sultana Craia remarcă și ea îngemănarea dorinței de a poseda pământ cu un erotism excesiv. „Ion este un țăran obsedat de voința de a poseda pământ. Prin aceasta el s-ar integra unei tipologii comune. Aspirația proprietății este deja interesant analizată de Slavici. Dar obsesiile lui Ion evoluează într-un regim ambiguu, la limita extremă a normalității, și aceasta în contextul în care obiectul aspirației sale este o entitate cu vitalitate proprie și exercită asupra personajelor o seducție de natură erotică”²⁶¹. Atât fiul Glanetașului, cât și Turi Dani sunt două personaje eficiente, întreprinzătoare, cu un acut sens de a specula evenimentele și sentimentele. Există în amândoi o doză de rapacitate și chiar de brutalitate (felul în care se debarasează de Ana, respectiv de Bora). „Sentimentul proprietății contaminat de acela al posesiunii de factură subconștient erotică singularizează personajul lui Ion Glanetașu, coplesind orice considerent moral”²⁶².

259 Sultana Craia, *op. cit.*, 1985, p. 131.

260 *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, p. 167. *Móricz jó és rossz elegyesének látja ezt a jellemet.*

261 Sultana Craia, *op. cit.*, 1985, pp. 134-135.

262 *Idem*, p.138.

3.2.8. Eros și Thanatos în regim tragic

Rebreanu își elaborează geometria imaginarului în funcție de mitul eternei reînțoarceri²⁶³. Ideea de circularitate, de univers închis este, prin urmare, extrem de importantă, atât la incipit-ul, cât și la exit-ul narațiunii în ambele romane. Ștefan Borbély neagă importanța ciclicității. Într-un eseu dedicat lui Rebreanu, *Complexul lui Nessus* criticul clujean afirmă, în legătură cu mult discutatul timp ciclic rebrenian, că acesta nu e mai mult decât un accesoriu, un element neesențial în devenirea internă a personajelor. Nu cronosul e principiul coagulant, ci erosul. „Cu riscul de a contraria o bună parte a criticii, suntem de părere că succedaneu este și artificiu atât de discutatului motiv al timpului ciclic. Ca un cadru exterior, el poate fi acceptat, ... însă deficiența lui principală rezidă în lipsa de tangență cu destinul autentic, adevărat al personajelor, supuse – fără excepție – unui alt fel de timp: timpul capricios, secvențial al hazardului. Cel mai important procedeu de a impune legea este la Rebreanu – cum foarte just sesiza Liviu Petrescu în *Realitate și romanesc* – unul de sorginte tolstoiană – iubirea”²⁶⁴.

Lucian Raicu scrie, într-o carte despre scriitorul român că „Rebreanu a decis să-i arate nu numai sub puterea alienării, dar și sub un aspect inalterabil uman și într-un anume înțeles să facă din ei niște eroi grandioși, măsurându-se într-o înfruntare de proporții epopeice. Moartea lui Ion nu va fi, astfel, lipsită de un sens tragic. Ion nu putea fi un simplu și vulgar înșelător, ambiția sa era travestată de o mare pasiune, și chiar de un suflu al revoltei vitale.

Dacă Ion rămânea un țăran șiret, fără patimi supreme, fără o mare nevoie de a iubi, care învinge instinctul posesiunii, și-l umanizează, romanul pierdea înalta perspectivă, patosul”²⁶⁵.

Ionel Popa se revendică în continuarea eseului lui Lucian Raicu, *Liviu Rebreanu* (1967), care pune, pentru prima dată, problema prezenței tragicului în romanele rebreniene. Criticul aplică o grilă de lectură în care se folosește de niște operatori de identificare a tragicului, operatori propuși de Gabriel Liiceanu în *Tragicul o fenomenologie a limitei și a depășirii* (o carte apărută în 1975 la editura Univers). „Regimul temporal al tragicului este prezentul. Toate personajele tragice au o viață scurtă, dar intensă. Eroii tragici sunt totdeauna tineri, cel mult în pragul maturității ... Viața eroului tragic este o ardere ... această viață este calitativă și de aceea exemplară. Personajele netragice au o viață lungă, fără relief. Este cantitativă”²⁶⁶. De la Nietzsche încoace tragicul este pus în relație cu voința. Numai cel cu voință e în stare a provoca destinul și a comite astfel

263 Gh. Glodeanu, *Liviu Rebreanu. Ipostaze ale discursului epic*, Cluj, Dacia, 2001, p. 120.

264 Ștefan Borbély, *Grădina magistrului Thomas*. Eseuri, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995, p. 36.

265 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 78.

266 Ionel Popa, *op. cit.*, p. 96.

un hybris. „Totdeauna personajul tragic este un personaj dionisiac care trăiește într-o stare de febră care scurtcircuitează structurile de adâncime. Această stare deschide prăpastia în care trebuie să privești până la fascinație”²⁶⁷. Probabil că din acest abisal al tragicului se trage preocuparea romancierului pentru psihismul de adâncime. Confuzia dintre tragic și dramatic a făcut ca romanele lui Rebreanu să fie citite drept dramatice cel mult, și nu tragice, crede Ionel Popa. „În tragic forțele care se confruntă sunt de aceeași putere și la fel de îndreptățite, dar sunt incompatibile și nu există învingători și învinși. În dramatic conflictul există între valori apropiate, iar conflictul evoluează în sensul că una din valori o copleșește pe cealaltă adjuceându-și victoria ... iar deznodământul generează la nivelul afectivului pesimism sau optimism”²⁶⁸.

Primul care intuiește esența tragică a protagonistului din *Ion* este Eugen Lovinescu. „Figura centrală a lui *Ion* depășește realitatea: e un țăran conceput mai mare ca natura, expresia tipică a ceea ce numește Nietzsche putere de voiață a instinctului de dominație”²⁶⁹.

Nicolae Balotă sesizează rolul motivului violenței. „De fapt, romanele lui Rebreanu vădesc o subiacentă obsesie a violenței. Firește, însăși lumea primitivă care constituie mediul predilect al imaginației sale este o lume a violenței. G. Călinescu observase că această *sălbăticie fundamentală a sufletului omenesc primitiv care se găsește la temelii marilor epopei clasice* a fost zugrăvită cu *cea mai rece obiectivitate și cu multă măreție epică* de către romancierul nostru ... Violența este, pentru acest scriitor, o constantă obligatorie, sau o cursă fatală în care cade omul. Ficțiunile sale sunt o ilustrare a unui *mit al violenței*. Umanitatea sa e aceea a unei brutalități necesare, a determinismului violenței. Eroii săi cunosc prea bine *greul pământului* și toate cercurile existențiale – îndeosebi cele ale erosului și posesiunii – stau sub semnul sângelei”²⁷⁰. După Balotă, nu avem la Rebreanu, eroi tragici în sensul clasic al termenului, ci victime ale unei tragedii care depășește individualul: „că existențele eroilor din romanele lui Rebreanu devin tragice destine ne-o dovedește nu numai mersul lor fatal spre catastrofă, ci și tot ceea ce ne face să înțelegem corul tragic din jurul lor. Satul joacă în tragedia lui *Ion* rolul unui asemenea cor ... Satul ... este un univers al valorilor. Un univers în care se nimicesc vieți, deci valori, de aici tragedia”²⁷¹.

Ion reprezintă după Manolescu romanul doric absolut, în cel mai înalt grad, Rebreanu fiind un maestru al abstragerii auctoriale din planul ficțiunii. Nu avem de-a face nici cu vocea obștei, ca la Slavici, nici cu un comentariu auctorial, ca la Agârbiceanu. Dacă G. Călinescu consideră romanul un poem epic, Manolescu percepe tragicul romanului, căci aici „intră în joc fatalitatea

267 *Idem*, p. 97.

268 *Ibidem*, p. 99.

269 Eugen Lovinescu, *op. cit.*, 1982, p. 319

270 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1974, p. 17.

271 *Idem*, p. 32.

cea mai sumbră, cercul finalist se încheie și romanul se confundă cu Tragedia ... Hora din primul capitol este o horă a soartei ... conflictul e deja schițat. Bătăia dintre Ion și George, de la cârciumă, este o repetiție în vederea crimei”²⁷². Cele două opinii nu sunt contradictorii, dacă avem în vedere observația lui Alberes: „realismul va mai da naștere și unei epopei, unei noi forme a sensibilității ... o formă pozitivistă a tragediei, în care fatalitățile biologice și istorice înlocuiesc pe cele ale pasiunii și ale păcatului ori potrivnicia zeilor”²⁷³.

Erosul rebrenian este interpretat de către Ion Simuț ca experiență spirituală. Aplicând psihocritica lui Charles Mauron și căutând rețeaua de imagini repetate, metaforele obsedante și figurile mitice care încheagă mitul personal rebrenian, criticul român trage concluzia că mitul personal rebrenian fundamental este mitul cuplului etern, în căutarea căruia se află toate personajele sale majore. „Nu există roman al lui Rebreanu în care Iubirea să-și realizeze aspirațiile. În multe cazuri, nu putem întrezări posibilitatea unei armonizări a două ființe. Substanța epică e funciar tragică – un tragism izvorât din energiile dezlănțuite ale erosului tulburat și amenințat de situațiile de criză. Cu toată evidența și aparența de conflict social din romanele sale, nucleul generator al tragediilor și principiul causal al epicului trebuie căutat în scenariul erotic. Această situație dramatică internă (iubirea întreruptă de moarte sau deviată din drumul ei firesc de scopurile sociale sau politice ale individului) exercită presiune asupra gândirii și imaginației. Rezolvarea este o compensație în imaginar fantasma cea mai frecventă pentru erosul rebrenian e cuplul etern”²⁷⁴.

Aceeași îngemănare tragică a dorinței de avere și a impulsului erotic o găsim și la eroul scriitorului maghiar. „Unii au văzut în acest roman o scriere erotică, alții l-au perceput ca marea apologie a forței ancestrale. Alții l-au condamnat pentru naturalismul său crud. Toate aceste viziuni percep doar o mică parte a acelor probleme, pe care Móricz a vrut să le exprime prin *Aur din noroi*”²⁷⁵. Sőtér István vorbește în volumul *Tisztuló tükrök* de tragismul destinului lui Dani, când afirmă că, spre deosebire de Mikszáth și stilul umoristic al acestuia, Móricz e mult mai dramatic, dacă nu chiar tragic²⁷⁶. În creațiile de tinerețe (*Aur din noroi* este o astfel de creație) întâlnim un univers în care energiile umane izbucnesc cu o forță elementară și cu o vitalitate explozivă. Într-un registru asemănător va vorbi Nicolae Manolescu în *Istoria critică a literaturii române*: „A spune că în centrul lui *Ion* se află problema pământului, mecanismul social al luptei pentru pământ este insuficient și chiar neadevărat.

272 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 601.

273 *Idem*, p. 602.

274 Ion Simuț, *Revizuire*, București, Editura Fundației Culturale Române, 1995, p. 183.

275 Sőtér István, *op. cit.*, p. 76. *Voltak, akik ebben a regényben pusztán erotikus művet láttak, mások az őserő nagy apológiájának tekintették. Voltak, akik elítélték nyers naturalizmusa miatt. Ezek a felfogások csak a csücskét látják mindazoknak a problémáknak, melyeknek kifejezésére Móricz a Sáraranyt szánta.*

276 *Idem*, p. 74.

În centrul romanului se află patima lui Ion, ca formă a instinctului de posesiune. Ion este victima inocentă și măreață a fatalității biologice ... această ființă simplă, colosală, sublimând instinctul pur al posesiunii, stă față-n față nu cu acel pământ, ca mijloc economic, pe care Tănase Scatiu sau Dinu Păturică îl exploatează ca să se îmbogățească, ci cu un pământ stihie primară la fel de viu ca și omul, având în măruntaiele lui o uriașă *anima*²⁷⁷.

Manolescu vorbește de un conflict natural-biologic, care apropie viziunea scriitorului de naturalism, cu atât mai mult, crede criticul, cu cât istoria romanului european notează, în prima jumătate a secolului al XIX-lea o primă fază a romanului realist de relativ optimism social, apoi către sfârșitul secolului, o a doua fază a romanului realist care produce eroi sceptici și dezabuzați. *Ion* este, în lectura istoricului literar, un roman al eșecului: „marea epocă a scepticismului coincide cu aceea a naturalismului și a miturilor sale, dintre care cel mai durabil s-a dovedit a fi acela al eredității ... Definiția romanului, ca istorisire a unui eșec, nu corespunde niciodată mai bine adevărului ca în această epocă ce se încheie puțin după Primul Război Mondial, la noi, ca și în Occident. Toate romanele lui Rebreanu relatează eșecuri ... aproape nu este personaj în acest roman care să nu devină victimă²⁷⁸. Ideea apare și la Ion Simuț, care apreciază romanul lui Rebreanu ca eșecul căutării nu unei iubiri anume, ci a iubirii eterne: „Conflictul epic din romanele lui Liviu Rebreanu indică de repetate ori, ca o busolă a Nordului, soluția iubirii eterne ca o nostalgie sau o fantasmă deschisă spre metafizic (în *Pădurea spânzuraților*, *Adam și Eva* și *Gorila*). În afara celor trei romane, Rebreanu rezolvă tragic conflictele erotice, tratându-le ca eșecuri (și căutări ratate) ale iubirii eterne²⁷⁹.

Tot un sublim roman al eșecului este și *Aur din noroi*. Oximoronul din titlu sugerează metaforic faptul că lumea țărănească, satul și chiar familia pot fi noroiul în care aurul – tendințele înnoitoare, elanul vital – se sufocă și dispăre. Metaforic, vara e un timp al fericirii, al vitalității, iarna – un timp al mortificării, al crepusculului sufletesc. Comunicarea dintre cei doi soți eșuează, pentru că nu sunt în stare să-și armonizeze viziunile și dorințele. Pur și simplu nu (se) pot comunica. Partenerii sunt niște singuratici, care se iubesc cu o dragoste care frizează ura, și iubirea este sortită eșecului.

3.2.9. Dorința triumfiulară

René Girard dezvoltă, în *Minciună romantică și adevăr românesc*, teoria „imitației”: aplecându-se asupra structurilor narative, Girard susține că domeniile românești sunt sudate, ele reprezintă fragmente ale unei durate românești totale, romanele se elucidează unele prin altele, iar scriitorii funcționează ca

277 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 603.

278 *Idem*, p. 604.

279 Ion Simuț, *op. cit.*, 1995, p. 191.

revelatori unii altora. Girard crede că nu există dorință spontană ci doar una mediată, adică orice dorință este triunghiulară. „Dorința triunghiulară este dorința ce transfigurează obiectul său”²⁸⁰. Dorința potrivit altuia sau dorința triunghiulară se bazează pe un subtil mecanism al *imitației*.

Există două tipuri de mediere în cadrul dorinței triunghiulare, o *mediere internă* și una *externă*, ele au trăsătura comună că transferă obiectului o valoare iluzorie, suscitând astfel dorința subiectului de a-l poseda. Posesia obiectului produce decepție, astfel există două soluții: proiectarea dorinței asupra unui alt obiect sau schimbarea mediatorului. „La originea unei dorințe se află mereu spectacolul unei alte dorințe, reală sau iluzorie”²⁸¹.

René Girard analizează *dorința potrivit altuia* și funcția seminală a literaturii în romanele lui Stendhal, Flaubert, Proust. „Pentru ca un vanitos să dorească realizarea unui țel e de ajuns să fie convins că un al treilea – căruia îi acordă un oarecare prestigiu – a dorit mai întâi să realizeze un asemenea țel ... La cele mai multe din dorințele stendhaliene, mediatorul dorește el însuși obiectul, sau ar putea să-l dorească: chiar această dorință, reală sau suprapusă, face ca obiectul să fie infinit mai mult dorit de subiect ... Ceea ce înseamnă că e vorba totdeauna de două dorințe concurente. Mediatorul nu-și poate juca rolul de model fără a juca – sau a lăsa impesia că joacă – în același timp, rolul unui obstacol”²⁸². Dorințele cele mai puternice sunt cele pătimașe. Stendhal distinge între *dorința vanitate* și *dorința pasiune*. Structura triunghiulară a dorinței este prezentă și la snobii lui Proust, „adică în locul de intersecție între iubirea-geozie și snobism. Proust afirmă neîncetat echivalența dintre aceste două vicii. Lumea, scrie el, nu-i decât un reflex a ceea ce se petrece în iubire”²⁸³.

Dacă încercăm să aplicăm grila de lectură propusă de Girard în *Minciună romantică și adevăr romanesc* asupra celor două romane puse în discuție, putem ajunge la concluzii interesante. Deosebiriile dintre cele două scrieri privesc forma, asemănările privesc fondul. Iar fondul privește, și la Rebreanu, și la Móríciz un mecanism al dorinței potrivit Altuia, o dorință-vanitate concuroasă de o dorință-pasiune, adică glasul pământului și glasul iubirii.

Dorința-vanitate sau glasul pământului se manifestă printr-o formă a medierii externe, altfel spus cu un mediator din altă categorie decât subiectul. În *Ion* putem identifica mai multe etape ale desfășurării dorinței potrivit Altuia. Subiectul dorinței-vanitate este Ion, obiectul e, de fapt, averea (concretizată apoi în pământuri, substituite la nivelul figurației umane prin persoana Anei), o viață mai bună prin avere. La început, rolul de mediator pare să-l aibă Herdelea, care îi arătase lui Ion calea: perspectiva că ar putea avea o viață mai bună. La acest nivel, avem de-a face cu o formă de mediere externă.

280 René Girard, *Minciună romantică și adevăr romanesc*, București, Univers, 1972, p. 37.

281 *Idem*, p. 120.

282 *Ibidem*, p. 28.

283 *Ibidem*, p. 44.

Rolul învățătorului în evoluția destinului lui Ion este analizat cu finețe de către Ion Simuț în capitolul *Ion*, „fiul” lui Herdelea din volumul *Revizuirei*. Ion Simuț lansează ideea că responsabilul moral pentru eșecul lui Ion ar fi învățătorul Herdelea. „Ceva esențial a scăpat criticii în interpretarea lui Ion, posedat al pământului. Obsesia lui provine, desigur, din înclinația naturală a unui om instinctiv, privat de obiectul dorințelor sale, până la exasperare ... proiectele de acțiune ale lui Ion sunt stimulate și sugerate de învățătorul Herdelea. De fapt, Ion se comportă ca un fiu adoptiv al învățătorului”²⁸⁴. Simuț sugerează că Ion este manipulat, la modul inconștient, de Herdelea, care vrea să-și ia revanșa în fața preotului. De altfel, începutul romanului e grăitor și în acest sens: în spațiul circumscris de drumul spre Pripas, Hristosul de tinichea și casa învățătorului și cea a Glanetașului, prima referință umană e chiar Herdelea. În acest sens cei doi, Herdelea și preotul, devin agenții morali ai acțiunilor și ai destinului flăcăului, iar ucenicia lui Ion pe lângă învățător va fi de rău augur: „Vinovăția – scria Freud – este sentimentul indus de o violență necomisă. Acest tip de vinovăție îi aparține învățătorului. El îl sfidează pe preot prin acțiunile lui Ion ... Într-un fel, tânărul țăran este delegatul său în această dispută – o dispută însă în care Ion și-a găsit propria miză și propria motivație. În acest teritoriu al motivației și al mobilurilor interioare, familia Herdelea îl influențează diabolic pe Ion, îi catalizează pornirile violente”²⁸⁵.

Există, în romanul lui Rebreanu, numeroase scene care par să susțină ideea potrivit căreia Herdelea ar fi unul din mediatorii dorințelor lui Ion. „*La cină familia Herdelea dezbatuse amănunțit întâmplarea și cu toții căzuseră de partea lui Ion, și pentru că li-e vecin, și pentru că feciorul Glanetașului era mai deștept decât toți flăcăii din Pripas. Discuția o încheiase Titu, declarând grav:*

– *Bine-ar face să-i tragă o sfântă de bătaie*”²⁸⁶, sau, în altă parte, „*toată familia Herdelea era cu trup și suflet de partea lui Ion. Ziceau că bine a făcut dacă a zgâlțâit puțin pe butoiul cela de George. De ce să-și bată joc de un băiat cumsecade ca Ion?*”²⁸⁷. Apoi, după ce Herdelea fiul (un substitut al tatălui) îi arată calea cea mai facilă de a se îmbogăți, rolul de mediator pare să fie luat de Vasile Baciuc, e vorba, și aici, tot de o mediere externă. „*Titu, în realitate, nu prea înțelegea nici încăpățânarea lui Ion de-a lua pe Ana, și nici pe a lui Vasile Baciuc de a nu i-o da. El vedea în amândoi niște țărani deopotrivă de treabă, între care nu e nici o deosebire. Dacă Ion n-are avere, în schimb e mai dezghețat și mai harnic, ceea ce face uneori cât o moșie. Deoarece însă rolurile de povățuitor îl măguleau, se sili să găsească un sfat bun care să-l ridice în ochii flăcăului.*

– *Dacă nu vrea el să ți-o dea de bunăvoie, trebuie să-l silești! zise Titu după un timp, nehotărât puțin...*

284 Ion Simuț, *op. cit.*, 1995, p. 198.

285 *Idem*, pp. 200-201.

286 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 51.

287 *Idem*, p. 68.

*Flăcăul tresări. I se păru că în minte i s-a deschis deodată o dâră luminoasă care îi arăta lămurit calea*²⁸⁸.

Potrivit teoriei lui Girard, dorința-vanitate adică, în cazul nostru, dorința pentru pământ manifestată prin invidie e o formă de mediere externă, unde mediatorul face parte din altă categorie decât subiectul. Poziționarea actanților în această schemă a dorinței triumfiulare subiect-mediator-obiect se prezintă, în romanul lui Rebreanu, astfel:

Ion (subiect) → Herdelea/Vasile Baci (mediator) → Pământ-avere /Ana (obiect)

Vasile Baci își împlinește perfect rolul de mediator, fiindcă se află în posesia obiectului râvnit de subiect și se opune dorinței acestuia. Baci e piedica cea mai mare în planul lui Ion: „*Eu nu vreau să știu de alde calici țanțoși care umblă să-i împuieze capul*”²⁸⁹. Liviu Malița îl definește pe Vasile Baci ca adversarul lui Ion, „o construcție în oglindă ... au destine simetrice opuse”²⁹⁰. De asemenea criticul vorbește de rivalitatea erotică dintre Ion și George Bulbuc: stăpân al femeii dorite de Ion, George poartă *masca totemică a Tatălui*²⁹¹, Ion raportându-se la George nu ca la un frate, ci ca la un tată invidiat.

Gestul lui Ion repetă, imită, de fapt, gestul lui Baci, cândva și el fecior sărac, dar căsătorit cu o femeie cu avere: „*Era un bărbat silitor Vasile Baci când se găsea în toane bune. A avut o viață grea și plină de trudă, dar s-a ținut totdeauna printre frunțași. Părinții nu i-au dat decât sufletul dintr-însul. S-a însurat cu o fată bogată și urâtă, dar a iubit-o ca ochii din cap, căci ea îi întru-chipa pământurile, casa, vitele, toată averea care-l ridicase deasupra nevoilor. Bogăția îi deschisese mai mare dragostea de muncă. Râvna de a agonisi îi puse stăpânire pe suflet ... împreună cu nevasta, Vasile Baci a înmormântat o parte din sufletul său propriu. Îi slăbi pofta de muncă ... Ce agonisea acum dădea pe băutură ... Numai moșia îi era mai dragă ca odinioară ... În Ion simțea un vrăjmaș. Cum a fost dânsul în tinerețe, așa e feciorul Glanetașului azi. Îi vrea averea. De aceea fierbea de ură chiar numai văzându-l*”²⁹².

Dorința de a avea pământ sau dorința de a se îmbogăți se naște în sufletul celor doi eroi nu întâmplător: amândoi au în față un model – un mediator – pe care-l invidiază, evident, la nivel subconștient. Frustrarea lui Ion e cu atât mai mare cu cât familia lui avusese avere, dar tatăl prăpădise zestrea nevestei, în loc să o sporească. Dani, în schimb, încearcă să descifreze trimiterile misterioase ale

288 *Ibidem*, pp. 102-103.

289 *Ibidem*, p. 45.

290 Liviu Malița, *op. cit.*, 2000, p. 99.

291 În opinia lui Malița toată evoluția lui Ion ar fi o continuă competiție și măsurare cu un tată totemic nedefinit, pe care vrea să-l învingă și să-l anihileze, și pentru că tatăl natural își ratează funcția de tată, Ion ipostaziază figura Tatălui totemic în diferite avataruri concrete – Vasile Baci, George Bulbuc, Herdelea – tocmai cei pe care noi îi identificăm ca fiind mediatorii dorințelor lui Ion.

292 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 66.

defunctului său străbunic la sângele domnesc care curge în venele lui. Amândoi încearcă, probabil, să recupereze un trecut bogat, înstărit, mai bun al familiei.

Atât Ion cât și Vasile Baciuc sunt conștienți că demersul lui Ion nu e unul singular, Ion repetă, imită ceea ce Baciuc făcuse în tinerețe. Scopul e același – îmbogățirea. „Zvârcolirile acestea îi aduceau totdeauna aminte pe Ana și pe Vasile Baciuc, și-l întărâtau. Se simțea înfrânt și neputincios, iar simțământul acesta îi aprindea sângele și-i umplea creierii de planuri și hotărâri care mai de care mai năzdrăvane ... râdea însă când își amintea de făgăduința lui că o va lua de nevastă (pe Florica, n.n.). Cum s-o ia, dacă toată zestrea ei e un purcel jigărit și câteva bulendre vechi? Dragostea nu ajunge în viață ... Dragostea e numai adaosul. Altceva trebuie să fie temelia. Și îndată ce zicea așa, se pomenea cu gândurile după Ana.”²⁹³ Calea către avere aleasă de Ion este însă una mult mai perfidă: „așa își chibzuiuse dânsul calea pentru a sili pe Baciuc să i-o dea. Ca să izbutească, trebuie s-o ia domol. Altfel i se primejduiiau planurile ... acuma știa bine cum are să-l silească. Numai să nu-și piardă răbdarea. Graba strică treaba. Fără dibăcie și fără șiretenie nu ajungi niciodată la mal”²⁹⁴.

Dacă purcedem la o analiză a romanului lui Móricz din perspectiva dorinței-vanitate, această dispunere a actanților dorinței potrivit altuia se prezintă astfel:

Dani (subiect) → contele (mediator) → Pământ-avere/contesa (obiect)

Există indicii în roman care susțin ideea că în istoria evoluției eroului central au existat momente în care mediatorul dorinței-vanitate, al dorinței de a urca pe scara socială, de a dobândi pământuri și de a accede astfel la un statut social mai bun, a fost Takács Gyuri, cel care a cerut-o pe Erzsi (obiectul unei foste dorințe-vanitate) de nevastă cu o săptămână înainte ca aceasta să se arunce în fântână din cauza lui Dani: „fata bogătanului îl atrăsese tocmai din cauza poziției ei sociale și a traiului mai bun”²⁹⁵ (t.n.). În prezentul romanesc, în timpul ficțiunii însă Dani este deja un om cât de cât realizat care nu se mai mulțumește cu ce are și se gândește să pună mâna pe pământurile nobililor. Începe, din nou, să-și facă planuri: „își făcea planuri noi ... dintr-odată l-au năpădit atâtea planuri mari, că-și pierdu capul de hapsân ce se făcu”²⁹⁶ (t.n.).

Dovada cea mai pertinentă a faptului că mediatorul dorințelor lui Dani este contele sunt trimiterile la asemănarea fizică și de structură psihică excentrică, („contesa Helene se îndrăgosti lulea de cumnatul ei, contele László, singurul bărbat cu suflet, deși puțin excentric din preajma ei”²⁹⁷ (t.n.) dintre ei: Dani și

293 *Idem*, p. 90.

294 *Ibidem*, p. 109.

295 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 135. *A nagy gazdalány, aki éppen azzal vonzotta őt, hogy magasabb rangba s társadalmi életmódba tartozott, mint ő.*

296 *Idem*, pp. 26-28. *Új terveken törte a fejét... de most egyszerre olyan, szinte határtalanul nagy tervek rohanták meg, hogy csaknem elvesztette a fejét a kapzsiság izgatottságában.*

297 *Ibidem*, p. 74. *Hélele grófnő ... forró szerelemre gyulladt a sógora, László gróf iránt, aki az egyetlen mélyebb tartalmú, bár sok tekintetben excentrikus észjárású férfi volt a közéletben.*

contele par a fi aceeași persoană sau Dani pare a fi un avatar al contelui: „*cei doi bărbați seamănă ca două picături de apă*”²⁹⁸ (t.n.).

Relațiile dintre ei, sunt, de la început, tensionate (concurența dintre subiect-mediator), sugerând parcă finalul tragic: „*contele sta deja să dea cu pumnul, ca și când nu ar avea altă cale. Stătea nemișcat, cu trupul furnicând. Dacă ar fi singur, cu siguranță ar râde sau s-ar enerva din cauza țaranului, ar țipa la el sau l-ar da afară lovindu-l ... dar cu femeia de față era neputincios. Se simți trăsnit de propria-i neputință în fața acestui animal nerușinat, văzu că pe el rangul îl făcea vulnerabil*”²⁹⁹(t.n.).

Contele László se interesează de Dani și pare preocupat de activitățile acestuia și este foarte gelos pe atracția exercitată de Dani asupra contesei: „*există dincolo, în Kiskara, un gospodar, Turi Dani, care, dacă ar avea puțină școală, ar putea trece drept domn orișunde. Are minte cât un sat întreg. Fusesse fiu de pâlmaș, dar azi e cel mai avut om din satul lui. E băiat frumușel ... femeile umblă după el înnebunite ... nu era prima dată când acest nume îl scoase din sărite. Se hotârî să-l cheme la castel ... dar se încruntă, când își aminti de contesă. Fu cuprins de neliniște ... se întoarce brusc, făcu semn nervos administratorului, și porni cu calul: spre femeia lui ... femeia care, în tot acest timp, îl aștepta pe țaran în odaia din colț, îmbrăcată în neglijeele ei de mătase*”³⁰⁰ (t.n.).

Într-un registru asemănător, Bora și contesa se confundă, sau, mai precis, Bora o precede, o anunță pe aceasta: aduce vestea sosirii ei în sat, e purtătoarea mesajelor de la contesă la Dani și anunță acel erotism nedisimulat care o va cuprinde pe contesa Helene: „*erotismul țipător și crud al acestei fete sălbatice a captivat-o*”³⁰¹ (t.n.).

Ion și Dani se înrudesesc nu doar în acea chemare a trupului concurată de chemarea acerbă a pământului luat în posesie, ci și prin poate unica temă sensibilă care-i poate jigni profund: proveniența umilă a familiilor lor, aluzia la sărăcie. „Flăcăul primi ocara ca o lovitură de cuțit. O scâpărare furioasă îi țâșni

298 *Ibidem*, p. 88. *A két férfi úgy hasonlít egymásra, mintha testvérek volnának.*

299 *Ibidem*, p. 90. *A gróf már azon a határon állt, mikor ököltre kel az ember, mert nincs más hátra. S megszibbadva, megbénulva állott. Ha egyedül van, bizonyára mosolyog a paraszton, vagy ha ilyen indulatba jön, már ráordított volna, kikergette, felpofozta volna... de a nő előtt lehetetlen volt. Lenyűgözte őt s a vad és szemérmetlen állattal szemben tehetlenné tette, hogy ő nem nyúlhatott nemtelen eszközökhöz s látta, hogy védtelenné tette őt saját úrisága*

300 *Ibidem*, p. 86. *Hát van odaát Kiskarán egy parasztságza, Turi Dani, ha egy kis iskolája volna, beillene az akármilyen úri társaságba. Annyi esze van, egy egész falunak sok. Zselérfű, de ma a legnagyobb gazda a falujában. Szép fickó... az asszonyok úgy bomlanak érte, hogy no...*

Már nem egyszer bosszantotta meg ez a név. Elhatározta, hogy még ma felhívhatja a kastélyba... azután elkomorodott és a grófnőre gondolt. Nyugtalan volt... hirtelen egyet gondolt, megfordult, idegesen intett az intézőnek... s pár perc múlva már visszafelé ügetett: az asszonya felé... az asszonya felé, aki egy szál selyempongyolában várta a sarokteremben a parasztot.

301 *Ibidem*, p. 74. *... ennek a vad lánynak durva és rikoltóan szép érzékisége megfogta.*

din ochii negri, lucitori ca două mărgele vii. Răspunse cu o voce puțin tremurătoare, dar batjocoritoare:

– *Ce-s eu, sluga dumitale, să-mi poruncești?*³⁰². Același punct vulnerabil – sărăcia, apelul la tatăl sărăntoc – îl poate răni profund și pe aparent invincibilul Dani: „*femeia îi atinsese rana cea mai dureroasă a sufletului său*”³⁰³ (t.n.).

Gelozia, invidia, ura sunt forme ale medierii interne. Invidia este, potrivit definiției date de Max Scheler „sentimentul de neputință ce se opune efortului pe care-l facem pentru a dobândi un anume lucru, datorită faptului că aparține altuia”³⁰⁴. Gelosul la Stendhal, snobul la Proust și bovaricul la Flaubert sunt imitatori care copiază ființa a cărei obârșie, avuție le invidiază. Invidia și ura joacă un rol cheie în acțiunile întreprinse de Ion și Dani. Girard subliniază rolul pe care îl are *imitația* în dezvoltarea personalității eroilor, spre exemplu dorința lui Julien Sorel de a mânca la masa stăpânilor. În această logică și mod de interpretare, această dorință este aidoma dorinței lui Dani de a deveni domn, manifestată prin gesturile prin care aranjează părul copilului, felul de a se îmbrăca: „*Și copilul se sculă de pe scaunul înalt ... își spală mâinile, apoi și fața, așa cum se spală de obicei dimineața. E drept că până acum nu se spăla-se niciodată de două ori pe zi, dar dacă tatăl lui îi poruncește ... tatăl zâmbea liniștit. Nici copilul unui domn nu e mai frumos decât al meu. Și Erzsi ... se duse la băiat: îi pieptănă părul umed ce atârna pe frunte ... aranjându-i cărarea frumos, spre lateral, domnește*”³⁰⁵ (t.n.). Un întreg set de gesturi ale domniei la care aspiră sunt identificabile în paginile romanului maghiar, cităm în acest sens felul în care Dani o curtează pe soția avocatului evreu: „*Vai domnu' Dani, dar dumneata faci curte mai ceva ca un domn*”³⁰⁶ (t.n.), sau faptul că acceptă să fumeze trabuc fiindcă îi dă un plăcut sentiment de apartenență la clasa domnilor: „*Știa bine, că obiectul acela ciudat nu-i șade bine, dar avea totuși un avantaj. Îl făcea să se uite la avocat mai de sus, cu o mândrie domnească*”³⁰⁷ (t.n.).

Gesturile domniei sunt perceptibile în comportamentul lui Ion și al lui Dani deopotrivă. Ion „*de altfel și față de săteni căuta să-și arate greutatea pe care i-o dădea sentimentul bogăției. Pe uliță umbla cu pașii mai rari și cu genuinchii îndoiți. Vorbea mai apăsător cu oamenii și veșnic numai despre pământ și de avere. I se părea că chiar și casele și grădinile îl priveau acum altfel, mai supuse și mai zâmbitoare.*

302 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 46.

303 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 56. *A szíve nagy sebére csapott az asszony.*

304 René Girard, *op. cit.*, p. 33.

305 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p. 31. *És a gyerek leszállt a magas székről... megmosta a kezét, utána az arca közepét, ahogy reggel szokott mosdani. Még ugyan sose mosdott kétszer egy nap, de ha az apja parancsolja... az apja csendesén mosolygott. Úri gyerek sincs szebb ennél. Erzsi pedig... odament a fiúhoz: félretörölte homlokából a csapzott rövid fürtöket... Szépre fésülte, oldalt választva el a haját, urasan.*

306 *Idem*, p. 45. *Jaj, Dani gazda, Dani gazda... hallja, maga jobban udvarol, mint az urak.*

307 *Ibidem*, p. 48. *Jól tudta, hogy nem illik neki a szokatlan szerszám, de egy jó haszna mégis volt belőle. Az, hogy most már uras önérzettel, rátartibban nézte az ügyvédet.*

*Toată firea se îmbrăcase în haine de sărbătoare parcă înadins pentru a prăznuî biruința lui*³⁰⁸.

Dorința potrivit Altuia e, de fapt, dorința de a fi un altul, e o inițiere la o viață nouă, o viață pe care eroul o vede și o invidiază la mediator. Dorința îmbogățirii e una puternică atât la Ion cât și la Dani. „În vălmășagul goanei după moșie (Ion n.n) nu se mai sinchisise de nimeni și de nimic în lume. *I se păruse că nici nu se poate întâmpla altceva și că tot satul trebuie să stea în loc, să ia parte sau cel puțin să privească la lupta lui cumplită. Acum se mira și se mânia văzând că oamenii și-au căutat nevoile lor precum și-a căutat el de-ale lui, că lumea și-a urmat mersul ei parcă el nici n-ar fi fost*”³⁰⁹.

Dani „*se făcu din vară foarte avar... doar să strângă, să muncească, să-și sporească averea. Nu-l interesa nimic decât să facă bani*”³¹⁰ (t.n.).

Un element cheie în întreținerea dorinței triumphiulare, alegerea mediatorului poate fi determinată de un criteriu negativ, ca la Proust și la Dostoievski³¹¹. Un astfel de criteriu negativ care declanșează dorința este absența invitației, refuzul brutal al altuia poate declanșa dorința obsesivă. Astfel, în *Ion* refuzul lui Vasile Baciuc de a o mărita pe Ana cu Ion, respectiv în *Aur din noroi* refuzul contelui de a comunica omenește cu Dani pot declanșa și chiar declanșează un mecanism obsesional.

Orgoliul celor doi poate fi perceput ca o formă puternică a dorinței-vanitate din perspectiva mecanismului teoriei lui Girard. Orgoliul este acel tip de relaționare cu lumea care va conduce, într-un final la pierderea echilibrului și alterarea relației sănătoase cu realitatea. Ion „atunci se văzu crescând din ce în ce mai mare ... *se simțea atât de puternic, încât să domnească peste tot cuprinsul*”³¹². Dorința de mărire a lui Dani este similară cu aceea a lui Ion: „*Ce să facă el de-acum încolo? Satul se făcu dintr-odată prea mic, o groapă de gunoi înecată în noroi. Iar el se făcu mare, imens de mare, norocos și sfidător*”³¹³ (t.n.).

Dorința-pasiune sau glasul iubirii, dorința erotică, manifestată prin gelozie este o mediere internă, unde actanții fac parte din aceeași categorie: „egalitatea tot mai intensă, apropierea de mediator, am spune noi, nu dă naștere bunei înțelegeri, ci unei concurențe totdeauna mai ascuțite”³¹⁴. După ce își atinge scopurile și pune mâna pe averea lui Baciuc, dorința-vanitate cedează locul dorinței-pasiune, intervine medierea internă, în care subiectul e tot Ion, obiectul e Florica/întruchiparea iubirii, iar mediatorul e George (de data asta mediato-

308 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, pp. 213-214.

309 *Idem*, p. 284.

310 Móríc Zsigmond, *op. cit.*, p. 116. *a nyár óta valóban hihetelenül kapzsi lett, gyűjtésben, munkában, vagyona szaporításában... Nem törődött már ... csak a pénzszerzéssel.*

311 René Girard, *op. cit.*, 1972, p. 86.

312 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 63.

313 Móríc Zsigmond, *op. cit.*, p. 194. *Mit csináljon ő már ezután? Egyszerre kicsi lett előtte a falu, hóbafúlt szemétdomb. És ő maga olyan nagy lett, hatalmas, erős, szerencsés, kevély.*

314 René Girard, *op. cit.*, p. 152.

rul face parte din aceeași categorie, căci Ion nu mai e sărăntocul de altădată). Locul lui Baciui-mediatorul e luat de George Bulbuc, cel care se află în posesia obiectului dorit de Ion, adică Florica. George Bulbuc, ca mediator al dorinței nu doar că posedă obiectul râvnit, dar e și un obstacol pentru subiect. În medierea internă mediatorul are un rol dublu, instigator al dorinței, strajă de neînduplecat. Ingredientele dorinței-pasiune sunt invidia, gelozia pe fondul unei imense solitudini. Girard leagă obsesiile erotice, erotismul de solitudine: „Am găsi aici cu siguranță dubla neputință pentru comuniune și solitudinea ce caracterizează toate activitățile subiectului care dorește, în stadiul paroxistic al medierii interne”³¹⁵.

Rivalitatea lui Ion cu George se sprijină pe o inconștientă dorință de imitare a lui George, afirmă Liviu Malița, care vorbește de trei momente de transfer de personalitate, când George își iese din sine (bătaia de la horă, căsătoria cu Florica și crima – anihilându-l pe Ion, George intră în destinul fatal al acestuia³¹⁶). În lectura propusă de Malița, George ar fi cel care îl imită, îl invidiază pe Ion. Însă în această accepțiune, ar trebui să inversăm și funcțiile actanților din schema dorinței-pasiune: Ion ar trebui să se afle în posesia ființei pe care o râvnește George. Or, situația se prezintă tocmai invers, în partea a doua a romanului cu atât mai mult. Gelosul din *Glasul iubirii* este Ion, iar mediatorul-obstacol, cel care posedă femeia dorită de subiect, este George.

Gelozia lui Ion este evidentă în scena în care află că Florica și George se căsătoresc. La vestea că Florica se mărită cu George Bulbuc, Ion se înfurie peste măsură: „– *Cum se mărită și de ce? își zise furios ca și când cineva i-ar fi furat cea mai bună și mai mare delniță de pământ*”³¹⁷.

Odată dorința de avere, vanitatea satisfăcută, intervine o altă dorință, la fel de intensă, dorința de iubire sau pasiunea. A posedea avere și a fi iubit, a asculta de glasul pământului dar și de glasul iubirii par a fi calea către fericirea supremă. Dorința de iubire și dorința de avere, dacă ar fi satisfăcute, ar putea da subiectului senzația posesiunii supreme, senzația atotputerniciei. Dar știm de la Girard că dorința de atotputernicie e, de fapt, cea mai sigură cale spre autodistrugere. „În universul medierii interne, dorința de atotputernicie, ca și dorința de a fi atotștiutor, conțin în ele însele germenii eșecului. Dorinței îi lipsește obiectul în momentul când pare că îl posedă, căci – devenind vizibil – dă naștere unor dorințe rivale care i se opune ... Dar stăpânul, din dorință în dorință, este atras spre spectacolul suprem al atotputerniciei. Deci merge totdeauna spre propria lui distrugere”³¹⁸.

Schema dorinței-pasiune (subiect-mediator-obiect) se prezintă astfel în cele două romane:

315 *Idem*, p. 174.

316 Liviu Malița, *op. cit.*, 2000, p. 263.

317 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 284.

318 René Girard, *op. cit.*, p. 179.

Ion → George Bulbuc → Florica, respectiv

Dani → Takács Gyuri → Erzsi/Bora

Gestul sporirii averii chiar și prin furt e un motiv comun, astfel dacă Ion fura o brazdă, „*Ochii lui însă rătăceau mereu pe partea lui Simion Lungu ... -Măcar o brazdă să-mi iau înapoi din pământul meu! Se gândi deodată flăcăul, cu obrajii aprinși de o poftă nestăpânită*”³¹⁹. Dani fură cocenii lui Gyuri cu aceeași satisfacție a câștigului dar și mânat de concurența acerbă care va ieși în evidență mai ales când dorința-vanitate lasă loc dorinței-pasiune: „...*tot zâmbea că el a furat acum de la cumnatul Gyuri. Încă din vară simțea între ei o concurență tot mai aprigă, și nu exista lucru, oricât de mărunț, asupra căruia să nu se certe. Își aminti dintr-o dată de Bora, despre care știa că l-a scos din țâțâni pe Takács Gyuri. Zâmbi gândindu-se că lui i-ar lua doar o vorbă, doar o privire și fata ar fi a lui ... Și-și aminti că Gyuri umblase cândva și după nevasta lui. Și totuși Erzsi s-a aruncat în fântână pentru el ... Își aminti de tot felul de alte treburi, toate motive de dispreț pentru Gyuri, care e un nimic, o cârpă, noroi: pe lângă unul ca Turi Dani!*”³²⁰ (t.n.). Scena e grăitoare în sensul că trădează cât se poate de clar relațiile de concurență existente între Dani și Gyuri, o concurență mai veche cu un mediator care aspiră la Erzsi, apoi la Bora. Scena vizitei la părinții lui Dani, când pe drum se întâlnesc cu Gyuri aflat în discuție cu Bora, este și ea relevantă în direcția creionării ideii că Dani își formulează dorințele potrivit Altuia, potrivit mediatorului Gyuri. În acest punct, dorința-vanitate începe să se amestece cu dorința-pasiune și Gyuri își asumă rolul de mediator al acesteia. „*Erzsi ... vedea bine acea ură cumplită, acea iritare sălbatică, pătimașă împotriva celui lalt bărbat. Și avea certitudinea că Turi Dani nu mai vrea să se răzbune pe Takács Gyuri din cauza ei, ci din cauza alteia. Din cauza fetei care se află, acum, între ei*”³²¹ (t.n.).

Imitația are un rol primordial în geneza dorinței. Gelozia e un fel de imitație a dorinței rivalului. Aplicând o grilă de lectură inspirată din teoria dorinței triunghiulare a lui Girard, putem afla și în aceste două romane dorința-vanitate, manifestată prin invidie și numită, cel puțin la Rebreanu, glasul pământului, și dorința-pasiune, manifestată prin gelozie, numită glasul iubirii. Cele două personaje sunt ipostaze ale lui Don Juan. Contesa „*nu se gândise niciodată ca ea*

319 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p.91.

320 Móríc Zsigmond, *op. cit.*, p.120. ... *egyre mosolygott, hogy ő most meglopta a Gyuri sógort. A nyár óta titkos, egyre jobban feszülő vetélkedés volt köztük s nem botlott elő olyan apróság, amivel ki ne igyekezett volna egymást forgatni a két ember a békétülésből. És észébe jutott Daninak Bora, akiről tudta, hogy Takács Gyuri utána vetette magát. Elmosolyodott, neki csak egyet kén szólni, csak a kis ujját kén mozdítani, csak egyet kacsintani s a lány rögtön esze nélkül rohanna utána... És észébe jutott, hogy a felesége után is így járt valaha Gyuri. S érte ugrott kútba az Erzsi... És más egyéb is jutott észébe, mind csupa olyan dolog s mind csupán azért, hogy lenézhesse érte Gyurit, aki semmiember, rongyember, sár: egy Turi Dani mellett.*

321 *Idem*, p. 138. *Erzsi ... jól látta az elszánt gyűlöletet, a vad, féktelen megdühödést a másik férfi ellen. És biztos volt benne, hogy többé nem érte feni fogát Turi Dani Takács Gyurira, hanem másért. Azért a lányért, éppen azért, aki most van közéjük vetve.*

să ajungă să-l plătească pe acest Don Juan țăran, pe care toate femeile satului îl plătesc”³²² (t.n.). Adevăratul Don Juan nu e liber, aflăm de la Girard, nu poate să nu-i pese de Alții³²³. Pe de altă parte, știm din *Arta comparației*, că „Don Juan este mai aproape decât oricare personaj din tipologia clasică de mască”³²⁴. Or, dorința triunghiulară este tocmai asumarea acestei măști, acestei alte identități, asumarea dorințelor Altuia, transferul de identitate și de dorință bazându-se tocmai pe aceste subtile mecanisme ale invidiei și geloziei pentru ceea ce Altul (mediatorul) are, dar subiectul nu.

Iubirea e strâns legată de prezența rivalului și e subordonată geloziei. Ion începe să umble după Florica după ce are revelația dureroasă a faptului că aceasta e soția lui George. Dani vrea să o posede pe contesă atunci când își dă seama de gelozia contelui, și o dorește pe Bora după ce află că aceasta este curtată cu intenții cât se poate de serioase de către Gyuri. Glasul iubirii sau mecanismul erotic obsesional se manifestă, în cazul lui Dani, în direcția mai multor femei (contesa, Bora, Erzsi), dar obiectul principal al pasiunii lui Dani rămâne totuși cea din urmă.

Glasurile din sufletul lui Ion răsună și în sufletul lui Dani, ba mai mult, el e perfect conștient de această concurență acerbă a glasurilor care alternează în el, trezind reacții neașteptate: „*simți din nou în el acel suflet dublu, dar sufletul străin îl atacă mai neașteptat decât ieri seara. Și se făcu din nou proaspăt și puternic ... se prefăcu tot mai mult într-un animal, în creierul căruia întunericul se făcu tot mai mare și care aleargă tot uitându-se în față, ca un cal, alergă cu mișcări mecanice, ca un animal care fuge, speriat, de la capătul satului către casă*”³²⁵ (t.n.).

De obicei, obiectul dorinței celor doi bărbați este femeia care aparține, pe moment altuia sau este dorită de un altul. În *Iubirea și Occidentul* Denis de Rougemont observă că orice pasiune se hrănește din obstacolele care îi sunt opuse și moare când acestea lipsesc, dorința putând fi definită, în această logică, ca dorința de obstacole³²⁶.

Rezolvarea situației conflictuale care ia naștere din această confruntare de dorințe este una tragică și conduce, după Girard, la moarte: „adevărul dorinței metafizice este moartea. Acesta este sfârșitul inevitabil al contradicției care generează o asemenea dorință – semnele vestitoare ale morții umplu operele romanesti. Dar semnele rămân totdeauna echivoce atât timp cât profeția nu s-a

322 MórícZ Zsigmond, *op. cit.*, p. 188. *Sosem gondolta volna, hogy ő megfizesse a paraszt Don Juant, akit meg szoktak fizetni az asszonyok.*

323 René Girard, *op. cit.*, p. 69.

324 Dumitru Chioaru, *op. cit.*, p. 100.

325 MórícZ Zsigmond, *op. cit.*, p. 201-203. *Megint érezte azt a kettős lelket, amely benne tanyáz, de most ez az idegen lélek még váratlanabban támadt rá, mint a tegnap esti. S megint új volt és erős... egyre jobban állattá lett, az agyában megszánt az ész működése s előre nézve... mintha ellenző lenne a szemén, mint egy lónak, úgy igyekezett, gépies menéssel előre, mint a falu végén megiasztott állat, amely hanyatthomlok rohan haza.*

326 René Girard, *op. cit.*, p. 189.

realizat. Îndată ce moartea este prezentă, ea luminează drumul parcurs; îmbogățește interpretarea pe care o dăm structurii mediatizate; dă un sens deplin numeroaselor aspecte ale dorinței metafizice.

În experiența care se află la originea medierii, subiectul își descoperă viața și spiritul ca o slăbiciune extremă. De această slăbiciune vrea să fugă în divinitatea iluzorie a Altuia. Subiectului îi e rușine de viața și spiritul său. Disperat fiindcă nu-i zeu, caută sacrul în tot ce-i amenință viața, în tot ce-i contrariază spiritul. Așadar este atras mereu spre ceea ce poate umili și până la urmă distruge ce-i mai măreț și mai nobil în ființa lui³²⁷.

Trecerea de la vanitate la pasiune, afirmă Girard, trece prin Thanatos³²⁸. Teoria dorinței triumphiulare se verifică și în acest punct, fiindcă subiecții dorinței triumphiulare nu-și pot rezolva conflictul decât prin moarte, iar finalul celor două romane – prin moartea factuală sau cea în așteptare a eroilor – este semnificativ din acest punct de vedere.

Chiar acordul final al celor două romane se aseamănă în sensul că în Ion avem de-a face cu imaginea nemărginirii care trece nepăsătoare peste suferința umană, vremea în contrast cu zvârcolirile vieții, taina dureros de necuprinsă cu suferințele, mari sau mici („*Satul a rămas înapoi, același, parcă nimic nu s-ar fi schimbat. Câțiva oameni s-au stins, alții le-au luat locul. Peste zvârcolirile vieții, vremea vine nepăsătoare, ștergând toate urmele. Suferințele, patimile, năzuințele, mari sau mici, se pierd într-o taină dureros de necuprinsă, ca niște tremurări plăpânde într-un uragan uriaș*”³²⁹), iar în romanul maghiar, Dumnezeu se opune omului, și noroiul se opune aurului („*Ce este viața? Noroi. Și omul? Aur în noroi. Cine e de vină că nu s-a ales nimic din aurul ăsta? Cine? Dumnezeu, care a lăsat totul de izbeliște*”³³⁰ (t.n.)).

Nu parvenirea socială în sine este obsesia fundamentală a personajelor celor două romane, ci *căutarea fericirii*. „Drama romanului Ion se derulează pe trei planuri distincte – drama pământului, drama iubirii și drama datoriei. La o analiză atentă, toate aceste compartimente pot fi unite într-una singură, drama neîmplinirii, ..., drama neîmplinirii în dragoste”³³¹. Pentru Ion proprietatea înseamnă și posesiune, o împlinire de ordin biologic și psihologic a pământului dar și a femeii. Drama lui Ion constă în faptul că, deși poate poseda și birui două femei, cea pe care o iubește nu e soția lui, la Turi Dani femeia iubită îi este soție, dar nu i se supune, nu o poate birui. În ambele scrieri, *setea de avere* dezumanizează într-o măsură sau alta, dar *setea de iubire* ucide. Acest fatalism, această nefericire întru iubire, această imposibilitate de a accede la o iubire împlinită, la o stare de profundă armonie, e un element comun fundamental.

327 *Idem*, p. 286.

328 *Ibidem*, p. 42.

329 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 2006, p. 365.

330 Móricz Zsigmond, *op. cit.*, p.21. *Mi az élet? Sár.és az ember benne? Arany a sárban. Ki hát a bűnös, ha ebből az aranyból semmi lett? –Ki? Az Isten, aki nem csinált semmit belőle.*

331 Săluc Horvat, *Liviu Rebreanu – Ion*, Cluj-Napoca, Dacia, 2002 p. 44.

În concluzie, putem afirma că este cât se poate de clar că cei doi autori nu au dorit să creeze personaje tipice în împrejurări tipice, ele ies din tiparele comportamentale comune. Schema este una clasică, fiind vorba de clasicul triunghi conjugal, prin inversarea partenerilor de bază din fiecare relație. Printr-o prismă diferită, printr-un unghi de interpretare diferit, cei doi autori se conectează la același tipar arhetipal: e vorba, în fond de o narativă în care evoluează un arhetip donjuanesco, și câteva arhetipuri feminine fundamentale.

Există două paliere ale cercetării înruderii tematice dintre cele două romane. Primul palier este strict textual, se referă la identificarea motivelor convergente, precum și a aspectelor care diferențiază cele două scriituri. Este clar că putem vorbi de un *set de motive comune* (glasul pământului și glasul iubiri, propensiunea către împlinirea erotică dar și către căpătuire sau voința de putere coroborată cu voința de iubire, motivul amantei, al triumghiului conjugal, căsătoria nefericită, motivul bărbatului care iese din tiparele cutumelor sociale ale vremii, motivul donjuanului rural cu un acut simț al proprietății, motivul suicidului care survine din cauza bărbatului, figurile intelectualității satului etc.). Pe de altă parte, putem orienta cercetarea în sensul descoperirii unor eventuale relații personale între scriitori, sau în sensul descoperirii lecturilor din Móricz, făcute de Rebreanu prin 1909-1910. Dacă romanul scriitorului maghiar l-a influențat în vreun fel – eventual la modul inconștient, de fecundare a imaginarului creator – nu schimbă cu prea multe datele problemei. De altfel, lectura romanului lui Móricz nu este demonstrată, fiindcă reproducerile din scriitorul maghiar, publicate în 1913 în *Universul literar*, reproduceri la care se referă Niculae Gheran, nu sunt legate de tematica din *Aur din noroi*. *Ion* rămâne – cu sau fără apropierea de *Aur din noroi/Sárarany* – un punct de reper important în evoluția prozei românești. Ceea ce s-ar putea face, în viitor, este traducerea romanului lui Móricz în limba română, pentru a oferi astfel, un nou element care arată că între cele două literaturi central-europene învecinate, există numeroase elemente comune și corespondențe interesante.

Atât *Ion* cât și *Sárarany* sunt romane care se citește și azi, au devenit subiect de pagină de manual. Rebreanu și Móricz sunt amândoi mari creatori de Literatură. Dincolo de paralelisme tematice sau de afinitățile structurale care-i apropie, rămâne un element esențial de subliniat. Amândoi împărtășesc o conștiință orgolioasă a valorii, o tendință de identificare cu aspirațiile profunde ale neamului din care fac parte și un sentiment al apartenenței la o realitate matricială. Mai mult, amândoi dau dovada – în modul lor propriu – unei vocații universaliste, prin opera lor literatura națională capătă dimensiuni și perspective universale.

3.3. Portrete de *femei rele* la Rebreanu și la Tamási

Feminitatea și ipostazele personajului feminin din orice literatură, din oricare epocă literară, sunt un obiect de studiu interesant și intrigant. Iar dacă e vorba nu de femeia angelică, nu de canonul soției și mamei perfecte, ci de femeia ușoară din înalta societate, lucrurile devin și mai întortocheate. Situația e evidentă în *Răscoala*. „Rebreanu considera omul în măsura în care era angajat în iubire. Structura interioară a personajului, a marilor și memorabilelor sale personaje, deriva din această credință în puterea morală și filosofică a iubirii. Implicarea erotică putea fi uneori superficială, materialistă, sau, alteori, împinsă riscant în planul metafizic”³³². Opera lui Rebreanu nu poate fi redusă la un singur aspect tematic sau stilistic. Chiar și în contextul celor mai acute probleme sociale, Rebreanu invocă necesitatea artistică a subiectului erotic. „Erosul rebrenian cuprinde doi termeni opuși, contrastanți, inseparabili ca polii unui magnet: instinctualitatea (absolutizată de critica interbelică...) și idealizarea, o tendință mai puțin vizibilă dar nu mai puțin specifică protagoniștilor rebrenieni”³³³.

Personajul feminin apare, în *Răscoala* lui Rebreanu și în *Blazonarii* lui Tamási Áron, nu ca un factor de echilibrare a spațiului privat și a familiei, ci ca factor principal al contradicției, al disarmoniei. Dacă folosim dihotomia de sorginte romantică bine-rău sau personaj pozitiv-personaj negativ, evident că Nadina face o figură aparte în galeria personajelor feminine rebreniene – devorată de energii imense, de un erotism ieșit din comun, e o ființă instinctuală, un adevărat Ion în variantă feminină. Aceeași apropiere se va verifica și în cazul eroinei lui Tamási printr-o uriașă *anima*, dar aceasta se apropie și de Ghiță din *Moara cu noroc* prin fascinația răului și setea de avere.

Nu trebuie uitat faptul că Rebreanu este, cel puțin după Mircea Zăciu, cel mai singuratic navigator al literaturii române, o solitudine care poate fi surprinsă la cele mai multe personaje importante ale sale. „Solitudine ce-și găsește expresia și în protagoniștii operei, de la *Proștii* sau *Golanii* nuvelelor, unii atinși de un autism semnificativ, până la cumplita singurătate a lui Ion, a lui Apostol Bologa ... eroii rebrenieni au însă, dincolo de vigoarea instinctuală și fibra telurică – mereu subliniate de comentatori – un revers al abuliei și friabilității, care-i apropie și-i diferențiază totodată, în fața erosului, a datoriei, acțiunii sau capitulării. Pe cât de energici în aparență, pe atât sunt cu toții minați de o slăbiciune paradoxală, izvorâtă din condiția lor de singuratici”³³⁴.

Ion Simuț dezvoltă ideea cuplului etern ca un mit personal rebrenian³³⁵, vorbind despre două condiții care facilitează sau favorizează apariția și mani-

332 Ion Simuț, *op. cit.*, 1995, p. 205.

333 *Idem*, pp. 193-194.

334 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 343.

335 Ion Simuț, „Cuplul etern – Un mit personal rebrenian”, în *Liviu Rebreanu după un veac*, 1985.

festarea acestui mit – idealizarea iubirii și asocierea ei cu thanatosul. O a treia constantă este privirea intensă care produce revelația și sentimentul comuniunii. Între parteneri de diferite poziții sociale există o patimă subînțeleasă care se manifestă prin privirea intensă. În *Răscoala* „goana vijelioasă împinsă de țăran până la limita emoției violente ... e un scenariu menit să clarifice aluziile erotice ale partenerilor ... însă ar însemna să denaturăm sensul social al romanului dacă am spune că Petre Petre o păstrează tainic pe Nadina în sufletul său, ca pe un talisman pentru eternitate. Visul de puritate și așteptările lui Petre Petre sunt compromise de Nadina. Momentul ... când Petre Petre pătrunde în dormitorul ei și încearcă să-l apere ca pe un sanctuar de năvala profanatoare a mulțimii dar este întâmpinat de privirile galeșe și disprețuitoare ale Nadinei din fotografie e echivalent cu distrugerea unui fals idol ... Distrugerea violentă a fotografiei nu are un sens social, ci un subtext erotic”³³⁶.

Romanul lui Rebreanu poate fi asociat cu romanul mult contestat al lui Tamási în următoarele puncte: ambele sunt romane ale unui moment de criză, ambele sunt romane sociale în care autorii încearcă să schițeze imaginea înaltei societăți și universul paralel al celor săraci, dar cele două scrieri se apropie mai ales prin personajul central feminin. Nu vom insista asupra tramei narrative din *Răscoala*, „acest roman (care) simbolizează, dintr-o perspectivă interioară și nelimitată, marele proces al răzvrătirii mulțimilor, fluxul, apoi refluxul unei mișcări colective care modifică subit tot ce până atunci era sau părea stabil”³³⁷.

Tamási pare un scriitor interesant și pentru critica românească. „Apariția lui Tamási Áron în proza maghiară nu a declanșat doar o controversă între confrăți ... ci a marcat și nașterea unuia dintre cei mai autentici scriitori ... Izvoarele scrisului său sunt complexe. Însă filonul popular... e împletit intim cu elemente ale avangardismului ... Miturile autohtone vorbesc în forma literaturii culte; expresia acestora adie dintr-o copilărie legănată de legende și credințe, de povești și eresuri, care rămân adânc în rezonanță”³³⁸. În nuvelistica și în povestirile lui Tamási se constată frecvența și ponderea deosebită a motivului morții, întocmai ca în proza scurtă a lui Pavel Dan. Există, la amândoi, o obsesivă raportare la momentul trecerii, pregătirea individului și a familiei pentru moarte. Gavril Scridon încearcă și o apropiere a lui Tamási de Ioan Slavici sau de Liviu Rebreanu, „prin cruda zugrăvire realistă, și prin delicata descifrare a mediului rustic”³³⁹.

Blazonarii/Czimeresek (tradus în românește în 1980 de către Adrian Hamzea și A. I. Brumaru) a fost un roman contestat și negat chiar de la apariție. Cartea cuprinde scene de viață din Clujul anilor 1918-1919. Eroii provin din lumea marii protipendade ardelene, a moșierilor dar și a parveniților vremii,

336 *Idem*, pp. 231-232.

337 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 223.

338 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 131.

339 *Idem*, p. 134.

a rechinelor vremurilor de tranziție. Viața individuală a oamenilor se desfășoară pe fundalul profundelor transformări istorice care au loc. „Cartea pare scrisă sub semnul tragicului și are un final care se aseamănă cu cel al *Morii cu noroc* a lui Slavici, unde focul încearcă să șteargă urmele pământești ale foștilor moșieri”³⁴⁰. Timpul din *Blazonarii* e un timp al crizei, ochiul auctorial observă un întreg proces de psihologie colectivă. Ca și universul Nadinei lui Rebreanu, „lumea evocată de Tamási e departe de a realiza dimensiunea exactă a evenimentului istoric, sau sensul viitorului. Ea trăiește într-un prezent al simțurilor și poftelor ațâțate de proporția catastrofei, dorind parcă să profite cu o voluptate demoniacă de tot ce mai poate oferi dezordinea zilei de azi. În vreme ce totul trosnește din încheieturile istoriei, personajele se străduiesc să-și continue existența ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat, refuzând să ia act de evidența realităților”³⁴¹.

Simbolul iraționalității este Tilda Csetneky, a cărei prezență violentă domină galeria de personaje. „E ca o flacăra blestemată jucând pe o comoară, atrăgând sarabanda nebuniei și dezastrelor. Asemenea Nonei din *Tulburarea apelor* a lui Blaga, ea e duhul blestemat al elementarului, semn al pierdutei și distrugerii. Nivelului social, de cronică, al cărții îi corespunde astfel și unul subiacent, care ține de însăși ambivalența creației lui Tamási: tropism teluric și aspirație spre transcendență”³⁴².

Tilda, fiica medicului-profesor Csetneky este posedată de o demonie erotică expansivă, își propune să-l seducă pe tânărul conte Endre Ercsei, pentru a pune mâna pe avere și pe titlu. Toate personajele gravitează în jurul ei, toți se supun puterii și erotismului emanat de ea (soțul ei degenerat, aventurierul sentimental și rechinul de război Uray Pista, administratorul moșiei Ráduly Péter). Când ajunge contesă la castelul din Boghaza, Tilda se hotărăște să restaureze și să modernizeze conacul, fără să sesizeze că lumea din jurul ei se răstoarnă încet, hotarele se mută, întreg sistemul politico-administrativ se schimbă – delirul grandorii care o stăpânește pe Tilda o determină să viseze realizarea, la Boghaza, a unei insule de aristocratism maghiar. Bărbații din jurul ei sunt instrumente ale imensei ei poftă de posesiune, dar care va sfârși prin a se îndrăgosti de ofițerul secuiei Burján Gáspár, care cumpără moșia contelui, nutrind, și el, propria utopie: aceea de a da pământurile săracilor. În final iluziile și fantezmele tuturor se prăbușesc, Ráduly o ucide pe Tilda și-i îndeplinește ultima dorință, dând foc castelului. Romanul nu a fost un roman plăcut, gustat de public, fiindcă a afișat teme incomode, tabuuri ocolite până atunci. I se pot reproșa unele inegalități de ton sau de profunzime, dar Tamási e un scriitor cu vocația povestirii, nu neapărat al masivelor construcții românești, crede Mircea Zăciu. „E cert că vocația sa e povestirea (ca la majoritatea prozatorilor țărani;

340 *Ibidem*, p. 132.

341 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 282.

342 Tamási Áron, *Blazonarii*, București, Kriterion, 1980, pp. 13-14.

e și cazul lui Sadoveanu, Agârbiceanu). O anume stângăcie în perceperea psihologiilor citadine se simte de asemenea, ceea ce-l apropie din nou pe Tamási de Liviu Rebreanu. Nu e unica analogie, de altfel. Cu un an înainte de apariția *Răscoarei*, Tamási prefigura prin Tilda o altă Nadina devorată de instinctul erotic, atrasă irepresibil de un alt Petre Petre care o va ucide”³⁴³.

Gavril Scridon oferă o interpretare a romanului, unul din primele romane urbane, care pune accentul pe falsitatea unei lumi în descompunere, „este romanul unei epoci de mari și rapide transformări, la pragul dintre două lumi, dintre două țări, care-și rezolvă prin conflict divergențele ... de aceea și finalul, ca și la Slavici, conține o lecție de morală, o morală a istoriei la care autorul aderă cu totală sinceritate”³⁴⁴. *Blazonarzii* e un roman-pamflet de o remarcabilă forță, cu ușoare scăpări de construcție pe alocuri, un roman despre decădere și iresponsabilitate a unei întregi categorii sau clase sociale.

Că ficțiunea lui Tamási se apropie de universul ficțional al unora dintre scriitorii români, e de domeniul evidenței. Zăciu scrie, ca argument în acest sens, că „solidarității cu pământul îi corespunde alta, mai neliniștită, cu cerul și ancestralitatea, cu semnele, prevestirile, minunile, topite în acel abur de mituri pe care întreaga proză a lui Tamási o respiră – de aici, realismul naiv al multora dintre povestirile sale ... evocarea imixtiunii vămilor văzduhului în cotidianul umil al unor existențe trudite (ca la Pavel Dan), intimitatea personajelor cu elementele; lirismul când duios, când umoresc ... un strat al basmului/legendei îl întâlnește pe acela, de o aspră concretețe, al realității, iar din impac-tul estetic al acestui realism simbolic sau magic rezultă o diversitate de forme epice, tipologii, motive, nu arareori înrudite cu proza din aceeași epocă a lui Agârbiceanu, Pavel Dan sau Victor Papilian”³⁴⁵.

Romanul se apropie și de *Întunecare* de Cezar Petrescu. Cartea a doua din romanul lui Tamási se apropie de metafora din titlul romanului lui Cezar Petrescu, fiindcă se intitulează *Negurile iernii*. „Aceeași verbozitate, același stil pe alocuri pletoric, același gust ușor desuet pentru situațiile de un melodramatism romanțios. Dar cu autorul Arancăi (o altă Tildă, din alte neguri transilvane), Tamási mai împărtășește acel complex psihic al fostului combatant confruntat cu realitățile tranșeele și – simultan sau succesiv – cu lumea opulentă, trivială, coruptă a profitorilor războiului, adică tocmai simbolul întunecării, regăsit ca sintagmă în titlul celei de-a doua părți a romanului maghiar”³⁴⁶.

Dacă Nadina este de la bun început de familie aleasă, care nu are neapărat nevoie de a parveni, eroina principală a scriitorului maghiar e o femeie *fără Dumnezeu și fără moralitate*, scopul unic al existenței și mașinațiilor ei fiind acela de a urca pe scara socială, de a parveni. Nadina provine dintr-o familie

343 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 288.

344 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 135.

345 Mircea Zăciu, *op. cit.*, pp. 275-276.

346 *Idem*, p. 288.

bogată, căsătoria ei cu Grigore Iuga fiind agreată de ambele familii. Familia Tildei e și ea o familie bună, „*se trage dintr-o familie de gentry, destul de veche dar comună, de loc din părțile Sătmarului*”³⁴⁷, spune contele Ercsey tatăl, care însă este total nemulțumit de căsătoria fiului său cu Tilda.

Așa cum Nadina se căsătorește din interes cu tânărul și idealistul Grigore Iuga – Grig al ei – pe care reușește să-l exploateze emoțional și financiar ani de-a rândul, Tilda se căsătorește cu tânărul conte abulic Endre, ultimul vlăstar al unei familii de nobili, exemplar perfect al degenerării treptate din familiile aristocratice: căsătoria se încheie în secret, în aceeași zi în care tatăl, bătrânul conte, un alt Miron Iuga, programase căsătoria fiului cu descendenta unei alte familii cu nume sonor. Soțul Nadinei, fiul boierului Miron Iuga, face parte din categoria moșierilor școliți în străinătate, inteligenți dar mai slabi decât predecesorii lor. „*Grigore Iuga nu mai putea sta la țară. Singurătatea îl îngrozea tot atât ca și stăruințele tatălui său să nu-și distrugă căsnicia pentru neînțelegeri firești și trecătoare. Îi era rușine și silă să-i mărturisească adevărul. Se credea umilit în bărbăția lui că în cinci ani n-a fost în stare să inspire soției sale măcar respectul elementar să nu-l înșele chiar în propria-i casă. Totuși, nu se simțea sigur de inima lui. Se surprindea căutând scuze Nadinei, parcă iubirea lui încă n-ar fi murit și ar aștepta numai un pretext ispititor pentru a uita și a continua. Se disprețuia și se temea de slăbiciunea lui*”³⁴⁸.

Tânărul conte din romanul lui Tamási este, și el, replica slabă a tatălui puternic: „*Endre renunță să-l mai înfrunte pe bătrân. O căldură stranie îi năpădea întreaga făptură. Era bucuria insului slab de înger, lipsit de vlagă și desprins să trăiască mai mult ghemuit, după ce – într-o pornire nobilă – s-a depășit pe sine. Pentru că, în fața tatălui său, el nu avusese niciodată cuvânt ori vreo părere de care bătrânul să țină seama. Acum însă luase apărarea unei femei împotriva lui, a leului care răgea, sus, pe o culme a privilegiilor, la cei care vroiau să-l amestece cu pisicile*”³⁴⁹. Sufletul său este copleșit de prezența femeii: „*Endre încuviința din cap tot ce spunea bătrânul. Îl lăsau rece aceste desfășurări ale spiritului medieval și exploziile fidelității dinastice. Pe deasupra fachirului american, a cotoiului neputincios, a bărbierului și a potăilor corcite, în inima sa strălucea la mare altitudine – asemeni unui monarh autocrat – Tilda. Prins în menghina acestui simțământ, fusese în mai multe rânduri cât pe ce să izbucnească: Iubesc! O iubesc!*”³⁵⁰.

La început, Nadina copleșește sufletului tânărului Iuga, îl înrobește nu doar prin prezența ei erotizată la modul superlativ, ci chiar și prin absența ei, accentuată într-un fel crud-frivol de uriașele fotografii nud atârinate de pereții locuințelor din București și din castelul din provincie. Nadina, asemeni Tildei,

347 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 43.

348 Liviu Rebreanu, *Răscoala*, București, Minerva, 1984, p. 173.

349 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 96.

350 *Idem*, p. 135.

nu are niciun fel de reținere în a-și înșela soțul în propria casă, ele devenind simboluri ale degradării morale, ale depravării.

Relația Tildei cu Endre e una de adorație din partea bărbatului și de indifeerență magistral disimulată din partea femeii: „Tilda se uita la el ca la o păpușă mare pe care și-a cumpărat-o într-un bazar, de Crăciun. *Nici nu-și mai bătea capul cu el; o preocupa mai degrabă odaia și se bucura de faptul că e aproape goală și neprietenoasă, ca un refugiu.* Cel puțin avea s-o aranjeze după voia ei”³⁵¹.

Același fel de relație există și între soții Iuga: „*Când a văzut-o Grigore a uitat tot și i-a rămas numai ea. Luna până s-a făcut cununia și apoi celelalte trei, cât au călătorit împreună, singuri, în Grecia, Italia și Spania, a cunoscut fericirea cea mai mare. Atunci, Nadina a fost într-adevăr nevasta lui, numai și numai a lui. Așa ar fi vrut el să fie totdeauna: în sufletul și în gândurile ei să nu existe nimeni și nimic afară de dânsul. Suferea de o gelozie cu atât mai chinuitoare, cu cât mai mult îi era rușine s-o mărturisească. A încercat s-o ademenească la țară nu ca să îndrăgească ea pământul, ci ca să-și ferească iubita de tentațiile orașului. Patru ani, iubirea lui a îndurat toate durerile, până ce și-a destrămat speranțele. Dacă a consimțit el ca Nadina lui să plece singură în străinătate, a doua oară! Și în trei luni, de când e dusă, a primit de la ea exact trei scrisori și în toate trei îi cerea numai bani...*”³⁵².

În capitolul *Ispititoarele primejdii* din volumul *Alt Rebreanu*, Liviu Malița definește cuplul erotic al romanului *Răscoala* ca fiind alcătuit din Nadina și Petre Petre (și nu cuplul Nadina-Grigore Iuga), cei doi fiind predestinați datorită distanței sociale și diferențelor temperamentale. Din punctul de vedere al *pattern*-ului erotic și al felului de a concepe cuplul bărbat-femeie, cele două romane se integrează formulei narative interbelice care prezintă simptomatologia specifică a destructurării paradigmei idilic-romantice și înlocuirea acesteia cu o nouă *forma mentis*, bazată nu pe principiul romantic al iubirii armonice, ci pe principiul discriminării și al disjungerii. „Literatura interbelică se face ecoul unei schimbări profunde de mentalitate, ce atrage criza modelului romantic al erosului. Originea ei se află în mișcările subterane ce au avut loc în modernitatea vieneză. Pierderea reperelor de individualizare sexuală și criza identității genurilor ce a izbucnit în literatura *fin de siècle* a ruinat polarizarea masculin-feminin și a dizolvat ideea de cuplu”³⁵³.

Ambele femei sfârșesc tragic, șocant, Nadina găsindu-și sfârșitul în brațele lui Petre Petre apoi în ale lui Toader Strâmbu. „*Simți o încleștare în inimă atât de dureroasă că vru să țipe. În clipa aceea însă auzi foarte deslușit niște pași bocănind grăbit în vestibul. Apoi, ușa se deschise furtunos parcă-ar fi sărit din fâțâni și în fața ei apără un țăran tânăr, voinic, osos, cu căciula neagră înfundată țănoș într-o parte, cu ochii negri încruntați, cu laibărul negru peste*

351 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 205.

352 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 33.

353 Corin Braga, *10 studii de arhetipologie*, Cluj, Dacia, 2007, p. 192.

cămașa lungă, cu niște bocanci grei în picioare. Trântind ușa, Petre Petre se proțăpi înaintea Nadinei:

– Cucoană, de ce... ?

*Glasul i se curmă brusc, ca și când o mână furioasă i s-ar fi înfipt în beregată. Nadina, în primul moment de spaimă, a început gestul de-a se scula în picioare ... Aripile neglijelui atunci s-au desfăcut, dezvelindu-i sânii, pântecel, picioarele fără ca ea să-și mai dea seama ... Într-o frântură de secundă i se păru cunoscut, își reaminti că este vizitiul care a plimbat-o cu sania ... și cât a impresionat-o atunci forța lui neobișnuită și siguranța lui liniștită, apoi că totuși acuma tocmai acel om a venit s-o omoare*³⁵⁴.

Pe Tilda „o grandoare nebunească o poartă spre înălțimile dorite, dar căderea este cumplită (moare sugrumată într-o seră din curtea castelului grofesc. Ucigașul își recunoaște crima (din dragoste) și acest ultim act e orchestrat de flăcările focului pe care criminalul, (Ráduly, administratorul moșiei contelui de la Boghaza), îl pune împlinind o dorință a Tildei³⁵⁵. În zorii zilei Tilda moare sugrumată de Radu, care dă foc conacului. „*Eu! Eu! Am ucis-o! Am iubit-o! Am strâns-o de gât! ... Eu am pus și focul! urlă Radu. A fost dorința ei! Sînt un ucigaș - luați-mă ... Lângă sură mai rămăseseră doar Fekete János și flăcăul de la munte. Unul cânta, celălalt juca. Zănatic, hohotind, desupra oricărei limbi, clase și țări. Erau fericiți; restul – tăciuni și funingine*”³⁵⁶.

Erotismul personajelor feminine poate fi un rezultat al valului inaugurat de suflul erotic cauzator de scandaluri publice al cărților semnate de David Herbert Lawrence, *Amantul doamnei Chatterlay* sau *Curcubeul*. Tilda e o femeie care atrage privirea bărbaților: „*apoi, după un scurt răstimp, apăru și o femeie. Era de statură mijlocie, cu forme rotunjite, dar zveltă. Avea ochi mari, căprui, cu reflexe adânci și calme. Sorbind oamenii într-un chip cu totul străniu – ochi cu care știa să privească, nestânjenit, în depărtări fără margini. Șoldurile îi erau înalte, picioarele neliniștite, părând cu neputință de stăpânit. Buzele pline, nervoase, desenau o gură poate prea mare. Nările puternic reliefate, trandafirii, tremurau parcă adulmecând neconținut. Întregu-i chip purta o pecete ciudată, avea o expresie tulburătoare: părea că se răsfață la vederea vreunei viituri pustiitoare sau a unui pâlc de case cotropite de flăcări*”³⁵⁷.

Ființe dionisiace prin excelență, Nadina și Tilda pot cădea, la o examinare didactică, în categoria personajelor negative ale cărții: mesajul moral care s-ar desprinde din sfârșitul cumplit, din felul în care aceste personaje care desconsideră orice reguli ale moralității cad, este că aceia care păcătuiesc, sunt pedepsiți. Cu toate acestea, ambele sunt figuri fascinante, puternice, Nadina fiind una din cele mai interesante figuri feminine create de Rebreanu, mai inte-

354 *Idem*, p. 309.

355 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 135.

356 *Idem*, p. 403.

357 *Ibidem*, p. 22.

resantă decât femeia-victimă care a fost Ana lui Ion sau decât erotismul impersonal, șters al Floricăi. Constanta de bază a temperamentului lor este erotismul excesiv care contrariază morala comună.

Răscoala și Blazonarzii oferă nu doar imaginea vieții maritale a celor două femei, ci și strania relație de subjugare, de vrajă, ciudatul joc de-a face curte dintre Nadina și Petre Petre respectiv Tilda și Radu. Scriitorii folosesc metafore animale, femeile fiind asociate felinelor, iar bărbații, câinelui. În toate scenele în care figurează Nadina și Petre Petre, vocabularul trupului și al senzualității domină textul. În fața goliciunii femeii, Petre Petre simte impulsiv o dorință elementară, simte o emoție terifiantă, aceeași pe care omul o simte în fața misterului cosmic³⁵⁸. „*Auzind glasul străin, Nadina întoarse capul. Privirea ei curioasă se încrucișă un moment cu privirea lui strălucitoare*”³⁵⁹.

„*Petre, în picioare, puțin plecat înaintea, îndemna iepele arar cu un ples-căit de limbă energic ... Privindu-l, Nadina parcă vedea cum i se încleștează mușchii brațelor ca niște cângi de oțel și cum îi cresc mereu puterile cu cât își înfige picioarele mai dâr în pământ*”³⁶⁰.

Privirea are un rol hipnotic, interdicția de castă impune un sentiment de rușine suplimentară. „*Nadina întoarse ochii spre el cu mirare. Recunosc pe vizitiul de odinioară. Îl privi lung, să-l domine. Petre îi înfruntă privirea simplă, ca și când ar fi zis că el nu se sperie de o muiere, fie și boieroaică. Apoi, Nadina răspunse puțin disprețuitor: - Crezi că pentru ochii voștri am să-mi risipesc averea?*”³⁶¹. Petre Petre este iubit în sat pentru că are o fire calmă, dar și el devine irascibil în preajma Nadinei. „Chiar dacă atitudinea sa pare să aparțină registrului revoltei sociale, ea trebuie citită în registrul înfruntării erotice, unde se și află motivația de adâncime”³⁶². Până în momentul posesiunii, Nadina practică jocul seducției; atunci când bărbatul trece de la dorință la momentul posesiunii, Nadina i se refuză și Petre Petre redevine țaran în ochii ei. Actul erotic echivalează cu moartea pentru Nadina și un *hybris* pentru Petre Petre, un salt uriaș în propria identitate.

Administratorul Ráduly și Tilda au, și ei, acest joc special, în care ea îl provoacă și el îi dă târcoale, pentru a se lăsa umilit într-un final: „*Radu începu să se legene iar, acum numai ochi și urechi. Observă, astfel, că Uray Pista își tot făcea de lucru cu coapsa femeii. Gelozia, ca un venin mustit, îi năpădi întreaga ființă: pe cutezătorul atât de perfid îi venea să-l facă una cu podeaua, dintr-o singură lovitură; își adună însă puterile și se stăpâni. După ce mai iscodi câteva secunde cu privirea sfredelitoare, se rezemă și el de perete, apoi, din partea cealaltă, mâna lui atinse trupul contesei*”³⁶³. Ráduly se îmbracă în

358 Liviu Malița, *op. cit.*, 2000, p. 204.

359 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 124.

360 *Idem*, p.149.

361 *Ibidem*, p. 187.

362 Liviu Malița, *op. cit.*, 2000, p. 201.

363 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 304.

haine femeiești pentru a se furișa la Tilda, în scena în care acesta este prins și dus de către Tilda în camera ei și pus să vorbească despre ce e în sufletul lui. În timp ce bărbatul povestește cum s-a îndrăgostit lulea de contesă, cum o visează serile, femeia îl provoacă: „Și? Spune mai repede! ..., își ridică Tilda ochii cu moliciuni de catifea în priviri ... mi-e somn, ... spuse ea și începu să se dezbrace. Își scoase rochia cu gesturi molatice, de felină leneșă”³⁶⁴. De notat faptul că Nadina, și ea o femeie frumoasă, se apropie, prin gestică, de simbolistica felinelor³⁶⁵: „Hai fetițo, intră... zise Nadina, întinzându-se alene sub plapomă și răsăfându-se ca o pisică la căldură”³⁶⁶.

Mărturisirea bărbatului, rugămintile acestuia o distrează pe Tilda, o fletează și o provoacă la gestul sfidării supreme: „N-a mai fost – de când e lumea și pământul – om care să fi iubit astfel. Și nimeni altul care să fi iubit atât de fără de nădejde și pe care, totuși, să-l fi chinuit atât de amarnic dorul de femeia vieții lui ... Radu rămăsese în genunchi și, aproape prosternat, o privea ca un monah rătăcitor căruia i se revelează cuvintele eternei imprecății. Dar, ca și cum ar fi fost cu desăvârșire singură, Tilda ... își eliberă și umărul stâng: combinezonul alunecă pe parchet.

– Doamne, vă vede cineva! exclamă administratorul înspăimântat și se repezi la fereastră, acoperind-o cu spatele și cu brațele larg deschise. Părea un trup pe care voluptatea și îngrijorarea îl răstigniră pe o vâltoare de aer încins.

Tilda oftă adânc și se culcă alene. În clipa în care se acoperi până la bărbie, Radu se năpusti asupra ei și începu s-o sărute ca ieșit din minți.

– Vă iubesc, vai și amar de mine, cât vă iubesc...

Când plutonierul dădu buzna în odaie, contesa se afla din nou în pat, de unde îi făcu semn să-l dea afară pe administrator”³⁶⁷.

Un alt fragment din romanul lui Rebreanu, acela în care Grigore rămâne pentru prima oară singur cu soția abia întoarsă din străinătate, propune simbolul bărbatului comparat cu un câine credincios care își urmează și-și slujește stăpâna: „Se sculă, întinse brațele în lături ca și când ar fi așteptat o îmbrățișare. Corpul ei zvelt și nervos avea o vibrație nevăzută, care răspândea împrejur moleșeală și ispită. Se uita la Grigore cu niște ochi blânzi, în care palpita o neastâmpărare eternă ... nu mai vedea decât ochii ei, sânii ei. O cuprinse brusc de mijloc și o răsturnă pe fotoliu, acoperind-o cu sărutări lacome ... Nadina ... îi alunecă din brațe ... Și el o urmă ca un câine credincios”³⁶⁸.

364 *Idem*, p. 323.

365 Potrivit *Dictionarului de simboluri* al lui Jean Chevalier-Alain Gheerbrant, pisica reprezintă simbolul lumii senzațiilor, simpla ei prezență magnetizează; ea reprezintă, de asemenea fascinația locurilor interzise; Bastet, zeița egipteană a pisicilor s-a bucurat de un regim deosebit (simbolizând dragostea, fertilitatea etc); în budism pisica este asociată șarpelui, arată păcatul, o prea mare aplecare spre cele pământești.

366 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 307.

367 Tamási Áron, *op. cit.*, pp. 323-324.

368 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 109.

Apoi, mai târziu, când interesul ei îi cere, Tilda se folosește de administratorul Ráduly fără nici un pic de milă, dar acesta reacționează la fel cum reacționează Grigore Iuga în fragmentul citat mai sus: „administratorul *intră val-vârtej*, oprindu-se în fața ei ca un câine credincios ... *Dragă Péter, zise Tilda, dumneata îmi ești mult mai apropiat decât îți poți închipui. Aș dori din toată inima ca întotdeauna și în orice împrejurare să mă pot bizui pe dumneata. Te rog să încaleci imediat și să dai fuga după medic.*”³⁶⁹

Simbolistica câinelui este și ea interesantă: câinele este, în general, asociat ideii de moarte, acest animal are o funcție mitică psihopompă, fiind călăuza sufletului spre tărâmul de dincolo. Câinele este, de asemenea, asociat cu ideea de sacrificiu uman dar cunoaște și semnificații de ordin erotic³⁷⁰. Simbolistica câinelui poate fi asociată în cazul *Răscoalei* cu ideea de sacrificiu, de supunere dar și de gelozie. Aceleași semnificații transpar și în figura administratorului din romanul lui Tamási, dar el poate căpăta și acea funcție mitică a câinelui psihopomp, de mijlocitor între cele două lumi, de călăuză către întunericul morții, având în vedere că Ráduly va fi agentul care o va călăuzi pe Tilda spre moarte.

Cele două femei sunt expresia violentă a energiei erotice, conjugată cu nietzscheiana voință de putere. Senzualitatea crudă și rapace a celor două femei se conjugă cu o ipostază a voinței de putere. Apetitul remarcabil pentru putere al Tildei o determină să pună la cale planul ei de măritiş, cu dublul scop de a pune mâna pe domeniul de la Boghaza și de a dobândi titlul nobiliar. În plan simbolic, voința de putere și fascinația lor pentru viteză se traduce, chiar de la începutul cărții, prin motivul *mașinii*, al automobilului pe care ambele femei țin să-l aibă. Ambele femei împărtășesc o pasiune stranie pentru femeia primei jumătăți a secolului XX, pasiunea pentru mașini și gustul vitezei. „*Au avut trei pane de cauciuc și două la motor. Au omorât nenumărate găște, rațe, găini și un purcel. Erau să calce nu se știe câți oameni și să se ciocnească cu diverse care și căruțe. Și asta se cheamă, pentru Nadina, plăcere. De vină e însă numai Grigore, fiindcă i-a permis să-și cumpere automobil când în toată țara de-abia sunt două trei duzini de descreierați cu asemenea dihăanii periculoase*”³⁷¹. Soția contelui Ercsei are, și ea, un apetit special pentru acest simbol al puterii, bunăstării și vitezei care este automobilul: „*La intrare, Tilda se opri și se răsuci pe călcâie. Asculta cum mașina se îndepărtează fără zgomot prin noaptea tăcută, gonind pe strada largă pe care numai cu câțiva ani în urmă umblase la școală. Mașina ei de culoarea viorelelor! Și ascultând, o stranie voluptate drăcească începu să-i furnice în urechi...*”³⁷².

Nu doar oamenii se supun voinței lor, ci și spațiul. Atât Tilda cât și Nadina își pun în gând transformarea spațiului după gustul lor. „Nadina transformase,

369 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 325.

370 Potrivit *Dicționarului de simboluri* în Tibet, câinele este simbolul apetitului sexual, al sexualității sau al geloziei.

371 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 107.

372 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 31.

*cât s-a putut, după gustul ei dormitorul conacului ... nu voia să renunțe la minimul de artistic nici în voiajuri, în camerele de hotel unde avea să petreacă o noapte, două*³⁷³. Tilda, vrea și ea să transforme conacul de la Boghaza după propriile planuri de o opulență și grandoare excesivă.

Tipul de feminitate reprezentat de Nadina se definește printr-un soi de narcisism și egoism combinat cu un rafinat gust pentru plăcerile alese ale vieții. În nici un caz ea nu reprezintă canonul femeii burgheze, nu este o soție model și nu se dorește a fi mamă, cu atât mai puțin una exemplară. „*Nadina era prea prinsă în vârtejul preocupărilor mondene și nu observa străduințele lui Grigore. De altfel, nici în alte împrejurări n-ar fi observat. I se părea natural și obligatoriu să fie iubită. Așa a fost obișnuită de totdeauna, începând cu tatăl ei care a idolatrizat-o și chiar azi se înviorează când o vede. În fond, nu avea sentimente de dragoste decât pentru sine însăși. Nu-și refuza nimic, socotind că i se datorează tot. Nici măcar plăcerile nu le putea gusta în bucuria inimii sau spre a-și satisface o tentație, ci numai pentru că îi apăreau ca atributele firești ale frumuseții ei. Niciodată n-a înșelat pe Grigore dintr-o pornire de pasiune, întocmai precum nu fuma de dragul beției tutunului. Se credea obligată să facă tot ce e susceptibil să o ridice deasupra altor femei ca o statuie divină. Se contempla în oglindă îndelung, goală din cap până-n picioare, și se minuna cum s-au putut îmbina atâtea forme și linii superbe într-un singur corp. Umbla goală în apartamentul ei toată dimineața ca să se poată admira în voie.*

*Raul Brumaru era un capriciu și o codiță, necesar unei femei elegante ca un câțel sau un talisman. El ofta de mult ca și alții. În cele din urmă l-a acceptat nu din iubire, ci din indiferență*³⁷⁴.

Nadina este definită ca „flămândă de viață”³⁷⁵, frumoasă, fină, zveltă, o femeie care se complăce în autocelebrare și extaz. Ea își compune public imaginea ca o zeiță care acceptă ofrande: bărbații sunt trofee ce stau alături de celelalte obiecte din viața ei (rochii, bijuterii etc.). Grigore Iuga e un temperament domolit, Nadina e vulcanică „Nadina atrage pentru a distruge”³⁷⁶. Orb la infidelitățile soției, tânărul Iuga devine victima perfectă a femeii demonice. În schimb, țăranii o consideră o *muiere îndrăcită*³⁷⁷, care nu aduce noroc, ci *poartă relele*³⁷⁸.

Lección de feminitate pe care o ține Tilda sorei ei, Gabi, e grăitoare pentru tipul de feminitate promovată de ea. Din cuvintele ei răzbate același tip de egocentrism ca și în cazul eroinei lui Rebreanu: „*zboară cât mai sus și nu vei vedea, nici nu vei auzi vrăbiile. Și, afară de asta, nu se cade ca o femeie frumoasă să scurme după grăunțe în ograda orătăniilor, laolaltă cu găinile ...* Toate

373 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 305.

374 *Idem*, p. 128.

375 Liviu Malița, *op. cit.*, 2000, p. 194.

376 *Idem*, p. 197.

377 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 160.

378 *Idem*, p. 272.

treburile însemnate cer cutezanță. *Dar, pentru a te mărita cu ochelarii vreunui profesoraș sau cu bastonul unui conțopist de bancă, n-ai nevoie de nici un fel de curaj. Alege: ori, ori! Fiecare își ține soarta în propriile mâini și, la urma urmei, merită doar viața pe care o trăiește ... Singurul rost al inimii este să-ți regleze circulația sângelui. N-o împovăra cu preocupări lăturalnice, pentru că ele vor fi, fără doar și poate, în dauna sănătății – și ține minte mai cu seamă un lucru: femeia trebuie să și cunoască dragostea, dar unei femei deosebite nu i se poate admite să se lase prinsă în capcana ei*³⁷⁹.

Nadina și Tilda reprezintă ființa naturală, coborâtă din timpul mitic dionisiac, nesubjugată de cenzura convențiilor sociale sau morale. Trebuie spus însă că tragismul și cauza acestui erotism hiperbolizat, a acestei propensiuni spre amorul trupesc este tocmai ne iubirea. Tilda se va îndrăgosti de Burján „*Lumina rece a lunii stârnea în ochii Tildei undiri blânde și moi. În trupul ei prindeau viață ciudate neliniști trandafirii și doruri acum stânenitoare și rușinate parcă. Simțea că sub osul frunții, în locul inteligenței scăpărătoare, începea să ardă mireasma tainică a unei flori necunoscute înainte. În toată ființa ei se alina puterea agresivă, mulțumită căreia îi domina pe oameni și, legănată de aripi calde și albe, cobora să-și ocupe locul în mulțimea femeilor-neștiutoare de siguranță și sfidări, în lumea inimilor ce numai se înfioară și tremură. Se uita aproape înfricoșată la cel dintâi bărbat care nu o năpădise cu complimente și dulcегării, nici nu cotrobăise cu ochii ațâțați de poște pe sub fustele ei, ci o ocolise, firesc, ca pe o floare căzută din întâmplare în calea lui*”³⁸⁰. Și, într-un final, va da glas acestei iubiri, născute din ne iubire: „*Tilda era trasă la față, iar trupul îi părea împuținat, ca ghemuit în sine; privirea-i împăienjănită străbătea o pulbere de nor străin ... Dumneata trebuie să mă înțelegi Gazsi, rosti Tilda. Ești singurul om din lume, întâiul și cel din urmă om care trebuie să mă înțeleagă. Simt cu putere că ești ultimul meu liman ... Nu te mira și nu mă osândi, însă om sunt și eu. Uneori, poate, am însemnat ceva mai mult decât făpturile spălăcite de fiecare zi, însă de nenumărate ori am fost mai rea și mai haină decât ele. Dar am fost întotdeauna mai nenorocită decât alți oameni, pentru că eu niciodată nu am avut un suflet față de care să fi dorit să mă destăinui. Și n-am fost sinceră nicicând, cu nimeni. Am mințit pe toată lumea și mi-am purtat viața așa cum își poartă o prințesă nefericită diadema orbitoare. Dar nu mai pot...*”³⁸¹.

Nici Reboreanu, nici Tamási nu moralizează. Această extraordinară trăire a clipei, a prezentului, acest *carpe diem* tragic, acest simț dionisiac al existenței este, de fapt, o cale de compensare a unei acute lipse a iubirii. Trăind în și pentru prezent, ele trăiesc o combustie totală, iar când această combustie depășește pragul critic, Eul cedează locul sinelui. Trăirea intensivă până la moarte sunt

379 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 49.

380 *Ibidem*, p. 253.

381 *Ibidem*, p. 383.

ipostazele beției și somnului metafizicii nietzscheiene. *Răscoala* nu e un simplu roman despre problema pământului, nu e doar romanul răscoalei țărănești, nu e doar romanul având ca actant principal mulțimea de țărani. Se desprind clar câteva figuri memorabile, Nadina fiind una din cele mai pregnante, ale cărei prezență și gesturi declanșează sau catalizează tragicul evenimentelor. Tilda răstoarnă și ea câteva destine, și refuză la fel de încăpățânată să sesizeze uriașele schimbări care au loc în jurul ei.

Atât *Răscoala*, cât și *Blazonarii* sunt două fresce sociale³⁸² și politice ale unor vremuri tulburi, sunt două romane citadine. Nadina Iuga își definește existența, plăcerile în spațiul urban, chiar dacă trăiește din moșia de la țară. Triada dorință-plăcere-erotism nu aparține lumii agrare, ci societății de consum a orașului. Fotografia de pe peretele castelului din Babaroaga va declanșa furia lui Petre Petre după scena violului, și va trezi dorința acestuia de a incendia castelul, probabil pentru a salva unicitatea trăirilor sale prin puterea memoriei. Nuditatea expusă publicului, vulgaritatea care caracterizează de multe ori gesturile și comportamentul celor două femei anunță deja impudicitatea care va invada feminitatea societății de consum. Ambele femei au câte o fotografie uriașă, cu puternică tentă sexuală în dormitor: Tilda are portretul Lotru-lui, amantul tantei Otti și tatăl biologic al administratorului Ráduly: „*tabloul respingător ce atârna pe un perete: oare cine să fi fost bărbatul acela cu părul vâlvoi? Vreun strămoș al familiei? Nu, în nici un caz nu! Era prea sălbatic și fi-oros ca o dihanie. Doamne sfinte! Ce namilă de bărbat! Trebuie să fi fost brutal și să-i fi plăcut femeile. Cu siguranță că scotea răgete când alerga după ele și le îmbrățișa mârâind...*”³⁸³. Fotografia Nadinei din dormitor domină și umple nu doar spațiul, ci și sufletul privitorului: „*fotografia Nadinei, care din perete, deasupra patului, îl urmărea cu ochi galeși. Prăvălită, trei sferturi goală, pe o blană de urs, cu brațul răzimat pe capul fiarei, sânii ei mici păreau încremeniți într-un spasm voluptos, iar șoldurile-i calde se alintau cu îndemnuri în vreme ce întreaga-i figură surâdea cu candoare virginală și prefăcută*”³⁸⁴.

Fotografia din dormitorul Nadinei îl tulbură și pe Petre Petre, și scena violului este, poate, continuarea firească a celui viol vizual pe care fotografia o impune celui care privește. Violul este o încercare de a impune o egalitate între parteneri, obținută prin abuz, o posesie a trupului care face să dispară diferențele de rang, iar uciderea este tocmai încercarea de a păstra clipa posesiunii fizice, de a immobiliza clipa prin nerepetabilitate. Sexualitatea și plăcerea sunt definite social și exprimă ruptura cu convențiile sociale ale moralității și familiei în sens tradițional.

382 Izsák József subliniază, în monografia *Tamási Áron*, p. 72, faptul că romanul scriitorului maghiar are și meritul de a rupe cu tradiția și cu moda romanelor istorice, fiind primul roman care poate fi considerat o frescă socială.

383 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 205.

384 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 28-29.

În prefața la traducerea făcută în 1980 de către Adrian Hamza și A. I. Brumar, Mircea Zăciu vorbește de ceea ce-l singularizează pe Tamási dar și despre ceea ce-l apropie pe acesta de scrisul ardelean. Printre trăsăturile distinctive el numește amprenta originii sale îndepărtate secuiești – prin prezența strămoșilor-țărani (aidoma *Testamentului* arghezian), a mentalității arhaice-primare care combină religiozitatea cu eresurile primitive. O altă caracteristică este conștiința *tiranică* a unei ascendențe rurale. „Ion Chinezu releva marele talent al lui Tamási, dar îl înțelege și-l aprobă numai pe o singură dimensiune: aceea care apropia structurile povestirii/nuvelei ardelenesti de o viziune plastică *flamandă* a vieții zilnice, aceeași în ideile lui Slavici și Coșbuc, aceeași în portretistica lui Goga și Agârbiceanu”³⁸⁵. Autorul *Aspectelor din literatura maghiară ardeleană* aprecia mai degrabă linia tradițională, tipic ardelenescă a scriitorului, acel filon, acele „fragede și colorate icoane-vii ca florile de pe ulcioarele din casele țărănești – în care autorul prinde crâmpoșii din viața însorită a copiilor, din dulcea și comica înfrigurare a întâiei dragoste, din șurubăriile bătrânilor mucaliți a căror fiecare vorbă e o păcăleală, o cursă întinsă cu predilecție surtucărilor de la oraș”³⁸⁶. În 1931 apare însă romanul-cronică *Blazonarii*, contestat deopotrivă de Chinezu, cât și de critica maghiară a timpului. „În optica retrospectivă a criticii, chiar timbrul avangardist al nuvelisticii sale dintre 1925-1930 își va găsi o motivație în viziunea etnografică, locală a autorului. Atribuite la început unui posibil (dar neconfirmat) contact cu cercurile literare americane (1923-1926), apoi influenței lecturilor din Szabó Dezső, notele expresioniste și-ar găsi explicația în surse folclorice, baladești. E ceea ce observase în aceiași ani Lucian Blaga cu privire la fenomenul românesc: un expresionism liric, modern vine și aici nu doar din aluviuni livești, ci din izvoarele mai profunde, organice, ale viziunii structural expresioniste a artei țărănești de la noi. În cazul lui Tamási o asemenea întoarcere la obârșii e o constantă a întregii sale biografii”³⁸⁷.

Proza lui Tamási înșiruie simboluri arhaice și cunoaște numeroase personaje animate de semnul lui *furor heroicus*, de porniri demonice și metamorfoze care unesc epifania de obsesia thanatică. În *Blazonarii*, elementele arhaic-simbolice și cele realiste se confruntă poate în modul cel mai dramatic, scrie Zăciu în prefața cărții. „În mod neașteptat, evocatorul lumii țărănești se încumetă să descrie viața protipendadei ardelenice maghiare prinsă în vârtejul evenimentelor din 1918-1919. Moșieri, cavaleri de industrie, afaceriști, intelectuali, militari trăiesc din plin deriva istorică a destrămării fostului imperiu și învolburarea socială din care avea să se nască noua realitate politică postbelică. Momentul ales de scriitor e acela al unei crize, surprinsă atât în planul general, colectiv, cât și în straturile individuale, cu reacții psihologice din cele mai paradoxale”³⁸⁸.

385 Tamási Áron, *op. cit.*, p. 7.

386 Ion Chinezu, *op. cit.*, 1930, p. 98.

387 Tamási Áron, *op. cit.*, pp. 7-8.

388 *Idem*, p. 12.

Optica lucidă a prozatorului maghiar urmărește și revelează un întreg proces de psihologie colectivă: lumea evocată în *Blazonarii* pare a nu realiza dimensiunile realității în care trăiește, locul rațiunii e luat uneori de inconștiență, omenia din om cedează locul barbariei, o categorie largă de veleitari și aventurieri iese la suprafață. Retragerea din fața realității este soluția aleasă de către tatăl Tildei, care pare a nu realiza nici felul în care lumea se prăbușește în jurul lui, nici modul în care fiecare dintre copiii lui cade sau decade, unul câte unul: „*Din calea luminii abia înfiripate, profesorul Csetneky se ascundea între pereții camerei sale: trăia ca un exilat, ducându-și viața între cărți; îl preocupau mai cu seamă spațiile cosmice, planetele, cometele, stelele fixe. Încerca să renege pământul care dospea numai gunoaie și egoism, zile oarbe și întuneric hain ... nu îngăduia nimănui să-i vorbească de revoluție sau de evenimentele zilei*”³⁸⁹.

Dincolo de timbrul particular, opera lui Tamási exprimă un climat, o atmosferă, o problematică identificabile și la scriitorii români contemporani. „Impactul cu lumea postbelică nu e străin de un accent surd de mânie și dezamăgire, vizibil încă din *Blazonarii*, unde punctul de vedere al unui *democratism plebeu* – astfel definit de comentatorii maghiari ai scriitorului – e foarte apăsător. În aceeași epocă, povestirile și nuvelele lui Ion Agârbiceanu (ciclul *Dezamăgire*, de pildă) exprimau o atitudine funciar țărănească similară. Credința într-un spirit popular indestructibil, în pofida mutațiilor *moderne* e și concluzia trilogiei *Ábel*. O asemenea optică despre destinul țărănimii – cu întregul său univers de tradiții zguduit în deriva istorică – avea să fie un topos foarte rezistent în literatura ardelenilor (fie ei români sau unguri), cu firele prelungite până în actualitate: la Ioan Alexandru sau la Ion Lăncrănjan. Soluția lui Ábel, în speță, aceea a retragerii din *lume*, în singurătatea naturii virgine, *între copaci, animale, sub stele* marchează replierea unei întregi generații spre un orizont al tradițiilor, al transcendentului, al copilăriei. Zone subterane, refugii și bariere totodată în fața asaltului unei realități ostile. Acest apel la tot ce a rămas *neprihănit*, copilărie a omului și a omenirii, această revelație a unui *prag al minunii*, cu pierderea în mitos și fantastic, aveau să fie comune atât transilvanismului de la Helikon, cât și gândirismului românesc, cu note ce apropie proza lui Tamási din *Jégtörő Mátyás* (*Mátyás spărgătorul gheții*, 1936) și din noua sa trilogie *Szülőföldem* (*Pământ natal*) de Pavel Dan, Ion Agârbiceanu (cel din *Minunea, Luncușoara în Păresimi; Amintirile*), Victor Papilian sau V. Voiculescu”³⁹⁰. *Răscoala* și *Blazonarii* se aseamănă prin faptul că se numără printre primele romane citadine, sunt, în același timp, câte o frescă socială, romane ale unor momente de criză și romanele unor personaje feminine care demolează tabuuri prin erotismul excesiv afișat.

389 *Ibidem*, p. 189.

390 *Ibidem*, pp. 10-11.

3.4. Tema războiului și implicațiile ei psihologice: *Pădurea spânzuraților și Mănăstirea neagră*

Începând cu anii 1920 tematica războiului și a captivității devin centrale în literatura universală. E de ajuns să amintim numele lui Henri Barbusse, Romain Rolland, Stefan Zweig, Remarque în literatura lumii, Rebreanu în literatura română sau Markovits Rodion sau Kuncz Aladár în literatura maghiară. Statutul cărții lui Rebreanu a fost o chestiune mult dezbătută. Constantin N. Popa scrie că „primul război mondial și *Pădurea spânzuraților* ... își găsește corespondența cu o serie de realizări epice pe aceeași temă, datorate unor Erich Maria Remarque (*Nimic nou pe frontul de vest*), Roland Dorgeles (*Cruci de lemn*), Henri Barbusse (*Focul*), Roger Martin du Gard (*Vara lui 1914*) sau Ernest Hemingway (*Adio arme!*), cărți ale dezacordului față de măcelul organizat, ale solidarității cu o generație frustrată. În literatura noastră, *Pădurea spânzuraților* este cap de serie (exceptând încercările-cronică: *Strada Lăpușeanu* de M. Sadoveanu și *În cetatea idealului* de Dem. Teodorescu) pentru opere de mari rezonanță în conștiința criticii și a cititorilor, precum *Întunecare* de Cezar Petrescu, *Balaurul* de H. P.-Bengescu, *Rusoaica* de Gib Mihăiescu, *Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război* de Camil Petrescu”³⁹¹.

Nicolae Balotă nu plasează romanul lui Rebreanu în literatura de război care a înflorit după prima conflagrație mondială. Constantin Negreanu afirmă, și el, în prefața volumului publicat în 1989 că romanul lui Rebreanu nu se înscrie în șirul de romane de război, din cauză că nu e un roman *de război*, ci *din război*³⁹². Însuși Rebreanu l-a vrut nu atât o carte de război, ci una *de suflet*. Toate amănuntele biografice, eforturile legate de scrierea romanului, halucinațiile auditive evocate de romancier, fotografia cu șirurile de spânzurați indică, crede Balotă, substratul profund subiectiv al romanului, care conține toată rezucita obsesională a romancierului. *Pădurea spânzuraților* ar fi, în lectura lui Balotă, un roman al unor obsesii, și nu un roman de război. În această logică, și romanul lui Kuncz Aladár ar putea fi la fel de bine exclus din literatura de război, și inclus la o altă categorie tematică. Din motive ce țin strict de o abordare tematistă a celor două scrieri, noi includem totuși romanul lui Rebreanu și pe acela al lui Kuncz în acest șir de romane amintite mai sus.

3.4.1. *Pădurea spânzuraților*

„Și de data aceasta, ca și în *Ion*, Rebreanu alege o temă localizată în spațiul geografic și social și situată în timpul istoric, o temă amplă și clară, totoda-

391 Constantin N. Popa, *Clasici și contemporani*, Craiova, Scrisul Românesc, 1987, p. 31.

392 Liviu Rebreanu, *Pădurea spânzuraților*, București, Albatros, 1989, p. XV.

tă socială și psihologică, colectivă și individuală”³⁹³. Protogeneza romanului a fost un proces destul de îndelungat, amestecând realitatea cu ficțiunea, și confundându-l pe Apostol cu fratele defunct al scriitorului, Emil Rebreanu. Stancu Ilin distinge trei etape în geneza *Pădurii spânzuraților*: 1. descoperirea conflictului, retranscrierea nuvelei *Catastrofa*, 2. încorporarea unui val de umanitarism, caracteristic scrierilor despre război din epocă atât în literatura română cât și în cea străină, 3. descoperirea de către Rebreanu, pe fondul neliniștii pricinuite de moartea fratelui său, a unor noi dimensiuni, dincolo de faptele și de retorica personajelor. Problematika tânărului ardelean apare și în *Calvarul*, o nuvelă autobiografică. În etapa a treia survine știrea despre moartea fratelui Emil. Rebreanu începe să scrie romanul, dar structura nu se încheagă decât după o călătorie făcută în Ardeal pe urmele fratelui său.

Trebuie spus însă că în nuvela *Catastrofa* predomină teza, contrastul schematic între posibilități. În roman însă „afecțiunea purtată fratelui, suferința reală, provocată de vestea morții sale, a influențat timbrul relatării, dându-i o gravitate și un accent ce altfel ar fi lipsit, dar n-a alterat întru nimic obiectivitatea examenului analitic, perspectiva critică, față de Apostol Bologa, conceput, cu tot tragismul cazului său, ca un om, un biet om, trăind în anumite limite care-l apasă, și nicidecum un erou”³⁹⁴. Avem de-a face deci cu un proces de umanizare și nu de glorificare a eroului, care capătă dimensiuni profund umane și mai puțin eroice.

Iată mărturisirile autorului despre legătura dintre roman și realitate: „Apostol Bologa însă n-are nimic din fratele meu. Cel mult câteva trăsături exterioare și poate unele momente de exaltare. Tragedia lui mi-a prilejuit doar cadrul în care se petrece romanul și puține personaje locale: preotul, groparul, Ilona ... În Apostol Bologa am vrut să sintetizez prototipul propriei mele generații. Șovăirile lui Apostol Bologa sînt șovăirile noastre, ale tuturor. Ca și zbuciumările lui ... Numai un astfel de om putea să fie personajul central al unui roman în care lupta dintre datorie și sentiment amenință mereu să degenereze în frazeologie goală, patriotardă. Subiectul *Pădurii spânzuraților*, o construcție cerebrală la început, s-a umanizat numai când a intervenit contactul cu viața reală și cu pământul. Fără de tragedia fratelui meu, *Pădurea spânzuraților* sau n-ar fi ieșit deloc, sau ar fi avut o înfățișare anemică livrescă, precum au toate cărțile ticluite din cap, la birou, lipsite de seva vie și înviorătoare pe care numai experiența vieții o zămisleşte în sufletul creatorului”³⁹⁵.

Pădurea spânzuraților, apărut în 1922, este, pe scurt, istoria unui tânăr român originar din orașelul ardelean Parva, surprins în vâltoarea Primului Război Mondial. „Narațiunea începe să se desfășoare ca un sul greoi, într-o

393 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 119.

394 *Ibidem*, p. 118.

395 Felix Aderca, *De vorbă cu Liviu Rebreanu*-interviu în *Adevărul literar și artistic*, VII, nr. 285, 9 mai 1926, reprodus după Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1984, p. 378.

atmosferă de coșmar sinistru și rece. Naratorul va reveni adeseori în romanul său asupra atmosferei halucinante – care pătrunde obiectele, ființele ... Halucinația înseamnă anxietate, spaime din senin, frici nebănuite – nu marea teamă a omului în situația-limită a războiului – străbat și tulbură cugetele ... Învăluită în această atmosferă, conștiința trece ca printr-o eclipsă, devine buimacă”³⁹⁶. Rămas orfan de tată, și unic susținător al familiei, el ar putea primi scutire de sub obligațiile înrolării în armată, dar renunță la acest privilegiu și se înrolează din două motive: pentru a se impune în ochii logodnicei sale, Marta Domșa, vizibil atrasă de uniforma ofițerească, și pentru că are convingerea că războiul e adevăratul generator de energii. „Și eu sunt ofițer de rezervă, întrerupse locotenentul cu mândrie, războiul m-a smuls din mijlocul cărților, de la Universitate, unde aproape pierdusem contactul cu viața reală. Dar m-am dezmeticit repede și mi-am dat seama că numai războiul e adevăratul generator de energii!”³⁹⁷.

În *Pădurea spânzuraților* inconștientul devine un factor determinant al acțiunilor protagonistului. Apostol Bologa alternează între sentimentele sale de etnic român și datoria față de armata austro-ungară din care face parte. Drama lui începe în momentul în care urmează să fie transferat pe frontul din Transilvania, pentru a lupta împotriva românilor. Glasul datoriei începe să fie puternic concurat de glasul conștiinței, și-și face planuri de dezertare. După ce este rănit, spitalizat, ajunge totuși pe frontul din Transilvania, dar i se dă un post destul de ferit, din spatele tranșeelor. Aici se îndrăgostește de fiica țăranului la care locuiește, Vidor Ilona. Prins în mrejele acestei iubiri neașteptate, Bologa pare să renunțe la planurile de dezertare. Datorită iubirii Ilonei el intră într-o stare de relativă mulțumire. În momentul în care este solicitat să fie membru în Curtea Marțială ce urma să judece doisprezece țărani români suspectați de spionaj, o loialitate elementară îl obligă să refuze și să încerce să evadeze. Scena dezertării trădează șovăirile care nu-l lasă, el se plimbă năuc pe linia frontului, cu hărțile luate cu el nu cu scopul de a le preda armatei inamice, ci pentru că ele constituiau un pretext pentru a se putea întoarce să-și ia rămas bun de la Ilona. Este prins, arestat și judecat de Curtea Marțială, al cărei membru ar fi urmat să fie și el. Cu toate că speră la o achitare, este condamnat și spânzurat peste câteva ore. Conform *Istoriei* lui Neubauer proza de război a lui Rebreanu are rădăcini autobiografice³⁹⁸. În romanul lui Rebreanu, ca și în cel al lui Kuncz – tot un roman cu rădăcini autobiografice – există un *dincolo* salvator, către care protagoniștii tânjesc.

Universul lui Bologa este închis între cele două spânzurători: cea de la începutul romanului, din scena spânzurării lui Svoboda, moarte la care și-a adus contribuția și Apostol, membru al Curții Marțiale și pătruns, pe atunci de glasul datoriei, respectiv de spânzurătoarea care-l așteaptă chiar pe el. Această dia-

396 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 25.

397 *Ibidem*, p. 8.

398 Neubauer-Cornis Pope, *op. cit.*, p. 181.

lectică a glasului datoriei și a glasului conștiinței poate primi o interpretare din perspectiva teoriilor lui René Girard. Christian Crăciun arată în eseu *Între două spânzurători*, reprodus în cartea alcătuită de Mircea Zăciu *Liviu Rebreanu după un veac* că „el (Apostol n.n.) încearcă să depășească contradicțiile în care se recunoaște mereu prins, prin apelul la o transcendență descoperită mereu în altă parte, ea fiind, după foarte potrivita expresie a lui René Girard, o *transcendență deviată*. O luciditate somnambulică îl mână pe Bologa mereu spre această transcendență deviată: de la naivitatea mistică a copilăriei, prin fortăreața de carton a pseudoargumentelor filosofice despre raporturile dintre individ și societate, sentimentul datoriei, sensul istoriei, etc. până la regăsirea lui Dumnezeu și umilirea creștinească față de potrivnic. Observăm că motorul acțiunilor lui Bologa este ceea ce criticul francez înainte citat numea *dorința potrivit Altuia*. Acest Altul, atât de prezent în romanul nostru, pare a avea aici un rost special. Pentru Camil Petrescu ... Altul era prin excelență un mediator: între personaj și sine, între personaj și narator... Pentru Rebreanu, Altul funcționează ca instanță reglatoare, în interiorul textului, ordonând simbolurile și simetriile, *cenzură transcendentă*, i-am putea spune, care limitează gesturile eroului, *scriindu-le destinic*”³⁹⁹. Christian Crăciun amintește câteva scene revelatoare în acest sens, spre exemplu scena discuției de la popotă de după spânzurarea lui Svoboda, o scenă *cu voci*, în care toți vorbitorii sunt, de fapt, voci ale lui Bologa în diverse etape ale evoluției sale. Un alt exemplu este acela al discuției cu preotul Pălăgieșu, care-i vorbește de datorie pe vocea lui Bologa de la începutul romanului. Acest *Altul* reprezintă, de fapt, o suită de măști ale personajului.

„Universul lui Apostol Bologa este un univers închis, un univers strict delimitat de cele două spânzurători. Deasupra capetelor tuturor personajelor din acest univers contorsionat se mișcă amenințător brațul spânzurătorii oprindu-se în final asupra lui Apostol Bologa. Este metafora titlului având la origine fotografia văzută de Rebreanu la sfârșitul anului 1918, regăsită în roman în cuvintele dramatice prin care Klapka îi descrie lui Bologa o astfel de pădure. Metafora pădurii este potențată de metafora numelui ofițerului ceh Svoboda cu a cărui spânzurare debutează romanul”⁴⁰⁰. Ioana Bot vorbește, și ea, de același spațiu mortuar, închis al romanului în *Vina lui Klapka*, din același volum *Liviu Rebreanu după un veac*⁴⁰¹. Personajele evoluează într-un spațiu thanatic, închis, cuprins între cele două spânzurători. În acest spațiu mortuar viața este anulată. „Întrebarea caporalului (*Ce viață mai e și asta ...*) are tocmai acest sens: spațiul e dominat de moarte. El se construiește în jurul spânzurătorii, care dobândește valoarea unui *axis mundi* ... Pierzând unicitatea axului, in-

399 Christian Crăciun, „Între două spânzurători”, în *Liviu Rebreanu după un veac*, 1985, p. 213.

400 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, pp. XVIII-XIX.

401 Textul studiului se regăsește și în volumul *Trădarea cuvintelor*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1997, pp. 123-130.

trând sub regimul morții, spațiul se descentrează, de fapt, își pierde coerența, se modifică într-o *altă lume*, cu alte legi, pe care Bologna trebuie să le descopere pentru a se adapta sau a li se sustrage⁴⁰².

Nicolae Manolescu apreciază romanul ca fiind diferit de paradigma deschisă cu *Ion*. „Nu un alt Rebreanu decât în *Ion* găsim în *Pădurea spânzuraților*, ci un alt fel de roman. Deosebiri interne dintre ele sunt destul de importante. Nu încapă îndoială că începutul *Pădurii spânzuraților* este un fel de punere în temă și îl exprimă nemijlocit pe autor ... Dar, de la alineatul al doilea înainte, perspectiva se schimbă. Acest lucru nu se întâmpla niciodată în *Ion*, unde perspectiva rămânea, de la un capăt la altul, auctorială. Aici, ceea ce urmează este văzut aproape numai de către personaje, *à tour de role*”⁴⁰³. Paul Georgescu crede că romanul lui Rebreanu „nu e o monografie a primului război mondial, ci o confruntare a unor păreri tipice despre sensul vieții cu însăși viața, aflată la extrema limită”⁴⁰⁴.

3.4.2. Mănăstirea neagră

Homo unius libri, Kuncz Aladár a rămas în istoria literară universală cu *Mănăstirea neagră*, un roman-memorialistic despre viața internaților din lagărul de la Noirmoutier. Fiul profesorului clujean Kuncz Elek, viitorul scriitor, colaborator al revistei *Nyugat* și redactor al revistei *Erdélyi Helikon*, Kuncz Aladár îl are ca prieten, încă din anii petrecuți la colegiul piarist, pe Emil Isac, amicitie care va persista până târziu. Opera care l-a făcut celebru peste noapte, cu foarte puțină vreme înainte de moarte, este romanul *Mănăstirea neagră*, apărut în 1932 și tradus în românește de către Corneliu Codarcea în 1972, cu o prefață de Nicolae Balotă. Romanul consemnează memoriile autorului din timpul celor cinci ani petrecuți în lagărele franceze între anii 1914-1919.

„În ziua izbucnirii Marelui Război a început coșmarul încă tânărului Kuncz. O lume a zgomotului și furiei cotropea existențele indivizilor și ale popoarelor. Tânărul care plecase în vara anului 1914 să-și petreacă vacanța la Bretagne – domnul distins, elegant, foarte vioi, epicureul intelectual ... se întoarce abia în 1919 ... ca un om sfârșit, ... Îi vor trebui doisprezece ani ... să se purifice de miasmele detențiunii. *Mănăstirea neagră* a luat naștere printr-un fel de acțiune cathartică”⁴⁰⁵. Scriitorul este arestat în gara Perigueux, împreună cu alți cetățeni ai statelor inamice; ei sunt apoi adunați provizoriu într-un garaj și duși pe o insulă, în cetatea Noirmoutier, fiind transferați ulterior în Île d’Yeu. Romanul este cronică a celor cinci ani petrecuți în detenție. Întors în Transilvania, se

402 Ioana Bot, „Vina lui Klapka” în *Liviu Rebreanu după un veac*, p. 217.

403 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 605.

404 Paul Georgescu, „Însemnări despre roman”, în *Polivalenta necesară*, București, Editura pentru Literatură, 1967, p. 281.

405 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 32.

va implica în editarea ziarului *Ellenzék*, apoi a revistei *Erdélyi Helikon*; între 1929-1931 va fi redactorul revistei și unul din pilonii vieții cultural-artistice din Ardeal, promotorul unui tip de transilvanism de orientare europeană, cu o largă deschidere spre universal, ce refuza naționalismul obturant. El propovăduiește o echilibrare înțeleaptă a naționalităților, religiilor, concepțiilor despre lume, obiceiurilor populare. „Noutatea constă în faptul că autorul, scriind un roman-memoriu, s-a concentrat asupra lumii înguste a lagărului, în care a petrecut atâția ani, precum asupra unui univers în miniatură, în care, prin permanenta migrare a prizonierilor, se realizează iluzia lumii celei mari. Nu numai gardienii se schimbă deseori, ci chiar și locul de detenție. Populația redusă la limitele lagărului continuă să se păstreze în aceleași grupări de clase, interese materiale și morale ca și în viața civilă, de dinainte și de afară”⁴⁰⁶. Se creează o psihologie de lagăr, de claustrare specifică, războiul iar starea de încarcerat induce comportamente specifice. „Este o atmosferă de iad, cu flăcările bătând peste zidurile sau gardurile lagărului; izolarea morală și politică este imposibilă; e mai degrabă o izolare fizică și tocmai ea argumentează stările sufletești ale prizonierilor proveniți din diferite națiuni și vorbind diferite limbi, animați de idealuri la fel de diferite. *Mănăstirea neagră* este fresca zugrăvind complicatele relații ale unor varii conștiințe, investigate cu ochi pătrunzător de către scriitor; și chiar cu reală obiectivitate”⁴⁰⁷.

Mănăstirea neagră s-a tradus în multe limbi și a fost un succes chiar de la apariție. Arta supremă a scriitorului, crede Gavril Scridon, este aceea de a suda organic detaliul și ansamblul, există o perfectă fuziune între cele două lumi ale romanului: eul auctorial și existența colectivității umane ca sumă sau ca detalii însumate ale conștiințelor individuale. „Cartea e un roman al conștiințelor frământate ale camarazilor de prizonierat și a propriei conștiințe a autorului; un roman al mizeriei umane generate de legile aspre ale confruntării armate. O carte a victimelor de pe un alt front al războiului nu o dată mai dur chiar decât cel al tranșeelor ... este multă, foarte multă viață în paginile cărții, excelent articulată în detaliile ei cele mai semnificative, mai ales în disecarea sufletelor umane cu un scalpel demn de un mare chirurg. În centrul acestei vieți agitate în spații mici, cu toate furtunile condensate la maximum, palpită o conștiință, o personalitate centrală – a scriitorului, care, din observații și din întâmplări zilnice, adună fișele, încă nescrise, ale adevăratului roman”⁴⁰⁸.

În capitolul *Kuncz Aladár și Mănăstirea neagră* din cartea sa *Studii literare*, Jancsó Elemér supune analizei romanul lui Kuncz, lansând metafora morții ca o capodoperă⁴⁰⁹. După câteva considerații de ordin biografic și istoric, după ce amintește de prietenia scriitorului maghiar cu fostul său coleg de școală

406 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 96.

407 *Ibidem*, p. 96.

408 *Ibidem*, pp. 96-97.

409 Jancsó Elemér, *op. cit.*, 1983, p. 189.

Emil Isac, Jancsó subliniază faptul că autorul *Mănăstirii negre* s-a format într-un mediu literar profund marcat de personalitatea și opera lui Ady, Móricz și atmosfera de la *Nyugat*. Probabil așa se explică fascinația scriitorului pentru arta și capitala franceză.

Jancsó apreciază arta și personalitatea scriitorului astfel: „cultul frumuseții, visat și de atâtea ori trăit, îl considera etern și chiar realitățile vieții franceze le vedea și le prețuia în primul rând prin reprezentarea omului din marile opere, din creațiile clasice. Parisul și francezii erau pentru el figuri, cartiere, forme de viață ieșite din romanele lui Balzac și Hugo. Așa se poate explica marea uluire pe care i-au declanșat-o primele săptămâni ale detențiunii sale și așa devine comprehensibilă viziunea tragică pe care i-o formează – în opoziție cu cultul frumuseții ideilor și al lumii imaginare a adevăratului umanism – realitatea nemiloasă și brutală a războiului și a vieții de deținut. El consideră imposibile, inimaginabile luxurile neomeniei, prăbușirea idealurilor sale. Dar tocmai această zguduitoare experiență de viață este cea care-l îndreaptă spre comunitate pe singuraticul zbruciumat, îi dă comprehensiunea suferinței altora”⁴¹⁰.

Kuncz descrie în romanul său viața zilnică, obiceiurile prizonierilor, tehnica fiind una realistă, de redare a detaliilor și a mișcărilor, dar cu mare accent pe devenirea și evoluția psihismului și afectivității personajelor. *Mănăstirea neagră* e considerat de către criticul maghiar un roman realist de analiză (ca și *Pădurea spânzuraților*, n.n.). Bóka László observă că autorul „nu se consideră vreun caracter eroic care se împotrivesc cu propriile sale puteri, mizerabilului său destin, ci colectivitatea aceasta îl educă și-l face să ajungă dintr-un individualist un om al obștei”⁴¹¹. Personajele din roman sunt numeroase, aparțin unor categorii sociale sau comunități etnice foarte diverse. Liantul acestor destine atât de diferite este experiența captivității. „În lagărul de captivi erau reprezentate toate popoarele din monarhia austro-ungară, dar în același timp și cele mai diferite ocupații. Această mulțime de oameni, variată prin originea, tradițiile și obiceiurile ei, a devenit oarecum unitară datorită experienței comune a internării, privării de libertate, dar în atitudinea fiecăruia se reflecta trecutul adus cu sine și dorința de libertate”⁴¹². Jancsó își pune întrebarea dacă romanul lui Kuncz este un roman personal sau un roman colectiv. Criticul îl citează pe Bóka care remarcă: „*Mănăstirea neagră* este unul din cele mai mari romane personale, tabloul dramaticei evoluții interioare a unui om, iar în același timp este poate cel dintâi roman maghiar colectiv care înfățișează cum se făurește o obște dintr-o grupare ocazională, înjghebată în mod tragic”⁴¹³. Jancsó e de părere că romanul se încadrează ambelor paradigme, Kuncz a reușit să unifice cele două criterii. „Marile romane personale din literatura universală i

410 *Idem*, p. 206.

411 Introducerea lui Bóka László la ediția din 1963 a romanului lui Kuncz.

412 Jancsó Elemér, *op. cit.*, 1983, p. 207.

413 *Idem*, p. 208.

se ofereau lui Kuncz aproape de la sine ca exemple bune de urmat, în schimb, caracterul obștesc al vieții de deținut îi sugera soluția specifică a genului romanului colectiv ... ca gen, *Mănăstirea neagră* nu este însă numai o unificare a romanului personal cu romanul colectiv, ci este totodată și un memorial ... continuă și dezvoltă artistic tradițiile literaturii jurnalistice și memorialistice”⁴¹⁴. În privința afinităților literare ale lui Kuncz, Jancsó amintește marea literatură realistă maghiară și universală: „admirator al lui Mikszáth Kálmán, prieten și tovarăș de idei al lui Móricz, era firesc ca în creațiile sale beletristice să fie influențat el însuși de ei”⁴¹⁵.

Personajele sunt surprinse în schimbare, în evoluție, Kuncz dovedindu-se un foarte fin și subtil psiholog nu doar în prezentarea caracterelor eroilor principali, ci și secundari. „Pe un tânăr însuflețit, plin de iluzii o catastrofă istorică îl confruntă cu iluziile sale: îi zdrobește speranțele făurite pentru viitor, îi batjocorește pasiunea pentru Franța, îi distruge conștiința de cetățean al lumii, îi arde turnul de fildeș al omului de cultură, îi face imposibilă izolarea individuală a estetului delicat, aruncându-l în cătușele ei de robi, în netriatele ei sălașe comune. Acest conflict este împreunat cu lipsuri, cu umilințe trupești și sufletești, cu suferințe și ascunde în sine posibilitățile pieirii, ale decăderii, ale schilodirii sufletești, ale pervertirii, mizantropiei, ale pesimismului”⁴¹⁶.

3.4.3. Convergențe și analogii

La o primă examinare, cele două romane au în comun doar faptul că ambele tratează marea temă a Primului Război Mondial. Romanul lui Rebreanu e un roman obiectiv, primul roman de analiză de la noi, cartea lui Kuncz este un roman scris la persoana I, o scriere de tip autobiografic, memorialistic, apreciat totuși de unii ca fiind un roman realist de analiză. O examinare mai detaliată arată însă că putem surprinde numeroase elemente care apropie cele două scriituri, dincolo de cadrul general de desfășurare a acțiunii: războiul.

Punctele comune cele mai importante care pot fi identificate sunt următoarele: transformarea lumii într-o *altă lume*; eroul intelectual, singuratic; idolatrizarea tatălui sau prezența *in absentia* a figurii tatălui (pierderea tatălui echivalează cu pierderea lui Dumnezeu); războiul ca experiență interioară, ca mod de autocunoaștere; apologia împotriva urii; eroii de diverse naționalități; dincolo de individualism, omul devine parte a unei colectivități, parte a umanității.

În ambele romane avem de-a face cu o *lume răsturnată*, o *altă lume* sau o altfel de lume, care impune comportamente umane și legi proprii. E o lume care și-a pierdut echilibrul și și-a pierdut centrul, o lume descentrată în care fiecare încearcă să-și conserve, cum poate, integritatea sufletească. Simbolurile

414 *Ibidem*, p. 209.

415 *Ibidem*, p. 210.

416 Bóka László apud Jancsó Elemér, *op. cit.*, 1983, p. 213.

centrului lumii, simboluri sacrale, vitale, elementele structurante ale acestui *axis mundi* sunt pervertite, degradate; copacul devine spânzurătoare, mănăstirea devine închisoare, lumea se transformă într-o *altă lume, o altfel de lume*.

Războiul și lumea răsturnată a acestuia echivalează, atât în *Pădurea spânzuraților* cât și în *Mănăstirea neagră*, cu o călătorie a conștiinței umane: o călătorie înspre și dinspre sine, o călătorie spre propria interioritate, desfășurată pe fundalul jocurilor planului exterior conștiinței. Pentru Kuncz Aladár cheia supraviețuirii coșmarului reprezentat de război și lagăr rezidă în apelul la cultură, la referințele intelectuale permanente sub forma reveriei, a reflexiei, prin încercările de autoinvestigare, cu o raportare permanentă la realitatea exterioară. Realitatea interioară, investigarea propriei interiorități nu se face prin abstracție de la realitățile exterioare, obiective. „Timpul răpit vieții și pierdut în lagăr se convertește, pentru Kuncz, în literatură. Scrisul înseamnă prilejul retrăirii zilelor de detenție, e drept, din perspectiva eliberării ulterioare, dar cu răni ce prelungesc obsesivul trecut și marcând viitoarea conduită a autorului; scrierea romanului a reprezentat pentru Kuncz, cert, o eliberare, o descătușare, chiar dacă nu definitivă ... *Mănăstirea neagră* este mai cu seamă radiografia unui coșmar, transcrisă cu o mare capacitate de detașare; ficțiunea stabilește suduri între segmente însemnate pe fișe de viață”⁴¹⁷. În aceeași ordine de idei trebuie să luăm în considerare și mărturisirea lui Rebreanu, conform căreia scrierea *Pădurii spânzuraților*, precum și călătoria făcută înainte de scrierea romanului în căutarea urmelor fratelui pierdut, a fost, de asemenea, o experiență cathartică și eliberatoare.

Considerăm că eroul din *Pădurea spânzuraților* și cel din *Mănăstirea neagră* se apropie prin faptul că amândoi sunt firi singuratice, idealiste care se integrează unei comunități după ce trec prin experiența cruntă, dureroasă și nimicitoare de idealuri a războiului: Apostol Bologa devine parte a neamului din care înainte parcă nici nu făcea parte, iar eroul lui Kuncz se integrează societății multietnice a deținuților din lagăr. Viața particulară întâlnește viața colectivă în ambele romane. Personajul principal al ambelor romane este supus crizei și dislocării lăuntrice, fiind forțat să participe la un act violent, resimțit ca străin conștiinței proprii. Lumea veche, așa cum fusese ea cunoscută eroilor, se cufundă în neant. Bologa, trimis în concediu la Parva, are revelația trecutului mort, revelația dispariției persoanei care a fost înainte de război. „*De altminteri, trecutul i se părea mort și se ferea să-l dezgroape. Mai mult îl preocupă viitorul care-i mija ca o auroră strălucitoare după o noapte vijelioasă*”⁴¹⁸.

Același trecut mort răzbate și în reflexiile naratorului din *Mănăstirea neagră*, cu diferența că acesta conferă trecutului transformat în amintire o aură luminoasă. „*Cu încetul, ne-am transformat cu toții în amintiri. Figurile noastre, estompe de fumul de tutun, au devenit umbrele mirifice ale lumii amintirilor.*

417 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 99.

418 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 48.

Tot ce era viață în noi, devenise amintire pură. *Am îmbătrânit cu toții. Pentru mine făcea parte din luminoasa eră a copilăriei chiar și noaptea aceea, de neînțeles, nebună, în care-mi luasem rămas bun, în mica stațiune balneară bretonă, nu de la o femeie, ci de la femeie în general. Începând de la acel eveniment, înapoi, în timp, totul strălucea în lumina legendară a epocii de aur în care bătrânii obișnuiesc să-și vadă copilăria*⁴¹⁹.

Sentimentul cel mai copleșitor este acela al cufundării în neant, al prăbușirii interne. *„De dimineața până seara, Apostol ședea în cerdac, înconjurat de cărțile lui vechi, în care odinioară își pusese toate speranțele și care, de câte ori a avut nevoie în viață de sprijin, l-au părăsit ca niște prieteni neputincioși și fricoși. Se plimba grăbit prin sistemele falnice de înțelepciune, bătea la toate porțile, din ce în ce mai înfricoșat, dar îndată ce se oprea și ridica ochii spre strada biciuită de ploaie și mânjită de noroi, spre câmpurile și dealurile înverzite și spălate, spre văzduhul cutreierat de nouri bolbocați, simțea deodată cum în sufletul lui se prăbușeau toate clădirile monumentale, cu zgomot babilonic de cuvinte stoarse de adevăratul înțeles, nelăsând în urma lor nici măcar ruine, ci numai un gol sterp, cenușiu și nesfârșit de necăcios. Și atunci avea impresia clară și sugrumătoare că îi fuge pământul de sub picioare și că rămâne plutind în neant, agățându-se cu desperare de crucea din turnul bisericii*⁴²⁰. Sentimentul apocaliptic al prăbușirii lumii îl copleșește și pe naratorul din *Mănăstirea neagră*: *„de la începutul războiului mă simțeam ca o sălbăticiune urmărită, smuls din lumea de până acum. De fapt – nici eu nu-mi dădeam seama de ce – aveam senzația că sunt disprețuit, urgisit, hăituit de moarte. Pe lângă toate, eram singur ... În jurul meu totul se distrusese. Ca și cum abia acum m-aș fi născut, ca și cum abia în momentul acesta aș fi fost aruncat în vârtejul lumii, gol, neajutorat, fără apărare. Simțeam că se prăbușise întregul meu trecut și, deși nu îndrăzneam să mărturisesc, aveam presimțirea teribilă că valurile destinului nu mă vor mai readuce nici în țara mea, nici alături de ai mei. Asupra-mi coborâse întunericul, se dezlănțuiseră furtuna, și eu mă rătăcisem pentru totdeauna*⁴²¹.

Un alt element comun este *revenirea obsesivă a figurii tatălui*, un tată care urmasă toată viața calea dreaptă⁴²². Liviu Malița afirmă, în acest sens, că opera are și o funcție compensatorie de a recupera și investi cu sens imaginea tatălui⁴²³. Dispariția din lume a Tatălui echivalează cu dispariția lui Dumnezeu. „Destul de ampla privire retrospectivă asupra familiei, copilăriei, formării lui Apostol Bologa ni-l înfățișează suferind ascendentul unui părinte imperios, al memorandistului Iosif Bologa, caracter prepotent, din rasa străveche a patri-

419 Kuncz Aladár, *Mănăstirea neagră*, București, Kriterion, 1972, p. 286.

420 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 131.

421 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, p. 122.

422 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 126.

423 Liviu Malița, *op. cit.*, 2000, p. 27.

arhilor ... Întreaga această scurtă istorie a formării lui Apostol Bologa respiră adevărul moral ... Căci asupra existenței eroului său va plana, până la sfârșit, umbra tatălui”⁴²⁴. Lecția de om adult, de bărbăție pe care o primește Apostol de la tatăl său îi rămâne întipărită în memorie, fără să pălească câtuși de puțin: „*de azi încolo, fiul meu, ești bărbat ... Vei pricepe multe lucruri nevăzute, căci viața și lumea sunt pline de taine grele. Să năzuiești mereu a dobândi stima oamenilor, și mai ales pe a ta însuși. De aceea sufletul său să fie totdeauna la fel cu gândul, gândul cu vorba și vorba cu fapta, căci numai astfel vei obține un echilibru statornic între lumea ta și lumea din afară! Ca bărbat, să-ți faci datoria și să nu uiți niciodată că ești român*”⁴²⁵. La moartea tatălui o lume întregă se prăbușește în neant, lumea intră într-un regim de sfârșit de lume de un dramatism absolut. Pierderea tatălui înseamnă sfârșitul, echivalează cu moartea lui Dumnezeu, lumea pierzându-și astfel, *licența* de funcționare: „*am pierdut pe Dumnezeu, îi fulgeră prin minte, închizând ochii cu frică, parcă astfel ar fi vrut să împiedice ruina. Avea impresia clară că se prăbușește într-o prăpastie fără fund și nu se poate opri, nu se poate agăța de nimic*”⁴²⁶.

În *Mănăstirea neagră* figura tatălui revine repetitiv și devine monumentală în capitolul *Vestea funebră*, în care fiul primește, cu întârziere, vestea morții tatălui. Aceeași atmosferă de apocalipsă răzbate și din această scenă, sintagmele *lovit de trăsnet, prăpastie neagră, transformarea eului într-un punct minuscul, absorbit de neant, tatăl-prezență permanentă, veghetor grijuliu, sunetul clopotelor* sugerează aceeași stare apocaliptică instaurată prin moartea divinității. Universul se prăbușește prin dispariția din cadru a figurii Tatălui, identificat cu prezența divină: „*știrea doliului, copleșindu-mi conștiința, pătrunde în mine direct ca o săgeată. Izbucnesc într-un plâns groaznic, gemut ... Și totul tresare în jurul meu ... rămân singur, părăsit, în mijlocul camerei, ca lovit de trăsnet. Undeva, departe, s-au adunat nori negri, și fulgerul lor ucigaș a lovit aici lângă mine. Simt cum se deschide în preajmă-mi o prăpastie neagră, nesfârșită, și cum eu mă transform într-un punct minuscul, pe care întunericul îl va absorbi în câteva clipe. ... Mă gândisem la orice, numai la pierderea tatălui meu nu. Îl consideram o prezență permanentă, un veghetor grijuliu, delicat, al destinului întunecat ... Mentea nu rabdă un gând atât de îngrozitor ... Trecuseră săptămâni, dar durerea nu mi se limpezise. Au trebuit să treacă ani de zile până să mă obișnuiesc cu gândul că tata murise. Dar nici atunci n-am fost împăcat ... la ultima noastră întâlnire nici nu-mi luasem rămas bun de la el. Atunci eram convins că am să-l revăd curând la Cluj. Deși purtam în mine proiectul călătoriei la Paris. Dar nu îndrăznisem să-i vorbesc. Se împotriveaua întotdeauna călătoriilor mele în străinătate. Ca și cum ar fi presimțit ceva. Ca și cum inima lui generoasă, plină de iubire ar fi vrut să-mi cruțe durerea de a-l pierde, de*

424 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, pp. 26-27.

425 *Idem*, p. 21.

426 *Ibidem*, p. 22.

a-l avea atât de departe de binecuvântarea lui ... Prin fereastră am văzut carul mortuar aurit cu care de mult o duseseră pe biata mamă. Eram copil de cinci ani. Bolnav fiind, nu m-au lăsat la înmormântare. M-au dus în brațe la fereastră, și când caii au pornit, s-a auzit prin geamurile duble dangătul clopotelor.

*Acel dangăt de clopot se întorcea acum din cele mai adânci straturi ale amintirii*⁴²⁷.

Un alt element comun în recuzita de motive a celor două scrieri este motivul *luminii*. În ambele romane există dihotomia dintre întuneric și lumină, motivul luminii care se opune întunericului realității războiului apare foarte frecvent. Lupta dintre lumină și întuneric nu se desfășoară doar în planul exterior ci și în conștiințe. Lumina reflectorului distrus într-un final de Apostol (care primește și o decorație pentru fapta sa) de la începutul romanului este un simbol important. „*Dezmierdarea razelor tremurătoare începea să i se pară dulce ca o sărutare de fecioară îndrăgostită, amețindu-l încât nici bubuiturile nu le mai auzea. În neștire, ca un copil lacom, întinse amândouă mâinile spre lumină, murmurând cu gâtul uscat: Lumina! Lumina!*”⁴²⁸.

„În confruntarea permanentă dintre lumină și întuneric se înscriu și chinuitoarele tribulații al eroului, zbuciumul său interior, ducând încă din prima parte la deteriorarea precarului său echilibru conformist”⁴²⁹. Motivul luminii este prezent în dezbaterile sufletești ale eroului, în declanșarea iubirii pentru Ilona („*pe fereastra dinspre grădină bătea soarele din asfințit. O fâșie de aer tremura pieziș, peste masă, pe podeaua gălbuie, până aproape de ușă. Despărțind pe Ilona de Apostol ca o punte fermecată ... Balta de lumină dintre ei râdea și-și oglindea râsul parcă numai în obrajii Ilonei. Atunci Apostol uită de ce s-a ridicat și se gândi cum să treacă prin pata de soare fără s-o tulbure. Și tot gândindu-se se pomeni c-a pășit în suvoiul razelor poleite și se opri buimăcit*”⁴³⁰), în scena dezertării și în cea a morții. Momentul arestării e marcat de prezența motivului luminii care dispare: „*Apoi fâșia de lumină muri în potopul de întunerec*”⁴³¹.

Lumina ca simbol al vieții, al credinței, al existenței de dinainte de descentrarea lumii apare frecvent și în romanul lui Kuncz, în special în scenele referitoare la plimbările din timpul primăverii și a verii, în scenele din biserică sau cele în care prizonierii au halucinații cu figura Maicii Domnului, sau în scenele care opun lumina din afară întunericului din camerele fără ferestre ale prizonierilor: „*Viața reală îmi oferea atât de puțin, încât până și bâzâitul unei muște, revărsarea razelor de soare pe o câmpie, o simplă stradă a unui sat, interiorul unei odăițe trebuia să le caut în cărți, să le trăiesc prin intermediul lor,*

427 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, pp. 298-301.

428 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 58.

429 *Ibidem*, p. XX.

430 *Ibidem*, p. 139.

431 *Ibidem*, p. 190.

*ajungând până acolo că am citit Însemnări din casa morților de Dostoievski fără să mă gândesc un singur moment la asemănarea evidentă a unor situații din carte cu propria mea viață. Pe lângă lucrurile care mă interesau, pe lângă închipuirile sau retrăirile mele, viața mea cotidiană nu conta, nu exista pur și simplu. O condamnase la moarte instinctul vital ce-și căuta scăparea*⁴³².

Rebreanu nu operează cu conceptul cathartic al războiului, crede Mircea Zăciu, ci îi opune drama unui erou dilematic. „Înainte ca motivul solitar/solidar să devină un topos al romanului de inspirație existențialistă, autorul *Pădurii spânzuraților* îl punea în circulație sincron (sau cu prioritate) față de confracții săi din alte literaturi: Henri Barbusse, Dorheles, Erich Maria Remarque, Hemingway ș.a., cu opere similare consacrate primei conflagrații”⁴³³. *Războiul* din cele două romane nu e, în primul rând, un eveniment al istoriei, un eveniment exterior, ci unul *al conștiinței*. Istoria și cutremurele ei devin un eveniment al conștiinței dar și al intelectului, al sufletului, un eveniment intern al personalității umane. Războiul se desfășoară, în primul rând, în psihicul uman și nu în tranșee: întunericul, deprimarea din lume invadează sufletele. Locul luminii e luat de întuneric, iar oamenii se transformă în *stafii* (Rebreanu) sau duc o *viață de șobolan, o existență de cârțiță* (Kuncz). „Pentru noi era deprimantă în primul rând *claustrarea în care ne aflam*, existența noastră de cârțiță. În timp ce fiecare bărbat teafăr își oferea – cu scârbă sau cu entuziasm – viața, devenită ieftină, scopurilor războiului, noi, în acest lagăr mizerabil, trebuia să ne urâm, sfâșiem și chinuim, înghesuim ca șobolanii fugiți de înec pe o rămășiță a vasului ce se scufundă. Depresiunea sufletească, dărâmarea, resemnarea în fața sorții ne-au chinuit în primele zile mai mult decât orice altă suferință morală sau fizică”⁴³⁴. Întunericul care învinge lumina este prezent și în pasajul care surprinde reacțiile sufletești ale lui Bologa după spânzurarea lui Svoboda: „împrejur întunericul se înăsprise, încât înțepa ochii. Bologa întoarse capul. Pe câmp, cât cuprindea privirea, siluete negre se mișcau de ici-colo, parcă toți oamenii s-ar fi prefăcut în stafii fără odihnă. Numai spânzurătoarea alba nepăsătoare, împrejmuată de crucile albe din cimitirul militar. Bologa se cutremură iar. Un frig dureros îi cutreieră inima. Șopti cu teamă:

– *Ce întunerec, Doamne, ce întunerec s-a lăsat pe pământ...*”⁴³⁵.

În această lume răsturnată fiecare individ caută căi de evadare sau strategii de supraviețuire. Încet haosul din lume penetrează în suflete și păstrarea sănătății mentale devine tot mai dificilă. Războiul este o călătorie spre propria interioritate, iar dacă evadarea exterioară nu este posibilă, se încearcă diferite căi ale evaziunii interioare. În romanul lui Kuncz există un lung inventar de tipuri de evadare din realitatea concretă. „Între oamenii pe jumătate goi

432 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, pp. 253-254.

433 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 330.

434 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, p. 94.

435 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 14.

și murdari din Depot Laes, avocatul budapestan își dădea toată silința să-și păstreze intactă și ireproșabilă curățenia și eleganța vestimentară. Se refugia, din groaznică realitate a vieții prezente, în hainele sale frumoase, în albiturile de mătase și în parfumul ce-l obișnuia pe vremuri⁴³⁶. Toți au nevoie de un narcotic pentru a supraviețui: refugiul în artă, în lumea cărților, a jocurilor de noroc, iubirea pentru cățelul vagabond Lolo, refugiul în nebunie – reală sau prefăcută – reveriile, evocarea spiritelor, ocultismul, plimbările, slujba dumincală, aducerea apei de la fântână, serbările, spectacolele teatrale sunt tot atâtea mijloace de transcendere, de *trecere dincolo*. Și aici, ca și la Rebreanu există un *dincolo*, o lume a libertății, a fericirii. Spațiul claustrant, universul în derivă din închisoare produce profunde mutații în psihicul uman, primele semne ale acestora fiind halucinațiile (eroii se visează dincolo), de care unii reușesc să scape cu foarte mari eforturi de autosalvare, dar alții sfârșesc prin a înnebuni. „Țesem planuri de evadare, și din când în când privim spre balconul de dincolo de zidul de piatră, unde printre florile agățătoare, prin perdeaua umbrelor înserării, apare când un cap de femeie, când un cap buclat, zâmbitor de fată. Colțul acesta mic e curat și strălucitor ca o bijuterie⁴³⁷. Un alt mod de a făuri o realitate compensatoare este reveria: „viața aceea neverosimilă, înrudită cu visul, în care ne refugiam din neschimbata și odioasa lume cotidiană⁴³⁸”.

Ideea lumii halucinante, a universului ca închisoare apare și în interpretările romanului lui Rebreanu: „Războiul prim mondial proliferază trăiri de coșmar, convulsii, spaime, cruzime, furie, deznădejde. Determinări ascunse generează o lume sinistă, cuprinsă de febră halucinatorie. Acordurile inaugurale ale romanului ... instaurează un regim opresiv... Peisajul este încărcat de tensiune, substanța lucrurilor exercită dincolo de realitatea imaginii o presiune, o activitate spirituală înregistrată de privitor ca o formă de agresivitate ... Clopotul uriaș de sticlă aburită acoperă etanș un *straniu univers concentraționar*. Obturarea, ecranarea luminii explică funcția simbolică a reflectorului, ca și recurența motivului privirii, al ochilor ... a vedea echivalează cu a se trezi în această ordine a dezechilibrului în care se consumă tragic existențe ce năzuiesc spre depășirea condiției lor de victime⁴³⁹”.

Apostol parcurge, și el, mai multe tentative de reconciliere lăuntrică, „modalitatea simbolică de a se instala în propriul sine” sau „o fugă figurată din realul obiectiv opresiv în cel subiectiv, protector⁴⁴⁰”. Cu alte cuvinte, Apostol caută, și el, mai multe căi de evadare din realitatea impusă de război, tot atâtea „tentative de a fundamenta existența într-un rost, de a reda eului simțământul împăcării cu sine și al reintegrării armonioase în lume⁴⁴¹”. În romanul lui Re-

436 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, p. 78.

437 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, p. 93.

438 *Ibidem*, p. 242.

439 Constantin N. Popa, *op. cit.*, p. 29.

440 Liviu Malița, *op. cit.*, 2000, p. 43.

441 *Ibidem*, p. 45.

breanu, modalitățile de evadare pentru Bologa sunt refugiul în copilărie (se visează copil), în dragostea de neam, în regăsirea lui Dumnezeu, în iubirea pentru Ilona și nu în ultimul rând, dezertarea propriu-zisă (planul de a trece dincolo).

Un element foarte important este faptul că ambele romane se constituie în *apologii împotriva urii*. Dincolo de individualism, omul devine parte a unei colectivități, parte a umanității. *Pădurea spânzuraților* își poartă eroul pe drumul sinuos dintre glasul datoriei și glasul conștiinței; criza naționalistă cedează locul unei crize mistice, care se combină într-un final cu un umanism profund. Bologa nu cade în capcana naționalismului militant, dilema care-l macină ține de o incompatibilitate morală și omenească. Mai mult decât atât, „Rebreanu ... face să izbucnească din subconștientul colectiv un fond elementar de umanitate, generozitate, solidaritate, adesea mai puternic, în concepția sa, decât instinctul de conservare socială, decât orice atitudine conformistă, sau decât acele atitudini alese de om în virtutea unei convingeri”⁴⁴². După prinderea lui Bologa, locotenentul Varga se gândește să-l admonesteze sau să-l umilească, dar o umanitate primară îl face să se manifeste altfel decât sistemul său de convingeri: „se gândea că trebuie să-i facă o imputare măcar sau să-i arunce un cuvânt de dispreț ... Și-i zise deodată cu glas moale: – Vezi, Bologa?... Îți aduci aminte când te-am prevenit în tren și pe urmă și ... Rău îmi pare că ... Eu mi-am făcut datoria ... numai datoria, precum trebuie să și-o facă orice om din lume, oriunde și în orice împrejurare ... Întâlnindu-i privirea obosită și buimăcită, ultimele cuvinte i se încurcă într-un simțământ de neliniște. Făcu un pas spre el, să-i întindă mâna. *Își luă seama brusc și tăcu fără să-l mai privească. Și ieși, tuși ca și cum ar fi vrut să-și curețe din inimă urmele înduioșării*”⁴⁴³. Un alt exemplu de manifestare a umanității deasupra limitelor sau a convingerilor este cazul căpitanului ceh Klapka, fricos de felul său, dar care își învinge frica atunci când îl vede arestat pe Bologa, și-l apără în fața Curții, plângându-l la groapă alături de tatăl Ilonei: „– Am să te apăr eu, Bologa! Murmură cu o mulțumire adâncă, în care se topiră temerile. Vreau să te scap! ... *Auzi?... Trebuie să scapi*”⁴⁴⁴.

Umanitatea primară, lipsa urii caracterizează multe personaje asupra cărora insistă Kuncz Aladár. În *Mănăstirea neagră* supraviețuitorii marilor suferințe nu știu ce e ura⁴⁴⁵. În momentul când părăsesc Noirmoutier pentru a fi deportați la Île d’Yeu ei deja formează o comunitate și se ajută reciproc. Scenele din timpul epidemiei de gripă spaniolă, sau acelea în care unul dintre ei moare și este purtat la groapă și plâns de către camarazi, felul în care încearcă fiecare să aline suferința individului lovit de vreo tragedie personală (moartea tatălui lui Kuncz, decesul copilului, apoi al soției lui Tutsek etc.) sunt grăitoare în acest sens. Există, în ambele romane, oameni, care pur și simplu refuză să tragă

442 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 132.

443 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, p. 195.

444 *Ibidem*, p. 197.

445 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, p. 330.

în alți oameni atunci când ajung pe front. Schimbările sufletești sunt profunde, dar nu neapărat în sensul sălbăticitii tuturor resorturilor umanității din om. „Ce-au făcut din noi acești doi ani! Cel puțin ca aspect exterior, căci înăuntrul nostru purtăm o neobișnuit de mare comoară. Am lăsat aici doar podoabele deșarte ale personalității noastre, dorințele, trufia, egoismul, iar în locul lor am găsit dragostea unificatoare. Pe poartă ies acum nu optzeci de oameni, ci un destin, o chemare, un singur om forjat din optzeci, dintr-o mie, dintr-un milion de inși, un singur suflet care trăiește pentru toți”⁴⁴⁶.

Personajul Cervenco din romanul lui Rebreanu este asemenea lui Guillaume din *Mănăstirea neagră*. „Cervenco era om voinic, spătos, cu o barbă cafenie care-i acoperea aproape tot pieptul și cu niște ochi în care plângea veșnic o suferință tainică ... Era rutean, profesor la un liceu din Stanislau ... în doi ani de război niciodată nu pusese mâna pe vreo armă ... Cervenco însuși spunea sus și tare că mai bine și-ar tăia mâinile decât să tragă asupra unor bieți oameni ca și dânsul”⁴⁴⁷. Guillaume este gardianul șef de la Noirmoutier, un om plin de bunătate, care ajunge și apoi moare pe front din cauză că se fotografiase cu niște elevi și profesori germani, considerați inamici, pe atunci, ai Franței. „Eu sunt un simplu brutar, am mulți copii. Știu ce înseamnă Isus, știu ce e dragostea. În viața mea n-am făcut nimănui nici un rău și pot să mă trimită de o mie de ori pe front, n-am să ucid pe nimeni”⁴⁴⁸.

Literatura detențiunii a dat titluri precum *Închisorile mele* de Slavici sau *Le mie prigioni* de Silvio Pellico. „O literatură a suferințelor omului închis, a așteptării, a eforturilor de a supraviețui, *Mănăstirea neagră* face parte din această categorie a literaturii – literatura neagră – în care condiția umană apare în ipostaza ei pascaliană, aceea a omului închis într-o carceră. Frustrat, privat de libertate, separat de lumea din care face parte, omul închis constituie, în sine, o modalitate antropologică specială”⁴⁴⁹. Apropierea *Pădurii spânzuraților* de literatura detențiunii a fost intuită de George Călinescu, care scrie în *Istoria...* sa: „publicat înaintea prăbușirii imperiului austro-ungar, acest roman, prin gravitatea și melancolia lui, ar fi putut deveni un soi de *Le mie prigioni*. Acum el este un roman psihologic, monografia incertitudinii chinuitoare în afară de orice considerații politice”⁴⁵⁰.

Autorul *Mănăstirii negre* acumulează date, prezintă situații, fapte. Un grup de indivizi care nu au aproape nimic în comun la început, devin o mică lume claustrată, o lume cvasi-autonomă, cu legile, obiceiurile, bunele și relele ei, asemeni muntelui vrăjit sau Oran-ului pustiit de ciumă. Avem de-a face cu o societate în criză, o lume miniaturală în derivă. Marea masă a deținuților este subîm-

446 *Ibidem*, p. 340.

447 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 32.

448 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, p. 171.

449 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 41.

450 George Călinescu, *op. cit.*, p. 743.

părțită în microgrupuri, în mici caste. Între indivizi și între grupuri, respectiv între deținuți și gardieni există o rețea complexă de interrelaționări. După ce statutul lor uman suferă o schimbare bruscă (din oameni liberi devin brusc deținuți, fără să fi săvârșit ceva în afara legii), se produce o modificare lentă la nivelul conștiințelor umane. Din primele zile apar indivizii care vor reuși să întrețină răsul specific uman (germanul Otto) în organismul rigid al încarcerării apar gesturile umane și inumane din partea gardienilor (plutonierul Guillome). „Deși supuși unor legi comune, însăși fauna umană a închisorii se diferențiază. Egalitatea funciară a condiției celor închiși e spartă prin inegalitatea firească a condiției umane. Unii își suportă soarta mai ușor, alții se revoltă, iar alții ... se degradează. Inegalitatea se datorește nu numai capacității personale a indivizilor, ci și ... situației lor materiale sau poziției sociale”⁴⁵¹.

Relațiile dintre indivizii de diferite naționalități, profesii sau poziții sociale sunt pitorești. Există aici artiști, blănari, scriitori, profesori, pe de altă parte sunt germani, polonezi, unguri, români, evrei. Kuncz intră în cercul artiștilor (sculptorul polonez Stronski, sculptorul german von Bergen, graficianul austriac Willersdorfer). Grupurile se constituie potrivit naționalităților, potrivit profesiilor și afinităților dintre oameni. Există un ethos al muncii, fiecare își continuă, într-un fel, meseria din afară, conștienți fiind că numai printr-o activitate continuă pot evita degradarea trupului și sufletului, psihoza întemnițării. Într-un mod asemănător, și umanitatea din *Pădurea spânzuraților* aduce în scenă oameni de diverse etnii, precum românul Bologa, cehul Klapka, ungurul Varga, evreul Gross etc. Viața din tranșee dar și prizonieratul, această formă specifică a războiului reprezintă ocazii de autocunoaștere, o formă de cunoaștere, de sondare a relațiilor dintre oameni și dintre eu și lume. Iar acest tip de autocunoaștere poate duce uneori la concluzii surprinzătoare, precum în cazul doctorului Hertz: „*mor împăcat fiindcă de la viață nu mai pot aștepta decât rele. Câtă fericire mi s-a hărăzit, am trăit-o aici la închisoare ... În viață sînt multe închisori de care oamenii nu-și dau seama, poate nici chiar cei care le poartă înăuntrul lor. Eu m-am eliberat din închisoarea mea acolo unde vouă vi s-a aplicat cea mai amarnică robie ... oricât de oribil ți s-ar părea: niciodată n-am fost așa de fericit ca aici, în închisoare ...*”⁴⁵².

Christian Crăciun subliniază un aspect fundamental al romanului lui Rebreanu: prezența particulară a temei războiului. „Din punct de vedere al soluției epice alese pentru a prezenta războiul, romanul lui Rebreanu este de o actualitate surprinzătoare. *Direct, războiul aproape că nu există în roman*, distrugerea reflectorului este o scenă cu o funcționalitate simbolic-inițiativă iar rănirea lui Bologa este unul dintre semnele destinului că drumul său nu a ajuns până la capăt. Restul materiei epice este ocupat de mișcarea dezarticulată a oameni-

451 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 43.

452 Kuncz Aladár, *op. cit.*, 1972, p. 517.

lor, care tot timpul vin și pleacă, fără ca ținta lor să capete vreo consistență”⁴⁵³. În ambele romane războiul nu este doar o dramă, o tragedie a istoriei, ci una a ființei, un rău al existenței. „Nu avem de-a face cu un roman propriu-zis de război ci despre *războiul devenit caz de conștiință*. Războiul nu mai este doar un rău istoric, prin destinul personajului războiul se vădește a fi însăși forma de manifestare a răului ontologic; care, așa cum observă René Girard, *își târește totdeauna victimele ... spre soluțiile cele mai favorabile agravării lui*. Răul ontologic lucrase într-adevăr dintru început în Apostol Bologa, îndemnându-l să accepte și să renege, să acționeze conform Altuia, iluzionându-se că acționează conform legilor generale, închipuindu-se învingător și trezindu-se victimă”⁴⁵⁴.

Kuncz vorbește tot timpul despre ceilalți, mai mult despre alții decât despre sine. Moralistul Kuncz urmărește caractere. „Scriind mai târziu cartea sa, el evocă timpul pierdut nu cu sentimentul fericitor, proustian, al regăsirii sale, ci acela amar al pierderii, iremediabil legată de tot ce însemna acel trecut. Căci trecutul nu este doar un paradis pierdut, ci și un infern posibil”⁴⁵⁵. Eliberarea din infern se face prin scris. Aceeași idee o regăsim și la Rebreanu: „înțelegem din *Caietele* lui Liviu Rebreanu că frumusețea nu e ... începutul, ci rezultatul înghozitorului, că orice paradis presupune și un infern”⁴⁵⁶.

Jancsó Elemér afirmă că „*Mănăstirea neagră* continuă și desăvârșește literatura ardeleană a jurnalelor intime și a memoriilor, într-o formă artistică inspirată de romanul colectiv și al eului”⁴⁵⁷. Jancsó așază cartea lui Kuncz în linia deschisă prin secolul XVII-XVIII de Bethlen Miklós, Apor Péter, Cserey Mihály. Subtitlul cărții, *Însemnări din viața internaților din Franța* amintește de cartea lui Dostoevski, *Amintiri din casa morților*, dar o posibilă sursă e totuși scrisul lui Stendhal. Kuncz este scriitorul care construiește după ce analizează, e un stilist fin și avizat, e întodeauna atent la efecte și privește lumea din jur cu un ochi ager dar empatic, nu impasibil. „Scriitorul vrea, mai presus de orice, să înțeleagă. Etica sa este aceea a comprehensiunii ... Condamnă militarismul francez, mecanismul birocratic, absurd, paznicii, funcționarii subumani. Dar nu-i urăște, ci caută să înțeleagă cauzele răului moral”⁴⁵⁸. Apropierea de Rebreanu este detectabilă și aici, fiindcă sentimentul cotropitor care va încheia cartea și cariera pământească a lui Bologa se înscrie în același registru al iubirii care învinge ura. „*Iubirea adevărată nu moare niciodată în sufletul omului, ba îl însoțește și dincolo, până în sânul nemărginirii ... Dar iubirea nu poate prinde rădăcină în sufletul mânjit de ură*”⁴⁵⁹.

Nicolae Manolescu vorbește de o interiorizare a viziunii în *Pădurea spânzuraților*. Dacă în *Ion* impresia de obiectivitate provine dintr-o *exterioritate*,

453 Christian Crăciun, *op. cit.*, p. 214.

454 *Ibidem*, p. 214.

455 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 49.

456 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 301.

457 Jancsó Elemér, „Kuncz Aladár emlékezete”, in *Igaz szó*, 1956, pp. 1037-1038.

458 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 54.

459 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, p. 131.

extraterritorialitate a naratorului, în *Pădurea spânzuraților* ține de felul în care orizonturile subiective ale personajelor se intersectează și produc viziunea fără a apela la ajutorul autorului. „În locul rememorării, din unghiul subiectiv al lui Bologa, avem o reconstituire obiectivă”⁴⁶⁰. Biografia lui Bologa transpare ca un eveniment de conștiință, provocat de o gravă traumă. „Personajul e confruntat cu un eveniment-revelație care-i provoacă un acut proces sufletesc, constând ... în retrăirea mentală a trecutului ... Există o bruschețe a revelației, care țâșnește, irumpe în conștiință ... revelația întrerupe o anumită rutină a gândurilor și a gesturilor ca să instaureze o epocă de criză”⁴⁶¹. În definiția lui Manolescu romanul lui Rebreanu este un roman psihologic al epocii dorice, adică „unul al evenimentelor critice și al reflectării lor într-o conștiință pe care o traumatizează: impactul îl constituie totdeauna o revelație; iar consecința e de obicei o modificare radicală a felului de a concepe existența și de a o trăi ... aproape toate evenimentele exterioare și interioare sunt guvernate de un fel de lege a crizei ... Este romanul unei stări de urgență interioară”⁴⁶².

Arta este, pentru acești scriitori, o taumaturgie. Artistul, trecut printr-o experiență-limită încearcă să recupereze sensurile pierdute ale acelei alte existențe prin artă, prin retrăire artistică a acelei drame care a răsturnat lumea și existențele individuale. Prin *Mănăstirea neagră* Kuncz își exorcizează propriile tenebre lăuntrice, întreaga experiență tragică a războiului trăit nu în tranșee, ci în lagăr. În studiul *Ideea transilvană în literatura maghiară din Transilvania* el consideră necesară retrăirea artistică a Primului Război Mondial, dar atenționează că nu are încă distanța temporală necesară pentru cernerea memoriilor. Móricz și-l amintește astfel pe Kuncz: „Vai, ce dragoste cucernică era atunci Dadi. Cât de familiar trăia în răsfațul oamenilor care-l înconjurau ca pe suferindul ce se întreamează. Cum știa să se tolănească pe canapea și printre pernele din colțuri ... Un autentic copil ... care iubea viața. Iubea ceea ce e frumos și bun. Iubea surplusul ce se oferă din cele posibile. Și cât era de molcom, de distins, ca întotdeauna. Emană din el, ca un parfum francez, mireasma sufletului. Bucuros își lăsa slobod firul gândului, iar cuvintele le așeza distrat unul după altul și în fumul de țigară uita tot ce doare ... atunci nu știam că, în mănăstirea neagră a lui Noirmoutier, suferința l-a preschimbat într-un mare scriitor. Iar în ziua când am aflat acest lucru a plecat surâzător, lejer, elegant...”⁴⁶³.

Rebreanu își exorcizează, și el, demonii prin scrierea romanului: „am început romanul de vreo patru ori ... simțeam însă că n-am găsit nici ritmul nici atmosfera ... În schimb, în vreme ce scriam, în liniștea apăsată, am început să percep bătaia ușoare în fereastra mea, delicate ca ale unor degete imateriale .... Mi-am zis că nu poate fi decât sufletul fratelui meu, care cere îngrijirea crești-

460 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 606.

461 *Ibidem*, p. 607.

462 *Ibidem*, p. 607.

463 Jancsó Elemér, *op. cit.*, 1983, p. 214.

nească ce nu i-a fost desigur acordată ... Și atunci am pornit să caut și să găsesc negreșit, orice ar fi, mormântul fratelui spânzurat ... L-am dezgropat apoi și osemintele le-am mutat dincoace de pâraul care fusese graniță, pe pământul vechi românesc, așa cum ceruse el în ultimele momente și cum nu i se admisesese ... și de-atunci am putut scrie liniștit la *Pădurea spânzuraților*. Au încetat bătăile misterioase în geam, am găsit un început care m-a mulțumit și o semnificație pentru eroul romanului”⁴⁶⁴.

Dacă *Ion* se integrează unui șir de romane europene cu subiect rural, *Pădurea spânzuraților* se integrează șirului deschis în 1916 de *Focul* lui Barbusse, continuat apoi de *Crucile de lemn* (1919) de Dorgeles, *Furtunile de oțel* (1920) de Ernst Junger, *Adio, arme* (1929) de Hemingway sau *Nimic nou pe frontul de vest* (1929) de E. M. Remarque, la care noi adaugăm *Mănăstirea neagră* de Kuncz Aladár. Conform *Istoriei...* lui Neubauer și Cornis Pope, proza de război a lui Rebreanu are rădăcini autobiografice⁴⁶⁵, iar romanul lui Kuncz are de asemenea la bază o experiență personală a scriitorului. „Liviu Rebreanu a afirmat de mai multe ori că între sufletul omului dinainte de război și cel de acum a e o prăpăstie cu prea puține punți de legătură ... Acest zbcucium al sufletului rămas fără călăuză când toate cele vechi s-au prăbușit, arătându-și ineficiența, precaritatea, este substanța unui roman ca *Pădurea spânzuraților*, deplin sincronică cu aceea a literaturii europene și americane postbelice, ba chiar cu anume resurse de anticipație”⁴⁶⁶.

După moartea lui Kuncz, Emil Isac scrie un articol panegiric, în care îl așază pe acesta în familia adevăraților artiști, un luptător pentru buna înțelegere între popoare, un om „care a păstrat în inimă povara unei tragedii, pe unul dintre aceia care nu urăsc niciodată pe nimeni, unul dintre cei cu care puteai să vorbești deschis despre viitorul omenirii, gata mereu să se împotrivescă, văzând în viață mereu noi și noi ocazii de a mărturisi dragostea sa pentru oameni, pentru idealurile cu adevărat umane”⁴⁶⁷. Kosztolányi Dezső scria în legătură cu romanul lui Kuncz: „Și în literatură există speculanți de război. Aceștia își încalță eroii cu bocanci de hârtie și-i pun să rostească lozinci învechite ... unii oameni cu capete greoaie nu înțeleg glumele deodată, ci la zece secunde după ce le spui și atunci încep să râdă. Majoritatea omenirii seamănă cu aceștia. Au avut nevoie de zece ani ca să înțeleagă ce nelegiuire și lașitate a fost războiul și abia atunci încep să plângă. Kuncz Aladár nu se adresează acestora. El se adresează celor care au plâns din prima clipă. Aceasta este cartea disperării,

464 Liviu Rebreanu, *op. cit.*, 1989, pp. 239-240.

465 Neubauer-Cornis Pope, *op. cit.*, p. 181.

466 Lucian Raicu, *op. cit.*, p. 118. Ideea apare și în *Istoria* lui Cornis Pope-Neubauer, p. 179. *There is no sharp dividing line during these years between personal documents, public reports, and fiction paper... Still, war-related writings of the first years of fighting were almost exclusively accounts of personal experiences and reports or reportage from the front. Only later were such personal experiences transformed into fictional accounts of the war.*

467 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 57.

căinței, dezonoarei noastre. Cel care vrea să vadă imaginea lumii secolului al douăzecilea, trebuie să se întoarcă și înapoi. Ea reflectă în mod durabil vremea care i-a dat ființă și conservă cu certitudine numele celui care a scris-o”⁴⁶⁸. Viziunea lui Kuncz asupra războiului ca o dramă de proporții a sufletului uman se apropie de inovația de viziune propusă de Rebreanu (raportată la omologii săi occidentali), și anume abandonarea recurgerii la spectaculos, la dramatismul exterior al măcelului, „mutând centrul interesului epico-tragic în faptul de conștiință, într-o perspectivă a unui raport om-istorie-națiune, cu o vădită demitizare a sloganurilor războinice sau agresive, prezente atât în paginile prozei americane, cât mai ales în acelea din cartea lui Junger”⁴⁶⁹.

3.5. Tema istoriei: *oamenii locului* la Mihail Sadoveanu și la Kós Károly

În acest ultim capitol vom schița un paralelism interesant, pornind de la tema istoriei. Vom încerca să surprindem felul în care scrisul lui Mihail Sadoveanu (în special romanul *Frații Jderi*, dar și alte scrieri) se înrudește cu opera cu tematică istorică a lui Kós Károly⁴⁷⁰, având în vedere în special romanul *Neamul Varju*, apărut în 1925⁴⁷¹ și tradus în românește de Aurel Buteanu și Paul Drumaru în 1971. Principala zonă de interes în creația literară a scriitorului ardelean este, de altfel, tematica istorică.

Ceea ce trebuie spus de la bun început e faptul că în opera ambilor creatori tema istoriei este adânc impregnată cu tematica naturii. „Solidar cu teoria determinismului geografic și a comuniunii omului arhaic cu natura, M. Sadoveanu încifrează creației sale ideea naturii ocrotitoare, a naturii pavază și refugiu împotriva restriștilor sociale și mai ales istorice, a naturii apărătoare a ființei naționale și a libertății umane ... M. Sadoveanu creionează tabloul unui spațiu românesc închis ca o cetate împotriva agresiunilor, de către natură; a unui spațiu-inițiativ, în care nu se poate intra oricum și pe care nu-l poate străbate oricine; a unui spațiu-capcană pentru dușmani și pavază pentru atohtonii objiduiți ... rațiuni defensive ... asimilate predestinării, i-au silit pe oamenii pământului să se închidă în afundurile codrilor, interpunând între ei și dușmani stavila na-

468 Jancsó Elemér, *op. cit.*, 1983, p. 217.

469 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 310.

470 Kós Károly (1883-1977) a fost una din figurile cele mai complexe ale vieții literare și culturale ardeleni, un adevărat îndrumător cultural, scriitor, arhitect, artist plastic, editor, ziarist, profesor. Creația sa literară nu este foarte vastă, lucrarea cea mai importantă fiind, fără îndoială, romanul *Neamul Varju* (1925) considerat prototipul prozei ardeleni istorice, care a fost tradus în românește în anul 1971 de către Aurel Buteanu, cu o prefață de N. Crișan. Cartea a apărut la Editura Kriterion. Cele mai importante proze ale lui Kós au fost traduse în limba română prin 1971, într-un volum editat tot la Editura Kriterion.

471 Anul lansării Corporației Artelor Frumoase.

turii primare în ipostaza ei dezlănțuită⁴⁷². Nostalgia trecutului se combină, la ambii scriitori cu nostalgia naturii. I. Opreșan descifrează în nostalgia trecutului din opera lui Sadoveanu o formă potențată a nostalgiei față de universul copilariei, o nostalgie față de formele pure, arhetipale de viață. Integrarea în natură are, în această accepțiune, o funcție inițiativă de integrare în istorie, în trecut.

„Neamul Varju este o cronică a secolului XVII, în care eroii – poporul, grupat în jurul familiei Varju, și nobilii, grupați în jurul noului voievod Rákóczi – se înfruntă într-o luptă surdă, din care Rákóczi va ieși biruitor istoric, dar înfrânt moral⁴⁷³. Valoarea acestui tip de proză stă nu atât în alegerea temei, cât în minuțiozitatea și realismul cu care autorul reconstituie epoca evocată. N. Crișan vorbește chiar de un modernism al viziunii lui Kós, modernism surprins la nivelul intensității trăirilor personajelor, a construcției povestirii, Kós folosindu-se de moderna tehnică cinematografică. De Sadoveanu îl apropie gustul pentru tematica istorică, *prezența naturii* în desfășurarea destinelor umane și în desfășurarea istoriei, *viziunea plastică*, tehnica *picturală* de a reda omul și natura în tablouri memorabile, preferința pentru *limbajul popular*, frust, colorat, stilul *arhaic*, *amintind de stilul cronicăresc*.

Întoarcerile în istorie se fac diferit în știința istoriei și în arta literaturii: „sunt, desigur, diverse modalități de reactualizare a trecutului, romanul fiind cu deosebire indicat pentru mari incursiuni și reconstituiri. Pe drumul de la istorie la roman circulă, pe lângă personaje autentice, rigurose istorice, numeroase figuri aparținând ficțiunii ... Evocând, artistul, extrage semnificativul, dându-i, dincolo de constrângerile documentare, o interpretare estetică⁴⁷⁴. Sadoveanu nu reconstituie fapte istorice cu rigurozitatea științifică a istoricului, ci el evocă. Nu are vocația amănuntului, ci a gesturilor și a fizionomiei sugestive. „Pe lângă viziunea viitorului, se poate vorbi de o viziune a trecutului: o retroviziune ... Acest trecut dureros capătă o tentă caracteristică, fiind însoțit de o imperceptibilă melancolie: o melancolie a istoriei ... În esență natura și cadrul folcloric constituie elemente permanente ale ambianței istorice. Înțelepciunea, alt element, devine principiu filosofic, mereu necesar în confruntarea lucrurilor de demult⁴⁷⁵. În literatura cu tematică istorică a lui Sadoveanu, sunt supuse evocării trei etape din istoria Moldovei: secolul al XV-lea, marcat de puternica personalitate a lui Ștefan cel Mare, secolul al XVI-lea și succesiunea lui Ion Vodă cel Cumplit și secolul al XVII-lea. „În primele evocări domină interesul pentru bărbăție și acțiune; cu timpul prioritatea revine meditației pe marginea faptelor, exaltarea eroicului lăsând loc unei filozofii a toleranței și omeniei⁴⁷⁶.

472 I. Opreșan, *Opera lui Mihail Sadoveanu. Natură-om-civilizație în opera lui M. Sadoveanu*, București, Saeculum I.O., 2004, pp. 150-151.

473 Kós Károly, *Neamul Varju*, București, Kriterion, 1971, p. 8.

474 Constantin Ciopraga, *Mihail Sadoveanu*, București, Editura Tineretului, 1966, pp. 134-135.

475 *Idem*, p. 136.

476 *Ibidem*, p. 139.

Frații Jderi (Ucenicia lui Ionuț-1935, Izvorul Alb-1936, Oamenii Măriei Sale-1942) este, pe de o parte, istoria unei domnii strălucite, pe de altă parte, istoria familiei Jderilor. „*Frații Jderi* este romanul familiei cu acest nume, înțelegându-se ca nucleu al unei familii mai mari, care este însăși Moldova lui Ștefan...”⁴⁷⁷. Epopeicul scrierii poate fi susținut și prin ceea ce György Lukács scria despre epopee: „riguros vorbind, eroul epopeii nu e niciodată individul. Dintotdeauna s-a considerat drept un caracter esențial al epopeii faptul că obiectul ei nu e un destin personal, ci acela al comunității”⁴⁷⁸.

Kós își numește romanul *cronică*, scrierea fiind, în opinia lui Gavril Scridon „o expresie a spiritului ardelean, cu acțiunea construită în genul baladelor populare cu final tragic”⁴⁷⁹. Există în textul lui Kós niște mărci de stil care subliniază ideea de *cronică*, de stil cronicăresc: marcarea datei, la începutul unor capitole, data fiind legată de sărbători: *e luna Crăciunului*⁴⁸⁰, *ziua de Sfântul Mihai*⁴⁸¹, *și era atunci anul nou, 1657*⁴⁸², reproducerea unei scrisori de epocă, o scrisoare a Dietei către Rákóczi⁴⁸³ sau pasaje precum: „*dar despre întâmplările petrecute acolo cel mai mult vorbesc oamenii din Călățele, mai ales printre nemșii de țară se povesteau multe câte toate, întâmplări și istorisiri, care mai de care mai uimitoare și mai minunate*”⁴⁸⁴. Utilizarea construcțiilor impersonale *vorbesc oamenii, se povesteau* sau însuși ideea că oamenii *povesteau*, transmiterea poveștii prin viu grai sugerează un filon popular și arhaic al textului.

Textul lui Sadoveanu are, și el, asemenea mărci. Volumul întâi, spre exemplu, debutează cu o introducere cronicărească: „*despre hramul sfintei mănăstiri Neamțu, la anul de la Hristos 1469*”⁴⁸⁵. „Admirabil la Sadoveanu evocatorul e spiritul de sinteză. Privirea se ridică deasupra detaliilor, conflictul înscriindu-se într-o construcție clară, echilibrată. De la cronicari nu putea deprinde prozatorul tehnica redactării faptelor, arta lor, câtă este, bazându-se pe reconstituirea anecdotică, deschisă divagațiilor. Creatorul *Jderilor* e mai aproape de tehnica povestitorilor populari, de poezii baladelor și legendelor, aceștia obișnuind să stilizeze”⁴⁸⁶.

Trilogia lui Sadoveanu poartă subtitlul de *roman istoric* și este epopeea vârstei de aur a Moldovei, reprezentată de domnia lui Ștefan cel Mare. Există mai multe planuri care se întrepătrund, un plan istoric care narează evenimentele politice și militare ale epocii și un plan social, care are în centru familia Jderilor și devotamentul oamenilor Măriei sale. Perspectiva narativă a romanului e definită prin prezența naratorului omniscient și nararea la persoana a III-a. Timpul

477 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 590.

478 *Ibidem*, p. 590.

479 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 93.

480 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 26.

481 *Ibidem*, p. 134.

482 *Ibidem*, p. 214.

483 *Ibidem*, p. 243.

484 *Ibidem*, p. 124.

485 Mihail Sadoveanu, *Frații Jderi*, București, Editura Militară, 1988, vol. I, p. 1.

486 Constantin Ciopraga, *op. cit.*, 1966, p. 156.

narativ este cronologic, evenimentele fiind relatate în ordinea desfășurării lor, într-un trecut istoric, spațiul narativ este unul real, Moldova dintre anii 1469-1475. Ampla cronică a vieții sociale din timpul lui Ștefan e o epocă de înflorire, de maturitate a domniei. Marele comis Manole Păr Negru, supranumit Jder vechiază asupra hergheliilor domnești de la Timiș. Primul volum este concentrat pe maturizarea mezinului familiei, Ionuț Jder, care este destinat, din poruncă domnească, uceniciei la curte, pentru a deprinde meșteșugul armelor. Jderul cel mic se îndrăgostește de frumoasa Nasta, de care e atras și vlăstarul domnesc, prietenul lui Ionuț, Alexandru. Ionuț are un acut simț al datoriei și se înclină în fața acestuia. Cu toate acestea va porni în căutarea Nastei, când aceasta e răpită și închisă în Cetatea Albă. *Izvorul alb* e dedicat scenelor vieții maritale a domnitorului, căsătorit cu Maria de Mangop precum și idilei dintre Simion Jder, fiul cel mare al comisului, și Marușca, fiica nelegitimă a domnitorului. Un alt episod prezintă vânătoarea domnească a bourului alb. *Oamenii Măriei Sale* este romanul luptei de la Vaslui, se descrie căsătoria lui Simion cu Marușca, felul în care Ionuț este trimis ca iscoadă să aducă vești din Grecia și de la muntele Athos. Lupta de la Vaslui cu care romanul se încheie aduce victoria moldovenilor împotriva turcilor, dar aduce și moartea unora din personajele principale ale romanului: bătrânul comis Manole Păr Negru, Simion Jder ș.a.

Solidaritatea familială a Jderilor implică existența unei colectivități legate indisolubil. Masele de țărani sunt prezente și ilustrează întreaga civilizație și modul de existență tradițional al păstorilor, vânătorilor, plugarilor și ostașilor, legătura lor strânsă cu pământul. Oamenii se conduc după semnele vremii, după manifestările naturii, după o întregă *știință* a existenței, transmisă din generații. Există atât la Sadoveanu (magul din *Creanga de aur*), cât și la Kós (vraciul Ilie) personaje care au darul lecuirii, care văd dincolo, care *cunosc*, care posedă această știință ancestrală a firii și a existenței.

Vladimir Streinu vorbește într-un articol *Mihail Sadoveanu*, apărut în *Ate-neu*, II, nr. 7/iulie 1966 de semnificațiile profunde ale invocării frecvente a naturii. „Pustietatea muntoasă, codrul apărat de propriile-i sălbăticuni, râul și lacurile geologice sunt metaforele eternității pe care le caută și le măsoară metaforele vremelnice, adică toate vorbesc sufletului nostru de o mare fabulă a eternității pe care o povestesc și o susțin personaje fantastice: Pământul, Codrul, Apa și Văzduhul ca într-o *Kalevala* autohtonă”⁴⁸⁷. Natura ca metaforă a veșniciei ce se opune fragilității și perisabilității ființei umane, simbolurile centrale ale ei fiind codrul, codrul de brad asociat imaginii muntelui, cerul înstelat. „Înfiorarea provocată de vecinătatea muntelui – simbol al veșniciei statornicii – e, de obicei, mai pronunțată decât sentimentul eternității produs de contemplarea codrului. Atât scriitorul (în proza cu caracter memorialistic), cât și personajele sale, ajung la adevărate extaze, în fața muntelui în genere și cu

487 Vladimir Streinu, „Mihail Sadoveanu”, in *Ate-neu*, II, nr. 7, iulie 1966, p. 3.

atât mai mult în fața Ceahlăului – muntele prin excelență pentru Sadoveanu – veritabil simbol al duratei noastre în timp ... muntele străjuiește autoritar sau tainic întreg universul sadovenian ca un simbol al veșnicei aspirații spre înălțare, spre spiritualitate, spre nemurire a omului”⁴⁸⁸.

Deși *Frații Jderi* e și un roman al domnitorului Ștefan cel Mare, o figură de mari dimensiuni, acesta apare doar episodic. Pe primul plan nu se află personajul istoric real, concret, ci celelalte personaje fictive, în special familia Jderilor, oameni care-și măsoară cu grijă vorbele. „Vorba poate mângâia, dar și ucide; înțeleptul trebuie să se oprească la timp. Slujitorul lui Ionuț, tătar creștinat, cultivă muțenia, – una din ipostazele înțelepciunii. Alții își propun, ca exercițiu de perfecționare spirituală, singurătatea”⁴⁸⁹. Într-un mod asemănător, domnitorul este o prezență cvasiascunsă în romanul lui Kós, figura lui Rákóczi apare doar cu ocazia vânătorii.

Romanul lui Kós Károly, *Neamul Varju* este tipărit în 1925, la patru ani după ce autorul publicase micul roman *Familia Gál/A Gálok*. Romanul din 1925 urmărește destinul familiei Varju, legată de tradițiile principelui Bethlen Gábor, aflată în conflict cu familia Rákoczeștilor, în jurul anului 1657. În 1930 apare nuvela antologică *A havas/Muntele*, apoi epopeea unui război țărănesc: *Budai Nagy Antal historjája/Istoria lui Budai Nagy Antal* (1932) și, coborând în legendar și parabolă, în 1934, cu *Az országépítő/Ctitorul țării* se evocă figura sfântului rege Ștefan. Momentele își au corespondențe în sadoveniana *Frații Jderi* (începută în 1932) ori în *Crăișorul* lui Liviu Rebreanu, crede Mircea Zăciu, care consideră că înrudirea de timbru a prozei lui Kós Károly cu viziunea istorică a lui Sadoveanu e izbitoare. Trebuie să precizăm că nu e vorba de un paralelism al narativei, al poveștii, al istoriei narate, cu atât mai puțin al întâmplărilor istorice concrete care au fecundat imaginația artistică. E vorba de o înrudire la nivelul motivelor, al felului de abordare a unei teme istorice, o înrudire de stil și de viziune. Alte elemente care ar putea apropia romanul lui Kós de scrierile lui Sadoveanu sunt arhaizarea, dramatismul, stilul realist-popular, monografia satelor din Apuseni, reprezentarea vieții familiale, evenimentele-aventură, descrierile de natură, tehnica peisagistică. Constantin Ciopraga identifică zece cuvinte cheie ale narativei sadoveniene, zece termeni caracteristici pentru sensibilitatea autorului: *amintire, taină, vis, lumină, cântec, mâhnire, prietenie, blândețe, liniște, codru*⁴⁹⁰. Tudor Vianu vorbește în *Arta prozatorilor români* de sentimentul care domină peisajul lui Sadoveanu, și anume mâhnirea⁴⁹¹, o tristețe și o întristare care însă nu sunt prezente la Kós.

Perspectiva narativă a romanului lui Kós se definește prin modul de narare, stilul cronicăresc, tehnica narativă care respectă temporalitatea lineară,

488 I. Opreșan, *op. cit.*, pp. 100-101.

489 Constantin Ciopraga, *op. cit.*, 1966, p. 160.

490 *Ibidem*, p. 131.

491 Tudor Vianu, *op. cit.*, 1971, p. 199.

cronologică. Acțiunea romanului *Neamul Varju* se desfășoară în Transilvania secolului al XVII-lea, în zona Călățele. Trama narativă se concentrează pe lupta dintre familiile Bethlen și Rákóczi pentru scaunul Ardealului. Kós vrea să opună lupta unei familii pământene (Bethlen) împotriva familiei venetice Rákóczi. Conflictul de ordin istoric evoluează pe fundalul istoriei și devenirii a trei generații din familia de mici nobili Varju, credincioși Bethlenilor. Neamul Varju, locuind în zona Călățele, „adună în jurul ei lumea satelor de la poarta Apusenilor, maghiari și români deopotrivă ... Se ajunge la o adevărată solidaritate între locuitorii plaiurilor transilvane, dincolo de credințe religioase, limbă și apartenență la un popor sau altul”⁴⁹².

Cei din neamul Varju sunt implicați în marile conflicte ale istoriei prin credința lor față de casa Bethlen și ura lor pentru familia Rákóczi. Se spune că în casa din vîrf de munte al familiei Varju se află ascunsă comoara domnitorului Bethlen, plecat în bejenie. Rákóczi încearcă să pună mîna pe această comoară dar nu reușește. Prezența elementului misterios, al tainei, reprezentată de cartea care conține cheia comorii din peștera Tâlharului, carte predată în mare taină din generație în generație dar niciodată descifrată, adaugă la impresia de timp suspendat, etern. Gáspár – personajul cel mai pregnant conturat al familiei Varju – moare, neamul Varju continuând totuși, casa din munte dăinuind și renăscând din cenușă. „Eminamente *bărbați*, cei din neamul Varju pier bărbătește. Frumoase chipuri feminine (Mica Anna, Vitéz Ilona) îi înconjoară. De asemenea, siluete de țărani, de munteni, ciobani români (Onuș din Dongău, Gavrița Ursului, Ilie și alții, păcurari, plăieși) sau maghiari populează romanul. Vlădeasa, Vârful Lupului, Mărișel, Măgura, Ponorul și alte denumiri românești ale locurilor din Munții Apuseni sînt doar semne ale comunității de viață dintre românii și maghiarii acelor locuri. Acești oameni ai muntelui participă la viața vie a naturii din jurul lor și, fără să facă istoria, sunt participanți din umbră ai marilor crize ale ei, ca victime sau agenți obscuri, asemenea forțelor firii. Cu acești oameni se asociază cei din neamul Varju ... erau acolo jumătate din oamenii codrilor: vechii gornici de-ai lui Bethlen, vestiți vânători, marii pușcași și arcași din munți împreună cu care Varju-eștii umblau din moși-strămoși la goană de lup, la ascultat bocănitul cerbilor, la vânătoare de urși și de mistreți ... acest neam Varju e un neam ciudat, care umblă pe cărările cele mai ciudate, cărora le place cu deosebire să deștelenească cărări și drumuri noi, neumblate. Calea pe care o apucă ei nu e niciodată din cele lesnicioase”⁴⁹³.

Un motiv comun care apropie romanul lui Kós de scrierile lui Sadoveanu este *figura omului tare*, al munteanului singuratic, al omului locului – tare precum stîncă pe care trăiește. Iată un pasaj sugestiv pentru portretul omului singuratic și tare al muntelui, opus ca fire și ca atitudine omului din vale: „oamenii munților sînt asemeni apelor. Privesc veșnic la vale și-s frământați

492 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 93.

493 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 25.

veșnic de dorul șesului. Părăsesc muntele, pleacă, pleacă mereu, se duc să se așeze pe ogașurile apelor, în satele și orașele tupilate prin văi.

Și ca și apele, nici unul din ei nu se mai întoarce la munte...

... A fost totuși odinioară un om ... unul care a plecat din vale, sus, la munte. Dar omul acela de bună seamă a fost nebun. Cel puțin așa crede lumea. Și dacă lumea crede așa. S-ar putea întâmpla ca povestea lui să fie adevărată ... Dacă cineva face pe dos tot ce fac ceilalți oameni, este fără îndoială nebun. Auziți? Să se trudească el ca să-și dureze acolo sus, pe vârful de munte, o așezare, când toată lumea râvnește să coboare la vale, precum fac apele care izvorăsc printre stâncile înalte și care cată să se rostogolească gonind și vuind, ca să ajungă cât mai repede la șesurile întinse, calde liniștite. Oamenii fac și ei la fel. Bineînțeles, oamenii așezați, cu scaun la cap⁴⁹⁴.

Muntenii lui Sadoveanu sunt și ei ființe singuraticе, ciudate, care preferă izolarea munților, traiul în regiuni unde „se desfășoară păduri după păduri, și iarăși păduri nesfârșite. Acolo-i împărăția sălbăticiunilor, cât țin munții și sihlele. Într-o parte se sui cătră Dumnezeu vârful lui Pătru; mi se părea aproape, dar până la el umblă păstoriu două zile, și în râpile lui goale stăruiau încă zăpezile dintr-o iarnă trecută⁴⁹⁵ sau despre care aflăm că „e frumoasă căci e lucrarea mânilor lui Dumnezeu ... însă (pe) oameni i-au încercat neconținute valuri de veac ... Se învâlvorau zările de pârjol și acești pământeni nu puteau hălădui decât în codru și în munte⁴⁹⁶. Dacă Transilvania evocată de scriitorul maghiar este Transilvania veche, patriarhală, a oamenilor cu un acut simț al libertății interioare, George Călinescu semnalează vocația lumii arhaice, gustul lui Sadoveanu pentru o Moldovă neperversită de civilizație, o Moldovă a vârstei de aur. „Literatura lui Sadoveanu e cea mai înaltă expresie a instinctului de sălbăticie⁴⁹⁷. Căutarea singurătății nu e asceză, ci o rafinare a sufletelor pure, neatinse de efectele civilizației care a condus la dispariția lumii patriarhale. De altfel Gh. Macarie consideră asociația munte/libertate una din constantele tematice ale literaturii române, care poate fi surprinsă de la pașoptiști încoace, prin filiera Eminescu și până la Sadoveanu⁴⁹⁸.

Există în romanul istoric al lui Kós Károly o foarte puternică legătură între oameni și locuri; același lucru este cât se poate de evident și la personajele lui Sadoveanu. „apropiindu-se de personajele integrate în ritmul cosmic – respectiv de păstoriu și țăraniu din rasa sa și de autohtonii din veac – în genere cu o dragoste care a crescut cu timpul, Mihail Sadoveanu a ajuns ... la concluzia fermă că între omul vechi al acestui pământ și mediul cosmic în care viețuiește de milenii, există o străveche asociație, într-atât de profundă, încât se poate spune

494 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, pp. 25-26.

495 Mihail Sadoveanu, *Valea Frumoasei*, București, Eminescu, 1983, p. 10.

496 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. III, p. 240.

497 G. Călinescu, *op. cit.*, 1982, p. 620.

498 Gh. Macarie, *Sentimentul naturii în proza românească a secolului XIX*, București, Minerva, 1978, p. 107.

că *acești oameni vechi sunt fiii acestui pământ și ai stihilor care le guvernează viața*, că ei sunt parte integrantă, *element* component al Marelui Tot; că *fără să-și dea seama ei se confundă cu gârlele, dihăniile pământului și vântul care susură în întinderi*⁴⁹⁹.

Scrierea asumată transilvanistă a autorului maghiar extrage din trecut exemple ale conviețuirii și toleranței, prezentând relația dintre membrii neamului Varju și personaje ca Ilie, Gavrilă Ursului, Ioan Ursului, Maftai etc. „Caracterele sunt puternice, bine luminate de autor, plasat în contraste care să le sublinieze trăsăturile definitorii. Personajele principale, membrii familiei Varju (care apără o comoară încredințată lor de domnitorul Bethlen Gabor, principele Ardealului și căutată de dușmani, oamenii lui Rákóczi György, nu constituie doar caractere ideale, bărbătești în sensul angajării în luptă, ci și firi elementare, care petrec în chefuri pantagruelice”⁵⁰⁰.

Pompiliu Marcea subliniază o idee similară în *Lumea operei lui Sadoveanu*, atunci când afirmă că „opera lui Sadoveanu vehiculează un mare număr de personaje provenind din rândul naționalităților ... în spiritul unei observații psihologice și sociale realiste emancipată de orice influențe sau prejudecăți rasiale. Faptul e vrednic să fie reținut pentru că Sadoveanu scrie, la început, sub semnul sămănătorismului care adopta, adeseori, o atitudine xenofobă ori îngust naționalistă”⁵⁰¹.

Familia Varju de Valcău care se află în centrul romanului e un neam de oameni ciudați, pătimiși, fiecare cu o doză bună de *scrânțeală*: sunt robii chefurilor interminabile sau ai muncii neconținute. Kós prezintă istoria a trei generații din această familie de firi ciudate, cu un accent special pe figura lui Varjú Gáspár. „Procedeu favorit al lui Kós nu este acela al unei analize răbdătoare, ci al luminării parțiale a unei figuri. Clar-obscurul întovărășește reprezentările sale. Câte un gest, o vorbă, o acțiune ni-l luminează subit pe acest Gáspár ... arta lui Kós este aceea a învăluirii existențelor într-o ceață ce nu este doar a timpului trecut, ci ține de un mod de a fi”⁵⁰². Aceeași scrânțeală, nebunie este perceptibilă și la eroii lui Sadoveanu, despre care Constantin N. Popa scrie: „să observăm că drumul cunoașterii nu are capăt, viața însăși apare ca o continuă inițiere, deplina maturitate e mereu amânată de o *rămășiță de nebunie* care răzbate la suprafață în momente și situații neașteptate, modulându-i impulsurile”⁵⁰³.

„*N-a fost odraslă de-a neamului Varju care să nu aibă o scrânțeală oarecare*”⁵⁰⁴, cuvintele bătrânului Varju Miklós definesc acest neam ciudat: „*tu știi cum ni se spune nouă? Varju-nebunii! Asta ne-a fost porecla întotdeauna și poate cu asta vom rămâne până în vecii vecilor ... Bagă-ți bine în cap: toți cei ce*

499 I. Opreșan, *op. cit.*, p. 146.

500 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 93.

501 Pompiliu Marcea, *Lumea operei lui Sadoveanu*, București, Eminescu, 1976, p. 428.

502 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 24.

503 Constantin N. Popa, *op. cit.*, p. 32.

504 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 15.

nu sînt asemenea altora, cei ce-s altfel croiți, sau cei care nu-și trăiesc viața în același chip cu semenii lor sunt socotiți nebuni”⁵⁰⁵. Scrînteala, ciudățenia firii este prezentă și la familia Jderilor, „mai ales la cea căutătură de om a sălbăticiunii îmblînzite (de care) se uimise dumneaei”⁵⁰⁶, dar și la multe alte personaje precum cel din *Sihăstria* unde scriitorul evocă figura unui pădurar-fost boier, considerat de ceilalți cam vîntuit, un *original cam țicnit* care rămîne fără nimic la treizeci și cinci de ani și se retrage în pădure: „am scris într-o scrisoare ... că doresc să fiu îngropat în grădiniță și la casă să se puie lacată și să rămîie așa cum este cu toate ale mele, pînă ce-or birui-o puieții și rugii pădurii. Cât s-a mai cunoaște ceva, să se spuie: aici a trăit unul Buzdugan, carele a găsit calea înțelepciunii”⁵⁰⁷. I. Oprișan remarcă și el acea originalitate țicnită a eroilor lui Sadoveanu. „În mod consecvent, eroii sadoveniени au în ei *ceva din sprinteneala și spaima sălbăticiunilor muntelui*, se retrag sau vin cu *mişcări de sălbăticiune*, par adevărate întruchipări ale *sfiiciunii*, fug adesea de ceilalți oameni și de aglomerațiile umane, simt în nări ca *sălbăticiunile pădurilor* schimbarea anotimpurilor și a vremii și, mai ales, presimt ca vietățile codrului primejdia”⁵⁰⁸. În ambele cazuri, nebunia este o formă disimulată a înțelepciunii.

Punctul în care scriitura lui Sadoveanu și cea a lui Kós se apropie cel mai mult este adîncă întrepătrundere dintre *om și natură*, dintre istorie și natură. Muntele și omul muntelui structurează acest univers ficțional. Ambii scriitori preferă *peisajul montan*, un spațiu care închide perspectiva dar în același timp permite o *agitație lăuntrică mai puternică*, în timp ce lumea din văi, de la șes pare un *univers în risipire*⁵⁰⁹. Iată cum spațiul montan apare în *Frații Jderi*: „Nu este pe lumea asta ținut mai frumos ... Dealuri cât lumea asta: parcă te sui în cer; și văi, parc-ar fi să te cobori în iad. Dealuri cu păduri și văi cu ape line. Pe așezături potrivite, sate. Pe costișe, ogoare. În șesuri, imașuri bogate ... nicăieri pe lume nu s-a aflat așa ceva”⁵¹⁰. Într-un mod asemănător „s-ar putea spune că întreaga cronică a lui Kós este construită doar de dragul aceluia cuib montan, al apologiei muntelui și al virtuților – fidelitate, tenacitate, vitejie calmă – a omului de munte”⁵¹¹. Pasaje ca următorul amintesc de tainicii munți și munteni din textele sadoveniени: „Oricât s-ar părea lucru de mirare, dar e totuși adevărat că oamenii iubesc mai mult văile decât munții.

... Poate fiindcă de munți le este frică. Da, s-ar putea ... poate fiindcă aici, sus la munte, văd păduri și stînci, văd nori care învăluie piscurile sau poate fiindcă la înălțimi mari viforul este mai năpraznic ... Soarele răsare aici mai devre-

505 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 17.

506 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. III, p. 20.

507 Mihail Sadoveanu, *Povestiri și nuvele*, București, Albatros, 1988, pp. 299-300.

508 I. Oprișan, *op. cit.*, p. 126.

509 Dan Mănuacă, *Analogii. Constante ale istoriei literare românești*, Iași, Junimea, 1995, p.178.

510 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. III, p. 69.

511 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 25.

me și apune mai târziu, iar omul se află mai aproape de Dumnezeu ... Sau, poate, unii oameni tocmai de asta n-or fi iubind munții. Acolo sus casele sunt răsfirate, ogrăzile departe una de alta și singurătatea atotstăpânitoare. Cei ce trăim la munte numai rareori avem prilejul să stăm de vorbă cu oamenii. Dar, în schimb, vedem multe și felurite lucruri, care omului din vale nu-i sînt date să le vadă niciodată. Omul piscurilor vede pînă-n sat, se uită în curțile oamenilor, vede ce se petrece pe pămînturile și în ogrăzile lor, ochiul lui pătrunde în viața tuturor. Noi, oamenii de la munte, vedem totul și cunoaștem totul. Cei din vale nu ne pot vedea.

Ei nu văd decât munții înalți, piscurile, ceața și norii care ne învăluie, nu aud decât șuieratul vîntului. Pe noi, oamenii, nu ne văd. Ei nu pot ști ce se petrece cu noi; viața noastră le rămîne taină veșnică.

Poate asta-i pricina că oamenii văilor nu ne iubesc. Așa-i zămislit omul, nu-i place să aibă deasupra capului necunoscutul”⁵¹².

„În codrii de la Carpați suntem în cea mai caracteristică ambianță sadoveni-ană, dialogul cu munții deschizînd drum către puritățile aeriene ale țării de dincolo de negură. E natura care a participat la închegarea unui popor, dînd istoriei oameni tari”⁵¹³. În lumea muntelui mișcările par mai încete, pasiunile sunt mai puternice. Muntele și pădurile sunt un element de continuitate cu trecutul, sunt un pod peste vremuri. Oamenii care trăiesc acolo sunt asemeni munților: tari, singuratici și muncitori. Definiția omului pietrei este asemănătoare la Kós: „Oamenii aceștia nu știu ce-i frica: viața omului de la munte este o luptă nesfârșită, o războire neîncetată pentru pâinea cea de toate zilele. Omul piscurilor știe în fiecare clipă, ziua și noaptea, că în tot ce făptuiește, în fiecare mișcare pe care o face îl însoțește și îl pîndește moartea. Oamenii munților sunt aspri și-s stăpîniți de astfel de simțiri tocmai în clipele când își dau seama că s-au rătăcit pe neașteptate, se pomenesc în locuri străine, neumbrate, întunecate. Fără de soare și fără de stele, unde curajul nu te mai ajută la nimic”⁵¹⁴ și la Mihail Sadoveanu în *Baltagul*: „Munteanului i-i dat să-și câștige pâinea cea de toate zilele cu toporul ori cu țața. Cei cu toporul dau jos brazii din pădure și-i duc la apa Bistriței ... Cei mai vrednici întemeiază stîni în munte. Acolo stau cu Dumnezeu și cu singurătatea ... Asupra iernii coboară la locuri largi și-și pun turmele la iernat în bălți. Acolo-i mai ușoară viața, ș-acolo ar fi dorit ea să trăiască...”⁵¹⁵.

Oamenii tari apar, ca personaje, și în *Frații Jderi*: „Simion Jder urmă a-și da samă către comis de toată buna rînduială a hergheliei. Paza mai cu samă era dintre cele mai tari. Străjerii erau ca niște oșteni, știau să audă și să vadă, însă uitaseră întrucîtva să vorbească ... Felul vieții și purtării lor era ca cel al ciobanilor din munte”⁵¹⁶.

512 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 24.

513 Constantin Ciopraga, *op. cit.*, 1966, p. 117.

514 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 158.

515 Mihail Sadoveanu, *Baltagul*, București, Editura Ion Creangă, 1987, p. 41.

516 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. I, p. 60.

Nicodim „nu poate trăi altfel decât în acea singurătate a singurătăților ... Dar domnul Dumnezeu a binevoit a pune în făptura părintelui Nicodim ... o tărie ca a munților noștri”⁵¹⁷.

Muntele, miraculos spațiu existențial pentru excepționale personaje ale retragerii în sine devine el însuși personaj și în *Vânt dinspre Căliman*: „se văd munți mari, unde stau ciobanii cu capu-n pâclă și cântă din fluier ... Și mai mare peste toate-i tata munților, Călimanu – care se suie până la nouri. Viețuiește acolo, într-o poiană ascunsă, un huțan, un fel de om sălbatic cu nevasta, fetele și feciorii ... retrasă cătră locuri singuraticice și slobode. Așa eu, văzând că pier și mă-năbuș, m-am suit pe Căliman, mai aproape de Dumnezeu ... într-o regiune unde mai sunt posibile minunile”⁵¹⁸.

Sau, în alt loc „După ce trece prin chei sălbaticice, cu tunet și zbugium de talazuri, după ce grămădește rânduri după rânduri de bușteni în etaje încâlcite în stâncării la marginea șoselei înguste, Frumoasa se domolește întrucâtva la locul ce se cheamă Tău. Acolo ... în largimea văii ... se găsesc așezate câteva case și un joagăr. Deasupra, în stânga, cum intră la Tău Sebeșul, se înalță muntele Gotu. Și sus acolo, într-o poiană, în sihăstrie se ducea badea Toma ca să privegheze locurile ... e un om cu înfățișare liniștită și mai mult tristă ... În făptura lui mărunță, nervoasă și atentă este ceva din sălbăticiunea din pădure ... Umblă cu luare-aminte; răspunde domol”⁵¹⁹.

Muntele e un spațiu al sacralității, iar pustnicul din *Frații Jderi* se retrăsese și el în munți, unde „erau acolo niște singurătăți pe care, dintru începutul zidirii, oamenii nu le călcașeră. Muntele își risipea neconținut râpile și costișele erau cu totul lipsite de pășune. Înspre Izvorul Alb locul era așa de prăpăstios, încât numai o sălbăticiune ar fi putut avea acolo hățaș cotit de intrare. Dinspre schit locul iarăși era tare: duruitoarea curgea pe stânci oable. Prin fundul pustietății cărarea arăta că o ființă bătucise loc de umblet”⁵²⁰. Ideea sacralității acestui spațiu răzbate și în fragmentul următor: „Asupra văii în care-i așezată mînăstirea, curge ca un râu nevăzut o adiere lină și zăduful zilei de august scade. Cântă în otava de pe costișe prepeliți și cârâție cristei. Aceiași vulturi, care au stăpânire asupra văzduhului, de aici, se rotesc sub cerul curat, la mare înălțime. S-aude într-un răstimp un clopot în turnul cetății care împresură biserica Înălțării. Pe urmă clopotul tace și rămâne asupra sfintei așezări o pace care pare mai tihnită și mai veche, căci e așezată pe vieți trecătoare și pe rânduri de morminte”⁵²¹.

Muntele e un spațiu închis, protector, refugiu pentru spiritele care au o accepiune proprie a ceea ce înseamnă valorile umane ale libertății. „În *Oamenii mării sale*, valoarea inițiativă a spațiului codrean este împinsă până la hotarul

517 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. III, p. 127.

518 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1983, pp. 207-209.

519 *Ibidem*, pp. 19-21.

520 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. II, p. 115.

521 *Ibidem*, vol. III, p. 124.

posibilei lui interpretări ca spațiu magic – *acești oameni nu sunt departe de noi, dar stau foarte departe de dușmani, căci drumurile cotite și tainițele codrilor numai lor și nouă ne sunt cunoscute* sau chiar ca spațiu mitic, în care bântuie umbrele celor dispăruți, venite să dea ajutor celor vii: *fără îndoială ... că acești răzăși sunt dintr-o rasă anumită de oameni, ori s-au deprins din pruncie a umbla noaptea fără făclii și fânare; căci se mișcă fără greș prin locuri grele ... urcă în colnice și coboară în văi fără a se îmbulzi și fără a vorbi ...* conchizând, se poate spune că mai mult decât orice alt spațiu, teritoriul păduros sau mai mult cel montan-păduros, are în operele sadoveniene de maturitate, întotdeauna, o valoare emblematică ... se profilează, credem, concluzia că muntele, codrul și delta capătă în opera lui Sadoveanu, pe lângă alte semnificații ... și pe aceea de liman al libertății individuale în ev modern ... ocrotitoare a volniciei și purității omenești, natura capătă, implicit, la Sadoveanu, accepțiunea de pavază a umanismului și a formelor arhaice de civilizație în epoca de expansiune a mașinismului⁵²².

Misteriosul, tainicul fac parte din ingredientele traiului și destinului familiei Varju și a celor din jurul lor, oameni care aleg și umblă drumurile mai grele. Ei refac drumurile invers, preferând muntele și traiul greu, în izolare, și nu tihna. Și la Sadoveanu, în *Creanga de aur*, spre exemplu „muntele magului e o lume în care oameni, animale și plante trăiesc într-o unitate sacră de început de fire. Lipsa de sfială a făpturilor domnului și frumusețea calmă a peisajului formează atributele unui suav paradis natural”⁵²³. În povestirea *Raiul* „în munte, la altitudinea aceea .... sub brazi erau încă pete de omăt și, sub bălțile mlaștinilor, ghețari. Tufărișurile arbuștilor păreau moarte în umbra cetinilor, soarele nou încă nu le făcuse să scoată ace de muguri ... adâncurile muntelui tăceau. Nu adia boare de vânt. Printre spicele brădetului neclintit, în văzduhul înalt, clipea argintul viu al câtorva stele”⁵²⁴.

Multitudinea pasajelor prin care Kós subliniază singularitatea firii oamenilor de pe munte și unicitatea frumuseții peisajului montan trădează o adevărată obsesie a muntelui ca loc aflat mai aproape de Dumnezeu, un spațiu sacru deci: „*parcă niciodată n-ar fi fost pe pământ munți bătrâni și gravi, majestuoși, încremeniți în neclintită taină. Parcă niciodată n-ar fi trăit între acești munți oameni scumpi la vorbă, veșnic îngândurați, care să se războiască neostoit cu pădurea, cu munții și cu viața cea plină și grea; oameni din aceia care rareori se încumetă să rostească nimicuri vesele și care nu știu să povestească nici întâmplări minunate, nici snoave ciudate care fac să se îmbujoreze obrajii fecioarelor. Parcă niciodată n-ar fi fost pe lumea aceasta munți mari și bătrâni, acoperiți de zăpadă...*

Dar eu știu că sunt asemenea munți! Și știu că munții cei bătrâni trăiesc viață vie”⁵²⁵. În același mod, muntele e un spațiu al sacralității în Frații Jderi:

522 I. Opreșan, *op. cit.*, pp. 156-158.

523 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 592.

524 Mihail Sadoveanu, *Povestiri și nuvele*, Albatros, București, 1988, p. 279.

525 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, pp. 133-134.

„satul vânătorilor domnești rămase în urma lui Jder; apele Ozanei sclipiră sub Cetate. Întâlnindu-și ochii cu oarecare sfială Ionuț privi pieziș zidăriile de deasupra râpii și-un turn din laturea dinspre Târg, pe care stătea un străjer neclintit.

În trecătoarea aceea printre ape și prin lunca nestatornică a râului, era partea cea mai primejdioasă a drumului său, căci în temeliile acelei vechi cetăți sălășluiau duhuri. Mulți le-au auzit chemând și gemând. În turnul fără de străjer cade, uneori, la furtuni de vară, trăsnetul”⁵²⁶.

Dragostea pentru natură este prezentă în aproape fiecare pagină a lui Kós Károly. Natura „este mai mult decât un mediu, devine uneori, ca în balade, personaj, ca în *A havas (Muntele)*, povestire tipic sadoveniană, în care, în fața unor nedreptăți evidente, un grup de moți reacționează exploziv ... Povestirea debutează cu o descriere a Munților Apuseni, plină de pitoresc, farmec și culoare. ... rostul lui literar, dincolo de frumusețe este să transforme natura în personaj, astfel ca relațiile și reacțiile oamenilor să poată fi explicate prin specificitatea locului. Pământurile aspre ale Apusenilor par să-l fi interesat în mod deosebit pe Kós Károly. Ele sunt cele care adăpostesc, chinuie și răsplătesc munca pâlmașilor, a iobagilor sau a nobililor de țară”⁵²⁷. La Sadoveanu, ca și la Kós, Omul se găsește într-un halo de legendă, tânjind spre singurătatea primordială. Putem astfel vorbi de o veritabilă *terapie* a naturii.

Pasajul următor este reprezentativ pentru tehnica cinematografică a autorului ardelean, imaginile sunt surprinse și descrise ca și cum o cameră de filmat ar pătrunde, treptat, în fiecare colț al peisajului: „*La poalele munților înalți, unde mestecănișul cu scoarță albă se amestecă cu brădetul negru și unde graiul unguresc se aude din ce în ce mai rar, printre stâncile sălbatice și văile jilave se ivește din când în când un luminiș însorit, acoperit de iarbă moale și de flori. De obicei, luminișurile astea le descoperi pe câte o coastă de deal mai blândă, la loc deschis și sunt înseninate de lumina soarelui, precum surâsul înseninează casa omului. În locurile acestea, soarele răsare mai devreme și apune mai târziu decât în văile adânci. Iar vântul care bate într-una dinspre Vlădeasa, când trece pe aici, nu se tânguiește nici el cu același glas ca în alte părți ... Muntele pe care-l stăpânea neamul Varju se numea Poiana Tâlharului și era toată vara acoperit de flori, ca o grădină. În spatele lui se ridica o coastă piezișă, acoperită de brădet falnic. Deasupra brădetului se văd niște stânci pleșuve: piscul Tâlharului. La poalele poienei o vâlcea, dincolo de ea crește din pământ un alt munte mătăhălos și întunecat, acoperit cu pădure deasă și jilavă de fag, la poale, iar apoi, până-n creastă, ba poate și dincolo de ea – cine știe până unde – de brădet; acesta era Dealul Calului”⁵²⁸.*

Aceeași privire care cuprinde peisajul treptat, descoperind, rând pe rând, fiecare detaliu al lui o găsim în textul lui Sadoveanu: „*așezările de la Timiș răma-*

526 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. I, p. 46.

527 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 9.

528 *Ibidem*, p. 37.

seră ca-ntr-o destindere leneșă sub puhoiul de soare al primăverii. Era într-acelel colț de lume așa cumpănă a văzduhului, încât toate păreau mai pline de farmec decât aiurea. Peste apa ca de ghiață în mișcare a Moldovei, plutea o limpezime tot așa de curată în care ciocârliile dădeau slavă Domnului Dumnezeu suind și coborând pe trepte de cântec. Spre răsărit, către valea Siretului, zarea avea ceva trandafiriu. Înspre apus, către munții cei mari, dincolo de păduri de fag și brad, înălăbăsteau pâcle. De undeva, din pădure, din Piatra Corbului, se vedea în Pătru-Vodă și Ceahlău ... de la pajiștile cu răsuri în mii de fețe ale florilor, și de la streășina pădurii de unde s-aude picurând tălăncile în poieni depărtate, de la dumbrava și gârlele Moldovei ... trebuia Jderul cel mititel să-și ia rămas bun”⁵²⁹.

Apropierea de Sadoveanu este una de viziune și de stil.

Subiectul romanului lui Sadoveanu este dragostea tinerească, dragostea adultă și dragostea de țară. „În viziunea lui Sadoveanu, în care țara e o mare familie, aceste trei sentimente nu se exclud, fiind din aceeași speță. Fiii își părăsesc familia cea mică pentru a o sluji pe cea mare”⁵³⁰. Nu altfel se întâmplă în lumea ficțională din *Neamul Varju*. „S-ar putea conchide că dorul de codru, de munte, de peisajul natal arhetipal în genere se amestecă la personajele sadoveniene și se confundă cu sentimentul matern sau fratern, cu dragostea față de părinți și de familie, modelându-se, în ultimă instanță, după tiparele ei; așadar, că sentimentul față de natură e asimilat sentimentelor de profundă afecțiune față de ființele consângene”⁵³¹. Există, atât în *Frații Jderi*, cât și în *Neamul Varju* o puternică reprezentare a motivului inițierii, a probelor, în special *proba iubirii frustrate*⁵³². Ionuț este silit să renunțe la iubirea pentru Nasta, prietenul său, fiul domnitorului Alexandru fiind atras de aceeași fată. Varju Gáspár renunță la iubirea pentru Mica Anna și se căsătorește cu Vitéz Ilona.

În legătură cu rolurile și funcția naturii în textul sadovenian, Constantin Ciopraga observă că aceasta are o funcție precisă și o succesiune caracteristică: 1. un pretext de evocare, 2. povestirea propriu-zisă, 3. raportarea la natură. „Oricare ar fi împrejurările narațiunii (vechi sau contemporane), când peste ultimul episod a căzut cortina iar evocatorul caută o semnificație morală, o concluzie filosofică, intervine un element de natură, favorizând reflecția ... Se poate spune că Sadoveanu vede oamenii, pe rurali mai ales, prin intermediul unui peisaj, natura devenind, după expresia plastică a lui Tudor Vianu, o *cutie de rezonanță a sentimentelor*. Dar se observă și contrariul: omul explică natura, dându-i o semnificație”⁵³³. Ca și în folclor, extincția aici nu există, doar o trecere dintr-o stare în alta. Comunicarea cu natura dezice neantul. Peisajele lui Sadoveanu respiră imobilitatea marilor solitudini, timpul pare oprit, suspen-

529 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. I, pp. 78-79.

530 Nicolae Manolescu, *op. cit.*, 2008, p. 591.

531 I. Opreșan, *op. cit.*, p. 121.

532 Ștefan Borbély, *op. cit.*, 1995, p. 45.

533 Constantin Ciopraga, *op. cit.*, 1966, pp. 111-113.

dat. „Peisajul solicită o atitudine estetică și psihologică. Sadoveanu are față de natură echilibrul clasicilor, dar nu și detașarea lor. Hotărât, pentru Sadoveanu contemplația de unul singur nu înseamnă izolare, ci integrare într-o lume de miracole ... Fiecare contact cu natura reprezintă pentru el o încercare de adâncire în lucruri, o experiență cu totul personală”⁵³⁴.

Natura sadoveniană e un personaj principal și în istorisirile de vânătoare și de pescuit, un tip de narațiune dezvoltat în literatura maghiară ardeleană mai târziu de către Kemény János. Natura ca un cadru al desfășurării Istoriei îl apropie pe Sadoveanu de scriitura cu tematică istorică al lui Kós. Toponimia menține aerul de legendă, de timp istoric suspendat, în ambele romane, dar textul sadovenian are o ținută reflexivă mult mai puternică. „Reveriile sadoveniene țin de miturile acestor pământuri, constituindu-se într-o viziune delicată. Ceea ce se pierde în relief și precizie a liniei devine câștig prin sugestia întregului. Nu de puține ori întâlnim în natură pe Sadoveanu romanticul; nu însă un romantic obsedat de setea absolutului și căzut în tristețe iremediabilă. La el, reveria implică echilibrul ideal, o proiecție în care peste lucruri se cerne o lumină de aur, creând momente tonice”⁵³⁵.

Motivul *timpului* revine la Kós frecvent, asemeni motivului *muntelui* : „*Iar vremea trecea, trecea mereu. Un an se ducea după altul și încet-încet oamenii uitară multe cele. Poiana devenise aproape pustie, întocmai ca odinioară, înainte ca Varju János să-și fi clădit acolo casă. Doar bordeiul lui Ilie mai stăruia pe sub Tâlharul, chiar în capătul grădinii și sub bradul cel mare se ițea o cruce. Curtea fusese năpădită de urzici, de mușchi, de bălării. Aici, sus, pe munte, se strică și putrezesc toate mult mai degrabă, căci văzduhul e mai umed, dar apoi, deasupra celor trecute în moarte, viața nouă crește mai repede și mai puternic*”⁵³⁶. Puțin mai încolo Kós scrie: „*Roata vremii se-nvârtește. Mor oameni și se nasc oameni noi, în țințirime putrezesc vechile cruci și se îmburdă, dar în locul lor se sădesc altele în pământ și cât cruci noi cioplește lemnarul tot atâtea leagăne micuțe împodobește cu lalele roșii și bujori ... Iar copiii cresc și mâna veșnic dătătoare de viață a Domnului le pune pe fețe și le pune în inimi chipurile primenite ale părinților și căldura sângelui lor*”⁵³⁷.

Perenitatea lumii e un topos important și la Sadoveanu, în *Vechime* spre exemplu: „*pădurile, munții, văzduhul și toate ale lumii și vieții se schimbă și ele fără a-și preface temeiul lor cel adevărat; de asemeni omul pământului rămâne la ale sale, cu puține schimbări*”⁵³⁸. Tainica orânduire a vieții face ca lucrurile să se desfășoare după legi de nepătruns: „*sunt în viața asta întâmplări cu totul neobișnuite, care se înșiră unele după altele ca metaniile; par fără*

534 *Ibidem*, pp. 115-116.

535 *Ibidem*, p. 125.

536 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 186.

537 *Ibidem*, p. 189.

538 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1983, p. 440.

*noimă și totuși au o orânduire ascunsă*⁵³⁹. În universul ficțional creionat de Sadoveanu „așa umblă treburile în astă-lume degrab-trecătoare. Dragostea nu îmbătrânește; numai oamenii se ofilesc și trec”⁵⁴⁰.

În prefața la traducerea din 1971 a romanului lui Kós, N. Crișan observă: „ca o temă generală a acestei zone vaste, Kós Károly se ocupă de tratarea moștenirii istorice ardelenesti (în general maghiară), a luptei duse de mase împotriva asupririi. Acest lucru îl realizează fie într-o concepție tradiționalist-romantică ... fie ... prin procedee de reconstituire realistă, modernă a istoriei”⁵⁴¹. Gavril Scridon e de părere că autorul investeste simboluri populare cu valori și coloratură avangardistă. Numele familiei este simbolic, Varju/Cioară: pasărea se transformă în ființă protectoare, simbolul mitic-țărănesc devenind astfel, un simbol al imaginarului ficțional. „Romanul Neamul Varju este scris cu o mare economie lingvistică, lexicul este aspru, ca și eroii cărții, ritmul desfășurării acțiunii bolovănos, fără înfrumusețări, redus la comunicarea esențelor”⁵⁴².

Kós este, în opinia lui Mircea Zăciu, un artist renascentist care a creat un stil. „Romantismul ce respiră din proza lui prin excelență evocatoare – cu mari peisaje abrupte, ca-n Altdorfer, cu răzmerițe, bătălii și cavalcade nocturne sau iubiri furtunatece – e în fibra intimă a acestui creator înzestrat cu o sadoveniană patimă a naturii și istoriei”⁵⁴³. Ion Chinezu scrie în *Istoria...* din 1930 că „nici unul dintre scriitorii unguri ardeleni n-a reușit să redea în măsura lui Kós acel sens de eroică dârzenie a peisajului de munte, acea alternanță de umbre grele și lumini tremurătoare, pe care autorul acestui roman știe să le sugereze prin stilul nervos, eliptic, prin întorsătura arhaică a frazei”⁵⁴⁴.

Mircea Zăciu dezvoltă ideea înrudirii stilistice a scrisului lui Kós cu acela al lui Sadoveanu, scriind că „dincolo de nervul mai precipitat al frazării, cu un desen mai zgrunțuros și mai concentrat (acolo unde Sadoveanu se pierde în voluptatea povestirii), cu o știință modernă a racursiului, există la Kós Károly aceeași pasionantă melodie a unei naturi grandioase, peste care se prăvălesc ninsorile și apele dezghețului, o voce a confesiunii și simplității, descoperind un suflet (cel popular) și un duh al trecutului ce refuză să moară. Dar mai există în proza lui, în admirabilele portrete de țărani români – gornici, păcurari, plăieși, solomonari – și în dezvăluirea conflictelor și patimilor ascunse, mocnind sub tăcerea pădurilor și a munților, o intimă înrudire cu Slavici”⁵⁴⁵. Aproximarea de Slavici se verifică, dar e vorba de Slavici din *Pădureanca*, scriitorul ursitei și nevolniciei, al elementelor baladești. Nicolae Balotă îl percepe pe Kós ca pe un adevărat om al Renașterii, un spirit polyvalent cu o adâncă înrădăcinare în

539 Mihail Sadoveanu, *op. cit.*, 1988, vol. III, p. 214.

540 *Ibidem*, p. 58.

541 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 7.

542 Gavril Scridon, *op. cit.*, p. 94.

543 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 263.

544 Ion Chinezu, *op. cit.*, 1930, pp. 64-65.

545 Mircea Zăciu, *op. cit.*, p. 266.

solul original transilvan, „*acel spirit loci* care, legând firea și facerea, natura și cultura umană, (care) domină realizările spiritului artistic în cazul lui Kós”⁵⁴⁶.

Așa cum Kós Károly declară într-una din discuțiile cu Benkő Samu „omul are o unică și unitară conștiință istorică și aceasta se manifestă în toate activitățile spirituale: în scris, în imagini, în construcții, după specialitatea fiecăruia”⁵⁴⁷. Scriitorul gândește în imagini, după cum el însuși formulează⁵⁴⁸, iar tehnica sa narativă este o înlănțuire, o înșiruire de imagini, ca într-un spectacol cinematic. Structura narativă din epica sa se vrea și este echivalentul modern al vechilor cronici. „Textele amintesc sistemul cronicăresc nu numai prin simplul fapt al *povestirii* evenimentelor istorice, ci și – întrucâtva – prin modalitatea dispoziției în fluxul narativ al acestora. Am văzut că artistul este și se recunoaște un vizual, că desenul pentru el acompania întotdeauna scrisul. Această nevoie de plasticitate a povestirii se rezolvă printr-o succesiune de tablouri”⁵⁴⁹. În ficțiunile istorice ale lui Kós Károly (*Neamul Varju*, *Ziditorul de țară*, *Budai Nagy Antal*) accentul nu cade pe desfășurarea marii politici. Naratorul are o preferință asumată pentru conflictele, pasiunile și dramele mai profunde, mai ascunse. Tipul de erou preferat este omul pietrei, omul muntelui, omul *rezistenței încrâncenate* sau al *revoltei mute*⁵⁵⁰. Acești oameni ai locului populează și romanele lui Sadoveanu. „Cei care sunt oamenii acestui loc, care trăiesc din timpuri imemorabile pe acest pământ, cum se explică specificul lor, cum au ajuns ei la această viziune a lor și cum s-au pătruns de ea? De fapt, ei au descoperit o relație intimă, privilegiată cu acest pământ pe care îl vedeau un ocrotitor al lor; de aceea, de asemenea, pentru ei, pădurea era expresia vie a acestei viziuni despre un loc unic al lumii, ca expresie a lumii”⁵⁵¹.

O concluzie firească ar putea fi că atât Sadoveanu, cât și Kós încearcă o recuperare a sensului moral al unei lumi dispărute, prin căutarea ființei arhetipale a omului legat de pământ. „Elementele durabile ale firii, elemente grele participă oarecum, ca un fundal neconținut prezent, la încleștarea patimilor. În istoria care se precipită, trecerea mai lentă, aproape imperceptibilă a timpului este o garanție a solidității firii perdurabile”⁵⁵². Iată un pasaj din *Neamul Varju* care susține teza temporalității lovite de inerție, a duratei încetinite: „*în casa veche parcă încep să se depene cei șaisprezece ani trecuți și deodată cu ei reînvie și întruchipările și viața lor care s-a scurs de atunci încoace*. Reînvie oamenii care au fost, povestirile care s-au desprins din caietul vremii, *munca și veselia, lacrimile vărsate, amărăciunile înăbușite în piepturi, bucuriile clo-*

546 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 15.

547 *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzeln*, Benkő Samu beszélgetései Kós Károlyllyal, București, Kriterion, 1978, p. 94.

548 *Ibidem*, p. 30.

549 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 23.

550 *Ibidem*, p. 23.

551 Cornel Căpușan, *Sadoveanu sau fascinația lumii*, Cluj, Casa Cărții de Știință, 2007, p. 44.

552 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 23.

cotitoare, zbaterile chinuite, sângerările și aleanurile. Întâmplările mărunte și neînsemnate prind din nou viață, și deodată cu ele reînvie și întâmplările mari, cutremurătoare, se amestecă unele cu altele, grăiesc, râd și plâng în fața ochilor încețoșați ai celor doi bărbați, care se privesc unul pe altul, în timp ce stau de vorbă în odaia mare, peste care se aștern tot mai dese și tot mai întunecoase umbrele înserării.

*În liniștea adâncă nu se mai aude decât glasul vremii veșnice, care curge neconținut; cariul macină cu scârțâit uscat grinzile negre de stejar, uneori se întrerupe, dar apoi iarăși și iarăși reia măcinișul, ronțăie, sapă neodihnit miezul lemnului. Pe masă curge colb alb și mărunț...*⁵⁵³.

Romanul lui Kós Károly, ca și *Frații Jderi* dar și alte scrieri ale lui Sadoveanu, proiectează destine individuale tragice, soarta unor eroi precum cei din familia Varju sau Jder pe fundalul nebulos, grav și adeseori efemer al istoriei dar și pe al legăturii eterne a omului cu elementele: pe fundalul legăturii omului cu plaiul și cu oamenii care cresc din acest plai. Imaginea și simbolul muntelui domină romanul lui Kós, microtemele fundamentale fiind puterea solului, a pietrei și a oamenilor care trăiesc acolo. „Tablourile istorice ale lui Kós sînt pline de simboluri grăitoare pentru o interpretare actualizatoare a devenirii istorice. Destinele poporului sunt tâlcuite din măruntaiele istoriei. Scriitorul nu este nicidecum un paseist, un contemplator al timpului prezent. Dimpotrivă, profund angajat în vâltoarea istoriei vremii sale, el raportează adeseori la aceaste evenimente, figurile trecutului”⁵⁵⁴. În încheiere, cităm o informație ce ține de domeniul detaliului biografic interesant: dacă la moartea lui Sadoveanu se spunea că a murit Ștefan cel Mare al literaturii române, la înmormântarea lui Kós Károly criticul maghiar Czine Mihály spunea că asistă la „înmormântarea ultimului voievod al Ardealului”⁵⁵⁵.

553 Kós Károly, *op. cit.*, 1971, p. 15.

554 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 26.

555 Nagy Pál, *Forgatagos időkben*, Târgu-Mureș, Mentor, 2004, p. 174. ... *ez Erdélyben az utolsó fejedelem-temetés.*

CONCLUZII

Condiții socio-istorice asemănătoare pot genera construcții textuale asemănătoare, căci ele exprimă conștiința unei epoci anume. Se spune că literatura este răspunsul pe care un popor îl dă istoriei, iar din acest punct de vedere, paralelismele sunt cu atât mai interesante. Influența sau contactele directe între scriitori, afinitățile culturale, estetice dintre ei, rolul amicitțiilor literare, felul în care un scriitor este receptat sau interpretat în literatura unui alt popor, prelucrarea sau transformarea productiv-creatoare a unei opere, în perspectivă intertextuală, paralelismele și interferențele – sunt tot atâtea fenomene de cercetat și în ceea ce privește relația dintre literatura română și cea maghiară. În lucrarea noastră am încercat o abordare a fenomenului literar românesc și a celui maghiar (instituții, curente, orientări, ideologii) precum și a prozei în contextul perioadei cunoscute în Europa centrală drept modernitatea vieneză și sentimentul *fin de siècle*, perioada dinaintea Marelui Război și în perioada interbelică.

Primul capitol, intitulat *Peisajul literar antebelic și interbelic*, vizează abordarea câmpului literar și cultural de dinainte și de după Primul Război Mondial, cu un accent special pe contextul socio-cultural român și maghiar, orientări și reviste respectiv evoluția prozei în perioadele amintite. Aspectele cheie la care ne referim aici vizează presa vremii, ziarele și revistele ca exponente ale contextului socio-cultural. Realizăm o expunere a principalelor orientări estetice, a schimbărilor de paradigmă culturală, urmărim și manifestările care țin de apropierea sau cunoașterea reciprocă, de comunicarea interculturală sau de schimburile de modele culturale. Avem în vedere momentele de evidentă înflorire a acestei comunicări interculturale, dar și momentele de stagnare sau de noncomunicare, aceste două tipuri de comportamente cunoscând momente de alternare în istoria celor două literaturi. Una dintre concluzii ar putea fi că înghețarea relațiilor culturale s-a datorat, de cele mai multe ori, unor factori și cauze extraliterare, momentele de efervescență comunicativă datorându-se, în schimb, relațiilor personale dintre scriitori. Un segment important se referă la evoluția prozei românești și maghiare, cu identificare punctelor de convergență. Încercăm să surprindem rolul jucat de frecventarea romanului maghiar (Mikszáth, Móricz) în evoluția romanului românesc (Rebreanu). Putem vorbi și de un transfer tematic sau comportamental între cele două literaturi. Astfel, există un set de teme și motive identificabile în proza românească antebelică care vor fi detectate, după război, în literatura maghiară din Ardeal (paseismul; întoarcerea spre patriarhalitate cu scopul recuperării, pe planul ficțiunii, al timpului trecut; tematica istorică; activismul și religia muncii etc.). Apoi, putem vorbi de chestiunea rolurilor presei: în perioada interbelică există un curent care propune presa maghiară din Ardeal drept model pentru presa ro-

mânească de aici, aflată în criză din diverse motive. De fapt, calitățile pentru care *Erdélyi Helikon* și alte publicații sunt apreciate, activismul și rolul mobilizator al acestora nu sunt o noutate: ele preiau și promovează comportamentul jucat de presa românească din Ardeal înainte de Unire – acela de factor de păstrare a ființei naționale. Atingem, foarte sumar, și chestiunea rolului jucat de modernitatea vieneză de la 1900 în coagularea peisajului cultural din Ardeal și atitudinile, comportamentele și fenomenele care ar putea fi considerate central-europene: exemple, în acest sens, ar putea fi obsesia identității în discursul cultural românesc și cel maghiar și definirea identității artistice în strânsă legătură cu identitatea națională¹, conștiința istoriei și modularea timpului în funcție de evenimentele politice², temele fundamentale, îmbinarea dintre tradiționalism și cosmopolitism, explozia revuistică, moda foiletoanelor etc.

Capitolul al doilea, intitulat *Ideologii culturale ardelene*, urmărește studierea transilvanismului în cadrul mai general al fenomenelor similare din Europa, oferim apoi o privire de ansamblu asupra definițiilor date conceptului de transilvanism, evoluția termenului și a ideologiei pe parcursul timpului, ecoul transilvanismului maghiar în ziarele românești ale timpului, respectiv în eseistica românească. Un alt subcapitol urmărește descrierea unei mișcări similare din câmpul culturii românești din Ardeal, a.n. *localism creator* al lui Al. Dima, încercând o comparație între ideologia transilvanistă cu acest demers localist. De asemenea, sunt trecute în revistă și ecourile transilvanismului în perioada postdecembristă, a.n. neotransilvanism.

Extrapolând conceptul de spirit al popoarelor, Mircea Zăciu crede că există un spirit al provinciilor, un spirit al Ardealului, perceput nu doar ca un spațiu geografic sau istoric, ci unul cultural. În spațiul ardelean s-a conturat, încă de pe vremea Școlii Ardelene și a lui Budai-Deleanu o cultură remarcabilă prin interferențele ei. Specificitatea și dimensiunile acestei culturi au fost descrise și apreciate de mai multe ori. George Călinescu afirma că marea literatură română s-a constituit în spațiul ardelean (Coșbuc, Slavici, Rebreanu). Unele considerații asupra transilvanismului literar și cultural sunt exprimate de către exegeți care provin din afara frontierelor spirituale ale spațiului în discuție. Pompiliu Constantinescu definea în *Literatura Ardealului* (1936) o întemeiată configurare a spiritualității transilvănene, menționând, firește, și unitatea spirituală a românilor. Sensibilitatea și originea folclorică a literaturii Ardealului, conștiința determinismului inexorabil al vieții oamenilor, vocația realismului sunt reafirmate și în scrierile lui G. Bogdan-Duică, Ion Breazu, Vasile Băncilă, Ion Chinezu ș.a. Acesta din urmă mai adaugă spiritul misionar, eticismul și

1 Claudio Magris, „Mitteleuropa «hinternățională» sau total germană”, în Adriana Babeți-Cornel Ungureanu (coord.), *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*, Iași, Polirom, 1997, pp. 82-83.

2 Czesław Miłosz, „Atitudini central-europene”, în Adriana Babeți-Cornel Ungureanu (coord.), *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*, Iași, Polirom, 1997, p. 258.

funcția educativă, ca termeni distinctivi ai literaturii ardelenne. De altfel, Ion Chinezu operează frecvent cu sintagma *transilvanism geografic și istoric*, el recunoaște existența unui univers și al unei tipologii modelate de un anume topos determinant.

Definirea conceptului de transilvanism literar a intrat și în sfera de activitate a scriitorilor maghiari ai provinciei, începând cu activitatea scriitorilor grupați în Erdélyi Helikon (1926) cei mai importanți fiind Áprily Lajos, Berde Mária, Kós Károly, Molter Károly ș.a. Gruparea s-a constituit cu scopul declarat de a coagula interesele culturale, de a promova platforma *l'art pour l'art* și ideologia transilvanismului. Kós Károly, Kuncz Aladár, Tabéry Géza și alții își exprimaseră de nenumărate ori convingerea, că de secole bune, s-a încheat o spiritualitate specific ardeleană, care-și are sursele în spațiul și peisajul geografic dat și se fundamentează pe comuniunea foarte strânsă cu pământul, cu poporul, o spiritualitate care înseamnă *găsirea unui echilibru inteligent între națiuni, religii, viziuni, tradiții populare, clase sociale și interes de grup*. Artiștii de la gruparea Helikon vorbesc despre aspecte pozitive și negative ale conceptului de transilvanism. Partea pozitivă, constructivă a ideologiei transilvanismului este că ea proclamă necesitatea stabilirii relațiilor culturale între națiunile ardelenne, cheamă la păstrarea tradițiilor și la întoarcerea spre popor. Neajunsurile, lipsurile definiției formulate de helikoniști rezidă într-un paseism falsifica(n)t, întoarcerea nostalgică către un trecut glorios, idealizat, cu accente de naționalism neasumat, asociate cu un instinct de superioritate elitist.

Se conturează atât caracteristicile spiritului ardelean, și, firește, temele care decurg din acesta, cât și neajunsurile, defectele transilvanismului. Caracteristicile transilvanismului sunt conștiința istorică, spiritul etic, ruralismul și originea folclorică, un anumit fatalism ontologic și vocația realismului. De aici decurg temele caracteristice literaturii transilvane: țărănul și obsesia pământului, intelectualul provenind dintr-un mediu rural, trăirile personale coagulate într-o poetică a suferinței individului, componentele mitice ale existenței, figura puritanului-exponent al moralității. Defectele care i se reproșează sunt: provincialismul restrictiv, izolaționismul, închistarea etnicistă, jalea plumburie și existența percepută ca o continuă criză.

Mulți dintre intelectualii români consideră că există cu certitudine un spirit transilvan, dar nu doar între granițele strict trasate ale provinciei geografice. Literatura Ardealului, scrisă în limba română nu poate fi separată de literatura română a celorlalte provincii, după cum și cea scrisă în limba maghiară este legată organic de literatura scrisă în zona panonică. Caracteristica specifică a literaturii Transilvaniei este, dincolo de realism, spiritul acceptării, al toleranței față de cei diferiți.

În programul transilvanist există o legătură puternică între ideea regională și cea europeană. Nota comună a tuturor explicațiilor date fenomenului transilvanismului este dubla înrădăcinare: geografică și istorică. Problema transilva-

nismului transpare într-un mod complex în publicistica culturală interbelică. Ideologia regională ardeleană este tratată din multiple unghiuri, uneori se abordează transilvanismul ca atare, alteori se confundă sau se contopește cu ardelenismul, cu regionalismul și/sau alte subiecte mai mult sau mai puțin conexe: chestiunea comunicării interculturale, aceea a educației, a curentelor literare, a mișcărilor de culturalizare sau de politici culturale, problema presei, a rolurilor, a devenirii și în special a crizei presei interbelice, cu problema minoritară etc.

După studierea unei părți consistente din presa culturală interbelică, una dintre concluzii este că transilvanismul este combătut, criticat într-o bună parte a acestor articole, dar este abordat prin prisma unei critici constructive în alte scrieri, după cum există și texte, care dovedesc înțelegere și simpatie remarcabile pentru fenomenul transilvanist. Se face uneori o distincție clară între transilvanismul ungarilor și ardelenismul, transilvanismul sau regionalismul românilor. Ideea existenței unui transilvanism transnațional sau a unui spirit transilvan comun este rar acceptată în presa românească interbelică, dar ideea determinismului spațial-geografic al spiritului – idee specifică tuturor regionalismelor – este acceptată în foarte multe cazuri. Nu ideea transilvană se respinge, prin urmare, ci *contaminarea ungurescă* a ideii transilvane; de aceea românii vor prefera termenul de *ardelenism* sau *localism*, pentru a se evita eventualele confuzii cu regionalismul ardelenesc promovată de maghiari. Eseistica însă pune deja problema existenței unui transilvanism/ardelenism românesc, o orientare regională care prezintă paralelisme și similitudini ideatice, tematice și terminologice cu transilvanismul maghiar.

Cauzele pentru care orientarea regională românească nu s-a întâlnit cu cea maghiară sunt multiple, ele țin de prezența elementului politic în discursul cultural interbelic, teme literare și culturale – virtuale subiecte de dispută, naționalismul și stereotipiile care afectau fluxul comunicațional româno-maghiar. Un element structurant al naționalismului este și cultivarea cu obstinență a diferenței. Cel mai caracteristic simptom al cultivării diferenței și a autodefinirii prin opoziție este tocmai faptul, că pe tot parcursul devenirii sale, regionalismul ardelean a purtat denumirea de *transilvanism* în cercurile maghiare și cea de *ardelenism* la români. Cultivarea obsesivă, din partea tuturor, a amintirilor trecutului a constituit o mare piedică în calea comunicării interculturale. Marea rată a transilvanismului și cauza principală a respingerii lui, pe lângă imixtiunea politicului, este că nu a recunoscut logica rolurilor inversate. Incapacitatea sau imposibilitatea de a uita – defecte specifice Europei centrale – reprezintă o altă cauză a noncomunicării celor două regionalisme.

Perioada postdecembristă a adus și o revigorare a discuției despre problema transilvanismului. Evident, au existat multe argumente în favoarea ideii, dar și multe contestări. Concluzia care se desprinde după lecturarea numerelor apărute din revista *Provincia* este aceea că, spre deosebire de perioada interbelică, în care transilvanismul părea să fie preocuparea intelectualilor maghiari,

la începutul anilor 2000 situația este schimbată. Transilvanismul este perceput ca valoare, ca experiența unui dialog necesar și util, de recuperare de valori culturale în special de semnatarii români, în timp ce oamenii de cultură maghiari tind să se îndepărteze de transilvanism, într-o mișcare concomitentă de aderare la viața culturală maghiară. Explicația acestei atitudini se găsește în articolele semnate de Al. Cistelecan, dar și în ceea ce scria Virgil Nemoianu despre statutul scriitorului regional în eseul *Despre specificul regional*: dacă acest statut este perceput ca o etapă în integrarea în cultura națională, în sensul îmbogățirii prin amprenta specifică a regiunii, atunci specificul regional (ardelenismul în cazul nostru) nu înseamnă o cădere în provincialism, ci un model transprovincial, recuperator de valori. Dacă însă această variantă regională nu este o etapă intermediară, ci una finală, un scop în sine, atunci regionalismul/ardelenismul dă naștere unui complex provincial îngust³. Fuga de ardelenism, de transilvanism se datorează și angoasei de a fi (etichetat) provincial.

Cercetarea noastră nu se dorește exclusiv un studiu al spiritului transilvan. Autorii supuși analizei noastre comparatiste nu provin neapărat din această regiune. Dar o circumscriere a spiritului epocii nu poate face abstracție de acest concept. Transilvanismul a existat ca preocupare a discursului cultural și înainte de a fi fost sintetizat într-o teorie; câteva percepte transilvaniste premerg principiile europene ale secolului XXI; alte idei, aspecte au suferit o distorsiune care a provocat critici, acestea însă atingeau fenomenul ca întreg; există mai multe transilvanisme, mai multe fațete, aspecte ale fenomenului; transilvanismul este o ideologie regională ardeleană, cu o variantă românească și una maghiară, cu un set de principii comune și un șir de diferențe; transilvanismul românesc și cel unguresc operează cu același set de sintagme, concepte-cheie, aceleași idei și argumente; transilvanismul apare și reapare în perioade de reșezare, de redefinire a propriei identități, și e evident că are un puternic rol terapeutic; transilvanismul este alternativa la centralismul național, promovează ideea determinismului spațial al mentalităților și a culturii.

Capitolul al treilea, *Intersectări și convergențe tematice*, abordează cinci teme mari din unghiul comparatismului româno-maghiar: tema *familiei* și a *feminității*, tema *femeii rele*, *tema proprietății* (avere versus eros), *tema războiului* și *tema istoriei*.

Tema familiei și a feminității urmărește studiul romanelor *Mara* de Ioan Slavici și *Vrăjitoarea apelor* de Kemény János din perspectiva modelelor familiale în schimbare, a tipurilor și rolurilor feminine precum și a relațiilor, a interacțiunilor din cadrul familiei. În ambele romane avem de-a face cu un univers al femeilor care stăpânesc și/sau salvează Lumea, femeii care reabilitează ordinea lumii, care au un cuvânt de spus și supun bărbații. De fiecare dată după ce răspund chemării inimii, ele răspund și chemării datoriei. Femeile lui

3 Virgil Nemoianu, *Calmul valorilor*, Cluj, Dacia, 1971, p. 25.

Slavici și ale lui Kemény funcționează, într-un sens invers dinamicii bărbaților din romanele lui Rebreanu, spre exemplu.

Dacă *Arhanghelii* urmărește decăderea unui bărbat, notarul Iosif Rodean, prins în mirajul aurului din mina cu același nume și *Mara* lui Slavici urmărește evoluția socială și personală a primei femei capitalist din literatura română, eroina lui Kemény János din *Vrăjitoarea apelor* pare să fi coborât din *manta-ua* amândurora. Romanul autorului maghiar urmărește destinul unei femei și transformarea unei tinere frumoase, fiica unui pădurar (tată tiranic) – simbolic fiica munților – într-o bătrână „vrăjitoare”, o afaceristă cu plutele. Romanul urmărește schimbarea unei lumi rurale, aflate la granița sălbătăciei – a purității morale și a miturilor, a Transilvaniei patriarhale deci – într-o comunitate a civilizației semiurbanizate și a tehnologiei. Eroina lui Kemény se înscrie în galeria de personaje feminine tipice literaturii ardelenne, puternice și voluntare, adevărate monumente de energie, atât de bine circumscrise de Mara lui Slavici sau Francisca lui Breban. Ceea ce apropie romanul lui Slavici de cel al lui Kemény sunt următoarele: schimbarea rolurilor și a funcțiilor în familie, motivul absenței tatălui, motivul mamei devenite *pater familias*, familia monoparentală, modificările survenite în aprecierea poziției sociale a individului (inclusiv a femeii), care este dată de realizările personale în cadrul ocupațiilor din afara familiei. În familia patriarhală tatăl e șeful familiei și proprietarul averii, în romanele celor doi, acest rol tradițional asociat masculinității este preluat de femei, îndatoririle domestice fiind deja concurate de *cariera* mamei. Modernitatea lui Slavici este evidentă în acest punct, fiindcă scriitorul șirian, tradiționalistul și puritanul Slavici, anticipează cât se poate de pregnant tipul de feminitate (puternic marcat de voința de putere) și modelul familial monoparental care vor marca societatea – și implicit literatura – din secolul următor. Deși instituția familiei și căsătoria au încă un rol foarte puternic și constituie un for de legitimare socială, familiile Marei și a Jolkăi anticipează modelul familial monoparental din secolul XX, unde autoritatea este exersată nu neapărat de tată, ci de părintele aducător de venit: are loc o schimbare a rolurilor tradiționale și normele comportamentale sunt în schimbare.

Subcapitolul 3.2. *Tema proprietății. De la sentimentul pământului la sentimentul erotic la Rebreanu și Móricz* urmărește o punere în relație a romanului *Ion* de Liviu Rebreanu respectiv *Aur din noroi/Sárarany* de Móricz Zsigmond. Analiza temei iubirii cuprinde motive ca nașterea sentimentului, formarea cuplului, roluri în cuplu, tema fidelității și avem în vedere studiul comparatist al următoarelor tipuri de sentimente: iubiri ratate, pasiuni eșuate, rolul instinctului ca fatalitate etc.

Sunt identificate analogii, paralelisme, diferențe și am încercat și o abordare din unghiul teoriei lui René Girard, teoria dorinței triunghiulare. Schimbarea de paradigmă se observă în modul de tratare – mai liberă, nestingherită – a temei erosului. Amândoi demolează tabuuri, prin introducerea, în trama

narativă, a unor motive precum noaptea nunții, actul sexual (vezi scena dintre Ion și Florica sub mărunțul pădureț), nașterea și trupul femeii, simbolistica legată de trup fiind foarte bogată (motivul *ochilor* și al *mâinii*). Atât eroul lui Rebreanu, cât și eroul lui Móricz fac rost de avere prin căsătorie și în ambele opere mișcarea dintr-o pătură socială în alta e dificilă. Orice încercare de transgresare a propriilor limite e penalizată. Personajele sunt surprinse într-o rețea de relații care îi definesc. Ambii eroi își forțază limitele, acest act de *hybris* transformă procesul de auto-creare într-un proces de autodistrugere. Ion și Dani încearcă să ia în stăpânire lumea în partea întâi, dar vor încerca să găsească o cale de ieșire din această lume în partea a doua.

Punctele comune dintre cele două romane ar fi, pe scurt, următoarele: în ambele scrieri asistăm la confruntarea dramatică dintre glasul pământului și glasul iubirii. Atât Ion, cât și Turi Dani sunt personaje puternice, inteligente, bărbați orgolioși care luptă cu tenacitate și stăruință pentru scopul propus și care au o voință vecină cu încăpățânarea. Ei se înrudesesc prin energiile imense orientate către împlinire erotică și căpățuire. Eroii nu pot avea, posedă ambii termeni ai ecuației avere versus iubire. Problema fundamentală este cea a proprietății care se conjugă cu aceea a posesiunii erotice. Problema zestrei și a grijii materiale e prioritară în formarea cuplurilor. Prezența amantei, a triumphiului conjugal e un alt motiv comun. Ambii bărbați au cultul muncii, amândoi au o relație specială cu învățătorul satului. Ambele soții recurg la gestul suicidal din cauza bărbatului, însă doar Ana moare. Familia săracă a lui Dani fusese cândva și ea bogată, aidoma familiei lui Ion, cei doi încercând prin gesturile lor să restabilească, într-un fel, ordinea pierdută a lumii. Figurile celor două femei – Ana și Erzsi – se înrudesesc până la un punct, dar există și foarte multe diferențe. Mecanismul dorinței potrivit *Altuia* se verifică atât sub forma dorinței-vanitate, cât și sub forma dorinței-pasiune. Știm de la Girard, că trecerea de la vanitate la pasiune trece prin Thanatos: teoria dorinței triumphiulare se verifică și în acest punct, fiindcă subiecții dorinței triumphiulare nu-și pot rezolva conflictul decât prin moarte. Setea de avere dezumanizează în ambele romane, dar setea de iubire ucide.

În *Portrete de femei rele la Rebreanu și la Tamási* realizăm o succintă comparație între romanul *Răscoala* al lui Rebreanu și *Blazonarzii*, aparținând lui Tamási Áron, abordate aici nu prin prisma tematicii sociale, ci prin aceea a personajului feminin. *Czímeresek/Blazonarzii*, romanul lui Tamási surprinde un moment de criză din viața protipendadei ardelene maghiare. Lumea moșierilor, a afaceriștilor, a intelectualilor sau a militarilor, prinși în vârtejul Istoriei, care trăiesc într-un prezent al simțurilor și poftelor. În vreme ce întregul sistem, întreaga lor lume intră într-un proces de dezagregare, ei se străduiesc să-și continue existența ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat. Situația amintește de cea din *Răscoala* lui Rebreanu. Nu este singurul punct comun cu romanul rebrenian. Figura Tildei Csetneky, o ființă posedată de o adevărată demonie

erotică, cu ambiția de a-l seduce pe fiul conților Ercsei, numai pentru a ajunge contesă cu moșii întinse, își găsește o replică perfectă în Nadina Iuga, chiar și în modul în care cele două sfârșesc. Lumea evocată în roman – o lume opulentă, trivială, coruptă a rechinilor de război – amintește de simbolul *Întunecării* de Cezar Petrescu. Nadina și Tilda simbolizează deopotrivă tipul de feminitate care conjugă voința de putere cu energia erotică.

Subcapitolul 3.4. *Tema războiului și implicațiile ei psihologice: Pădurea spânzuraților și Mănăstirea neagră* urmărește punctele comune dintre *Pădurea spânzuraților* de Liviu Rebreanu și *Mănăstirea neagră* de Kuncz Aladár. Cercetarea vizează circumscrierea temei războiului prin prisma modelului Apostol Bologa și a relației dintre *Marele mecanism* și omul interior. Există în literatura română și în cea maghiară o acută necesitate de retrăire artistică a războiului mondial, arta având efecte terapeutice. Noutatea viziunii celor doi scriitori constă în abandonarea recurgerii la spectaculos, la dramatismul exterior al măcelului, și mutarea centrului de interes în faptul de conștiință. Războiul e un prilej de (re)descoperire a unui centru, de descoperirea unui *înăuntru*. Ipoteza noastră este că există o similitudine notabilă în maniera în care tema marele război este tratată în aceste romane din perioada interbelică: în ambele literaturi războiul e un eveniment al resorturilor interioare ale personajelor. Abordarea dintr-un unghi a grotescului, a umorului negru (cum apare la Hasek, de exemplu) lipsește. Războiul înseamnă, literar vorbind, o mutație de conștiință. Cotidianul e așezat sub semnul morții. Personajul nu mai este un destin exemplar, un caracter, ci o conștiință fracturată, un termen cu semnul minus. Romancierii și memorialiștii războiului – Liviu Rebreanu și Kuncz Aladár – preferă investigarea pe verticală, dimensiunile profunzimii.

Recuzita de motive care apropie memoriile de război ale scriitorului maghiar de romanul *de suflet* al lui Rebreanu cuprinde următoarele aspecte: transformarea lumii într-o *altă lume* (de notat pervertirea, degradarea simbolurilor: copacul se transformă în spânzurătoare, mănăstirea devine închisoare); eroul intelectual, singuratic; idolatrizarea tatălui sau prezența *in absentia* a figurii tatălui (pierderea tatălui echivalează cu pierderea lui Dumnezeu); războiul ca experiență interioară, ca mod de autocunoaștere; apologia împotriva urii; eroii de diverse naționalități; dincolo de individualism, omul devine parte a unei colectivități, parte a umanității. De altfel, *ideea* lumii halucinante, a *universului ca închisoare* apare și în interpretările romanului lui Rebreanu.

Subcapitolul 3.5. *Tema istoriei: oamenii locului la Mihail Sadoveanu și la Kós Károly* urmărește relația omului cu istoria (romanul istoric), a omul și a istoriei cu natura la Sadoveanu (*Frații Jderi*) și la Kós Károly (*Neamul Varjú*). Am supus comparației fenomene literare comune ca sentimentul tragic al istoriei, o sensibilitate specială la istorie, preferința pentru temele istoriei îndepărtate. Romanul lui Kós Károly, asemeni *Fraților Jderi* al lui Sadoveanu, proiectează destine individuale tragice, soarta unor eroi precum cei din familia Varju sau

Jder pe fundalul nebulos, grav și adeseori efemer al istoriei, dar și pe al legăturii eterne a omului cu elementele: pe fundalul legăturii omului cu plaiul și cu oamenii care *cresc* din acest plai. Atât frații Jderi, cât și frații Varjú aleg întotdeauna drumurile grele, neumblate. Motivele principale care susțin înrudirea celor două scrieri sunt: obsesia muntelui, asocierea muntelui ca spațiu al sacralității cu ideea de libertate, elogiul omului de munte, care alege întotdeauna drumurile mai grele, galeria de bărbați ciudați, *scrântiți*, preferința pentru taină, misterios, tematica istorică, prezența naturii în desfășurarea destinelor umane și în desfășurarea istoriei, viziunea plastică, tehnica picturală de a reda omul și natura în tablouri memorabile, preferința pentru limbajul popular, frust, colorat, stilul arhaic, amintind de stilul cronicăresc. O concluzie firească ar putea fi că atât Sadoveanu, cât și Kós încearcă o recuperare a sensului moral al unei lumi dispărute, prin căutarea ființei arhetipale a omului legat de pământ.

Suntem conștienți că există, în lucrarea noastră, două discontinuități. E vorba, în primul rând, de o ruptură între capitolul al doilea și cel de-al treilea, trecerea de la un capitol vast dedicat ideologiilor culturale ardeleni la un capitol, și mai vast, dedicat interferențelor tematice și identificării unui set de motive comune, poate părea bruscă. Explicația acestei discontinuități este că, inițial, am dorit să dedic un capitol special relațiilor personale dintre scriitorii români și maghiari în perioada supusă cercetării (un capitol despre amiciții, prietenii și chiar despre corespondența scriitorilor, literatura epistolară româno-maghiară, un domeniu care nu a fost, credem, îndeajuns cercetat). Astfel, trecerea de la interferențele din domeniul ideologiei culturale și a relațiilor, a comunicării instituționale, oficiale la interferențele sau comunicarea estetică s-ar fi făcut prin mijlocirea unui segment dedicat comunicării personale, neoficiale. Am renunțat la elaborarea acestui capitol, din motive ce țin de limitările și întinderea acestei lucrări. Însă cred că domeniul relațiilor amicale și mai ales corespondențele personale dintre scriitori merită să fie cândva cercetat. Cea de-a doua discontinuitate rezidă în faptul, că în majoritatea subcapitolelor din Intersectări și convergențe tematice am abordat scriitori ardeleni, iar la tematica istorică am alăturat romanul unui scriitor ardelen de opera lui Sadoveanu. Explicația este că, pe de o parte, nu am intenționat să abordez exclusiv scriitori ardeleni (aceeași obiecție l-ar putea viza, de altfel, și pe Móricz). Pe de altă parte, Sadoveanu este frecvent inclus în cercetările comparatiste româno-maghiare (un exemplu clasic este paralelismul dintre Baltagul lui Sadoveanu și Barbarii lui Móricz). Înrudirea dintre Sadoveanu și Kós, din perspectiva viziunii asupra istoriei, este, și ea, amintită de critică (Zaciu, Balotă), de aceea am considerat că ideea acestei asocieri nu trebuie trecută sub tăcere și merită să fie dezvoltată.

Interferențele culturale și literare dintre literatura română și cea maghiară sunt numeroase și diverse. Așa cum formulează Nicolae Balotă în introducerea cărții sale *Scriitori maghiari din România*, „scriitorii români și maghiari trăim în același spațiu cu determinări istorice și culturale comune. Desigur, literele

române, pe de-o parte, și cele maghiare, pe de altă parte, își au, cum bine știm, propriile tradiții; factori diverși au operat în evoluția lor. Specificitățile nu pot fi ignorate. Dar atunci când se creează o comunitate de destin istoric, cum există între literaturile de diferite limbi din țara noastră, nici o diferențiere existențială nu trebuie să împiedice comunicarea între ele. Iar la temeiul oricărei comunicări este cunoașterea”⁴. Apropierea, cunoașterea, comunicarea își au originea în ideea de interferență, una din puținele care au exercitat rolul extraordinar de pol aglutinator al umanității. Un *sensus communis* se poate obține doar studiind comunicările interculturale sau, restrângând aria cercetării, cele literare.

O comunicare interculturală reală și eficientă presupune înlocuirea narcisismului cultural cu o deschidere culturală, care respectă deopotrivă alteritatea și asemănarea, diferențele și interferențele. Tereza Chereji Peris citează un studiu al lui Avram P. Todor, apărut în Editura *Societății Prietenii Istoriei Literare*, afirmând că „o conviețuire mai mult decât milenară a fost și este și altceva decât un lanț de ciocniri politice ... este și ceva pozitiv: a creat multe legături de ordin spiritual ... Progresele uneia din părți s-au comunicat direct sau indirect și celeilalte, aceleași împrejurări de viață au făcut să se nască manifestări gemene sufletești, au ușurat împrumuturile de tot felul”⁵.

Felul în care imaginea unui popor se construiește în literatura proximă, modul în care unele motive, teme se regăsesc sau nu, trăsăturile comune și diferențele specifice ale prozei scrise în cele două limbi, existența influențelor reciproce sau a paralelismelor întâmplătoare (sau nu), tehnicile narrative, construcția tipurilor de personaje sunt tot atâtea aspecte ce se cer studiate, nu doar de dragul abordării științifice a fenomenului, ci și pentru că un asemenea demers ar putea constitui – de ce nu – un modest mijloc de apropiere, cunoaștere și de respect reciproc.

4 Nicolae Balotă, *op. cit.*, 1981, p. 6.

5 Tereza Chereji Peris, *op. cit.*, p. 5.

BIBLIOGRAFIE

Bibliografia operei

- Kemény János, *Vrăjitoarea apelor*, în românește de Paul Drumaru, Editura Eminescu, București, 1970.
- Kós Károly, *Neamul Varju*, în românește de Aurel Buteanu, prefață de N. Crișan, Editura Kriterion, București, 1971.
- Kuncz Aladár, *Mănăstirea neagră*, în românește de către Corneliu Codarcea, prefață de Nicolae Balotă, Editura Kriterion, București, 1972.
- Móricz Zsigmond, *Sárarany*, Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Budapesta, 1955.
- Rebreanu, Liviu, *Caiete*, prezentate de Niculae Gheran, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974.
- Rebreanu, Liviu, *Jurnal*, I, text ales și stabilit, studiu introductiv de Puia Florica Rebreanu. Addenda, note și comentarii de Niculae Gheran, Editura Minerva, București, 1984.
- Rebreanu, Liviu, *Amalgam*, ediție îngrijită, prefață, antologie și note de Mircea Muthu, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1976.
- Rebreanu, Liviu, *Ion*, prefață de Lucian Pricop, tabel cronologic de Ilderim Rebreanu, Editura Liviu Rebreanu, București, 2006.
- Rebreanu, Liviu, *Răscoala*, Editura Minerva, București, 1984.
- Rebreanu, Liviu, *Pădurea spânzuraților*, Editura Albatros, București, 1989.
- Sadoveanu, Mihail, *Valea Frumoasei. Țara de dincolo de negură. Împărăția apelor. Vechime*, Editura Eminescu, București, 1983.
- Sadoveanu, Mihail, *Povestiri și nuvele*, Editura Albatros, București, 1988.
- Sadoveanu, Mihail, *Frații Jderi*, I-III, Editura Militară, București, 1988.
- Mihail Sadoveanu, *Baltagul*, Editura Ion Creangă, București, 1987.
- Slavici, Ioan, *Mara*, postfață și bibliografie de Radu G. Țeposu, Editura Minerva, București, 1985.
- Tamási Áron, *Blazonarii*, traducerea Adrian Hamza și A. I. Brumaru, Editura Kriterion, București, 1980.

Bibliografia critică

Volume colective, dicționare și istorii literare

- **Istoria și teoria comparatismului în România*, sub îngrijirea științifică a prof. Al. Dima și Ov. Papadima, Editura Academiei, București, 1972.

- * *Povestitori ardeleni și bănățemi până la Unire*, prefața de Ion Breazu, Tipografia Cartea Românească, Cluj, 1937.
- * *Ioan Slavici. Evaluări critice*, Editura Facla, Timișoara, 1977.
- * *Liviu Rebreanu după un veac*, Evocări, comentarii critice, perspective străine, mărturii ale prozatorilor de azi, o carte gândită și alcătuită de Mircea Zăciu, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1985.
- * *Liviu Rebreanu*. Antologie, prefață și aparat critic de Paul Dugneanu, Editura Eminescu, București, 1987.
- * *A legszebb élet, amit magamnak el tudtam képzelni. Benkő Samu beszélgetései Kós Károllyal*, Editura Kriterion, București, 1978.
- * *Jelszó és mítosz*, antologie și studiu introductiv de Pomogáts Béla, Editura Mentor, Târgu-Mureș, 2003.
- * *Kós Károly emlékkönyv*, îngrijit de Kuszálík Péter, Editura Mentor, Târgu-Mureș, 2003.
- * *Világfigyelő tetőn. Mozzanatok az Erdélyi Helikon történetéből 1928-1944*, editor Mózes Huba, Editura Bibor, Miskolc, 2008.
- * *Móricz Zsigmond közöttünk*, Editura Kriterion, București, 1979.
- * *Erdélyi fiatalok. Dokumentumok, viták, (1930-1940)*, Editura Kriterion, București, 1986.
- * *Identité régionale et relations de famille* (eds. Manuela-Delia Siciu et Yvonne Goga), Editura Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2007.
- * *Dicționar analitic de opere literare românești*, ediția a doua revăzută și adăugită. Coordonare și revizie științifică Ion Pop, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj, 2000.
- * *Dicționar de literatură română*, coord. Dim Păcurariu, Editura Univers, București, 1979.
- * *Dicționarul General al Literaturii Române*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2005.
- * *Dicționarul explicativ al limbii române*, Editura Academiei R.S.R., București, 1984.
- * *Romániai magyar irodalmi lexikon*, I-III, Editura Kriterion, București, 1991-1994.
- * *History of the Literary Cultures of East-Central Europe, Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries*, I-III, edited by Marcel Cornis Pope-John Neubauer, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 2004/2006.
- * *Istoria literaturii române*, III, Editura Academiei RSR, București, 1973.
- * *Istoria literaturii române*. Studii, coord. Științific Zoe Dumitrescu Bușulenga, Editura Academiei RSR, București, 1979.
- * *A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig*, coord. Szabolcsi Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

- * *A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*, coord. Szabolcsi Miklós, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- * *A magyar irodalom története. 1945-1975*, I-II, coord. Béládi Miklós-Rónay László Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- Călinescu, George, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, ed. și prefața de Al. Piru, Editura Minerva, București, 1982.
- Chinez, Ion, *Aspecte din literatura maghiară ardeleană*. Editura Revistei Societatea de mâine, Cluj, 1930.
- Chinez, Ion, *Aspects of Hungarian Literature (1919-1929)*, edited, with introductory study by Ion Vlad, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, Cluj, 1997.
- Kántor Lajos-Láng Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1945-1970*, Editura Kriterion, București, 1971.
- Lovinescu, Eugen, *Istoria literaturii române contemporane, 1900-1937*, SN Cluj, 1937.
- Lovinescu, Eugen, *Istoria literaturii române contemporane*, postfață de Eugen Simion, Editura Minerva, București, 1989.
- Manolescu, Nicolae, *Istoria critică a literaturii române. 5 secole de literatură*, Editura Paralela 45, Pitești, 2008.
- Micu, Dumitru, *Scurtă istorie a literaturii române*, Editura pentru Literatură, București, 1964.
- Munteanu, George, *Istoria literaturii române*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1980.
- Negoîtescu, Ion, *Istoria literaturii române*, vol. I, Editura Minerva, București, 1991.
- Nemeskürty István, *Diák, írj magyar éneket, A magyar irodalom története 1945-ig*. 2 kiadás, II kötet, Editura Gondolat, Budapest, 1985.
- Pintér Jenő, *Magyar irodalomtörténete*, Tudományos rendszerezés. VIII kötet, Franklin Társulat, Budapest, 1941.
- Piru, Al., *Istoria literaturii române de la început până azi*, Editura Univers, București, 1981.
- Pomogáts Béla, *Magyar irodalom Erdélyben(1918-1944)*, Editura Pallas-Akadémia, Miercurea Ciuc, 2008.
- Rotaru, Ion, *O istorie a literaturii române*, Editura Minerva, București, 1972.
- Sóni Pál, *A romániai magyar irodalom története*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969.

Volume

- Alberes, R. M., *Istoria romanului modern*, în românește de Leonid Dimov, prefață de Nicolae Balotă, Editura pentru Literatură Universală, București, 1968.

- Antonescu, Nae, *Reviste din Transilvania*, Biblioteca revistei Familia, Oradea, 2001.
- Babeți Adriana-Ungureanu, Cornel (coord.), *Europa Centrală. Nevroze, dileme, utopii*, Editura Polirom, Iași, 1997.
- Balogh Edgár, *Egyenes Beszéd*. Cikkek, naplók, levelek, Editura pentru Literatură și Artă, București, 1977.
- Balogh Edgár, *Mesterek és kortársak*. Tanulmányok, jegyzetek, emlékezősek, Editura Kriterion, București, 1974.
- Balotă, Nicolae, *Scriitori maghiari din România. 1920-1980*, Editura Kriterion, București, 1981.
- Balotă, Nicolae, *De la Ion la Ioanide, Prozatori români ai secolului XX*, Editura Eminescu, București, 1974.
- Beke György, *Fără interpret*, Editura Kriterion, București, 1972.
- Boldea, Iulian, *Teme și variațiuni*, Editura Ideea Europeană, București, 2008.
- Borbély, Ștefan, *Grădina magistrului Thomas*. Eseuri. Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995.
- Bot, Ioana, *Trădarea cuvintelor*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1997.
- Bugnariu, Teofil-Domșa, Ioan-Vatamaniuc, Dimitrie, *Ioan Slavici, Biobibliografie*, Editura Enciclopedică românească, București, 1973.
- Braga, Corin, *10 studii de arhetipologie*, ed. a II-a, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2007.
- Breazu, Ion, *Literatura Transilvaniei*, studii articole, conferințe, Casa Școalelor, București, 1944.
- Breazu, Ion, *Studii de literatură română și comparată*, Cluj, Editura Dacia, 1973.
- Brigham, John Carl, *Social Psychology*, Boston-Toronto, Little, Brown and Company, 1986.
- Căpușan, Cornel *Sadoveanu sau fascinația lumii*, Editura Casa Cărții de Știință, Cluj, 2007.
- Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain, *Dicționarului de simboluri. Mituri, vise, obiceieri, gesturi, forme, figuri, culori, numere I-II-III*, Editura Artemis, București, 1994.
- Chinezu, Ion, *Pagini de critică*, București, Editura pentru Literatură, 1969.
- Chioaru, Dumitru, *Arta comparației*, articole, eseuri și studii de literatură română și comparată, Editura Limes, Cluj-Napoca, 2009.
- Ciopraga, Constantin, *Mihail Sadoveanu. Fascinația tiparelor originare*, Editura Eminescu, București, 1981.
- Ciopraga, Constantin, *Mihail Sadoveanu*, Editura Tineretului, București, 1966.
- Ciopraga, Constantin, *Personalitatea literaturii române*, Editura Institutul European, Iași, 1997.

- Ciopraga, Constantin, *Literatura română între 1900-1918*, Editura Junimea, Iași, 1970.
- Constantinescu, Pompiliu, *Literatura Ardealului*, in vol. *Scrieri*, Editura Minerva, București, 1972.
- Cornea, Paul, *Introducere în teoria lecturii*, Editura Polirom, Iași, 1998.
- Cotruș, Ovidiu, *Meditații critice*, Editura Minerva, București, 1983.
- Crețulescu, Ioana, *Mutațiile realismului. Literatura realistă, istorie și structură*, Editura Științifică, București, 1974.
- Crohmălniceanu, Ov. S. *Literatura română între cele două războaie mondiale*, Editura Minerva, București, 1972.
- Craia, Sultana, *Îngeri, demoni și muieri. O istorie a personajului feminin în literatura română*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1999.
- Craia, Sultana, *Orizontul rustic în literatura română*, Editura Eminescu, București, 1985.
- Cseke Péter, *Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kisebbségi létértelmezések*, Editura Kriterion, Cluj, 2003.
- Dávid Gyula, *Találkozások*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1976.
- Dima, Al., *Principii de literatură comparată*, Editura enciclopedică română, București, 1972.
- Dima, Al., *Aspecte naționale ale curentelor literare internaționale*. Studii sintetice, Editura Cartea Românească, București, 1973.
- Domokos Sámuel, *A román irodalom magyar bibliográfiája, 1938-1960*, București, 1966.
- Egyed Ákos, *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848-1914*, Editura Kriterion, București, 1981.
- Engel Károly, *Contribuții ale comparatiștilor maghiari din Transilvania până la primul război mondial*, în *Istoria și teoria comparatismului în România*, Editura Academiei RSR, București, 1972.
- Fanache, Vasile, *Gând românesc și epoca sa literară*. Studiu și bibliografie, Editura Enciclopedică Română, București, 1973.
- Féja Géza, *Móricz Zsigmond*, cu o prefață de Füzi László, Editura Polis, Cluj, 2005.
- Frevort, Ute-Haupt, Heinz-Gerhard (eds), *Omul secolului al XIX-lea*, traducere de Ion Mircea, Editura Polirom, Iași, 2002.
- Gaál Gábor, *Valóság és irodalom. Cikkek, jegyzetek, dokumentumok*, Editura pentru Literatură, București, 1950.
- Gaál Gábor, *Válogatott írások*, I-II, Editura pentru Literatură, București, 1964-1965.
- Georgescu, Paul, *Polivalența necesară*, București, Editura pentru Literatură, 1967.

- Girard, René, *Minciună romantică și adevăr romanesc*, în românește de Alexandru Baci, prefață de Paul Cornea. Editura Univers, București, 1972.
- Gheran, Niculae, *Rebreanu-Amiaza unei vieți*, Editura Albatros, București, 1989.
- Glodeanu, Gh., *Liviu Rebreanu. Ipostaze ale discursului epic*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2001.
- Goody, Jack, *Familia europeană O încercare de antropologie istorică*, traducere de Silvana Doboș, Editura Polirom, Iași, 2003.
- Horvat, Săluc, *Liviu Rebreanu – Ion-universul uman*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2002.
- Isac, Emil, *Scrieri alese*, ediție îngrijită de Ion Brad, prefață de Mircea Zăciu, Editura de Stat pentru literatură și artă, București, 1960.
- Izsák József, *Tamási Áron. Kismonográfia*. Editura pentru Tineret, București, 1969.
- Jancsó Elemér, *Irodalomtörténet és időszerűség. Irodalomtörténeti tanulmányok, 1929-1970*, Editura Kriterion, București, 1972.
- Jancsó Elemér, *Kortársaim. Tanulmányok, cikkek, portrék, bírálatok, 1928-1971*, Editura Kriterion, București, 1976.
- Jancsó Elemér, *Studii literare*. În românește de Livia Bacâru. Prefață de Ion Oarcășu, Editura Kriterion, București, 1983.
- Janosi, Ion, *Romanul monumental și secolul XX*, Editura pentru Literatură, București, 1963.
- Kacsó Sándor, *Írók, írások. Tanulmányok és cikkek*, Editura pentru Literatură, București, 1964.
- Kántor Lajos, *Írástól-emberig. Esszék, tanulmányok*, Editura Kriterion, București, 1963.
- Kántor Lajos, *Alapozás. Klasszikusok-kortársak*. Tanulmányok, esszék, Editura Kriterion, București, 1970.
- Kántor Lajos, *Vallani és vállalni*, Editura Kriterion, București, 1984.
- Kántor Lajos, *Itt valami más van*, Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1992.
- Kántor Lajos, *Vallomásos Móricz Zsigmond. Epika és líra határvidékén, Kismonográfia*. Ifjúsági Könyvkiadó/Editura pentru tineret, București, 1968.
- Kemény Gábor, *A szomszéd népekkel való kapcsolatok történetéből*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1962.
- K. Lengyel Zsolt, *A kompromisszum keresése*, Editura Pro-Print, Miercurea Ciuc, 2007.
- Köllő Károly, *Confluențe literare. Studii de literatură comparată româno-maghiară*. Editura Kriterion, București, 1993.
- Köllő Károly, *Két irodalom mezsgyéjén. Tanulmányok a román-magyar irodalmi kapcsolatok történetéből*, Editura Kriterion, București, 1984.
- Kormos Gyula, *Liviu Rebreanu*, Kismonográfia. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1975.

- Kovács János, *Azonos hullámhosszon. Feljegyzések a mai román irodalomról*, Editura Kriterion, București, 1973.
- Kuncz Aladár, *Tanulmányok, kritikák*, Editura Kriterion, București, 1973.
- Le Rider, Jacques, *Europa Centrală sau paradoxul fragilității*, Editura Polirom, Iași, 2001.
- Ligeti Ernő, *Súly alatt a pálma*, Editura Pallas-Akadémia, Miercurea Ciuc, 2004.
- Lovinescu, Eugen, *Figuri ardelene*, Editura Librăriei Diecezane, Arad, 1925.
- Lupu, Ioan, *Povestitori unguri ardeleni*, antologie. Cu o prefață de Liviu Rebreanu, colecție enciclopedică editată de Fundația culturală Regele Mihai I, 1928.
- Macarie, Gheorghe, *Geografie literară. Orizonturi spirituale în proza română* (antologie, prefață și comentarii de Gh. Macarie), Editura Albatros, București, 1980.
- Macarie, Gheorghe, *Sentimentul naturii în proza românească a secolului XIX*, Editura Minerva, București, 1978.
- Malița, Liviu, *Eu, scriitorul. Condiția omului de litere din Ardeal între cele două războaie mondiale*, Editura Fundația Culturală Română, București, 1997.
- Malița, Liviu, *Alt Rebreanu*, Editura Cartimpex, Cluj, 2000.
- Manolescu, Nicolae, *Sadoveanu sau utopia cărții*, Editura Eminescu, București, 1976.
- Manolescu, Nicolae, *Arca lui Noe*, Editura Gramar, București, 2007.
- Mănuță, Dan, *Pe urmele lui Mihail Sadoveanu*, Editura Sport-Turism, București, 1982.
- Mănuță, Dan, *Analogii. Constante ale istoriei literare românești*, Editura Junimea, Iași, 1995.
- Marcea, Pompiliu, *Lecturi fidele*, Editura Cartea Românească, București, 1979.
- Marcea, Pompiliu, *Lumea operei lui Sadoveanu*, Editura Eminescu, București, 1976.
- Marosi Ildikó, *Az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája. 1924-1944*, Editura Kriterion, București, 1979.
- Martin, Mircea, *G. Călinescu și complexe literaturii române*, Editura Albatros, București, 1981.
- Matei Mușat, Carmen, *Romanul românesc interbelic. Dezbateri teoretice, polemici, opinii critice*, Editura Humanitas, București, 1998.
- Micu, Dumitru, *Literatura română la începutul secolului XX*, Editura Iriana, București 1996.
- Mikó Imre, *Akik előttem jártak*, Editura Kriterion, București, 1976.
- Molter Károly, *Erdélyi argonauták*, Editura Mentor, Târgu-Mureș, 1999.
- Morar, Cornel, *Critică și cultură, în Ion Chinezu. Relief în posteritate*, Târgu-Mureș, 1999.

- Muthu, Mircea, *Cântecul lui Leonardo*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1995.
- Muthu, Mircea, *Liviu Rebreanu sau paradoxul organicului*, ediția a II-a, adăugită, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1998.
- Muthu, Mircea, *Permanențe literare românești din perspectivă comparată*, Editura Minerva, București, 1986.
- Nagy Pál, *Visszanéző*, Editura Impress, Târgu-Mureș, 1997.
- Nagy Pál, *Forgatagos időkben*, Editura Mentor, Târgu-Mureș, 2004.
- Nagy Péter, *Móricz Zsigmond*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapesta, 1962.
- Nemoianu, Virgil, *Micro-Armonia. Dezvoltarea și utilizarea modelului idilic în literatură*, Editura Polirom, Iași, 1996.
- Nemoianu, Virgil, *Calmul valorilor*, Editura Dacia, Cluj, 1971.
- Neumann, Victor, *Tentația lui Homo Europaeus. Geneza ideilor moderne în Europa centrală și de sud-est*. Ediția a doua revăzută, Editura All, București, 1993.
- Oprîșan, I. *Opera lui Mihail Sadoveanu. Natură-om-civilizație în opera lui M. Sadoveanu*. Editura Saeculum I.O., București, 2004.
- Ornea, Z., *Tradiționalism și modernitate în deceniul al treilea*, Editura Eminescu, București, 1980.
- Pageaux, Daniel-Henri, *Literatură generală și comparată*, traducere de Lidia Bodea, cuv. intr. de Paul Cornea, Editura Polirom, Iași, 2002.
- Papu, Edgar, *Motive literare românești*, Editura Eminescu, București, 1983.
- Păcurariu, Dim., *Teme, motive, mituri și metamorfoza lor*, Editura Albatros, București, 1998.
- Păcurariu, Dim., *Scriitori și direcții literare*, Editura Albatros, București, 1984.
- Păcurariu, Francisc, *Românii și maghiarii de-a lungul veacurilor*, Editura Minerva, București, 1988.
- Periș Chereji, Tereza, *Interferențe teatrale româno-maghiare*, postfață de Dimitrie Poptămaș, Biblioteca Județeană Mureș, Târgu-Mureș, 2000.
- Petrescu, Liviu, *Romanul condiției umane*, Editura Minerva, București, 1979.
- Philippe, Aries-Duby, Georges (coord), *Istoria vieții private. De la revoluția franceză la primul război mondial*, Editura Meridiane, București, 1995.
- Piru, Alexandru, *Liviu Rebreanu*, Editura Tineretului, București, 1965.
- Pomogáts Béla, *Erdélyi tetőn*, Editura Pallas-Akadémia, Miercurea Ciuc, 2004.
- Pomogáts Béla, *A transzilvánizmus*, Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1983.
- Pomogáts Béla, *A szellem stratégiája*, Editura Mentor, Târgu-Mureș, 2007.
- Pomogáts Béla, *Kuncz Aladár*, Editura Kriterion, București-Cluj, 2001.
- Popa, Constantin M., *Clasici și contemporani*, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1987.
- Popa, Ionel, *Scrisori despre Liviu Rebreanu*, Editura Ardealul, Târgu-Mureș, 2006.

- Popa, Mircea, *Apropieri literare și culturale româno-maghiare*, Editura Dacia, Cluj, 1998.
- Popa, Mircea, *Spații literare*. Articole de istorie literară, Editura Dacia, Cluj, 1974.
- Popa, Mircea, *Tectonica genurilor literare*, Editura Cartea românească, București, 1980.
- Popovici, Vasile, *Lumea personajelor*, Editura Echinoc, Cluj, 1997.
- Racheru, Adrian Dinu, *Pe urmele lui Liviu Rebreanu*, Editura Sport Turism, București, 1986.
- Radian, Sanda, *Portrete feminine în romanul românesc interbelic*, Editura Minerva, București, 1986.
- Raicu, Lucian, *Liviu Rebreanu*, Editura pentru literatură, București, 1967.
- Rebreanu, Puia Florica, *Pământul bătătorit de părintele meu*, Editura Sport-Turism, București, 1980.
- Puia Florica Rebreanu, *Zilele care au plecat*, Editura pentru Literatură, București, 1969.
- Rebreanu, Fanny, *Cu soțul meu. Gânduri-imagini-întâmplări*, Editura pentru Literatură, București, 1963.
- Rebreanu, Liviu, *Caiete*, prezentate de Nicolae Gheran. Stabilirea textului în colaborare cu Valeria Dumitrescu și Gh. Fischer, Editura Dacia, Cluj, 1974.
- Réthy Andor- Váczy Leona, *Magyar irodalom románul. Könyvészet. 1830-1900*. Editura Kriterion, București, 1983.
- Réz Pál (ed.), *Schöflin Aladár Móricz Zsigmondról*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- Ritoók János, *Kettős tükör. A magyar-szász együttélés múltjából és a két világháború közötti irodalmi kapcsolatok történetéből*, Editura Kriterion, București, 1979.
- Ruja, Alexandru, *Ipostaze critice*, Editura Excelsior, 2001.
- Sasu Aurel, *Liviu Rebreanu-sărbătoarea operei*, Editura Albatros, București, 1978.
- Satir, Virginia, *Conjoint family therapy*, third. Ed. Science and Behaviour Books, Inc. Palo Alto, California, 1983.
- Schorske, Carl E., *Viena fin-de-siècle. Politică și cultură*, Editura Polirom, Iași, 1998.
- Scridon, Gavril, *Istoria literaturii maghiare din România. 1918-1989*, Editura Promedia Plus, Cluj, 1996.
- Simion, Eugen, *Scriitori români de azi*, Editura Cartea Românească, București, 1976.
- Simion, Eugen, *Scriitori români de azi*, Editura David-Litera, Chișinău, 1998.
- Simuț, Ion, *Critica de tranziție*, Editura Dacia, Cluj, 1996.
- Simuț, Ion, *Revizuire*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1995.

- Sőni Pál, *Irói arcélek. Tanulmányok, kritikák, arcképvázlatok*, Editura Kriterion, București, 1981.
- Sőni Pál, *Művek vonzása. Esszék, tanulmányok*, Editura pentru literatură, București, 1967.
- Sőtér István, *Tisztuló tükrök. A magyar irodalom a két világháború között. Esszék, tanulmányok*, Editura Gondolat, Budapest, 1966.
- Stancu, Ilin, *Liviu Rebreanu în atelierul de creație*, Editura Minerva, București, 1985.
- Ștefan, Cristina, *Familia monoparentală. O abordare politică*, ed. a II-a revăzută, prefață de Mihaela Miroiu, Editura Polirom, Iași, 2006.
- Szávai Géza, *Torzmagyar. Helyzettudatok es irodalmunk egyetemessége*, Editura Pont, Budapest, 2004.
- Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Editura Magvető, Budapest, 2003.
- Szikszay László, *Együttélés és többnyelvűség az irodalomban*, Editura Gondolat, Budapest, 1987.
- Todor, Avram P., *Confluente literare româno-maghiare. Eseuri*, Îngrijirea ediției, note și prefață de Dávid Gyula, Editura Kriterion, București, 1983.
- Todor, Avram P., *Traduceri din literatura română în ungurește*, Tipografiile române unite, Editura Prietenii Istoriei literare, București, 1931.
- Tomka Béla, *Családfejlődés a 20 századi Magyarországon es Nyugat Európában*, Editura Osiris, Budapest, 2000.
- Tomuş, Mircea, *Romanul românesc interbelic*, Editura Gramar, București, 1999.
- Ungureanu, Cornel, *Ioan Slavici*. Monografie, antologie comentată, receptare critică, Editura Aula, Braşov, 2002.
- Ungureanu, Cornel, *Geografie literară*, Editura Universităţii de Vest, Timișoara, 2002.
- Ungureanu, Cornel, *Mitteleuropa periferiilor*, Editura Polirom, Iași, 2002.
- Ungureanu, Cornel, *Proza românească de azi*, Editura Cartea Românească, București, 1985.
- Vargha Kálmán, *Móricz Zsigmond alkotásai és vallomásai tükrében*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971.
- Varró János, *Kós Károly, a szépíró*, Editura Dacia, Cluj, 1973.
- Vedinaş, Traian, *Introducere în sociologia rurală*, Editura Polirom, Iași, 2001.
- Veress Endre, *Bibliografia româno-ungară. Românii în literatura ungară și ungarii în literatura română*, Editura Cartea românească, București, 1931.
- Végh Balázs Béla, *Irodalmi horizontok, irodalmi kánonok*, Editura Pallas Akadémia, Miercurea Ciuc, 2009.
- Vianu, Tudor, *Scriitori români*, III, ediție îngrijită de Cornelia Botez. Antologie de Pompiliu Marcea, Editura Minerva, București, 1971.
- Vianu, Tudor, *Arta prozatorilor români*, Editura Minerva, București, 1981.
- Voia, Vasile, *Aspecte ale comparatismului românesc*, Editura Dacia, Cluj, 2002.

Zaciu, Mircea, *Ca o imensă scenă. Transilvania*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1996.

Studii, articole apărute în reviste

Serii și antologii

Primul Buletin al Grupării Intelectuale Thesis din Sibiu, 1932-1933, Tip. Cav. Sibiu.

Provincia 2000. Antologie, Editura Pro Europa, Tg.-Mureș, 2001.

Provincia 2001. Antologie, Editura Pro Europa, Tg.-Mureș, 2003.

Provincia 2002. Antologie, Editura Pro Europa, Tg.-Mureș, 2004.

Gând românesc (1933-1939), *Provincia literară* (1934), *Cele Trei Crișuri* (1920-1921, 1937), *Țara noastră* (1933-1938), *Boabe de grâu* (1930-1934), *Pagini literare* (1934-1939), *Familia* (1926-1934), *Societatea de mîine* (1924-1940), *Revista Fundațiilor Regale* (1934-1939), *Blajul* (1935), *Abecedar*, *Cultura* (1924), *Universul literar* (1913), *Nyugat* (1908-1911), *Erdélyi Heli-kon* (1928-1940).

Abecedar. Indice bibliografic întocmit de Dona Daisa, Biblioteca Academiei RSR, filiala Cluj, serviciul de documentare și bibliografie, Cluj, 1972.

Studii și articole

Boldea, Iulian, *Rebreanu și categoria organicului*, in *Vatra*, 1994. 6.

Boldea, Iulian, *Memorie epică și adevăr românesc*, in *Anuarul Institutului de cercetări socio-umane „Gheorghe Șincai”*, I, Târgu-Mureș, 1998.

Boldea, Iulian, *Rebreanu și poetica romanului*, in *Convorbiri literare*, 2001.10.

Boldea, Iulian, *Blaga și „chipurile tăcute ale veșniciei”*, in *Caiete critice*, 2005.7-8. 213-214.

Bolovan, Sorina, *Aspects of the Family Life in North-Western mid 19th Century Transylvanian Villages*, in *Transylvanian Review*, 1994.1.101-107.

Bolovan, Sorina, *Aspects Regarding the Status of the Woman in the Transylvanian Romanian Village during the Modern Times*, in *Transylvanian Review*, 2001.3. 3-11.

Botez, D., *De vorbă cu d. Mihail Sadoveanu*, in *Adevărul literar și artistic*, 1926. 268.

Codarcea, Corneliu, *Móricz Zsigmond a régi Romániában*, in *Korunk*, 1957. 593.

Davidescu, N., *Agonia unui gen literar* in *Adevărul literar și artistic*, 1921.50.

Dima, Al., *Localismul creator*, in *Familia*, 1935. 2.

Dima, Al., *Fenomenul românesc sub noi priviri critice*. Studii și comentări, in *Ramuri*, 1938. 28.

- Dima, Al., *Unele probleme actuale ale culturii românești*, in *Argeș*, 1967.10.
- Dima, Al., *Sibiul, loc al confluențelor literar-culturale*, in *Tribuna Sibiului*, 1969.309.
- Dima, Al., *Predoslovia*, in *Sibiul literar*, 1934. 1.
- Dima, Al., *În mișcarea timpului*, in *Tribuna*, 1969. 39.
- Fanache, Maria, *Un moment literar sibian interbelic-Thesis*, in *Cercetări de limbă și literatură*, vol. II, 1983. 63-72.
- Flóra Gábor, *Primii teoreticieni ai transilvanismului*, in *altera 10*, 1999. 201.
- Ghemeș, Ileana, *Activitatea redacțională a lui Teodor Murășanu la revista Pagini literare*, în *Annales Universitatis Apulensis*, Series Philologica, 2000. 187-200.
- Iorga, Nicolae, *Pictură și statui*, in *Sămănătorul*, 1903. 18.
- Isac, Emil, *Apropiere culturală dintre noi și minoritățile. Adevărul*. 1922. 12.
- Izsák József, *Az Erdélyi Helikon és a román irodalom*, in *Nyelv és irodalomtudományi Közlemények*, 1968.2.
- Jancsó Elemér, *Isac Emil és a modern magyar irodalom*, in *Studia Universitatis Babes Bolyai*, series Philologica, 1964.2.
- Jancsó Elemér, *A román-magyar irodalmi kapcsolatok múltjából*, in *Utunk*, 1956.20.
- Józsa János, *Szellemi párhuzamok a román és magyar irodalomban*, in *Hírnök*, 1936.3.
- Józsa János, *Paralelă spirituală între literatura română și cea maghiară din secolul XIX-lea*, in *Preocupări Literare*, 1936.4.
- Jucan, Marius, *Realism and Individual Ethics in Ioan Slavici's Novellas*, in *Transylvanian Review*, 2004.2.141-156.
- Kacsó Sándor, *Az igazi erdélyi szellemiség*, in *Erdélyi Helikon*, 1938.1.35-41.
- Kádár Imre, *Új román folyóirat Erdélyben*, in *Erdélyi Helikon*, 1930.4.340-341.
- Kováts József, *Legújabb erdélyi román líra*, in *Pásztortűz*, 1935.8.184-185.
- Kuncz Aladár, *Az erdélyi gondolat Erdély magyar irodalmában*, in *Nyugat*. 1928.20.501-508.
- Kuncz Aladár, *Erdély az én hazám*, în *Erdélyi Helikon*, 1929.7. 487-492.
- Kuncz Aladár, *Tíz év*, in *Erdélyi Helikon*, 1928. 1. 2-5.
- Kuncz Aladár, *Irodalom in Erdélyi Helikon*, 1928.16-18.
- Ligeti Ernő, *Hol kezdődik a román magyar kulturális közeledés?* in *Erdélyi Helikon*, 1931.8.662-664.
- Liu, Niculae, *Umbrela sfântului Petru în traducerea lui L. Rebreanu*, in *Luceafărul*, II, nr. 15, 1959.
- Liu, Niculae, *Rebreanu necunoscut*, in *Viața Românească*, X, 1957, nr. 2.
- Petrescu, Cezar, *Presa și scriitorii Ardealului în prima decadă a Unirii*, in *Gazeta ilustrată*, IX. 1940.
- Piru, Al., *O sută de ani de roman*, in *Viața românească*, X, 1957.
- Popa, Mircea, *Misteriosul Rebreanu al începuturilor*, in *Tribuna*, XVII, 1973.52.

- Rebreanu, Liviu, *Documente budapestane*, in *Manuscriptum*, XI, 1980.4.
- Rebreanu, Tiberiu, *Prototipuri de personaje din romanul Ion*, in *Steaua*, 1960. 12.
- Ruleanu, Oct, *Provincia în Mișcarea literară*, 1935. 12.
- Sadoveanu, Mihail, *Între maghiari și români*, in *Familia*, 1935/5-6.
- Samarineanu, M.G., *Între maghiari și români*, in *Familia*, 1935. 4.
- Samarineanu, M.G., *Ancheta noastră*, în *Familia*, 1935. 5-6.
- Scrisoarea lui Liviu Rebreanu către Franyó Zoltán*, in *Manuscriptum*, 1973.4.
- Streinu, Vladimir, *Mihail Sadoveanu* in *Ateneu*, 1966.7.
- Vajda György Mihály, *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története*, in *Korunk*, 1968.3.
- Vajda György Mihály, *Az összehasonlító kelet európai irodalomtörténet felé*, in *Korunk*, 1963.2.
- Vajda György Mihály, *A kelet európai összehasonlító történetírás néhány elvi kérdéséről*, in *Világirodalmi figyelő*, 1962.
- Veres Valér, *Identitate etnică vs. identitate națională în poziție minoritară*, in *altera*, 2005. 26/27.
- Vita Zsigmond, *Erdélyi táj es erdélyi lélek* în *Pásztortűz*, 1935.23-24.548-549.

ABSTRACT

Romanian–Hungarian Cultural Parallelisms

This volume focuses on the problem of literary and cultural parallelisms between the Romanian and the Hungarian cultural and literary phenomena. Beyond some general aspects related to the topic, the first part is dedicated to the problem of intercultural communication between the Romanian and the Hungarian cultural milieu in the inter-war period, with a special emphasis on the issue of Transylvanianism. We try to identify the reasons for which this ideology failed to become one of the main facilitators of open communication between the Romanian and the Hungarian cultures. We also hint at some contemporary echoes of Transylvanianism and the changes that have occurred over the past few decades.

We wanted to make a presentation of the main regional ideologies of the Transylvanian cultural and spiritual life in the inter-war period. The Hungarians' *Transylvanianism* and the Romanians' *creative localism* or *ardelenism* alike offered a wide range of key concepts and ideas that shaped/and were shaped by the cultural context of the time. Both regionalisms – Romanian and Hungarian – shared many of these concepts and ideas, although they had never really sustained an open and efficient communication, due to a series of causes. The shifts that occurred in the self-defining strategies, the communication breakdowns that characterized the relationships between the two cultural milieus and intellectual circles, the identity discourses that can be spotted in the media of that time, and the movement known as Transylvanianism are all approached with the purpose of identifying the causes that hindered (and perhaps still hinder) real and efficient communication between Romanians and Hungarians.

We also attempt to offer an overview of the effects of the cultural and spiritual flourishing that marked the turn-of-the-century Vienna on the Romanian and the Hungarian cultural discourse. We focus on the most important phenomena that the Romanian and the Hungarian cultural discourses borrowed from the Viennese modernity at the turn of the century. Among these, one can cite the types of writers, literary topics (such as the theme of the Family, of strong women, the emergence of the human psyche in literature, the figure of the estranged, etc.). The second part of the volume is dedicated to the most important thematic parallelisms between the Hungarian and the Romanian prose writings, by analysing topics and/or motives like war, womanhood, wealth, freedom and the symbolism of the mountain, etc.

KIVONAT

Román–magyar kulturális interferenciák

Jelen kötet a román és magyar kulturális párhuzamok és kölcsönhatások különböző aspektusait tárgyalja. A kötet első része a XX. század első felének általános kulturális jelenségeit tárgyalja, ezen belül különös hangsúlyt fektetve olyan témákra, mint a másságrepresentációk a két világháború közötti időszak Erdélyében, illetve ezek megjelenítése a korabeli román és magyar sajtótermékekben. A másság, az ellenségkép kialakulása, illetve jelenléte az erdélyi magyar és román közéleti diskurzusban nem új keletű, sajátos történelmi gyökerei és megnyilvánulási formái vannak, de ugyanakkor beilleszkedik (a megnyilvánulási formák és használt szimbólumok tekintetében) egy széleskörűbb közép-európai vonulatba. Az 1918 utáni erdélyi magyarok románságrepresentációja, illetve a románok magyarságképe számos közös elemet tartalmaz. Ezek közé sorolnánk a nacionalizmust és ennek megítélésének módját, a szimbólumkészletet, a múlthoz és a történelemhez való viszonyulást, a nyelvhez való hozzáállást, az elitista magatartást stb. Az *én/másik*, az *én nemzetem/másik nemzet* tematikája a többnemzetiség és a nemzeti identitás kérdésköréhez szorosan kapcsolódik. A kötet egy másik vonulata a bécsi modernség kérdéskörét érinti és annak hatásait tárgyalja. Munkánk második fele a román és a magyar próza-irodalom tematikus és motívumbeli párhuzamait elemzi, olyan témaköröket érintve, mint a háború, női szereplőtípusok, vagyonszerzés, a szabadság, illetve a hegy szimbolikája stb.

DESPRE AUTOR

Imola Katalin NAGY este lector universitar doctor la Universitatea Sapien-
tia, facultatea de Științe Tehnice și Umaniste Târgu-Mureș. Și-a susținut docto-
ratul în 2010 cu teza *Interferențe narrative româno-maghiare în prima jumăta-
te a secolului XX*. A publicat mai multe volume în domeniul lingvisticii și al
predării limbilor străine (*A Practical Course in English*, Editura Scientia, Cluj,
2002; *A Guidebook to Language Exams. English for Human Sciences*, Editura
Scientia Cluj, 2008), precum și mai multe articole și studii în domeniul filologi-
ei) literatură, cultură, metodică, lingvistică, terminologie, limbaje speciale, etc.).

PUBLICAȚIILE SERIEI VOLUME SAPIENTIA

Cărți publicate:

1. MÁRTON TONK–KÁROLY VERESS (EDS.)
Értelmezés és alkalmazás. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai vizsgálódások. 2002.
2. ÁGNES PETHŐ (ED.)
Képtávittelek. Tanulmányok az intermedialitás tárgyköréből. 2002.
3. LÁSZLÓ NAGY
Numerikus és közelítő módszerek az atomfizikában. 2002.
4. EMESE EGYED (ED.)
Theátrumi Könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában. 2002.
5. MAGDOLNA VORZSÁK–LICINIU ALEXANDRU KOVÁCS
Mikroökonómiai kislexikon. 2002.
6. GÁBOR KÖLLŐ (ED.)
Műszaki szaktanulmányok. 2002.
7. FERENC SZENKOVITS–ZOLTÁN MAKÓ–IHARKA CSILLIK–ATTILA BÁLINT
Mechanikai rendszerek számítógépes modellezése. 2002.
- 8–10. VILMOS TÁNCZOS–GYÖNGYVÉR TÖKÉS (ED.)
Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. I–III. 2002.
11. ANGELLA SORBÁN (ED.)
Szociológiai tanulmányok erdélyi fiatalokról. 2002.
12. CSILLA GÁBOR–ZSUZSA SELYEM (ED.)
Kegyesség, kultusz, távolítás. Irodalomtudományi tanulmányok. 2002.
13. LEVENTE SALAT (ED.)
Kínlódni ebben az országban...? Ankét a romániai magyarság megmaradásának szellemi feltételeiről. 2002.
14. JÁNOS NÉMETHI–ZSOLT MOLNÁR
A tell telepek elterjedése a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében. 2002.

15. LÁSZLÓ NAGY (ED.)
Tanulmányok a természettudományok tárgyköréből. 2002.
16. ISTVÁN BOCSKAY–GYÖRGY MATEKOVITS–MELINDA SZÉKELY–
J. SZABOLCS KOVÁCS–KURUC
Magyar–román–angol fogorvosi szakszótár. 2003.
17. ATTILA BRASSAI (ED.)
Orvostudományi tanulmányok. 2003.
18. ÁGNES PETHŐ (ED.)
Köztes képek. A filmelbeszélés színterei. 2003.
19. ISTVÁN KISS
Erodált talajok enzimológiája. 2003.
20. LÁSZLÓ NAGY (ED.)
Korszerű kísérleti és elméleti fizikatanulmányok. 2003.
21. LUJZA ÚJVÁROSI (ED.)
Erdély folyóinak természeti állapota. Kémiai és ökológiai vízminősítés a
rekonstrukció megalapozására. 2003.
22. JÓZSEF KOLUMBÁN ET ALII
Lectures on nonlinear analysis and its applications. 2003.
23. EMESE EGYED (ED.)
„Szabadon fordította...” Fordítások a magyar színjátszás céljaira a XVIII–
XIX. században. 2003.
24. ISTVÁN BAJUSZ (ED.)
Mindennapi élet a római Dáciában. 2003.
25. ZSUZSA SELYEM–IMRE JÓZSEF BALÁZS (EDS.)
Humor az avantgárdban és a posztmodernben. 2004.
26. CSILLA GÁBOR (ED.)
Devóciók, történelmek, identitások. 2004.
27. MÁRIA ROTH-SZAMOSKÖZI (ED.)
Válassz okosan... Készségfejlesztő program az agresszivitás
csökkentésére. 2004.
28. GÁBOR SIPOS (ED.)
A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-
gyűjteményeinek katalógusa. 2004.
29. ÁGNES NEMÉNYI (ED.)
A rurális bevándorlók. Az elsőgenerációs kolozsvári városlakók
társadalma. 2004.

30. ISTVÁN BAJUSZ (ED.)
A Csíki-medence településtörténete a neolitikumtól a XVII. század végéig a régészeti adatok tükrében. 2004.
31. ZSOLT KOVÁCS (ED.)
Erdély XVII–XVIII. századi építészetének forrásaiból. 2004.
32. ISTVÁN KISS
A mikroorganizmusokkal beoltott talajok enzimológiája. 2004.
33. ZOLTÁN BRASSAI ET ALII
A kovásznai szénsavas fürdők és mofetták a végtagi verőérszűkületek kezelésében. 2004.
34. ISTVÁN HORVÁTH (ED.)
Erdély és Magyarország közötti migrációs folyamatok. 2005.
35. CSILLA GÁBOR (ED.)
A történetmondás rétegei a kora újkorban. 2005.
36. EMESE EGYED (ED.)
Ismeretség. Interkulturális kapcsolatok a színház révén: XVII–XIX. század. 2005.
37. ISTVÁN BERSZÁN (ED.)
Alternatív mozgásteretek: Működés és/vagy gyakorlás a kognitív folyamatokban. 2005.
38. PÉTER EGYED (ED.)
A közösségről – A hagyományos, valamint a kommunitarista felfogásokban. 2005.
39. MIKLÓS JANCSÓ
Csiky Gergely dramaturgiája és a XIX. század végi magyar drámaírás. 2005.
40. ZOLTÁN BENYÓ–BÉLA PALÁNCZ–LÁSZLÓ SZILÁGYI
Insight Into Computer Science with Maple. 2005.
41. VILMOS KESZEG (ED.)
Specialisták. Életpályák és élettörténetek. 2006.
42. ISTVÁN BAJUSZ (ED.)
Téglás István jegyzetei. 2005.
43. MAKÓ ZOLTÁN
Quasi-triangular Fuzzy Numbers, Theory and Applications. 2006.
44. ISTVÁN BERSZÁN (ED.)
Gyakorlat–etika–pragmatizmus. 2006.

45. ANTAL BEGE
Régi és új számelméleti függvények. 2006.
46. LAJOS BALÁZS
A vágy rítusai – rítusstratégiák. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről. 2006.
47. ENIKÓ ALBERT-LŐRINCZ
Átfesthető horizont. 2006.
48. JÁNOS NÉMETHI–ZSOLT MOLNÁR
A tell telepек fejlődése és vége a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében. 2006.
49. ZSOLT-JÓZSEF TAMÁSI
Az erdélyi római katolikus egyházmegye az 1848–49-es forradalomban. 2007.
50. ÁGNES PETHÓ (ED.)
Film. Kép. Nyelv. 2007.
51. GYÖRGYI SZILÁGYI–GÁBOR FLÓRA–GYULA ARI
Bihar megye gazdasági-társadalmi fejlődése. Eredmények és távlatok. 2007.
52. IMOLA OZSVÁTH (ED.)
Néptanítók. Életpályák és élettörténetek. 2007.
53. URÁK ISTVÁN
Date despre arahnofauna din bazinul superior al Oltului. 2008.
54. ÁRPÁD SZABÓ
A tulajdonváltás folyamata Románia gazdasági átalakulásában. 2008.
55. ÁRPÁD SZABÓ
A romániai gazdasági átalakulás esettanulmányokban. 2008.
56. GYÖNGYVÉR TÖKÉS
Szakma vagy hivatás? A kolozsvári magyar egyetemi oktatók státuszcsoportja. 2008.
57. ISTVÁN ZSIGMOND
Metakognitív stratégiák – összetevőik és mérésük. 2008.
58. ANDREA VIRGINÁS
Crime Genres and the Modern – Postmodern Turn: Canons, Gender, Media. 2008.
59. RITA PLETL (ED.)
Az anyanyelvoktatás metamorfózisa. 2008.

60. ZOLTÁN MAKÓ–EDE LÁZÁR–SZILÁRD MÁTÉ
Előrejelző módszerek gazdasági és műszaki alkalmazásai. 2009.
61. SÁNDOR MIKLÓS SZILÁGYI
Dynamic Modeling of the Human Heart. 2009.
62. LÁSZLÓ SZILÁGYI
Novel Image Processing Methods Based on Fuzzy Logic. 2009.
63. ÉVA GYÖRGY
Studiu anatomic al unor cormofite din zona Ciucului. 2009.
64. BEÁTA ÁBRAHÁM
Evoluția turbăriilor din județul Harghita. 2009.
65. IMRE ATTILA
A Cognitive Approach to Metaphorical Expressions. 2010.
66. ȘTEFANIA MARIA CUSTURĂ
Marin Sorescu. Poezia teatrului și teatralitatea poeticului. 2010.
67. GIZELLA BOSZÁK (ED.)
Fehlertypologie im DaF-Unterricht Band 1. Studien zu deutsch-rumänisch-ungarischen Interferenzerscheinungen. 2010.
68. RITA PLETL (ED.)
Az anyanyelvoktatás mozaikjai. 2010.
69. EMÓD VERESS
Államfő és kormány a hatalommegosztás rendszerében. 2011.
70. BLANKA BÁLINT
A túlképzettség okainak vizsgálata az erdélyi diplomás fiatalok körében. 2011.
71. GYÖNGYVÉR BÁLINT
Foglalkoztatási stratégiák Harghita megyében. 2011.
72. JÚLIA SALAMON
Parametric vector equilibrium problems. 2011.
73. GYÖNGYVÉR MARA
Genetic and ecological aspects of bombina hybridization. 2011.
74. ADALBERT BALOG
Mechanikai és növényvédelmi kezelések hatása hollyvaegyüttesekre. 2011.
75. OTTILIA GYÖRGY
A terület- és településfejlesztés legfontosabb feladatai a Csíki-medencében. 2011.

76. FERENC OROSZ
Termesztéstechnológiai elemek hatása a csemegekukorica koraiságára. 2011.
77. RITA PLETL (ED.)
Anyanyelvoktatás – nyelvi horizontok. 2012.
78. JÁNOS KRISTÓF MURÁDIN
Transformări instituționale în viața culturală maghiară din Transilvania în perioada 1944–1948. 2012.
79. ISTVÁN MÁTHÉ
Studii asupra faunei de carabidae (coleoptera) din Bazinul Oltului superior. 2012.
80. OTTILIA GYÖRGY (ED.)
Perspective de dezvoltare urbană. Studii economico-sociale de fundamentare ale direcțiilor de dezvoltare. 2014
81. PÁL LÁSZLÓ
Global Optimization Algorithms for Bound Constrained Problems. 2014.
82. MÁRTON ALBERT-LŐRINCZ (SZERK.)
Az egészség társadalmi értéke. Pszichoszociológiai írások. 2014.
83. MANFRED BELLER–JOEP LEERSSEN (ED.):
Imagológia. 2015.

Editura Scientia

400112 Cluj-Napoca
Str. Matei Corvin nr. 4.
Tel./fax: +40-364-401454
E-mail: scientia@kpi.sapientia.ro
www.scientiakiado.ro

Corectură lingvistică:

Simona Chiorean

Pregătire pentru tipar:

Piroska Dobos

Layout:

Elemér Könczey

Tipărit la tipografia Gloria din Cluj-Napoca

în 70 exemplare
Director: Péter Nagy

ISBN 978-973-1970-89-9

9 789731 970899